

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

MOSZT Könyvek 12.

LDSZ Vagyonvédelmi Kft.

Nyomdai munkálatok: Kontraszt Plusz Kft.

ISSN: 1788-4810

MOSZT Könyvek 12.

V. Molnár László

Ruszigaztikai és magyar-orosz
kapcsolattörténeti írások
(1711-1848)

Válogatás tíz év cikkeiből
(2008-2018)

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport
Pécs, 2019

Szerkesztőbizottság

Elnök:

Sashalmi Endre

Tagok:

Bebesi György, Bene Krisztián, Harsányi Iván, Hornyák Árpád,
Katona Csaba, Kolontári Attila, Igor Krjucskov,
Norbert Spannenberger, Végh Ferenc.

Tanácsadó testület

Elnök:

Majoros István

Tagok:

Bodnár Erzsébet, Gennagyij Borgyugov, Szergej Filippov,
Halász Iván, Olga Khavanova, Székely Gábor, Alexandr Sztikalin,
Varga Beáta.

Szerkesztőség

Sorozatszerkesztő:

Bebesi György

Olvasószerkesztő:

Bene Krisztián

Társszerkesztő:

Kolontári Attila

Technikai szerkesztő:

Csurgai Zoltán

Az elő- és hátlapot tervezte:

Matucza Ferenc

Tartalomjegyzék

<i>Bebesi György</i> : Sorozatszerkesztői előszó V. Molnár László kötetéhez	7
<i>Sashalmi Endre</i> : Előszó	9
Egy „hungarus” reformer két cár szolgálatában (Balugyánszky Mihály és az orosz modernizáció)	11
II. Katalin (1762-1796)	31
Alekszandr Vasziljevics Szuvorov	51
Két protestáns medikus oroszországi karrierje (Peken Keresztély és fia, Mátyás orvostörténeti jelentősége)	73
Háromszáz éve született Mihail Lomonoszov (1711-1765)	85
Orlay János oroszországi tevékenysége (Egy „hungarus” polihisztor karriertörténete)	105
Kegyencek közt az első (Grigorij Patyomkin, 1739-1791)	119
Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján (1733 – 1798)	137
II. Katalin és a francia "métely"	149
A rebellis kozákvezér, Jemeljan Pugacsov	169
Oroszország megmentője, Napóleon legyőzője (Mihail Kutuzov tábornagy, 1745-1813)	187
F. I. Janković oroszországi iskolaszervező tevékenysége	209
Egy „szelíd, világító” történész (Tardy Lajos halálának 25. évfordulójára)	227
Cirill betűs kiadványok és orosz-ukrán diákok a XVIII. századi Magyarországon	249
Thália orosz papjai (Színházi élet II. Katalin korában)	265

Az orosz tudományos élet recepciója két hazai folyóiratunkban (A „Magyar Könyv-ház” és a „Sokféle” korabeli híryanaga)	281
Fjodor Glinka itineráriuma Észak-Magyarországról (1806) (A korabeli Felvidék egy orosz katonatiszt szemével)	295
Keresztúri Ferenc, a Moszkvai Egyetem orvosprofesszora és dékánja	305
A Szerzőről	317

SOROZATSZERKESZTŐI ELŐSZÓ

V. MOLNÁR LÁSZLÓ KÖTETÉHEZ

A Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének keretei között 2004 óta működő Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, elterjedt és ismertté váló nevén MOSZT, az idei jubileumi évben szakít eddigi hagyományaival, könyvkiadásban kialakult gyakorlatával. Eddig ugyanis két sorozatunkban, a MOSZT Könyvekben s a MOSZT Füzetekben főként fiatal kutatóink és hallgatóink munkáinak adtunk teret, illetve díjnyertes pályamunkákat közöltünk le. Ez alkalommal egy olyan kolléga kedvéért változtattunk ezen, akit a történeti ruszisztikai szakma nagyon sokra tart, és akinek tudós tehetsége és személyes egyéni, tragédiákat sem nélkülöző sorsa sajátos módon ötvöződött egymással, s akinek életműve előtt jelen kötettel kívánunk tisztelegni.

V. Molnár Lászlóról van szó, aki a 18. századi orosz történelemnek, az orosz kultúrtörténetnek és a korabeli orosz-magyar kapcsolatoknak egészen kiemelkedő képességű kutatója. Még az ezredforduló környékén egy pécsi konferencián ismerkedtünk meg személyesen, bár már neve akkor is ismert volt, és munkáit már akkor is olvastuk. Feltűnő volt elhivatottsága, témaszeretete, világos, elmélyült, magabiztos tárgyi tudása, meggyőző, lendületes érvelése, imponáló orosz nyelvi felkészültsége. Sokáig a Pécsi Egyetem Tanárképző Intézetében oktatott, diákjai nagyon kedvelték világosan felépített, sodró lendületű óráit. Mint minden ruszistának, neki is kicsit ellenszélben kellett dolgoznia, hiszen az orosz történelem kutatójának le kell küzdeni azokat az előítéleteket, ruszofób berögződéseket, amelyek a társadalomban a távolabbi és a közelebbi történelmi múlt miatt az orosz történelemmel és kultúrával kapcsolatosan a magyar közgondolkodásban óhatatlanul is gyökeret vertek. V. Molnár sikeresen vette ezt az akadályt, munkáiban kimutatta, hogy már a 18. században milyen személyi kapcsolatok voltak a Habsburg uralom alatt álló korabeli Magyar Királyság és a Cári Birodalom között. Remekül ír portrét, életrajzot, meglepő, senki által korábban nem kutatott, ismeretlen dolgokat tár fel az orosz-magyar kapcsolatok történetéből, és szinte mindig primer forrásból dolgozik, munkái a korszak kutatásának alapvető pilléreit jelentik.

Az, hogy nem tudott a történész szakma úgynevezett csúcsára jutni, egészségi állapotának köszönhető. Egy külföldi kutatóútja során súlyos betegséget kapott, amely egy idő után elhatalmasodott rajta, és elvesztette látását. Idő előtt és méltatlan anyagi feltételekkel kellett nyugdíjba vonulnia. Még ebben az időszakban is dolgozott és oktatott, ameddig csak lehetett, tagja maradt több folyóirat szerkesztőségének és az Orosz-magyar Akadémiai Vegyesbizottságnak. Komoly áldozatokat vállaló felesége kísérte el vonaton Pestről Pécsre, és ott volt mellette órái alatt is. Jelen kötet is élete párja segítségével készült, a kéziratok sajtó alá rendezése az ő munkája.

Mégis, ez a válogatás, amely pályafutása utolsó 10 évének, főként a Valóság című folyóiratban megjelent írásait rendező kötetbe, nem egészségi állapotának, hanem kiváló történész szakmai munkájának és egész életműve elismerésének szól. Található ezek között nagyon nivós alapkutatásokra épülő, reveláció számba menő munka, és élvezetesen megírt tudományos-ismeretterjesztő irodalom. Valamennyi írására jellemző ugyanakkor az olvasmányosság, a lendület, a nagyfokú tárgyismeret. Az írások megjelenésük sorrendjében követik egymást, és az egységesség és a könnyed olvashatóság érdekében végjegyzetekkel vannak ellátva.

Kutatócsoportunk, az itt dolgozó történészek, ruszisták, a szárnyaikat még csak most bontogató fiatal tehetségek ezzel a munkával fejezik ki tiszteletüket, nagyrabecsülésüket szakmánk egyik vezető képviselője előtt, az újkortörténet mértékadó kutatója előtt, abban a reményben, hogy 10 év múlva egy újabb kötettel köszönhetjük.

Bebesi György sorozatszerkesztő
A MOSZT Kutatócsoport alapító vezetője

Pécs, 2019.

ELŐSZÓ

Nehéz helyzetben van a megtisztelt előszóíró, amikor V. Molnár László utóbbi tíz évben megjelent írásaiból összeállított válogatás méltatására vállalkozik. Ne is valamiféle kivonatos tartalmi ismertetést várjon a szíves olvasó e műfajban, hanem inkább impressziókat, és persze az ismeretség okán személyes reflexiókat a szerzőről és a tanulmányokról. Az ismeretség valamikor úgy húsz évvel ezelőtt kezdődött, talán egy ruszisztikai konferencián, s a találkozások aztán nemcsak különböző konferenciákon, hanem sok esetben a Budapest-Pécs intercity-n is folytatódtak, amikor helyjegyünk a véletlen folytán ugyanabba a kabinba szólt. Kezdjük ez utóbbiakkal. Ha fel kellene idézni egy olyan alkalmat ezen utazások közül, ami Lacinak is bizonyára maradandó élményt adott, az éppen egy ilyen utazás során történt, amikor a 18. századi Oroszország nemzetközileg elismert kutatójával, Paul Dukes-szal éppen Pécsre tartottunk. Amikor Laci erről értesült tőlem, fellelkesülve elegyedett beszédbe Paullal, ékes orosz nyelven, korszakának szakmai kérdéseiről Sárbogárdtól egészen Pécsig. A beszélgetés végén Paul csak ennyit mondott: „He is a nice man, and a learned scholar.” És ez nem egy szimpla udvariasági gesztus volt az Aberdeeni Egyetem professzora részéről. Quid plura?

Ami a jelen kötetben helyet kapott írásokat illeti, ezek szerves folytatását képezik a szerző korábbi kutatási eredményeinek, melyeket 2000-ben monográfia formájában tett közzé, *Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815* címmel. Ha röviden kellene jellemeznem az itt közölt írásokat, akkor azt lehetne mondani, hogy a könyv összefoglalóan következő címet is viselhetné: *történelem – személyes sorso-kon keresztül*. Legyen ugyanis a tanulmány hőse akár egy cárnő, mint a szerző kedvenc uralkodója, II. Katalin, vagy éppen egy orvos (az Oroszországban karriert befutó orvosok már az előbb említett monográfiában is nagy teret kaptak), a történetben mindig ott áll előttünk a hús-vér ember. És persze a vezérfonalat a magyar-orosz történelmi kapcsolatok témája adja – de nem a magaspolitika, nem a diplomácia, hanem a széles értelemben vett kultúrtörténet. Az egyes individuumok pályáját bemutató írások ugyanis nem pusztán biográfiák, hanem korrajzok is egyben. Az életszerűség adja a tanulmányok sava-borsát, na meg természetesen a közérthető stílus, amely a

történelem iránt esetleg kevésbé lelkes olvasóban is felkelti az érdeklődést. És végül, de nem utolsó sorban ne feledkezzünk meg a konkrét témákról sem. Hiszen a tokaji bor oroszországi sikertörténete, vagy akár az, hogy Oroszországban a himlő elleni védekezésben milyen szerepet játszott egy magyarországi orvos – a szerző a történeti hűség szempontját érvényesítve mindig kiemeli, hogy a „magyar” természetesen a történelmi Magyarországon való születés tényét jelenti, ezért is él már az írások címében is a „hungarus” megnevezéssel – olyan területek, amelyek egy igen széles közönség számára jelenthetnek olvasmányélményt.

Sashalmi Endre, a szerkesztőbizottság elnöke
A PTE BTK Történettudományi Intézetének igazgatója

Pécs, 2019.

EGY „HUNGARUS” REFORMER KÉT CÁR SZOLGÁLATÁBAN

(BALUGYÁNSZKY MIHÁLY ÉS AZ OROSZ MODERNIZÁCIÓ)

Az 1769. szeptember 26-án, a Zemplén vármegyei Felsőolsván (ma: Vyšná Olšava), görögkatolikus családban született Balugyánszky Mihályról, akinek döntő szerepe volt az I. Sándor és I. Miklós kori orosz modernizációs törekvések előkészítésében, viszonylag keveset tud a hazai olvasó. Ez főként azzal magyarázható, hogy életének magyarországi szakaszáról szinte kizárólag Tardy Lajos¹ monográfiája, szentpétervári évtizedeiről pedig csak Tamara Bajcura² és J. M. Koszaczsevszkaja³ kutatásai alapján kaphatunk megbízható eligazítást. Sajnos, ez a rendkívül ambiciózus, az ökonómia, a pénzügyek, a jogtudomány és a pedagógia kérdéseiben egyaránt kiváló képességű, az állami élet és a társadalmi viszonyok modernizációját élethivatásának tekintő szakember a magyar és az orosz történészek érdeklődésének látószögéből hosszú ideig „kiesett”. Más szerzők (mint például Platon Ivanovics Baranov⁴ és Arkagyij Nyikolajevics Fatyjejev⁵) művei pedig napjainkra – szakmai megbízhatóságukat és szemléletüket tekintve – olyannyira elavultak, hogy csak fenntartásokkal használhatóak a kutatók számára.

Jelen tanulmányunkban nem vállalkozhatunk arra, hogy Balugyánszky „két” életéről átfogó képet adjunk, mivel írásunk terjedelmi keretei ezt nem teszik lehetővé. Életeművének csak szentpétervári periódusát szándékozom bemutatni, kiemelve azokat a reformjavaslatait, tervezeteit és modernizációs törekvéseit, amelyek a cári birodalom gazdasági, pénzügyi, jogi és oktatásügyi viszonyaira progresszív módon hatottak. Dolgozatunkkal „rehabilitálni” is szeretnénk ezt a rendkívüli személyiséget, akiről a hálátlan utókor méltatlanul megfeledkezett.

Életének magyarországi időszakáról – felettébb vázlatosan – szükséges elmondanunk, hogy 1777-től a sátoraljaújhelyi algimnáziumban, 1780-tól a kassai főgimnáziumban, 1782-től az ottani jogakadémián, majd 1786-tól a bécsi egyetem jogi fakultásán tanult. A francia forradalom évében, 1789-ben – Joseph von Sonnenfels professzor támogatásával – a nagyváradi jogakadémián a politikai tudományok tanszékére nevezték ki, ahol főként radikális nézeteivel hívta fel magára a Bihar vármegyei hatóságok figyelmét. Barátai, köztük Szentmarjay Ferenc, Szentjóni Szabó László, a Kazinczy-testvérek és a

Szlávy-fivérek beszervezték a Martinovits-féle jakobinus mozgalomba, de a letartóztatást és a vádemelést sikerült elkerülnie. A titkos rendőrség azonban minden lépését figyelte, részletes jelentéseket készített jogakadémiai előadásairól és jozefinista nézeteiről. Életét szinte lehetetlenné tette az állandó megfigyelés, amely szakmai karrierjében is gátolta, annak ellenére, hogy 1797-ben a jogtudomány doktora, 1802-ben pedig a jogakadémia dékánja lett.⁶ Mégsem elégedett meg ennyivel, a viszonylagos jólét ugyanis nem feleltette vele sérelmeit, új utakat keresett ambiciózus vágyai és nagy ívű tervei megvalósítása érdekében.

Időközben fontos változások történtek Oroszországban is: 1801 márciusában, az I. Pál (1796-1801) elleni merénylet után, I. Sándor került trónra Szentpéterváron. Az új uralkodó nagy visszhangot keltett intézkedései közé tartozott, hogy kegyelmet adott I. Pál börtönbe vetett áldozatainak, amnesztiában részesítette azokat, akik külföldre szöktek, szabaddá vált a határokon való ki- és beutazás, a külföldi könyvek behozatala, engedélyezte a magánnyomdák működését. Manifesztumaiban, utasításaiban a cár annak az őszinte óhajának adott kifejezést, hogy az autokratikus kormányzás, az önkény helyébe a törvényességet helyezze, és ezáltal Oroszországot elindítsa a reformok útján.⁷

Érdekességképpen említjük meg, hogy ezekben az években a cár háziorvosának tisztét a kárpátaljai születésű Orlay János (1770-1829)⁸ töltötte be, aki korábban a nagyváradi jogakadémia növendéke volt. Balugyánszky az 1800-as évek elejétől rendszeres levelezésben állt vele, amelyben Orlay nagyon kedvező színben tüntette fel az oroszországi kulturális és politikai változásokat. Azt írta Balugyánszkynek, hogy a cári birodalomban a professzorok olyan kiváltságokkal rendelkeznek, mint sehol másutt a világban. Ezért megpróbálta rábeszélni a nagyváradi tanárt, hogy utazzon Szentpétervárra, és egyúttal hazafias érzéseire is hatni kívánt, hiszen azzal érvelt, hogy nagy dicsőséget szerezhet – szerteágazó tudásával – hazájának.

Az oroszországi változásokat a magyar sajtó is egyre kedvezőbb hangon méltatta, amikor hírül adta, hogy I. Sándor egyetemek, főiskolák és jogakadémiák létrehozását tervezi. A tudósítások kétségtelenül felkeltették a nagyváradi professzor érdeklődését és segítette döntését az a meghívás is, amit Orlaytól kapott Nyikolaj Novoszilcev

gróf, a cár egyik legbizalmasabb tanácsadója megbízásából. A hivatalos meghívás felkínálta számára az újonnan szervezett pétervári pedagógiai főiskola professzori állását. A cári invitálás országos feltűnést keltett, a sajtóban is megjelent Orlay levelével együtt, amelyben felsorolta Balugyánszky várható jogait és járandóságait: „Ezek az előnyök a következők: 1. alezredesi rangfokozat, amelyet elnyersz azután, hogy megérkezel Pétervárra és tanszékedet elfoglalod; 2. örökletes császári nemességet nyersz; 3. javadalmad évi 2000 rubel összegre rúg (egy rubel jelenlegi árfolyama 103 krajcár); 4. meghatározott időn át teljesített, eredményes munka után életed fogytáig évi nyugdíj illet; 5. az özvegy ugyanilyen összegű járadékban részesül holta napjáig; 6. mindkét nembeli gyermekeid nevelteséről az állam gondoskodik; 7. amennyiben tárgyadba vágó értékes közjogi munkát adsz ki, a Szent Vlagyimir vagy más, ugyancsak pénzjutalommal egybekötött renddel tüntetnek ki.”⁹

A meghívást elfogadva, Balugyánszky 1803. december 5-én utazott el Nagyváradról, és az országot a Buda – Nagyszombat – Galgóc – Lőcse – Eperjes – Bártfa útvonalon haladva, a Duklai-hágónál hagyta el, majd december végére érkezett meg az Orosz Birodalom fővárosába. 1804. február 4-én kezdte el munkáját a pétervári pedagógiai főiskolán, a politikai tudományok tanszékén. Orlay János levelei szerint, Balugyánszkyval együtt több magyar tudós is érkezett: Lódy Péter (a logika és a jog professzora), Kukolnyik László (Balugyánszky kassai iskolatársa, a kísérleti fizika és a jogtudomány professzora), Sztojkióvić Atanáz (a későbbi harkovi rektor), Fessler Ignác Aurél (lembergi professzor, Péterváron a teológia tanára, az orosz evangélikus egyház szuperintendense) és mások.¹⁰

A magyarországi tudósok Oroszországba kerülésével a szentpétervári főiskola professzori kara jelentősen megerősödött. Az egykori nagyváradi tanárt tanítványai rövid idő alatt megszerették, imponáló tudását elismerték és nagyra becsülték. Katedráján elsősorban politikai gazdaságtant tanított, de tartott előadásokat a kereskedelem- és pénzügyjog köréből is, főként Sonnenfels munkái alapján.¹¹

Professzori működésével egyidejűleg az orosz hivatalnoki életben is elkezdődött magasba ívelő karrierje. Pétervárra érkezése után Balugyánszky ugyanis Nyikolaj Novoszilcev gróf vonzáskörébe került, akire nagyon kedvező hatást tett, és mellette – az államügyek területén – tanácsadói feladatot kapott. 1804 áprilisában, cári rende-

lettel, az I. Péter által létrehozott tizennégy „lépcsős” Rangtáblázat hetedik osztályába sorolták, nem sokkal ezután pedig a Törvény-szerkesztő Bizottság II. ügyosztályához is kinevezést kapott, mint a pénzügyekkel és az államháztartással kapcsolatos új jogszabályok kidolgozója.¹²

1806 és 1808 között jelentek meg első tudományos munkái a „Sztatyisztyicseskij Zsurnal” című folyóiratban, amelyben négy tanulmány tulajdonítható neki. Ezekben a cári birodalom gazdasági kérdéseivel foglalkozott, bemutatta az Európában alkalmazott ökonómiai rendszereket, összefoglalta a merkantilisták, a fiziokraták és Adam Smith (1723 – 1790) tanításait.¹³ Cikkei igazi értéke azonban abban rejlik, hogy kiegészítette a nemzetközi szakirodalomban elterjedt nézeteket saját tapasztalataival és megfigyeléseivel is. Tanulmányaiból egyértelműen kiderült, hogy következetes ellenzője a jobbágyrendszer létének, a paraszti jogfosztottság állapotának.

1807-ben a tilsi békekötés módot adott arra, hogy I. Sándor újrakezdje a napóleoni háborúk által megszakított reformfolyamatot. Legbizalmasabb tanácsadójának Mihail Szperanszkijt (1772 – 1839), egy pópa fiát tette meg, aki papi szemináriumban nevelkedett, származására nézve nagyon más volt, mint az uralkodó titkos bizottságbeli barátai, de műveltségét tekintve nem maradt el mögöttük, államférfiúi képességei terén pedig felülmúlta őket.¹⁴ I. Sándor uralkodása elején ő készítette el a legfontosabb törvényjavaslatokat. A Napóleonnal való erfurti találkozóra (1808) induló cár magával vitte az idegen nyelveket kitűnően beszélő Szperanszkijt, aki figyelmesen tanulmányozta a francia közigazgatási rendszert. Hazatérésük után I. Sándor igazságügyminiszter-helyettessé nevezte ki, és megbízta őt az állami reformok és az új törvények kidolgozásával.¹⁵ A cár – Szperanszkij mellett – Balugyánszkyt is felszólította, hogy különös figyelemmel a cári birodalom sajátos viszonyaira és fejlődésére, dolgozza ki az első részletes orosz alkotmánytervezetet.

Szperanszkij reformja az alkotmányos monarchia megvalósítását tűzte ki céljául, amelynek előfeltételét a jobbágyok röghöz kötésének megszüntetése képezné. A jobbágyfelszabadítást két lépésben képzelte el: az elsőt a személyi függés felszámolása jelentené, a második a szabad költözés jogának biztosítása, amelynek során a jobbágyot földbirtok nélkül tenné szabaddá. A tervezet szigorúan elválasztotta egymástól a hatalmi ágakat: törvényhozó testületként az Állami

Dumát jelölte meg, végrehajtó szervként a Dumának felelős minisztériumokat, bírói hatalomként pedig a szenátust, amelynek tagjait a Duma választja. A Szeranszkij-tervezetet I. Sándor 1810 januárjában jóváhagyta, majd rövidesen bejelentették a legfőbb hatalmi szerv, az Államtanács megalakulását.¹⁶ Funkcióit azonban jelentősen korlátozták: valójában az uralkodó mellett működő, tanácskozási joggal felruházott szerv lett belőle.

Szeranszkijjal ellentétben Balugyánszky a kétkamarás országgyűlés hívének vallotta magát, és a szenátusból, valamint a képviselőházból parlament létrehozását javasolta. Az öt változatot magába foglaló tervezetének első variációja szerint a szenátusnak, vagyis a felsőháznak a következők lennének a tagjai: az uralkodóház férfitagjai, a legfelsőbb méltóságok viselői, akik egyben az Államtanácsnak is a tagjai, a miniszterek, a legfőbb bírák és a közigazgatás vezetőhivatalnokai, valamint a cár által kinevezett személyek. A képviselőház a nemesség és a városi polgárság küldötteiből állna. Balugyánszky elképzelése szerint az országgyűlés két házának konszenzusos jóváhagyása nélkül törvényt hozni, adókat kivetni ne lehessen. A főhatalom birtokosát (az uralkodót) csupán a törvények szentesítésének joga illeti meg, új rendeletek kibocsátása a kormány hatáskörébe tartozik. Az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatok először az Államtanács elé kerülnek, és csak ennek jóváhagyása után az országgyűlés házai elé, mégpedig a következőképpen: a pénzügyi jellegű törvényjavaslatokat először a képviselőház tárgyalja, majd miután az megszavazta, a felsőház hagyja jóvá. Az egyéb törvényjavaslatok éppen az ellenkező utat tennék meg: először a felsőház tárgyalná, majd a megszavazás után jóváhagyás végett a képviselőház elé terjesztenék. Balugyánszky indoklásként arra hivatkozott, hogy a pénzügyi törvényjavaslatoknál elsősorban a lakosság bizalmát kell megszerezni, míg az egyéb természetűeknél az államigazgatási praxis a legfontosabb. Ha az egyik ház a törvényjavaslatokat elfogadja, a másik azonban elutasítja, egyeztető bizottságot kell választani. Ha ez utóbbi nem jut eredményre, akkor a törvényjavaslatot az uralkodó elé kell terjeszteni, aki jogosult arra, hogy azt elfogadja, elutasítsa vagy módosítsa. A képviselőket tíz évre kell választani, ennek leteltével újra delegálhatóak lennének. A tervezet szerint az országgyűlést a kormány hívja egybe, ugyanakkor tekintettel a birodalom hatalmas kiterjedésére, Balugyánszky nem tartotta

szükségesnek az évenkénti összehívást, de javaslata alapján tízévenként legalább három ülészakot kellene tartani.¹⁷

1807-ben -- a törvényszerkesztésben tanúsított érdemeiért -- I. Sándor briliánsgyűrűt ajándékozott a magyar jogtudósnak. 1808-ban választották Balugyánszkyt az altenburgi tudóstársaság tagjává, majd még ugyanebben az esztendőben a Törvényszerkesztő Bizottság negyedik osztályának elnökévé nevezték ki, ezenkívül tagja lett a köztisztviselői államvizsga-bizottságnak is. Az 1810-es évek elejétől vált bensőségesse Balugyánszky barátsága Szperanszkijjal, amit az is jelez, hogy ekkor kapta meg az Anna-rend III. osztályát, amivel 5000 rubel jutalom járt. Szintén ebben az évben nevezte ki az uralkodó a balti tartományok ügyeit intéző különbizottságba, amelynek később az elnöke lett. Ugyancsak 1810-ben választotta Balugyánszkyt tagjai sorába a Jénai Ásványtani Társaság is. 1811-ben a Szent Vlagyimir-rend IV. osztályának lovagjává ütötte a cár, amivel örökletes nemesiséget nyert. Nem sokkal ezután tagja lett a pénzügyminisztérium V. osztályát irányító bizottságnak is, amellyel egyidejűleg 3000 rubel pénzjutalmat kapott. A felsorolt kinevezések, jutalmak és kiváltságok azt bizonyítják, hogy I. Sándor milyen nagyra értékelte kiemelkedő szakmai tevékenységét.¹⁸ Állami hivatalnoki munkája mellett azonban figyelmet érdemel az is, hogy Balugyánszky nem hanyagolta el tanári, jog- és közgazdaságtudományi kutatómunkáját sem.

A politikai közgazdaságtant Balugyánszky önálló tudományként kezelte, célja az volt, hogy megerősítse az állampolgárok jólétét a kincstári jövedelem növelésével. „A gazdasági rendszerek leírása” című nyomtatásban megjelent munkájában, valamint előadás-sorozatában az orosz ökonómia történetében elsőként vezette be az akkor még új „politikai közgazdaságtan” fogalmát. Szerzői tézise három gazdasági elmélet összehasonlításával kezdődik. Az első a merkantilisták nézeteivel foglalkozik, akik a kereskedelmet tekintik a gazdasági élet fő tényezőjének, és az állam gazdagsága alapjának tartják. A második a fiziokraták tételeit tartalmazza, akik a földművelésben látták az ország felemelkedésének lehetőségét. A harmadik Adam Smith gondolatait foglalja össze, aki a munkát és az árucserét tartja elsődlegesnek a jólét tekintetében.¹⁹ Tehát a kurzus első, elméleti részében Balugyánszky célja a különböző gazdasági rendszerek tanulmányozása és a korszerű állami ökonómia alapjainak megteremtése volt. Nem elégedett meg az egyes teóriák magyarázatával,

hanem kritikát is fűzött hozzájuk, ugyanakkor kiegészítette ezeket saját megfigyelésével és véleményével.

Művében éles kritikának vetette alá a merkantilistákat, mivel náluk kizárólag azok az állampolgárok vannak előnyben, akiknek sok pénzük van, a társadalom többi rétege pedig csak „eszköz”, hogy elérjék céljaikat. Alapvető törekvésük új piacok és gyarmatok megszerzése, amit főként háborúk indításával kívánnak elérni. Balugyánszky ennek kapcsán Adam Smith-t idézte, aki azt vallotta, hogy a kereskedelem ahelyett, hogy megerősítené az egyes államok szövetségét, inkább viszályt szít közöttük. Az utószóban azt írta a szerző, hogyha Oroszország szeretne elkerülni minden „csapdahelyzetet”, akkor elsősorban másféle törvényt kell követnie. Véleménye szerint Adam Smith „A nemzetek gazdagságának okairól és természetéről való vizsgálat” című művének megjelenése (1776) nagyban csökkentette a fiziokraták nimbuszát.

Az előadássorozat második része a pénzügyi hitelekkel foglalkozott, amely „A jövedelmek elosztásáról és befektetéséről” címet viselte. A később nyolc kötetben megjelent munka öt könyvét teszi ki ez a problematika, ami hat nagyobb témakörre osztható: 1. az árucseréről, 2. a pénzről, 3. a hitelről, 4. az árakról és értékekről, 5. a kereskedelemről, 6. a mérlegről (egyensúlyról).²⁰ Ezekben a fejezetekben Balugyánszky sok figyelmet szentelt az állami pénzügyi politikának. Ennek során kiderült, hogy a racionalizmus híve, és számos tekintetben Sonnenfels nézeteit követi. Elemzésében -- többek között -- arra a következtetésre jutott, hogy a „papírpénz alapvetően nem növeli a nemzeti tőkét”, mégis fontos, hogy az assignata beváltható legyen aranyra vagy ezüstre. A hitelről úgy vélekedett, hogy a jövedelmek növelését szolgálhatja, ha a pénzt a termelőrétegeknek nyújtják. Tudományos munkái közé tartoznak azok az összefoglalások is, amelyeket a szentpétervári pedagógiai főiskolán szakirodalmi olvasmányjaiból állított össze. Ezeket a későbbiekben egyik kedvenc tanítványa, K. I. Arszenyev is összegyűjtötte „Balugyánszky Mihály rendszere” címmel.

Addigi jogalkotói és tanári tevékenységét elismerve, 1813-ban I. Sándor cár azzal bízta meg Balugyánszkyt, hogy Miklós és Mihály trónörökösök számára jogi és történelmi előadásokat tartson. Ennek a megtisztelő feladatnak öt éven keresztül tett eleget.²¹ Még ugyan-

ebben az évben részletes tervezetet készített a szenátus átszervezésével kapcsolatban, hogy annak munkája hatékonyabbá váljon.

Figyelemre méltó teljesítménynek számít, hogy 1816-ban Balugyánszky és Szergej Uvarov (1786-1855) közösen dolgozták ki az átszervezett szentpétervári pedagógiai főiskola működési szabályzatát, és a magyar származású jogtudós az intézmény első dékánja lett. 1817. július 17-én I. Sándor Balugyánszkyt nevezte ki az államadóságot törlesztésével foglalkozó bizottság elnökévé. A napóleoni háborúkban eladósodott birodalom egyik legfontosabb pénzügyi problémájának megoldásában hazánkfia olyan sikereket ért el, hogy 1819. február 28-án a cári államtanácsossá is előléptette.²²

Jelentős eseménynek számított, hogy 1819-ben a pétervári tanárképző főiskolát egyetemmé szervezték át. Augusztus 19-én választások zajlottak az univerzitás rektori állásának betöltésére, és a tizenhat professzorból tizenketten Balugyánszkyt tisztelték meg bizalmukkal, aki október 1-jén foglalta el a rektori széket. Az akkoriban érvényben levő oktatási törvény szerint maximum egy évig tölthette be valaki a rektori állást, az esztendő leteltével azonban új választásokat kellett kiírni. 1820. október 9-én az intézmény professzorai kérelmezték a soron következő elekciónak lefolytatását, de Alekszandr Nyikolajevics Goligin (1773-1844) herceg, az akkori oktatásügyi miniszter azt írta válaszlevelében, hogy Balugyánszkynek kell még egy évig betöltenie ezt a tisztséget. Döntését azzal indokolta, hogy nincs még egyetemi alapszabályzat, ezért semmi ok a változtatásra a következő rendelkezésig.²³ 1819. október 27-től 1821 októberéig volt tehát Balugyánszky az egyetem rektora. Ő vezette a jogtudományi tanszéket is, továbbá római jogot, büntetőjogot, valamint orosz állampolgári jogot tanított. Előadásai nagy sikert arattak a hallgatók körében. Egyik tanítványa, Alekszej Pletnyev, a későbbiekben így emlékezett meg róla: „... lelkes és szórakoztató előadó volt, széles körű és változatos tudással rendelkezett.”²⁴ Ugyancsak volt professzorát méltatta K. I. Arszenyev, a későbbi akadémikus is egyik írásában: „Azok az alkalmak ünnepnapok voltak mindenki számára, amikor Mihail Andrejevics Balugjanszkij tartotta az előadásokat. Ilyenkor az összes hallgató izgatottan futott az előadóterembe, amikor megjelent. Lelkes és okos előadásait néma figyelem kísérte. Elvont elméletei a tőkéről, annak hasznáról, a bankokról, hitelekről nem voltak fásasztóak, inkább óriási érdeklődést és kíváncsiságot

váltottak ki. Miután elhagyta az auditóriumot, a hallgatók még óráig beszélgettek az előadásokról, vitatkoztak, elemezték és tanulmányozták azokat.”²⁵

Balugyánszky jogászprofesszori tevékenysége szorosan összekapcsolódott törvényalkotó munkájával. Tulajdonképpen három hivatalban töltött be fontos szerepet: a főiskolán, illetve az egyetemen, a Törvényszerkesztő Bizottságban és a pénzügyminisztériumban. Az ő ötlete volt az állami főkincstár és a kereskedelmi bank létrehozása, valamint az ipari- és kereskedelmi adó, a tűzvédelmi biztosítás bevezetése.²⁶ Mint már említettük, a napóleoni háborúk következtében nehéz pénzügyi helyzetbe került Oroszország: a kontinentális zárlat miatt visszaesett a külkereskedelem, ez befolyásolta a belkereskedelmet és az állami kölcsönök rendszerét is. Ez idő tájt az ország adóssága 105 millió rubelt tett ki. Balugyánszky-nak nem kis szerepe volt abban a munkában, hogy 1810-ben már 125 millió rubel volt a bevétel, 1812-ben pedig 300 millió.²⁷

Tíz évvel azután, hogy Balugyánszky Szentpétervárra érkezett, a politikai irányzat gyökeresen megváltozott: a cár „szabadelvű” tanácsadóit sorra leváltotta, kezdetét vette a később Arakcsjev-rezsim²⁸ néven ismertté lett rendszer. A pétervári egyetemen megismétlődött a nagyváradi „inkvizíció”. A szentpétervári tankerület felügyelője, Dmitrij Pavlovics Runyics (1778-1860), az uralkodó egyik konzervatív kegyence lett, aki 1821. szeptember 17-én jelentést írt A. N. Golicin kultuszminiszternek, miszerint tudomása van arról, hogy az egyetemen a filozófiai és a történelmi tárgyak tanítása keresztényellenes szellemben történik. Ilyen tartalmú levelet írt az egyetem kurátora, D. A. Kavelin is, erőteljesen hangsúlyozva, hogy a társadalmi rendszerre káros tanítások hangzanak el az előadásokon. Runyics és Kavelin emiatt vádat emeltek a professzorok és az univerzitás vezetése ellen.²⁹

1821. szeptember 19-én az egyetemen ideiglenesen megszüntették az előadásokat, elkobozták a diákok jegyzeteit, amelyeket a későbbiekben a professzorok ellen használtak fel. Runyics október 6-ai jelentése két professzort helyezett előtérbe a vizsgálat szempontjából: Lódyt és Balugyánszkyt. Az utóbbi -- a felszólítás ellenére -- nem bocsátotta Runyics rendelkezésére jegyzeteit, azzal érvelt, hogy már két éve nem tanít politikai tudományokat.³⁰ Runyics Golicin hercegnek írt jelentésében azzal vádolta az egyetem rektorát, hogy előadá-

saiban „megcáfolja” a Szentírás hitelességét, alapjaiban ássa alá Jézus Krisztus tanításait, romboló elveket hirdet. 1821. október 21-én ült össze az univerzitás tanárainak konferenciája, ahol Balugyánszky védelmébe vette a meggyanúsított és politikai megbízhatatlansággal vádolt professzorokat. Több órán keresztül tartó beszédében kifejtette, hogy a kérdéses természetjogi tételeket elő lehet adni oly módon is, hogy az káros hatást gyakorolna a hallgatók erkölcsi és politikai felfogására.

Három nappal később, a méltatlan támadások hatására, Balugyánszky beadta felmondását. Bár neve hivatalosan nem szerepelt a vádlottak között, de Golicin és Runyics igyekeztek őt bevonni a „koncepció perbe”, mégpedig úgy, hogy vallomása az ő segítségükre legyen. Őt mindössze azzal gyanúsították, hogy az egyetem rektoraként meg kellett volna akadályoznia a káros eszmék terjesztését, az egyházi tanok gyengítését.³¹ Lemondásra leginkább az készítette, hogy nem akart részt venni olyan szégyenletes és alaptalan vádaskodásokban, amelyek az általa nagyra értékelt professzorok ellen irányultak. Végül Balugyánszkytól nyilatkozatot kértek a tanárok által terjesztett nézetekkel kapcsolatban, amely a következőképpen hangzott: „A jegyzőkönyvben szereplő tételek valóban elítélendőek, és terjesztésük nem engedhető meg sem nyilvános, sem magánintézményekben. Azok a tanárok, akik ilyeneket előadtak volna, méltatlanok a kormány bizalmára.”³² Runyics azonban meghamisította a jegyzőkönyvet, kihagyta belőle a „volna” szót, ezáltal teljesen más értelmet kapott a nyilatkozat.

A szentpétervári egyetem professzorainak ügye országosan nagy visszhangot keltett. K. I. Arsenyev visszaemlékezései szerint a közvélemény szerencsére mellettük állt, az emberek egyértelműen Runyics ellen fordultak. Az író Alekszandr Szergejevics Gribojedov (1795-1829) figyelmét is magára vonta a professzorok elleni méltatlan eljárás, és joggal feltételezhetjük, hogy ezt a „témát” is felhasználta „Az ész bajjal jár” című vígjátékához.

A koncepció egyetemi „ügy” lezárulása azonban Balugyánszky jövőendő életútjára szerencsére nem volt döntő befolyással. Az oktatásügyi minisztérium igazságtalan döntése egyáltalán nem akadályozta meg a többi állami hivatalt abban, hogy az eltávolított professzorokat ne helyezték el hasonló vagy akár még magasabb állásokba. Amikor Runyics elment megköszönni I. Sándornak az egye-

temi ügy „kivizsgálása” terén szerzett érdemeiért kapott kitüntetést, a cári palota folyosóján találkozott Miklós nagyherceggel, aki a következő szavakat intézte a meglepett tankerületi főfelügyelőhöz: „Köszönöm, hogy elbocsátotta Arszenyev professzort. Már fel is vettem a mérnöki főiskola tanári karába. Nagyon kérem, üldözzön el még néhány hasonló, nagy tudású és jó erkölcsű tanárt az egyetemről, hogy kellő színvonalra emelhessem a vezetésem alatt álló intézményt.”³³

Az egyetemről való távozása után Balugyánszky tevékenységének oroszlátnrésze hosszú ideig a Törvényszerkesztő Bizottsággal volt kapcsolatos. Ezekben az években az összes bírósági fórumot megjárta, azon kiemelkedő fontosságú perek felülvizsgálatával foglalkozott, amelyekben a meghozott ítéletek különböző okoknál fogva nem voltak megnyugtatóak, és azokat nem lehetett véglegesnek tekinteni. A törvények homályos szövegalkotása, elégtelensége, egymással ellentétes intézkedései eleve rendkívül megnehezítették a bírák munkáját. Balugyánszky elé utalták azoknak a pereknek a felülvizsgálatát is, amelyekben az eljáró személyek elfogultságának gyanúja merült fel. Mivel ezt a munkát éppen rá bízták, nemcsak azt bizonyítja, hogy jogtudását a legmagasabbra becsülték, hanem azt is, hogy milyen nagyra értékelték megvesztegethetetlen, puritán egyéniségét.³⁴

Ez idő tájt különösen nagy figyelmet fordított a jobbágykérdésre, ami 1812 után erőteljesen kiéleződött. Erre vonatkozó nézeteit és gondolatait elsősorban kéziratban fennmaradt írásai tartalmazzák. Őt kéziratban tesz ki ezzel kapcsolatos tanulmányainak összessége, amelyek főleg vázlatok és jegyzetek. Fontos pillanat volt Balugyánszky életében, amikor 1818-ban Alekszej Gurjev pénzügyminiszter felkérte a jobbágykérdés megoldásának kidolgozására. Az 1820-as évek elején, az arakcsejevi konzervatív kormányzati kurzus idején, ezek a törekvések háttérbe szorultak. Végül is 1824-ben fejezték be a törvénytervezetet, amelyről a köztudatban az terjedt el, hogy Gurjev munkája. Való igaz, hogy Gurjev kibővítette, helyenként javított rajta, de tüzetes vizsgálat alá vetve kiderül, hogy alapjául mindenképpen Balugyánszky vázlata szolgált, amely ésszerű javaslatokkal próbált változtatni a jobbágyság helyzetén. A törvénytervezet azonban nem került megvalósításra, de kiviláglik belőle, hogy re-

formtörekvéseinek legfontosabb momentuma a jobbágyrendszer felszámolásának fokozatos előkészítése volt.³⁵

1825-ben ismét változott a politikai helyzet Oroszországban: I. Sándor váratlan halála I. Miklós³⁶(1825-1855) kezébe juttatta a hatalmat. December 13-án küldönc hívta Balugyánszkyt az Anyicskov-palotába. A futárt a nagyherceg küldte, akinek másnap kellett elfoglalnia a cári trónt. Ekkor, 14-én (26-án) robbant ki a dekabristák felkelése, és már előző este a legkülönbélebb, egymásnak ellentmondó hírek keringtek a fővárosban. Ezekben a nehéz órákban a leendő uralkodó szükségét érezte, hogy egykori tanárához forduljon. Miklós nagyherceg hosszasan tanácskozott Balugyánszkyval, de a beszélgetés tartalmáról a professzor felettebb szűkszavúan számolt be. Csak annyit közölt erről a megbeszélésről, hogy a cár elismerte a törvények betartásának fontosságát és a jogi élet újjászervezésének szükségességét, továbbá úgy döntött, hogy a Törvényszerkesztő Bizottságot megszünteti, illetve átszervezi a Kancellária II. ügyosztályává, amelynek hatáskörébe az Orosz Birodalom időrendileg összefoglalt törvénygyűjteményének kiadása, a hatályos törvények rendszerbe foglalása és az új törvények szerkesztése tartozik. A cár Balugyánszkyt akarta a hivatal élére állítani, de ő következetesen kérte, hogy Szperanszkij irányítása alatt működhessen a kancellária ezen osztálya. Az uralkodó hozzájárult ahhoz, hogy Szperanszkij és Balugyánszky „együttesen” vezessék az említett departamentumot, amely a birodalom legfontosabb intézményei sorába emelkedett.³⁷

Balugyánszky kinevezése után a Vlagyimir-rend II. osztályának nagykeresztjét, majd az államtitkári rangot is megkapta, teljhatalmat gyakorolva a személyi állomány összeállításában.³⁸ A munkatársakat Szperanszkijjal együtt a legtapasztaltabb és legképzettebb professzorokból választották ki, és ekkor szerzett Balugyánszky fényes elégtélt azoknak az egykori kollégáinak, akiket néhány évvel azelőtt nem tudott megvédeni az egyetemen.

Az orosz jogtörténet-írás Balugyánszky maradandó értékű munkái között tartja számon azokat a jogtudományi műveit, amelyek a birodalmi törvényhozás, a bírósági gyakorlat és a közigazgatási jog területeit ölelték fel. Két legfontosabb jogirodalmi alkotásának az „Oroszország intézményei és törvényhozása megjavításának eszközeiről” című, csak kéziratban ismert, valamint a „Gondolatok a kormányzás intézményéről” című, később nyomtatásban is megjelent

munkája tekinthető. Ezek az írásai összefüggésben állnak azzal a ténnyel, miszerint 1826-ban a cár különbizottságot szervezett, hogy vizsgálja meg a bírói és a közigazgatási szervezet korszerűsítésének, jobb működésének lehetőségét. A testület tagjainak sorából I. Miklós kihagyta ugyan Balugyánszkyt, de mint később kiderült azért, hogy ő is kidolgozhassa a maga tervezetét és benyújthassa a bizottsághoz, amely csak a javaslatok elbírálására és azok alapján a végleges terv kidolgozására volt hivatott. Tervezetét neve feltüntetése nélkül nyújtotta be, és eleinte kizárólag a cárnak volt tudomása arról, hogy ki a nagy feltűnést keltő javaslat kidolgozója.³⁹

Balugyánszky Oroszország állam- és közigazgatásának legnagyobb hibájaként azt tartotta, hogy szinte valamennyi tisztviselő önkényesen és zsarnoki módon él vissza hivatalával, úgy ítélte meg, hogy a hivatalnokok tetszésük szerint állíthatják fejtetőre az ügyintézés rendjét és teszik azt a korrupció melegágyává. Még ennél is keményebben fogalmazott, amikor a bírósági szervezet csekély hatékonyságáról írt, mivel úgy látta, hogy az első- és másodfokú bíróságok jogköre rendkívül korlátozott, valamennyi peres ügy felkerült a szenátushoz, és ezáltal az ítéletek a végtelenségig elhúzódtak. Az volt a javaslata a rossz működési mechanizmus kijavítására, hogy szét kell választani a bírói és a kormányhatalmat: „A bírói és a végrehajtó hatalom elválasztásának szükségessége századunkban senki előtt sem lehet már kétséges. Mindenki érzi, hogy ott, ahol a kormányzó megparancsolhatja a bírának, hogy miként ítélkezzenek, ott nem a törvény, hanem az önkény uralkodik”⁴⁰ – írta ezzel kapcsolatban.

A bírák helyzetét is katasztrofálisnak tekintette, mert a szükséges függetlenségnek még a látszatával sem rendelkeztek. Mivel csak három évre választották őket, ez idő alatt nem szerezhették meg a szükséges ismereteket és tapasztalatokat, emiatt pedig nem övezte többségüket kellő tisztelet sem. Erre az volt a javaslata, hogy a kormánzatnak kellene kineveznie őket, mégpedig életfogytiglan vagy legalábbis hosszú időre. A bírói hatalom nagyobb önállóságának biztosítása céljából az ügyészség átszervezésére is javaslatot tett. Szerinte egyrészt alkalmazkodniuk kellene a bíróságokhoz, másrészt korlátozni lenne célszerű hatalmukat. A bírósági tanácsokban – Balugyánszky véleménye szerint – a kormány által életük végéig szóló hatállyal kinevezett szakbírák mellett választott ülnököknek, esküd-

teknek is helyet kell kapniuk. Tervezete értelmében az esküdtek csak a tényállás megállapításában határozhatnak, míg a jogszabályok alkalmazása a szakbírák dolga lenne. A bíróságok működési szervezetét a következőképpen kívánta felépíteni: az egész bírósági apparátus élére a Legfelső Bíróságot állítaná, amelynek hatásköre kiterjedne a fellebbezési bíróságok ítéleteinek hatályon kívül helyezésére, a hatásköri és illetékességi viták eldöntésére, a felség- és hazaárulási ügyek tárgyalására is.⁴¹ A Legfelső Bíróság után a törvényszékek következnenek, amelyek illetékessége két-két kormányzóságra terjedne ki. A törvényszékeket Balugyánszky polgári és büntető tagozatokra osztotta. Két vagy három kerületenként úgynevezett kerületi bíróságok felállítását javasolta, amelyek ugyancsak két tagozatból állnának. A városokban újfajta, magisztrátusi bíróságok szervezését tanácsolta, amelyeknek bíráit az igazságügyi miniszter nevezné ki.

A bizottság Balugyánszky tervezetét elutasította, mivel tagjai azzal érveltek, hogy a javasolt rendszer valóban nyújt ugyan bizonyos előnyöket, de Oroszországban aligha vezethető be. A kormányzósági bíróságok helyzete és összetétele, valamint többségüknek a fővárostól való nagy távolsága eleve kizárja, szerintük, a tervezet megvalósítását, nem is szólva arról a döntő akadályról, hogy a Balugyánszky által felvetett rendszer alig ismeretes bárki előtt, és ez legfeljebb Franciaországban válhatna be. Hosszasan foglalkozott a bizottság Balugyánszky azon javaslatával is, hogy a polgári rendből származó ülnökök ugyancsak részt vehessenek olyan perek eldöntésében, amelyeknek nemesek a résztvevői. A bizottság végül nem határozott, ezért továbbra is megmaradt a régi gyakorlat. A tervezet két legfontosabb kérdésének, a bírói hatalom önállóságának és a bírák függetlenségének kérdésében még valójában véleményt sem alkotott.⁴² Balugyánszky tehát tökéletesen látta a korabeli oroszországi bírósági szervezet hibáit. Abból, hogy reformtervezetét csak vázlatosan készítette el, és nem tért ki a részletekre, arra lehet következtetni, hogy ő maga sem bízott talán javaslatának elfogadásában. Oroszországban ekkor még nem érkezett el az idő a reformok bevezetésére, amelyekre majd csak II. Sándor uralkodása alatt kerülhetett sor.

Mint már említettük, 1821-ben Balugyánszky ugyan kénytelen volt elhagyni a szentpétervári egyetemet, de véglegesen nem szakította meg kapcsolatát az ottani oktatással, a jogász- illetve a jogtudósképzésben továbbra is tevékenyen részt vett. A jogászképzés

alacsony színvonalra és a jogásztanárok egyre súlyosbodó hiánya arra készítette Sziperanszkijt és Balugyánszkijt, hogy a sürgősen orvoslásra szoruló helyzetet alapos, minden részletre kiterjedő tanulmányban tárják fel a cár előtt, és egyben körvonalazzák a problémák megoldására és a jogszolgáltatás megszilárdítására irányuló elképzeléseiket. Felterjesztésük hatására I. Miklós cár 1828. január 23-án nagy jelentőségű rendeletet adott ki, amely a 19. századi orosz oktatást döntően befolyásolta. Az utasítás kimondta, hogy az uralkodó a jogászképzés korszerűsítése érdekében elrendeli, hogy a szentpétervári egyetemen jogtudományi kandidátusokat (jelöltek) képezzenek ki, akik később alkalmasak lesznek a professzori állások betöltésére. A szentpétervári és a moszkvai univerzitás jogi karainak legjobban végzett hallgatói közül kiválasztottak hatot-hatot erre a célra. A „jelöltek” az elméleti oktatás mellett gyakorlati képzésben is részesíteni kellett. Az egész oktató tevékenység megszervezésével és vezetésével az uralkodó Balugyánszky államtitkárt bízta meg, aki a „kandidátusképző” tanmenetét és tantervjavaslatát 1828. március 14-én terjesztette a cár elé, „Az orosz jogtudomány propedeutikájának és történetének tanterve” címmel. A tanterv három fejezetre tagolódott, amelyek közül az első rész a jogtudományról és annak ágazatairól szól. Ez általános fogalmakat, az állami közjogot, a polgári törvényeket, a feudális jogrendszert, a görögkeleti egyházjogi szabályokat, büntetőjogi, valamint kincstári és rendészeti jogismereteket, továbbá a birodalom népeinek jogait tartalmazta. A második rész a jogtudományok módszertanával foglalkozott, a harmadik pedig a jurisprudentia történetével.⁴³

I. Miklós cár – Sziperanszkij javaslatára – elfogadta a tantervet, ezért a kurzus első csoportja nem egészen másfél év alatt befejezte propedeutikai tanulmányait, de mindennap meg kellett jelenniük a kancellária II. ügyosztályán, ahol az egyetemről 1821-ben elbocsátott professzorok előadásait hallgatták. Ezt a képzési formát külföldi tanulmányút követte. Az 1810-ben, Wilhelm von Humboldt (1767-1835) alapított Berlini Egyetemen folytathatták stúdiumaikat, hogy elsajátítsák a törvényalkotás alapjait. Visszaérkezésük után egy, Balugyánszky vezette grémium előtt újabb vizsgát kellett tenniük, amelynek igen szigorúak voltak a feltételei. A bizottság elismerte a fiatal tudósok felkészültségét és nagy részüknek megadta a kandidátusi kinevezést. Ebből az iskolából került ki a jogi fakultások szinte

összes tanára, a legjelesebb ügyvédek zöme és a legkiemelkedőbb államférfiak egész sora. A 19. század első felének jogtudósai tehát valójában Balugyánszky Mihálynak köszönhették képzettségüket és magasba ívelő szakmai karrierjük elindítását. Ezen jogászok közül sokan részt vettek a Szvod zakonov megalkotásában is, amely az orosz jogtörténet egyik kimagasló teljesítménye.⁴⁴

Balugyánszky 1826 óta folytatott törvényrendszerező és törvény-szerkesztő tevékenységet a Kancellária II. ügyosztályának keretén belül. Ez az „intézmény” a Törvényszerkesztő Bizottság szerves folytatása volt, de hatáskörét módosították és lényegesen megnövelték. Tulajdonképpen két részlegből állt, mindegyik minisztériumi hatáskörrel rendelkezett. Balugyánszky államtitkári rangban vezette a hivatalt, amelynek fő feladata valamennyi orosz törvény összegyűjtése, a hatályát veszített és egymásnak ellentmondó jogszabályok kirotálása, végül pedig a hatályos joganyagból készülő hivatalos törvénygyűjtemény kiadása volt.

Balugyánszky személyesen, legképzettebb munkatársai segítségével, átvizsgálta az összes állami és nagyobb magánlevéltárak idevágó anyagát, nem egyszer maga a cár, I. Miklós intézkedését kellett kérnie, hogy megnyissák előtte a féltve őrzött régi kéziratárakat.⁴⁵ Alig három év leforgása alatt elkészült a gyűjtéssel, amely az írott jog valamennyi emlékét felölelte, a cárok törvényei mellett az egykori részfejedelemségek jelentősebb jogszabályait is tartalmazta. A hatalmas munka sikeres befejezését bizonyítják a Balugyánszky számára adományozott újabb rendjelek, a szentpétervári egyetem díszdoktori oklevele és a titkos tanácsosi rang elnyerése.⁴⁶

Az összegyűjtött anyagot ezután kezdték értékelni és elkülöníteni a hatályos, még érvényben levő törvényeket az elavult, egymásnak ellentmondó rendeletektől, jogszabályoktól. (Balugyánszky javaslatára a cár saját tipográfiáját engedélyezte számukra, hogy ezzel is a készülő nagy munka segítségére legyen!) A jogi anyagok elemzése és értékelése két évet vett igénybe és ezután kezdődött el a legfelelősségteljesebb része a munkának, a hatályos birodalmi törvénykönyv, a Szvod zakonov összeállítása.

1830-ban látott napvilágot a 15 kötetes „Az Orosz Birodalom törvényeinek teljes gyűjteménye” (Polnoje szobranije zakonov Rosszjizskoj imperii), amely tartalmazta az összes kiadott cári ukázt 1649-től 1826-ig. 1832-ben készült el Balugyánszky a hatályos törvé-

nyek gyűjteményével, de csaknem még két esztendő telt igénybe, amíg a különféle minisztériumok és egyéb főhivatalok észrevételeinek figyelembevételével megkapta végleges formáját. E munka szigorú rendszerességgel ölelte fel az egész orosz jogot, és magába foglalta a közjogi alaptörvényektől kezdve a rendészeti jogszabályokig a teljes tételes joganyagot. A „Szvod zakonov” 1835. január 1-jén lépett életbe és kisebb-nagyobb módosításokkal egészen a cárizmus bukásáig, 1917-ig maradt hatályban.

Kiemelkedő törvényszerkesztői tevékenységéért Balugyánszky megkapta a lengyel Fehér Sas-rendet, egy podóliai birtok tizenkét évi ingyenes haszonélvezetét, valamint 3500 rubeles, élete végéig folyósítandó járadékot. Két évvel a „Szvod zakonov” életbe lépése után, 1837. július 16-án, I. Miklós cár a neves jogtudóst, minden leszármazottjával együtt, felvette az örökletes nemesség sorába. 1839. július 3-án a legmagasabb orosz közjogi testület tagjává választották és ezáltal a szenátori rangot is elnyerte. 1841. április 16-án pedig megkapta a legmagasabb cári kitüntetést, az Alekszandr Nyevszkij-rendet.⁴⁷

Ezekben az években nagy segítségére volt az Oroszországban tartózkodó fiatal magyar tudósoknak. Közéjük tartozott a nyelvész és etnográfus Reguly Antal (1819-1858)⁴⁸, aki 1841. június 11-én érkezett meg Szentpétervárra azzal a céllal, hogy ott készüljön fel a keleti finnugor népek meglátogatására, a finnugor dialektusok tanulmányozására. Az okozta számára a legnagyobb örömet, amikor az idős Balugyánszky magyar nyelven köszöntötte az ifjú tudóst, akit két évvel később a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választott. Közbenjárásával Regulynak sikerült majdnem három évet eltöltenie az Ural-vidéken és Nyugat-Szibériában, ahol jelentős anyagot gyűjtött össze a finnugor népek (köztük a vogulok, osztjások és cseremiszek) nyelvéről, néprajzáról.⁴⁹ Leveleiből kiderül, hogy Balugyánszky minden iránt lelkesedett, ami Magyarországgal volt kapcsolatos. Reguly pedig ki is használta az alkalmat, hogy közös hazájukról bőszeges információkkal lássa el a volt nagyváradi professzort. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy újabb érdeklődés ejtette hatalmába a hetvenes éveiben járó Balugyánszkyt szülőhazája iránt.

1845-ben fiával, két lányával és vejével, valamint két unokájával együtt – az osztrák hatóságok engedélyével – egy hosszabb magyarországi utazásra indult, hogy családjá tagjainak megmutassa azokat

a városokat, ahol fiatalságát töltötte, tanulmányait folytatta. E célból először hajóra szállt és Hamburgig utazott, onnan Prágáig állami postakocsit vett igénybe, majd néhány hetes teplicei pihenő után Bécsen át Pestre utazott. Bécsben látogatást tett az egyetemen, ahol érzékenyülve és könnyezve mutatta meg családjának azt a tantermet, amelyben egykor Joseph von Sonnenfels előadásait hallgatta.⁵⁰

1845. szeptember 13-án érkezett meg Pestre. Balugyánszky hazalátogatásáról elsőként az egyik legismertebb itthoni német nyelvű hetilap, a *Der Ungar* számolt be: „Néhány nap óta oly férfiú tartózkodik körünkben, aki csodálatos és ritka szerencsétől koszorúzott életpályájával jogosan áll az általános érdeklődés középpontjában. Balugyánszky, egykori nagyváradi professzor 42 évvel ezelőtt vándorolt ki Oroszországba, Fesslerrel, a híres történetíróval együtt. Oroszországban a jelenleg uralkodó Miklós cár nevelője lett, most pedig titkos tanácsos és szenátor.”⁵¹ Pesti tartózkodása alatt felkereste mindazokat a helyeket, amelyekhez ifjúkora emlékei fűzték, különösen gyakran fordult meg a Nemzeti Színházban. Találkozott egyetlen, még életben maradt testvérével, Balugyánszky János nyugalmazott ezredessel és annak Katalin nevű lányával.

A Balugyánszky-család október közepéig maradt Pest-Budán és még a tél beállta előtt, november végén érkezett vissza az orosz fővárosba. A következő másfél év azonban már nem sok jót hozott az igazságügyi államtitkár életében, mivel egészségi állapota egyre romlott, mind gyakrabban gyötrő fájdalmak kínozták. Élete utolsó hónapjainak szenvedéseit nagy lelki erővel viselte, de még ekkor is készséggel állt mindazok rendelkezésére, akik támogatásért folyamodtak hozzá. Balugyánszky, aki szinte páratlan életművet mondhatott magáénak, 1847. április 3-án (15-én), 78. életévében – családjá és bizalmas munkatársai körében – távozott az élők sorából.⁵² Holttestét a Szentpétervárhoz közeli troicko-szergijevszki kolostor kriptájában helyezték örök nyugalomra, ahova tisztelőinek százai kísérték utolsó útjára.

Jegyzetek

1 Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954.

2 Bajcura, T.: Zakarpatoukrajnszkaja intyelligencija v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. Bratislava, 1971.

- 3 Koszacsevszkaja, J. M.: Mihail Andrejevics Balugjanskij i Petyerburgszkij unyiverzitetet pervoj csetvertyi XIX veka. Leningrad, 1971.
- 4 Baranov, P. I.: M. A. Balugjanskij, sztatsz-szekretar, szenator, tajnij szovetnyik (1769–1847). Biograficeszkij ocserk. Szankt-Petyerburg, 1882.
- 5 Fatyjejev, A. N.: Akagyemiceszkaja i goszudarsztvennaja gyejatyelnoszty M. A. Balugjanskovo v Rosszii. Uzsgorod, 1931.
- 6 Balugyánszky életútjának magyarországi szakaszáról vázlatos, Tardyval több helyen polemizáló áttekintést ad: Csekey István: Balugyánszky Mihály élete és munkássága. In: Századok, 1957. 326–350. A monográfia írójának válaszát lásd: Tardy Lajos: A Balugyánszky-vita. In: Századok, 1958. 348–363.
- 7 Az I. Sándor nevével fémjelzett reformokról, modernizációs törekvésekről részletesebben: Bodnár Erzsébet: Oroszország a 18–19. században. Budapest, 2000. 47–72.; ugyanő: I. Sándor: Reformér és diplomata. In: Orosz arcképcsarnok. Szerk.: Miszler Tamás, Csibi Norbert. Pécs, 2003. 83–99.; Fjodorov, V. A.: Alekszandr I. In: Voproszi isztorii, 1990. 1. sz., 50–73.; Hartley, M. J.: Alexander I. London, 1996.; Heller, M.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996. 399–421.; Köves Erzsébet: I. Sándor cár és reformjai. In: Valóság, 1988. 9. sz., 50–66.; Silder, N. K.: Imperator Alekszandr I, jevo zsziny i carsztvovanyije. T. 1–4. Szankt-Petyerburg, 1897–1898.
- 8 V. Molnár László: Magyar-orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. 56–68.
- 9 Tardy Lajos (1954) i. m. 139.
- 10 Bajcura, T. i. m. 30.
- 11 Koszacsevszkaja, J. M. i. m. 48.
- 12 Balugyánszky hivatalnokai és az államapparátusban elért karrierjéről megbízható adatokat tartalmaznak leánya, Marija (Medem cári tábornok felesége) visszaemlékezései. Lásd: Medem, M.: M. A. Balugjanskij (Zapiszka jevo docseri, baronesszi M. M. Medem). In: Russzkij Arhiv, 1885. 11. sz., 415–432. A hivatkozott cikk kéziratának lelőhelye: RGADA (Moszkva), f. 1093, op. 1, gy. 355, l. 1–31.
- 13 Koszacsevszkaja, J. M. i. m. 49.
- 14 Szekirinszkij, Sz. Sz.: Rosszijszkije reformatori (XIX vek). In: Otyecsesztvennaja isztorija, 1997. 3. sz., 122–124.
- 15 Heller, M. i. m. 416–417.
- 16 Ejdelmann, N. J.: Forradalom? Felülről? Ford.: Gereben Ágnes. Budapest, 1989. 116–122.; Dixon, S.: The modernisation of Russia (1676–1825). Cambridge, 1999. 247–249.
- 17 Tardy Lajos i. m. 167–168.
- 18 Fatyjejev, A. N. i. m. 89–90.
- 19 Koszacsevszkaja, J. M. i. m. 50–54.
- 20 Uo. 63–69.
- 21 Bajcura, T. i. m. 68–69.
- 22 Fatyjejev, A. N. i. m. 97–98.
- 23 Bajcura, T. i. m. 59.
- 24 Uo. 60.
- 25 Uo. 68.
- 26 Koszacsevszkaja, J. M. i. m. 131–132.
- 27 Haumann, H.: Geschichte Russlands. München, Zürich, 1996. 286.
- 28 Jacsmenyihin, K. M.: Alekszej Andrejevics Arakcsjev. In: Voproszi isztorii, 1991. 12. sz., 37–51.
- 29 Bajcura, T. i. m. 138.

- 30 Koszacsevszkaja, J. M. i. m. 135.
31 Uo. 138-139.
32 Tardy Lajos i. m. 178.
33 Uo. 181.
34 Bajcura, T. i. m. 146.
35 Uo. 75.
36 I. Miklós életéről, kormányzati politikájáról részletesebben lásd: Font Márta-Krausz Tamás-Niederhauser Emil –Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, 1997. 338–362.; Niederhauser Emil-Szvák Gyula: A Romanovok. Budapest, 2002. 206-233.; Ziegler, G.: A Romanovok titka. Budapest, 1999. 238-250.; Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Budapest, 1982.
37 Fatyjejev, A. N. i. m. 103-105.
38 Tardy Lajos i. m. 190.
39 Baranov, P. I. i. m. 76.
40 Tardy Lajos i. m. 194.
41 Koszacsevszkaja, J. M. i. m. 168-172.
42 Tardy Lajos i. m. 198.
43 Fatyjejev, A. N. i. m. 118-120.
44 Koszacsevszkaja, J. M. i. m. 153.
45 Tardy Lajos i. m. 207.
46 Baranov, P. i. m. 93.
47 Bajcura, T. i. m. 84.
48 Reguly életéről és néprajzi gyűjtőmunkájáról lásd: Reguly Antal: Vogul népköltési gyűjtemény I-IV. Kiadta: Munkácsi Bernát. Budapest, 1892-1921.; Ugyanő: Osztyák népköltési gyűjtemény. Kiadta: Pápay József. Budapest, Leipzig, 1905.; Ugyanő: Osztyák hősenek I-II. Közzéteszi: Zsirai Miklós. Budapest, 1944-1951.; Németh Imre: Az ősi szó nyomában. Budapest, 1956.; Pápay József: Reguly Antal emlékezete. 2. kiadás. Budapest, 1970.; Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Közreadja: Zaicz Gábor. Budapest, 1994.; Kerezsi Ágnes: Rokon népek és őshazák (A finnugor népek hagyományos kultúrája). Budapest, 1996.; Szij Enikő (szerk.): Reguly Antal „hangjegyre szedett” finnugor dallamai. Budapest, 2000.
49 Niederhauser Emil: Magyar utazók a 19. századi Oroszországban. In: Kovács Endre (szerk.): Magyar-orosz történelmi kapcsolatok. Budapest, 1956. 133.; Havasné Bede Piroška-Somogyi Sándor (szerk.): Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Budapest, 1973. 199-203.
50 Koszacsevszkaja, J. M. i. m. 198-201.
51 Tardy Lajos i. m. 229.
52 Uo. 235.

Megjelent: *Tradíció és modernizáció Európában a 18-20. században.* Szerk.: Bodnár Erzsébet, Demeter Gábor. Budapest, Hungarovox, 2008. 57-71.

E tanulmány újabb szakirodalommal való közreadása: *Szvák Gyula (szerk.): A mi ruszisztikánk (Tanulmányok a 20/25. évfordulóra).* Budapest, *Russica Pannonicana*, 2015. 144-163. (*Ruszisztikai Könyvek XL*)

II. KATALIN (1762-1796)

Lutheránus felekezetű, anhalt-zerbsti hercegkisasszonyként látta meg a napvilágot, akinek ereiben egyetlen csepp orosz vér sem folyt. Tizenöt éves korában, a trónörökös nagyherceg jegyeseként érkezett Oroszországba, ahol egy esztendő múlva a későbbi III. Péter felesége lett. Egész életében németes akcentussal beszélt, és – Vaszilij Kljucsevszkij történész szerint – leveleiben jó néhány helyesírási hibát vétett. Az 1762. június 28-án, államcsínnyel hatalomra került cárnő személyében az utókor mégis az egyik legjelentősebb orosz uralkodót látja, akinek neve a cári impérium nagyhatalmi státusának szimbóluma lett. A „katalini aranykor” ugyanis folytatta az I. Péter által elkezdett reformokat, megerősítette az Orosz Birodalom geopolitikai pozícióit, növelte a pétervári udvar külpolitikájának presztízsét, megszilárdította a nemesség privilegizált helyzetét és fenntartotta a belső társadalmi rendet.

Az utókor méltányolja a Nagy Katalin nevével fémjelzett felvilágosult abszolutista kormányzati politika sikereit, uralkodása harmincnégy évének számos kimagasló teljesítményét, a cárnő uralkodói kvalitásait, a korabeli Oroszország társadalmi, gazdasági és kulturális életében bekövetkezett változásokat. Ez utóbbiak egy ambiciózus, energikus, nagy munkabírású és az államügyek iránt elkötelezett uralkodó, mint amilyen Jekatyerina Alekszejevna volt, aligha valósulhattak volna meg. Az utókor emlékezetében az „isteni Cateau” (ahogyan Voltaire nevezte!) úgy él, mint aki sorozatos győzelmeket aratott a törökök felett, hadvezérei több mint száz tengeri és szárazföldi diadalt arattak, 1780-ban deklarálta a tengeri fegyveres semlegesség elvét, Oroszországhoz csatolta a Fekete-tenger partvidékét és a Krim-félszigetet, Grúziát cári protektorátus alá helyezte, részt vett Lengyelország három felosztásában (1772, 1793, 1795), létrehozta Alaszkában az Orosz – Amerikai Kereskedelmi Társaságot. II. Katalin maga is büszkén írt emlékirataiban arról, hogy mintegy százötven várost alapított, utasítására népesítették be a dél-oroszországi területeket, kikötőket, templomokat, iskolákat, fővárosi és kormányzósági középületeket, patikákat, árvaházakat, közutakat és csatornákat építtetett.

A cárnő figyelmét az élet egyéb területei sem kerültk el: 1769-ben ő adatott ki először papírpénzt (a százrubeles bankót egyébként

„kátyenykák”-nak nevezték), rendeletet bocsátott ki a burgonya kötelező termesztéséről, Tulában – a teázás „fellendítése” céljából – szamovárkészítő manufaktúrát létesített, engedélyezte új nyomdák felállítását, külföldi könyvek terjesztését. Szerette az irodalmat, olyannyira, hogy ő maga is írt szatírákat és vígjátékokat, álneven szívesen polemizált az általa kiadott „Mindenféle mindenfajta” hasábjain, a pétervári udvarban pedig – arisztokrata hölgyekből és urakból – amatőr színtársulatot szervezett. Kötelességének tartotta az 1725-ben, Nagy Péter által létesített Pétervári Tudományos Akadémia és az 1757-es alapítású Művészeti Akadémia mecénatúráját, majd 1783-ban felállította az Orosz Akadémiát, ahol irodalmi, nyelvészeti és filológiai kutatások folytak. Bőkezűen támogatta a tehetséges irodalmárokat, a hazai és külföldi tudósokat, köztük Leonhard Euler, Peter Simon Pallas, August Ludwig Schlözer, Daniel Bernoulli és mások nemzetközi hírű kutatásait.

Több mint kétszáz év távlatából ugyanakkor sokan élesen bírálják II. Katalin egyházpolitikáját, a kolostori birtokok szekularizációját és a cárnő magánéleti „botlásait”. Tudjuk azonban, hogy az utókor nem fogékony a nagy történelmi személyiségek amorális cselekedeteinek elítélése iránt, mivel elsősorban az államügyek terén végzett tevékenységük érdekli. Ezzel magyarázható, hogy Nagy Katalin nimbusza az oroszok körében töretlenül él tovább, és személyében a felvilágosult abszolutizmus kimagasló egyéniségét látják. Ennek egyik megnyilvánulása az a hagyomány is, hogy a krasznodari fiatal házaspár friss virágot helyeznek II. Katalin szobrának talapzatára, és az ott lakó emberek pedig városuk régi neve, Jekatyerinodar visszaállítását követelik.

1729. április 21-én (az új időszámítás szerint: május 2-án) éjjel fél háromkor hangos gyermeksírással verte fel a stettini (ma: szzczecini) főutcán, a Mária-templom szomszédságában, a Domstrasse 791-es számú ház lakóit. A kereskedelmi kamara elnöke, von Aschersleben palotájának első emeletén, a nagyteremtől balra levő, ízlésesen berendezett szobában egy Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst nevű kislány született, akit harminchárom év múlva II. Katalin orosz cárnőként ismert meg a világ. Az újszülött apja, Christian

August von Anhalt-Zerbst herceg a porosz király seregében szolgált fiatal korától. Részt vett a hollandok, a franciák és a svédek elleni harcokban, a spanyol örökösödési háborúban, majd 1721-ben, 31 éves korában vezérőrnagynak nevezték ki, ezt követően pedig a 8. porosz gyalogezred parancsnokságát bízták rá. Harminchét évesen vette feleségül Johanna Elisabeth von Holstein-Gottorp hercegnőt, aki ekkor tizenöt esztendő volt. A hercegnő a fiatalabb holsteini ágból származott -- az idősebb ág a svéd korona birtokosa volt --, és nagybátyja, illetve gyámja, August Wilhelm braunschweigi herceg udvarában nevelkedett. Az esküvőt Lustschloss várában tartották, majd a pomerániai Stettinben telepedtek le, ahol a 8. gyalogezred állomásozott. Itt született kislányuk, akit augusztus 23-án kereszteltek meg.

Milyen volt a kis Sophie hercegnő? Mellin grófnő visszaemlékezése szerint: „Erős testalkatú, életkorához képest magas, fejlett gyermeknek számított. Arca nem volt különösebben szép, de kellemessé tette nyílt tekintete és bájos mosolya. Az első időben az anyja nevelte, meglehetősen szigorúan, és mindenáron igyekezett letörni a kislány büszkeségét, makacsságát.”

Sophie első nevelője a francia Cardel kisasszony lett, akinek nem kevés gondot okozott a gögös, szemtelen - és tegyük hozzá, valójában csúnyácska - gyermek nevelése. A kis „Figchen” (a Friederike becéző alakja), ahogyan családi körben nevezték, nem számított igazán szépek, hiszen hátgerincferdülése miatt évekig fűzöt kellett viselnie, amit a legjobb helybeli „szakember”, a stettini hóhér készített neki. (Egyébként Sophie jó példája annak, hogy néhány év múlva a „rút kiskacsából” miként lett mesés szép hattyú!) II. Katalin később emlékirataiban elragadtatással és hálával gondolt vissza nevelőjére, aki a francia felvilágosodás irodalmának jeles alkotásait olvastatta tanítványával. A kislány Corneille, Racine, Molière, La Fontaine művei mellett a francia enciklopédisták, Diderot, D’Alembert és Voltaire munkáit tanulmányozta.

Sophie egy családi ünnepen, Kielben ismerkedett meg az ifjú Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp herceggel, Svédország és Oroszország trónjának egyidejű várományosával (a későbbi III. Péter orosz cárral), aki egy évvel volt idősebb nála, és harmadfokú unokatestvérének számított. Erről a találkozásról Katalin emlékirataiban a következőt olvashatjuk: „III. Pétert először tizenegy éves korában

Kielben, gyámapijában, a lübecki püspöknél láttam, nem sokkal azután, hogy apja, Karl Friedrich herceg meghalt. A püspök 1739-ben magához kérte a Holstein-család valamennyi tagját, hogy bemutassa nekik gyámfiát. Nagyanyám, a püspök anyja, édesanyám és a herceg nővére együtt érkeztek velem Hamburgból. Akkor tízéves voltam... Hallottam, hogy az egybegyűlt vendégek egymás között arról beszéltek, hogy az ifjú herceg hajlamos az italozásra, ezért az asztalnál nem adtak neki inni. Beszélték, hogy csökönnyös, lobbanékony, és nem szereti a környezetét, különösen Brümmert, a nevelőjét. Mondták, hogy a herceg vézna testű és beteges szervezetű. Valóban feltűnt, hogy milyen sápadt és sovány..." E vézna testalkatú fiú anyai nagynénje, Nagy Péter (1689--1725) kisebbik leánya, I. Erzsébet (1741--1761) orosz cárnő volt, ugyanis az uralkodó idősebb leánya holsteini herceghez ment feleségül, akitől az ifjú Karl Peter Ulrich született. A dinasztikus kapcsolatokat az orosz cári és a holsteini hercegi családok között tovább erősítette az a tény is, hogy Johanna Elisabeth egyik fivére, Karl August herceg I. Erzsébetnek volt a vőlegénye, s bár a herceg az eljegyzés után hamarosan meghalt, a cárnő még sokáig gyászolta jegyesét. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy I. Erzsébet a trónörökös, Karl Peter Ulrich menyasszonyául az Anhalt-Zerbst hercegi családból származó Sophie-t választotta.

Az ifjú pár eljegyzését 1744. június 29-én tartották meg Pétervárott, és ekkor Sophie a Jekatyerina Alekszejevna nevet kapta, majd nagyhercegnővé nyilvánították, miután a szertartást megelőző napon áttért a pravoszláv hitre. Karl Peter Ulrich (orosz nevén: Pjotr Fjodorovics nagyherceg) és Katalin esküvőjét 1745. augusztus 21-én a Kazanyi-székesegyházban rendezték meg, nagy pompával. Hamarosan kiderült azonban, hogy házasságuk nem sok jót ígért. A fiatalasszony esküvője után néhány nappal ezt írta: „Ha szereted e férfit, akkor a legszerencsétlenebb teremtmény leszel a földön, mert természeted szerint viszonzásra vágyol majd; ez az ember pedig jóformán rád sem néz, csak bábukról vagy valami effélékről beszél veled, s bármely más nőhöz figyelmesebb, mint hozzád. Te sokkalta büszkébb vagy, semhogy lármát csapj emiatt, tehát szíveskedj óvatos lenni a gyengédség dolgában ezen úr irányában. Gondoljon önmagára, hölgyem!” Tény, hogy hatévi házasság után, 1751-ben Katalin még szűz volt; férje nemkülönben, mivel fitymaszűkületben szenvedett. Az ifjú feleség, aki -- „Emlékiratai” szerint -- „járatlan volt az

efféle dolgokban”, szüntelenül hűtlenséget látott a nagyherceg múlt szeszélyeiben, aki mások szemében állandóan férfinak akart látszani. Katalin, akiről csak később derült ki nimfomán természete, bosszúságában megvető közömbösséget színlelt, amikor férje valamelyik udvari dámával flörtölt.

Minden bizonnyal a családi élet boldogtalanságával magyarázható, hogy a fiatal és -- a kortársak szerint is -- csinosnak, feltűnően vonzónak mondott nagyhercegnő szívesen keresett futó kalandokat a testőrgárda elegáns tisztjeivel. Katalin kacérkodásának első „áldozata” Andrej Csernisov lett, akit az udvarban csak mint a „nagyhercegnő jegyesét” emlegették. A majdani cárnő visszaemlékezése szerint ez a viszony csak „félig szerelmes és igen ártatlan barátság volt”. Az udvarban azonban lábra kapott a pletyka, amelynek következtében a délceg gárdatisztet az Orenburg mellett állomásozó ezredhez „számúzták”.

Katalin 1752-ben ismerkedett meg Szergej Szaltikov gróffal, a huszonhat esztendőes udvari kamarással, akinek a szebbik nemnél elért sikereiről az egész udvar beszélt. A nagyhercegnő így írt róla: „Sugárzóan szép volt, és bizonyára senki sem ért fel vele az udvarban. Nem hiányzott belőle sem a szellemesség, sem az ismereteknek, a modornak, a csiszoltságnak az az ötvözete, amit a nagyvilági társaság, de elsősorban az udvar légköre ad meg.” Kettőjük kalandja úgy kezdődött, mint valami könnyű vígjáték: a rögtönzött házi hangversenyek egyikén Szergej Szaltikov rövid széptevés után bevallotta szerelmét, és nem is részesült visszautasításban. Mihelyt azonban elérte célját, beképzelt, pökhendi, cinikus és tapintatlan lett. A nagyhercegnő kapcsolata Szaltikovval nyílt titoknak számított a pétervári udvarban, és senki sem botránkozott meg rajta. Maga a cárnő, I. Erzsébet állítólag még bátorította is a szerelmeseket, sőt felszólította Katalint, hogy ajándékozza meg a birodalmat egy egészséges fiúgyermekkel. A birodalmi érdek feltehetően kevésbé izgatta ekkor Katalint -- legalábbis ebben a kérdésben --, az mégis tény, hogy valóban állapotos lett. 1753. június 25-én azonban, egy bál után elvetélte magzatát, és hat hétre volt szüksége, hogy újra talpra álljon.

Körülbelül ezzel egy időben, az akkor huszonöt éves nagyherceg műtéten, körülmetélésen esett át, amely után már alkalmas lett a házasesetre. Feleségének azonban nem sok öröme származott ebből: férje előbb Johann Friedrich Groot udvari festőművész bájos felesé-

gével kezdett viszonyt, majd később Jelizaveta Romanovna Voroncovával (Mihail Voroncov alkancellár unokahúgával), aki a „hivatalos szerető” szerepét töltötte be az udvarban. A kortársak nem túlságosan jó véleménnyel voltak erről a hölgyről, mivel úgy káromkodott mintegy kocsis, férfiakat megszegyenítő módon védelte a vodkát, és roppant közönséges módon viselkedett az udvari rendezvényeken. A trónörökös nagyherceget nem botránkoztatta meg ez az ordináre viselkedés, sőt egyre gyakrabban hangoztatta, hogy ha a cukorbeteg és epilepsziás Erzsébet cárnő halála után hatalomra kerül, feleségét kolostorba zárátja, és Jelizaveta Voroncovát kívánja majd hitvesüül.

1754. szeptember 20-án, kilencévi házasság után, Katalin az udvar nagy örömeire fiúgyermeket szült, akit Pavel Petrovics a későbbi I. Pál cár (1796-1801) névre kereszteltek. A rosszindulatú udvari pletykák szerint a gyermek még Szergej Szaltikovtól származott, de ezt bizonyítani nem lehet. A kis Pavel megkeresztelése után a cárnő azzal bízta meg Szergej Szaltikovot, hogy értesítse a svéd királyi és a szász hercegi udvart a gyermek megszületéséről. A megszegyenítő küldetést büntetésként is fel lehet fogni, mivel Katalin viszonya a kamarással ismeretes volt a külföldi udvarokban is, ezért Szaltikov mindenképpen nevetségesnek érezhette magát a hírnök szerepében, és be kellett látnia, hogy a cárnő szűk környezetéből finoman eltávolították. Katalint bizonyára az bántotta meg, hogy amikor „diplomáciai” küldetéséből az ifjú kamarás -- akitől kétszer is teherbe esett -- egy alkalommal visszaérkezett Pétervárra, nem sok figyelmet szentelt neki.

A csinos nagyhercegnőnek ezután aligha lehettek illúziói, és többé már nem volt hajlandó egyetlen férfi játékszere sem lenni: „Elhátároztam, éreztetem azokkal, akik olyan sok bajt okoztak nekem, hogy tőlem függ, büntetlenül sértegethetnek-e.” Úgy döntött, hogy kemény és gúnyos lesz, így áll bosszút a csapodár férfiakon, a szemtelen udvaroncokon. Belevetette magát az udvari életbe, az intrikák, a pletykák és a flörtök világába, előszeretettel költekezett és kártyázott. Ez utóbbit azonban nem nagy sikerrel űzte, hiszen csak 1756-ban több mint 17 ezer rubelt tettek ki kártyaadósságai, amelyeket főleg az angol követség kölcsöneiből fizetett ki.

1755 nyarán érkezett Pétervárra Stanisław Poniatowski gróf, az ifjú lengyel arisztokrata, aki sokáig Párizsban élt, és ott a legelőke-

lőbb szalonokat látogatta. Elképzelték, milyen jó benyomást tett Katalinra a szellemesség és az elegancia valamennyi csábító kellékével felruházott, délceg fiatalember, annál is inkább, mert a nagyhercegnő arról értesült, hogy Szergej Szaltikov Svédországban és Drezdában nyakra-főre udvarolt minden szépasszonynak, akivel csak találkozott. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy maga Stanislaw Poniatowski is szenvedélyesen szerelmes lett a szépsége teljében levő, kellemesen társalgó, sokat olvasott, művelt Katalinba. Az akkor huszonhárom éves lengyel gróf visszaemlékezéseiben a következő képet festette imádotjtjáról: „Fekete haja ellenére vakítóan fehér bőré volt, arcszíne élénk, nagy kék szeme kissé düledt s igen beszédes, szája szinte csókra hívó, keze és karja tökéletes, dereka karcsú, inkább magas, mint alacsony, járása igen gyors és mégis előkelő, s a nevetése olyan vidám, akár a kedve.” A nagyhercegnő számára ez az új szerelem pompás kedvtelés volt, amelyből -- az udvari szóbeszéd szerint -- 1757-ben Anna nevű leánya született, aki azonban a hároméves kort sem érte meg. Katalin és Poniatowski (akit később, mint cárnő, 1763-ban, III. Ágost halála után lengyel királlyá választott) szerelmi viszonyának az 1758-as év vetett véget, amikor az udvari intrikákba keveredett fiatalembert kiutasították az országból.

A nagyherceg ez idő tájt legszívesebben oranienbaumi [a település 1948-tól Lomonoszov nevét viseli] rezidenciáján tartózkodott, ahol porosz mintára szervezett két holsteini ezredét gyakorlatoztatta. Katalin szörnyülködve jegyezte meg róla, hogy rengeteget ivott és dohányzott, olyannyira, hogy „csaknem állandóan dohányval kevert borszag áradt belőle, amely valósággal elviselhetetlen volt azok számára, akik a közelébe kerültek.” Pjotr Fjodorovics ráadásul rendkívül népszerűtlen volt az udvari körökben, mivel állandóan szidta és becsmérelte az ország népét és a pravoszláv vallást. Gyakran hirdette, hogy szívesebben lenne a porosz király tisztje, mint orosz cár. II. Frigyes (1740-1786), aki irodalmi műveltségét gyakran fitogtatta, találóan mondta róla: „Én vagyok a Dulcineája”. A pétervári nemesi testőrezredek nyílt ellenérzését váltotta ki a nagyherceg hírhedt kijelentése, amelyben a gárdistákat sértő módon janicsároknak nevezte, saját holsteini ezredeit viszont istenítette.

Ezekkel a tényekkel magyarázható, hogy amikor 1761. december 25-én I. Erzsébet cárnő meghalt, és a trónra utódjaként a nagyherceg került, ez a gárdaezredek ellenállását váltotta ki. További olaj volt a

tűzre, hogy az új cár, saját holsteini birtokai védelmének ürügyén, a fővárosi gárdistákat Dánia ellen vezényelte. Ezért a Szemjonovi, valamint az Izmajlovi-ezred szószólói, élükön az Orlov fivérékkel megjelentek Katalin előtt, és támogatásukról biztosították egy esetleges államcsíny, összeesküvés esetén. A nagyhercegnő elfogadta a felkínált palotaforradalom lehetőségét, mivel az egybeesett saját óhajával is. Elhatározását megkönnyítette, hogy 1759 nyarától szerelmi viszony fűzte Grigorij Grigorjevics Orlovhoz (1734-1783), akinek az udvari testőrtisztek között hangadó szerepe volt. Katalin végül is a gárdaezredek támogatásával 1762. június 28-án államcsínnyel eltávolította férjét, akit néhány nap múlva, július 6-án az Orlov fivérek, Alekszandr Barjatyinszkij herceg és Fjodor Volkov (a híres színész) Ropsában brutálisan megölték: állítólag egy nadrágszíjjal fojtották meg.

A harminchárom éves korában trónra lépő cárnő így - érthető módon - nem csekély hálával tartozott a gárdatiszteknek, ezért az államcsíny végrehajtása után busás pénzzutalomban részesítette őket, vagy magas állami hivatalokat és kitüntetésekkel kaptak. Az összeesküvésben részt vevőknek összesen 18 ezer jobbágyot és 526 ezer rubelt adományozott, zömében földbirtok formájában. Különösen jól jártak hűséges segítőitársai, az Orlov fivérek (Iván, Grigorij, Alekszej, Fjodor és Vlagyimir), akik korábban tiszti köpenyükön és kardjukon kívül aligha mondhattak mást magukénak.

II. Katalin trónra lépése után, 1762. július 6-án manifesztumot intézett alattvalóihoz, amelyben ésszerű, felvilágosult és nemzeti jellegű intézkedéseket ígért a kormányzásban. Nem felejtette el, hogy a nemesi gárda ültette trónjára, ezért ünnepélyesen deklarálta, hogy ennek kiváltságos helyzetét, privilégiumait mindenkor tiszteletben tartja. Ezen kívül - főként Charles-Louis de Montesquieu és Cesare Beccaria műveinek szellemét megszívvelve - eltörölte az uralkodó személyének megsértéséért járó halálos ítéleteket, enyhítette a bírósági büntetéseket, szekularizálta az egyházi birtokokat, megszüntette a vallási üldözéseket, engedélyezte a külföldön betiltott művek terjesztését. Érthető tehát, hogy ezekben az években egész Európa II. Katalin tetteitől visszhangzott, legendák keringtek a „filozófus cárnő” felvilágosult kormányzati politikájáról és a „közjóért” tett intézkedéseiről. Senki sem kételkedett abban, hogy az orosz uralkodónő a felvilágosult abszolutizmus kormányzati politikájának elkötelezett

híve, és a perifériának tekintett cári birodalmat szeretné felzárkóztatni az európai centrumállamok teljesítményeihez. Erre valóban nagy szükség volt az oktatás- és egészségügy, a modern hivatali apparátus kiépítése, a közigazgatás reformja, a hadsereg hatékony fejlesztése, az ország népességének növelése, az új kórházak és szociális intézmények létesítése, a pénzüzetek alapítása, az út- és csatornahálózat javítása, a népesség lélekszámának növelése terén. (Persze, azt már kevesebben tudták, hogy a cárnő által jóváhagyott 1765-ös, 1767-es és 1773-as törvények értelmében az orosz földesurak, szabad belátásuk szerint, bármikor számúzhették, szibériai kényszermunkára ítélhették, testileg brutálisan megfenyíthették, korlátozás nélkül adhatták-vehették és katonának is besoroztathatták jogfosztott jobbágyaikat, „megkeresztelt tulajdonaikat”!)

Nem kételkedhetünk abban, hogy II. Katalin – már uralkodásának első éveiben-őszintén óhajtotta az orosz törvényhozás korszerűsítését, mivel a birodalomban még mindig az 1649-es törvénykönyv alapján ítélkeztek. Ezzel magyarázható, hogy 1765 elejétől két éven át dolgozott egy új törvénytervezet összeállításán. A cárnő által az 1767-68. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság munkájának előkészítéséhez írt „Nakaz” (Utasítás, Tervezet) a felvilágosodás híveinek körében Európa-szerte nagy visszhangot váltott ki. Voltaire, aki „republikánus cárnő”-nek, „Észak Szemiramiszá”-nak, „Nagy Törvényhozó”-nak és „isten Cateau”-nak titulálta II. Katalint, ezt írta 1767. február 26-án: „Elolvastam az Ön Tervezetét, amelyet volt szíves számomra elküldeni. Lükurgosz és Szolón is jóváhagyná Felsőged munkáját, mivel abban minden világos, érthető, igazságos és minden sorából az emberek iránti szeretet csendül ki.” Bizonyára félrevezette a felvilágosult gondolkodókat a cárnő javaslatainak látszatra humánus és racionális jellege, de Katalin Tervezetének valódi szellemisége hamarosan lelepleződött, mivel annak egyetlen pontja sem valósult meg.

A cárnő intézkedéseinek -- minden bizonnyal -- elsősorban az volt a célja, hogy elnyerje a nyugat-európai felvilágosult gondolkodók bizalmát és támogatását. Ennek érdekében sok mindenre hajlandó volt: gazdag ajándékokat és jelentős pénzüsszegeket küldött nekik. Mindezek fejében viszont elvárta tőlük, hogy dicsőhimnuszokat zengjenek uralkodásáról, felvilágosult tetteiről, bőkezűségéről, nagylelkűségéről, sikeres kül- és belpolitikájáról, tudomány- és mű-

vészpartoló mecénási szerepéről. Különösen sokat tett Katalin azért, hogy Voltaire bizalmát elnyerje, és a jeles gondolkodó tanítványának, sőt barátjának pózában tetszelegessen. Érthetően mindkettőjüknek felettébb imponált a kölcsönös hízelgés: a cárnő hiúságának bizonyára tetszett, hogy Európa egyik legjelentősebb gondolkodójának élvezte a bizalmát; Voltaire pedig ugyancsak büszke lehetett arra, hogy a kontinens egyik legnagyobb államának uralkodója kereste kegyeit.

II. Katalin gyakori levelezésben állt a francia Enciklopédia egyik szerkesztőjével, Denis Diderot-val is, aki meghívására 1773 szeptemberétől hét hónapot töltött Pétervárott. A cárnő hatvanhét megbeszélést folytatott a sokoldalúan művelt Diderot-val, aki számos javaslatot, tervezetet készített az uralkodónő megbízásából. Ezek között szerepelt: a jobbágyosság felszabadítása, valamennyi társadalmi réteg bevonása a hatalom gyakorlásába, az ipar és a kereskedelem még határozottabb támogatása, a merkantilista gazdaságpolitika meghonosítása, az állampolgárok anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelése, a kötelező elemi népiskolai oktatás bevezetése. A jeles francia gondolkodó előterjesztéseire Katalin nem titkolt cinizmussal azt válaszolta, hogy ismerve az oroszországi állapotokat, azokból legkorábban száz esztendő múlva valósulhat meg valami. A cárnő kijelentése után Diderot világosan látta, hogy a „gyönyörű Cateau” csak kacérkodik a felvilágosodás gondolataival, gúnyt űz a „ráció” és a „közjó” eszméiből.

A cárnő levelezőpartnerei között olyan kimagasló, az európai szellemi elithez tartozó személyiségek, tudósok szerepeltek, mint Jean d’Alembert, Frédéric-Melchior Grimm, Buffon (Georges Louis Leclerc), Claude-Adrien Helvetius, Honoré Mirabeau és Marie Joseph Lafayette márki. A felvilágosodás korának neves francia gondolkodói közül talán az egyetlen, akit II. Katalinnak nem sikerült megnyernie, az Jean-Jacques Rousseau volt, akinek a társadalmi szerződésről, az emberek közötti egyenlőtlenség eredetének okairól írt művei aligha nyerhették el a cárnő tetszését. Ettől függetlenül szinte valamennyi munkáját elolvasta, de félt azok merész forradalmi gondolataitól. Jellemző, hogy amikor 1778 nyarán, Rousseau halála után felesége levélben fordult segítségért a cárnőhöz, az figyelemre sem méltatta a nehéz helyzetben levő özvegy panaszait. Ez az eset is példázza, hogy II. Katalin csak addig kacérkodott a felvilágo-

sodás eszméivel, addig kereste a legkiválóbb gondolkodók bizalmát, amíg azokra szüksége volt.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: hogyan kerültek a XVIII. század neves gondolkodói a korszak talán legképmutatóbb politikáját folytató uralkodójának – akit A. Sz. Puskin „szoknyás és koronás Tartuffe-nek” nevezett – uszályába, és miként vélekedett róluk valójában a cárnő? Jól illusztrálja ezt a fonák helyzetet az az eset, amikor Voltaire Oroszországba készült utazni, de erről értesülve az uralkodónő azonnal levelet küldött Frédéric-Melchior Grimmnek: „Kérem Önt, tanácsolja ennek az öregembernek, hogy maradjon otthon. Mit csináljak én itt vele?... Ez ugyanaz lenne, mint a svéd király ideérékezése!” Jellemző az is, ahogyan a cárnő közvetlen barátainak a Denis Diderot-val történt találkozást ecsetelte: „Hosszasan beszélgettem vele, de inkább nagyobb kíváncsisággal, mint haszonnal hallgattam. Ha figyelembe venném elgondolásait, akkor egész birodalmamat át kellene formálnom, meg kellene semmisítenem a kormányt, a törvényhozást, az egész eddigi politikámat, és ezeket valamiféle megvalósíthatatlan álmokkal kellene felcserélnem.”

A cárnő - országa és alattvalói megismerése céljából - uralkodása első éveitől rendszeresen tett utazásokat a birodalom legtávolabbi kormányzóságaiba is. Így 1763-ban Rosztov és Jaroszlavl vidékét járta be, 1764-ben pedig a Volgán hajózott kíséretének társaságában. A híres 1787. évi utazás alkalmával mintegy kétezren - köztük II. József osztrák császár, Stanislaw Poniatowski lengyel király, Charles-Joseph de Ligne herceg, külföldi diplomaták (Ludwig Cobenzl gróf, Louis Philipp Ségur francia követ) és a cári udvar tagjai (Pál cárevics kivételével!) - alkották kíséretét, és kirándultak vele együtt a Krímfélszigetre. Útközben a hajók fedélzetéről az előkelő társaság megelégedéssel nyugtázta, milyen jól élnek festői szépségű házaikban, a legújabb divat szerint öltözködő orosz alattvalók, nem is gondolva arra, hogy mindez állítólag – G. A. Helbig német diplomata 1809-ben publikált könyve szerint – Grigorij Patyomkin herceg színházi dekorációinak csalfa látványa, aki valóban teátrumi díszletekből mesés falvakat építtetett a Dnyeper mentén, amelyeket - míg a cárnő és kísérete pihent - továbbszállítottak anélkül, hogy az ámuldozó külföldiek erről tudomást szereztek volna. (Az orosz történészek egy része az elmúlt évtizedekben határozottan tagadja a Patyomkin-falvak históriáját, és csupán a „rosszindulatú” külföldi útleírók kita-

lálásának tartja!) Így aztán nem tűnt túlzásnak, amikor Katalin azzal hengegett a francia filozófusok előtt, hogy „Oroszországban nincs muzsik, aki ne akkor enne csirkét, amikor akar. Egy idő óta pedig már a csirkénél nagyobb becsben tartják a pulykát.”

A cárnő időnkénti képmutatása valójában arra szolgált, hogy leplezze az ország népességének kilencven százalékát kitevő jobbágy-ság rendkívül nehéz helyzetét. A felvilágosult monarchát nem zavarták gyakran hazugságba hajló szavai, amelyekkel az abszolutizmus önkényét igyekezett palástolni. Olyan ellentmondás ez, amelyet sem környezete, sem a felvilágosult gondolkodók zöme nem tudott feloldani. Kortársai közül csak kevesen (köztük Nyikolaj Novikov, Alekszandr Ragyiscsev és mások) ismerték fel, hogy Katalin kacérkodása a felvilágosodás haladó gondolataival valójában csak póz, jól leplezett „fogás” volt, ami mellett elsikkadt a lényeg: a feudális-jobbágytartó orosz társadalom valódi tartalma, a rafináltan leplezett önkényuralom, az elnyomás és a szociális jogfosztottság szomorú valósága, amely a birodalom népességének jelentős részére megnyomorító erővel hatott. Ezt tükrözte az a körülmény is, hogy az 1760-as évek elejétől egyre fenyegetőbb méreteket öltöttek az országban a parasztmozgalmak, a nyílt lázongások, amelyek végül az 1773-1775. évi Pugacsov-féle parasztháborúba torkolltak.

Vitathatatlan tény ugyanakkor, hogy II. Katalin elévülhetetlen érdemeket szerzett az irodalom, a művészetek és a tudományok pártfogásával, valamint egyéb örökbecsű és racionális intézkedéseivel, amelyek méltán emelték egy sorba olyan kiváló kortársaival, mint II. Frigyes, Mária Terézia és II. József. Uralkodását számos külpolitikai siker (közte az 1780-ban meghirdetett tengeri fegyveres semlegesség elvének deklarálása; az orosz-török háborúkat lezáró 1774-es Kücsük-Kajnardzsi-i és az 1791-es iasi-i béke) fémjelezte, és nem volt túlzás Katalin azon megállapítása sem, miszerint „az európai hadszíntereken immár egyetlen ágyút sem süthetnek el az orosz uralkodó tudta és beleegyezése nélkül”. Hadvezérei (Pjotr Rumjancev, Alekszandr Szuvorov, Ivan Prozorovszkij, Mihail Kamenzkij, Grigorij Patyomkin) 1768--1774 és 1787--1791 között győztes háborúkat vívtak Törökországgal, amelytől visszafoglalták a Fekete-tenger, a Krím, és a Kubán vidékét. Ezenkívül újabb szibériai területek megszerzésével és Lengyelország három felosztásával az orosz állam területe megközelítően 500 ezer km² -rel növekedett, s ezzel elérte a

15 millió km²-t. Az ország népessége 1762--1796 között megduplázódott és meghaladta a 37 millió főt. A „katalini aranykor” tehát a cári birodalom nemzetközi tekintélyének erősödését, területi szuverenitásának megőrzését és európai nagyhatalommá válását eredményezte.

A korabeli orosz állam gazdasági potenciáljának növekedését mutatja, hogy a cárnő uralkodása alatt a kincstári bevétel összege megháromszorozódott, és mintegy 60 millió rubelt tett ki. Ennek egyharmada az úgynevezett fejadóból, 28,6 %-a a szeszfőzésből és kimérésből, 8,7%-a a vámtarifákból, 7,1%-a az állami sómonopóliumból származott. Érdekességképpen említjük meg, hogy az állami kiadások csaknem felét a cári udvar és a hivatalnoki szervezet költségei, mintegy 40%-át a hadsereg és a flotta fenntartása emésztette fel, oktatási és kulturális célokra 1,7% jutott. A merkantilista gazdaságpolitikát folytató cárnő aktív külkereskedelmi mérlegre törekedett: növelte a hagyományos orosz áruk (nemes prémekek, kaviár, gyanta, faggyú, gabona, vas, vászon stb.) kivitelét, és csökkentette a behozatalt, amelynek nagy részét luxuscikkek, borok, gyümölcsök tették ki. A gazdasági élet élénkülését jelezte, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a manufaktúrák száma 567-ről 1200-ra, a városoké 450-ről 634-re növekedett.

II. Katalin tehát nemcsak „szomorú emléket” hagyott maga után Oroszországban, mivel személyében - minden túlzás nélkül - egy Nagy Péter formátumú uralkodót kell látnunk, és nem vitathatjuk el tőle hallatlan energiáját, alkotókedvét, az államügyek iránt kinyilvánított nagyfokú felelősségérzetét sem. Rendkívüli magánélete is azt tudatosítja bennünk, hogy személyében nem hétköznapi ember ült az orosz trónon.

Hogyan teltek a cárnő hétköznapijai? III. Péter meggyilkolása után tizenegy évig Grigorij Orlov volt Katalin hivatalos kegyence, akit az udvarban, mint az „éjszaka cárját” emlegették. Az egykori gárdatiszt valóban nagyon szép férfi lehetett, hiszen még késői arcképei is szabályos és szelíd arcúnak ábrázolják, tünődő, nagy szemekkel, merészen ívelő szemöldökkel, finom vonalú szájjal. Öt évvel volt fiatalabb Katalinnál, de kettőjük közül nyilván ő lehetett az őszintébben szerelmes. Az évek során Orlov jelleme gyökeresen megváltozott, pökhendi és tapintatlan viselkedése sokak ellenszenvét váltotta ki. Mint nem különösebben intelligens és művelt ember,

bizonyára sokat szenvedett Katalin szellemi felsőbbrendűségétől, akinek az élettársa ugyan lehetett, de a férje sohasem.

II. Katalinnak három gyermeke született feltételezhetően G. G. Orlovtól: közülük a legidősebb, Alekszej Bobrinszkij még III. Péter életében, 1762 áprilisában. Másik két gyermekük leány volt: az egyik 1763-ban, a másik 1771-ben született. Tizenegy évi viszony után azonban Katalin megunta kegyencét, aki bár odaadó segítőtársa volt, csapodár természetén egyre kevésbé tudott uralkodni. Ezért amikor arról értesült, hogy Orlov megcsalja őt Golicina hercegnővel, úgy határozott, hogy megszabadul tőle. 1773-ban, az orosz-török háború idején Focsaniba küldte, hogy részt vegyen a portai követekkel folytatott béketárgyalásokon. Orlov itt tudta meg, hogy ezalatt a pétervári lakosztályát az előkelő családból származó, jóképű, fiatal Alekszandr Vaszilcsikov foglalta el. Leírhatatlan haragra gerjedt, és elhatározta, hogy szigorúan megbünteti a hűtlen asszonyt és az új kegyencet. Azonnal Pétervárra indult, de Katalin parancsára - a pestisjárvány miatti vesztégzár ürügyén - visszatartották, és házi őrizetbe vették Gatcsinában levő kastélyában, amely Antonio Rinaldi olasz építész tervei alapján épült, az akkori főváros közelében. Orlov ezek után kihallgatást kért a cárnőtől, de ő nem fogadta régi kedvesét, sőt felszólította, hogy „egészségügyi okokból” utazzék el külföldre. Katalin ugyanakkor meglehetősen nagylelkűen viselkedett egykori kegyencével, hiszen elbocsátásakor hatezer jobbágyot, 150 ezer rubel életjáradékot, 250 ezer rubel értékű sèvres-i porcelánkészletet, valamint egy márványpalotát ajándékozott neki. Orlov cserében egy gyönyörű gyémánt ékszeret vásárolt a cárnőnek, amelynek értéke mintegy 460 ezer rubel volt. (Ez a híres Orlov-gyémánt még ma is a világ egyik legértékesebb ékszere!)

Miután a cárnő megszabadult Orlovtól, Alekszandr Vaszilcsikov, egy üresfejű, szellemtelen szépfiú került a helyére, aki rögtön szárnysegédi beosztást és vezérőrnagyi rangot kapott az udvarban. Katalin azonban hamarosan kiábrándult belőle, mivel szörnyen unatkozott mellette, ezért a fiatalember még egy évig sem élvezhette kegyeit. Elbocsátásakor vele sem volt szűkkeblű a cárnő, mivel 100 ezer rubel „bánatpénzt”, hétezer jobbágyot, 60 ezer rubel értékű gyémántot és 20 ezer rubel életjáradékot adott egykori hódolójának.

Katalin új szerelme nem váratott sokáig magára. A cárnő már évek óta erős vonzalmat érzett egy jó megjelenésű, hatalmas termetű

fiatalember iránt, akit Grigorij Alekszandrovics Patyomkinnak hívtak. Ez a barna hajú, csábító arcú, értelemtől sugárzó tekintetű férfi a szmolenszki kormányzóság egyik kisenemesi családjából származott. Előbb Moszkvában, az egyik jó nevű gimnáziumban, és az 1755-ben alapított egyetemen folytatta tanulmányait, majd Pétervárott a nemesi testőrgárdánál lovassági szolgálatba lépett, ahol költekező, mulatságokat kedvelő életmódjával is kitűnt. Bajtársai szerették szellemességéért, szép hangjáért és rendkívüli színészi tehetségéért. Éppen ez utóbbi tulajdonsága tette lehetővé, hogy mint az Orlov fivérek közeli barátja, találkozhasson a cárnővel, és - annak kérésére - a megtévesztésig híven figurázza ki Katalin csúnya, németes kiejtését. Ez a tiszteletlenség, úgy látszik, tetszett Katalinnak, mivel Patyomkin ettől kezdve bennfentes vendégei, majd barátai közé tartozott.

Patyomkin 1762. június végén részt vett a III. Péter elleni összeesküvésben, ezért testőrkapitányi és kamarási címet, tízezer rubelt, valamint négyszáz jobbágyot kapott ajándékba. Karrierje ettől kezdve töretlenül haladt előre. Az összeesküvést követő hónapokban Grigorij és Alekszej Orlovnak keserűen kellett tapasztalnia, hogy a cárnő megkülönböztetett kegyben részesíti a kellemes arcú, szellemes és szórakoztató Patyomkint. Ezért az Orlov fivérek egy alkalommal alaposan megverték riválisukat, aki állítólag ekkor veszítette el bal szemét. Az új kegyencjelölt ezt követően egy kolostorba vonult vissza, ám másfél év után úgy találta, hogy ez az életforma mégsem neki való. Ezért Vaszilcsikov menesztése után a cárnő kérésére visszatért az udvarba, ahol ettől kezdve haláláig (1791) a legbefolyásosabb személynek számított. Azt, hogy Katalin házasságot kötött volna Patyomkinnal, egyetlen fennmaradt okmány sem bizonyítja, bár a hagyomány szerint az esküvőt állítólag 1774 végén megtartották a pétervári Szent Sámson-templomban. Az esküvő tényétől függetlenül a cárnő minden bizonnyal nagyon szerethette ezt a nála tíz évvel fiatalabb férfit, akit leveleiben aranyfácánnak, pávának, kandúrnak, bozóti tigrisnek, dzsungel oroszlánjának, márványszoborszerű szépségnek becézgetett.

Feltehető, hogy Patyomkin éppúgy, mint annak idején Grigorij Orlov, büszkeségében és önérzetében megalázva érezte magát, sokat szenvedett „kegyenci” helyzete miatt. Ezzel magyarázható, hogy kétévi, kölcsönös, boldog és szenvedélyes kapcsolat után, 1776-ban Patyomkin átengedte helyét a cárnő hálószobájában egy Pjotr Zava-

dovszkij nevű ukrán fiatalembernek. (Érdekességeképpen jegyezzük meg, hogy a cárnő unokája, I. Sándor idején, 1802-től ő lett az első közoktatásügyi miniszter!) Az ügy természetesen nagy feltűnést keltett az udvarban, és többen már a mindenható kegyenc menesztésére gondoltak. Patyomkint azonban II. Katalin továbbra is ugyanolyan figyelmesen fogadta, és a korábbihoz hasonló barátságot tanúsított iránta. Az egykori kegyenc változatlanul a cári palotában lakott, és szemlátomást a legjobb viszonyban volt ifjú vetélytársával. Mi történt tulajdonképpen? Valószínűnek látszik, hogy az orosz „félszemű Alkibiádész”, ahogyan a kortársak nevezték, önként mondott le kegyenci „tiszteről”, és a cárnő iránti rajongásából fakadóan maga vállalkozott arra, hogy a szerencsés utódokat kiválassza. Az egykori szerető tehát jó barátta, tanácsadóvá változott, aki minden ezen kívül sorra „szállította” az „éjszaka cárjait” Katalin számára. E kiválasztottak (Pjotr Zavadovszkij, Szemjon Zorics, Ivan Rimszkij-Korszakov, Alekszandr Lanszkoj, Alekszandr Jermolov, Alekszandr Mamonov, Platon Zubov) „uralma” általában egy-két évig tartott, azután egyik percről a másikra eltávolították őket az udvarból, és gazdag ajándékokkal halmozták el valamennyiüket. Mit jelentettek ezek a fiatal udvaroncok Katalin számára? A cárnő emlékiratai szerint gyengédséggel vonzódott ezekhez a csinos fiatalemberekhez, igyekezett nevelni, tanítani, az „állam jó szolgálivá” tenni őket.

1789-ben, az akkor hatvanéves Katalin azt a Platon Zubovot szemelte ki kegyencéül, aki nehezen kezelhető, cinikus, becsvágyó fiatalember hírében állt. Ez a kapcsolat emiatt sok keserűséget okozott neki, mivel Zubov gyakori követelőzése, nyakassága időnként csaknem búskomorságba kergette a cárnőt. Zubov személye a kegyencség intézményének mélypontját jelentette II. Katalin uralkodása idején. E „mélypont” egyben az 1796. november 6-á elhunyt cárnő utolsó viszonyát is képviselte.

Az utókor aligha női „gyengeségei” miatt bírálja az Orosz Birodalmat harmincnégy évig irányító, a kortársak és napjaink emberének értékítéletét megosztó uralkodónő tevékenységét. Egyesek „Észak Szemiramiszá”-t, az „isteni Cateau”-t, mások – köztük Alekszandr Puskin is – a „koronás és szoknyás Tartuffe” alakját látták benne. Az oroszok többsége azonban Nagy Péter politikájának folytatóját tiszteli személyében, aki a reformokat kifinomultabb módszerekkel, női rafinériával és kevesebb véráldozattal hajtotta végre.

Egyik közeli híve, P. A. Vjazemszkij herceg találóan mondta róla: „Különösnek tűnhet, de ez a német hercegnő tett bennünket igazi orosz patriótává.” A kortárs költő és drámaíró, A. P. Szumarokov úgy ítélte meg, hogy az oroszoknak I. Péter adott „létformát”, Katalin pedig „leket”. Maradékétalanul egyetérthetünk Andrej Szaharov akadémikussal, a neves történésszel, aki II. Katalin kvalitásainak értékelésekor a legfontosabbnak azt tartja, hogy a cárnő új „modellt”, az államügyek iránt elkötelezett, ambíciózus, mindenkor a birodalom érdekeit szem előtt tartó uralkodó típusát testesítette meg Oroszországban.

Szakirodalom

- Alexander, J. T.: Catherine the Great (Life and Legend). New York, Oxford, 1989.
- Almedingen, A. M.: The young Catherine the Great. London, 1967.
- Antal Dezső (ford.): II. Katalin emlékiratai. Budapest, é.n.
- Anyiszimov, J. V.: Rosszija v szereginye XVIII veka. Moszkva, 1986.
- Armeth, A. (hrsg.): Joseph II und Katharina von Russland (Ihr Briefwechsel). Wien, 1869.
- Bebesi György: A „pétervári Oroszország „története. Pécs, Szekszárd, 1997.
- Beccaria, C.: A bűnökről és a büntetésekről. Budapest, 1989.
- Beljavszkij, M. T. (red.): Dvorjanszkaja imperija vo vtoroj polovinye XVIII veka (Osznovnije zakonodatelnije akti). Moszkva, 1960.
- Bilbaszov, V. A.: Isztorija Jekatyerini Vtoroj. T. 1-2. Szankt-Petyerburg, 1890--1891.
- Brikner, A. G.: Isztorija Jekatyerini Vtoroj. Szankt-Petyerburg, 1885.
- Brikner, A. G.: Patyomkin. Szankt-Petyerburg, 1891.
- Castera, J. H.: The Life of Catherine II. London, 1799.
- Donnert, E.: Katharina die Grosse, Kaiserin des russischen Reiches. Regensburg, 1998.
- Druzsinyin, N. M.: Proszvescsonnij abszoljutyizm v Rosszii. In: Abszoljutyizm v Rosszii (XVII--XVIII veka). Moszkva, 1964. 428--459.
- Dukes, P. (ed.): Catherine the Great's Instruction (Nakaz) to the Legislative Commission, 1767 (Russia under Catherine the Great, Volume II). Newtonville, Massachusetts, 1977.
- Dukes, P.: The making of russian absolutism (1613--1801). London, New York, 1982.
- Erinnerungen der Kaiserin Katharina II. Herausgegeben von G. Kuntze. Halle, 2007.
- Firszov, N. N.: Pjotr III i Jekatyerina II. Petrográd--Moszkva, 1915.
- Gavrjuskin, A. V.: Graf Nyikita Panyin. Moszkva, 1989.
- Gooch, G. P.: Catherine the Great and other Studies. London, 1954.
- Gracianszkij, P. Sz.: Polityicseszskaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1984.
- Griffiths, D. M.: Catherine II. The Republican Empress. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 21, Heft 3, 1973.
- Helbig, G. A. W.: Russische Günstlinge. München-Berlin, 1917.
- Hoffmann, P.: Russland im Zeitalter des Absolutismus. Berlin, 1988.

- Jekatyerina II: Izbrannoje. Szosztavila: Babkova, G. O. Vsztupityelnaja sztatija: Kamenszkij, A. B. Moszkva, 2010.
- Jevgenyeva, M.: Ljubovnyiki Jekatyerini II. Moszkva, 1989.
- Kamenszkij, A. B.: „Pod szenyiju Jekatyerini”. Szankt-Petyerburg, 1992.
- Kamenszkij, A. B.: Jekatyerina II. In: Voproszi isztorii, 1989. 3. sz., 62–88.
- Kamenszkij, A. B.: Nagy Katalin. Budapest, 2000.
- Kamenszkij, A. B.: Ot Petra I do Pavla I (Reformi v Rosszii XVIII veka). Moszkva, 1999.
- Katharina II in Ihren Memoiren. Einleitung und Nachwort von H. Fleischhacker. Frankfurt am Main, 1972.
- Klepatszkij, P. G.: Imperatrica Jekatyerina Vtoraja. Odessza, 1912.
- Kochan, M.: Life in Russia under Catherine the Great. London, 1969.
- Krasznobajev, B. I.: Russzkaja kultura vtoroj polovini XVII--nacsala XIX veka. Moszkva, 1983.
- Laveter-Sloman, M.: Nagy Katalin. Budapest, 1997.
- Leonard, C. S.: The Reputation of Peter III. In: Russian Review, vol. 47., 1988, 263-292.
- Ljubavszkij, M. K.: Russzkaja isztorija XVIII veka. Moszkva, 1913.
- Madariaga, I. de: Russia in the Age of Catherine the Great. London, 1981.
- Madariaga, I. de: Catherine the Great. A Short History. New Haven, London, 1990. (Újabb kiadása: New Haven, London, 1998.)
- Menghin, W. – Franke, J.: Russen und Deutsche. Berlin, 2012.
- Mihajlov, O. N. (összeáll.): Szocsinyenyija Jekatyerini II. Moszkva, 1990.
- Milnyikov, A. Sz.: Iszkusenyije csudom. Leningrád, 1991.
- Mironov, B. N.: Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII – nacsala XIX veka). Tom 1. Szankt-Petyerburg, 1999.
- Morjakov, V. I.: Russzkoje proszvetyityelstvo vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1994.
- Nazarevskij, V. V.: Carsztvovanyije imperatrici Jekatyerini II. Moszkva, 1913.
- Niederhauser Emil – Szvák Gyula: A Romanovok. Budapest, 2002. 136 – 167.
- Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: Ribakov, B. A. T. I-IV. Moszkva, 1985-1990.
- Oldenbourg, Z.: Nagy Katalin. Budapest, 1973.
- Olivier, D.: Catherine la Grande. Paris, 1965.
- Pamjatlrije zapiszki A.V. Hrapovickovo, sztatsz-szekretarja imperatrici Jekatyerini Vtoroj. Moszkva, 1990.
- Piszma Jekatyerini II k G. A. Patyomkinu. Pregyiszlovije: Ejdelman, N. J. In: Voproszi isztorii, 1989. 7. sz.
- Puskin, A. Sz.: Polnoje szobranijije szocsinyenyij. T. 8. Leningrad, 1978.
- Raëff, M. A.: Catherine the Great: a profile. London, 1972.
- Raëff, M. A.: Imperial Russia (1682 – 1825). New York, 1971.
- Ransel, D. L.: The Politics of Catherinian Russia. New Haven – London, 1979.
- Rounding, V.: Catherine the Great (Love, sex and power). London, 2006.
- Sahmagonov, N. F.: Hranyi goszpod Patyomkina. Moszkva, 1991.
- Sanszkij, D. N.: Nyekotorije voproszi isztorii rosszii v trudah franczuszkih ucsonih vtoroj polovini XVIII veka. In: Vesztnyk MGU, szerija "Isztorija", 1981. 6. sz., 46–59.
- Scharf, C.: Katharina II, Deutschland und die Deutschen. Mainz, 1996.
- Soloweytchik, G.: Potemkin. London, 1938.

- Szavin, A.: Favoriti Jekatyerini II. (Az 1912-es moszkvai kiadás reprintje) Moszkva, 1990.
- Szoročin, Ju. A.: Pavel I. In: Voproszi isztorii, 1989. 11. sz., 46--69.
- Troickij, Sz. M.: Rosszija v XVIII veke. Moszkva, 1982.
- V. Molnár László: A félszemű Alkibiadész (Grigorij Patyomkin, 1739--1791). In: Szürke eminenciások. Válogatta és szerkesztette: Szvák Gyula. Budapest, 1989. 140-158.
- V. Molnár László: A francia felvilágosodás és forradalom fogadtatása II. Katalin Oroszországában. In: Világtörténet, 1984. 3. sz., 131--154.
- V. Molnár László: A társadalmi gondolat fejlődése Oroszországban a felvilágosult abszolutizmus időszakában. In: Világtörténet, 1986. 1--2. sz., 111--131.
- V. Molnár László: Adalékok a II. Katalin korabeli orosz--német kapcsolatok történetéhez. In: Világtörténet, 1986. 1-2. sz., 132-142.
- V. Molnár László: Válogatott bibliográfia az orosz felvilágosult abszolutizmus történeti szakirodalmából (1956--1986). In: Világtörténet, 1988. 3. sz., 99-111.
- Valisevszkij, K.: Vokrug trona. Jekatyerina II, imperatrica vszerosszijszkaja. (Az 1911-es kiadás reprintje.) Moszkva, 1989.
- Zapiszki imperatrici Jekatyerini II. (Az 1859-es londoni kiadás reprintje.) Moszkva, 1990.
- Zapiszki knyagini J. R. Daskovoj. Leningrád, 1985.

Megjelent: *II. Katalin. In: Szvák Gyula (szerk.): A tizenkét legnagyobb orosz. Budapest, Russica Pannonicana, 2009. 217-235.*

ALEKSZANDR VASZILJEVICS SZUVOROV

Neve már életében fogalommá vált, karizmatikus egyénisége a legyőzhetetlen hadvezér szimbóluma lett. Ez nem véletlen, mivel – az orosz hadtörténelemben példátlan módon – hatvanhárom csatát nyert meg és egyszer sem szenvedett vereséget. Ez az átlagos természetű, szikár testalkatú, energikus, fáradtságot nem ismerő (napi két-három órát alvó), mélyen vallásos, jó humorérzéssel megáldott rendkívüli férfi a maga korában igazi különcnek számított: amikor gyalogolt, valójában futott, ha lovagolt, inkább ügetett, télvíz idején is vékony tiszti köpenyt viselt, hadjáratokban szívesen aludt szénán vagy szalmán, katonáival közös bográcsból ette a kását. Ezzel is magyarázható, hogy beosztottjai, tisztek és sorkatonák egyaránt, tűzönvízen át követték, sohasem hagyták cserben. Találón írta saját magáról: „Harminckét alkalommal ért sérülés: kétszer csatában, hússzor a családi életemben, és tízszer a cári udvarban.”

Több mint kétszáz év telt el Alekszandr Szuvorov generalisszimusz halála óta, de az orosz közvélemény ma is eddigi legnagyobb személyiségei között tartja nyilván. Vitathatatlan, hogy Szuvorov megérdemli az utókor emberének elismerését és legendás győzelmeinek nagyrabecsülését. Több mint ötven éves katonai szolgálata alatt hősiiesen harcolt Oroszország minden ellenségével: a poroszokkal, a törökökkel, a tatárokkal, a lengyelekkel és a franciákkal. Döntő érdeme volt a Krím területének Oroszországhoz való csatolásában (1783), a kubáni védelmi rendszer kiépítésében, a két törökellenes háború győzelmeiben. Vakmerőségére jellemző, hogy 1773 májusában az orosz főparancsnokság engedélye nélkül foglalta el Turtukaj erődjét, amiért a hadbírótság halálra ítélte, de II. Katalin megkegyelmezett neki. Döntését így indokolta: „A győzteseket nem szokták elítélni!” A cárnő kedvelte Szuvorovot és társaságban „az én kis tábornokom”-nak nevezte. Vele ellentétben I. Pál viszont nem szívelte a zseniális hadvezért, aki határozottan fellépett a porosz mintájú uniformis bevezetése ellen. Többször kinyilvánította: „A rizspor nem lőpor, a hajfonat nem oldalfegyver, én meg nem vagyok porosz, hanem született orosz”.

Ne csodálkozzunk azon, hogy a cár Szuvorovot már 1796-ban vidéki birtokára száműzte. 1799-ben azonban – I. Ferenc osztrák császár kérésére – mégis őt nevezte ki az Észak-Itáliába és Svájcba

vonuló szövetséges hadak fővezérévé. A „szemmérték, gyorsaság és előrenyomulás” elvét valló, hetvenedik életévében járó „orosz Mars” sorozatos győzelmeket aratott, és csak akkor kényszerült visszavonulni csapataival, amikor az osztrákok cserbenhagyták, I. Pál pedig visszarendelte Pétervárra. Hőstetteiért a cár az „Itália fenséges hercege” címet adományozta neki és generalisszimusszá nevezte ki legjobb tábornokát, aki néhány hónap múlva távozott az élők sorából. A pétervári Alekszandr Nyevszkij-kolostorban helyezték örök nyugalomra, ahol síremlékére – puritán mentalitására utalva – csak ennyit írtak: „Itt nyugszik Szuvorov”. Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a korabeli orosz hadvezérek közül a legjobb volt. Furcsa lenne ugyanakkor humanistának nevezni, mint ahogyan néhányan teszik, hiszen parancsot teljesítő katona volt, aki hűségesen szolgálta az Orosz Birodalom érdekeit.

A XVIII. században az Orosz Birodalom (I. Pétertől I. Pálig) kétségtelesen európai nagyhatalommá vált, amelynek gazdasági teljesítőképessége és katonai ereje ugrásszerűen megnövekedett. Nem túlzott II. Katalin cárnő, amikor azt állította, hogy Európában immár egyetlen ágyút sem süthetnek el az orosz uralkodó tudta és beleegyezése nélkül. De mi állt ennek a magabiztos kijelentésnek a háttérében?

Elsősorban azok a paraméterek, amelyek arról tanúskodnak, hogy a „hosszú” XVIII. század időszakában az orosz felvilágosult abszolutizmus hatalmas erőket volt képes mobilizálni és koncentrálni a gazdasági élet, a kül- és belkereskedelem, az egészségügy, az oktatásügy, a tudományok és a művészetek pártolása, valamint a hadügy (az egyes fegyver- és csapatnemek) fejlesztése terén. II. Katalinnak döntő érdeme volt abban, hogy uralkodásának harmincnégy éve alatt a birodalom népessége 18 millióról 37 millióra, a városok száma 450-ről 634-re, a manufaktúráké 567-ről 1200-ra növekedett, az állami bevétel pedig 20 millióról 60 millióra gyarapodott. Az utóbbinak 33%-a a fejadóból, 29%-a a szeszfőzés és -kimérés monopóliumból, 9%-a az állami sómonopóliumból, 8%-a pedig a vámbevételekből származott. Ismeretes, hogy az I. Péter kori 10 millió rubeles állami bevételnek mintegy 60%-át fordították a szárazföldi hadsereg és a flotta fenntartására. II. Katalin idején ez az arány átlagosan

45%-ra „csökkent”, de abszolút értékben négy–négy és félszerese volt a Nagy Péter korabelinek, tehát elérte a 24-26 millió rubelt. (Itt jegyezzük meg, hogy míg Nyugat-Európában az abszolút monarchiák elsősorban a „harmadik rend”, azaz a polgárság különféle adóira támaszkodhattak a hadseregfejlesztés és a szakképzett hivatali apparátus kiépítésekor, addig Oroszországban a terhek főként az adózó jobbágytársadalmat sújtották, mivel a polgárság aránya a társadalmon belül mindössze 3-4% volt.)

Ez a hatalmas összeg tette lehetővé, hogy a XVIII. század második felében Oroszországban erőteljesen fejlesszék a szárazföldi hadsereget és a flottát, amelynek létszáma (a helyőrségi katonasággal és az irreguláris kozák erőkkel együtt) meghaladta a 400 ezer főt. Az expanzív orosz külpolitika hatékony támogatásra talált a nemesi tisztikar által vezetett hadseregben, amely a korabeli nagy katonai konfrontációk idején, köztük az 1768-1774. és az 1787-1791. évi orosz-török háborúkban Lengyelország három felosztásakor (1772-ben, 1793-ban és 1795-ben), a Krím területének anektálásakor (1783), valamint az 1788-1790-es orosz-svéd konfliktus alkalmával kiválóan helytállt, s megfelelt a legváratlanabb kihívásoknak is.

Az orosz történelem ezen korszaka számos katonai tehetséggel büszkélkedhetett, mint például Pjotr Rumjancev, Grigorij Patyomkin, Nyikolaj Repnyin, Vaszilij Dolgorukij, Mihail Kamenszkij, ám mindannyiuk közül kiemelkedett Alekszandr Szuворov, aki 1730. november 24-én született Moszkvában, a keresztségben Alekszandr Nyevszkij, a „szent és igazhítű” herceg emlékének szentelték. Valószínűnek látszik, hogy vidéki kishemesi családból származott. Őseit ugyanis a szolgáló birtokosok között említik a XVII. századi kormányzói iratok. A moszkvai cárság idején a Szuворov családból származó bojárjak még nem szereztek maguknak magas rangot. Kivételnek tekinthető Mihail Ivanovics Szuворov, aki részt vett 1544-ben a kazanyi hadjáratban, mint az ezred jobbszárnyának negyedik vajdája, és 1549-ben a svédek elleni hadjáratban a központi ezred harmadik vajdája volt. A *mesztnyicsesztvo* (a bojár dumában elfoglalt méltóság- és rangsorrend) 1682-es eltörlése után készített családfájukban a Szuворovok azt állították, hogy egy bizonyos Szuворov nevű német előkelőségtől származnak, aki Svédországból 1622-ben érkezett orosz földre és állt be Mihail Romanov (1613-1645) cár szolgálatába. Ez a kijelentés azonban nem tűnik meggyőzőnek, mivel a Szu-

vorovok elődei valójában szintiszta oroszok. A „szuvoorij” szó ugyan is tájnyelvi változata a „szurovij” (rideg, zord) melléknévnek, amint ezt Vlagyimir Dal feljegyezte gyűjtésébe a novgorodi kormányzóság olonyeci járásában és Szibériában.

Alekszandr Szuovorov nagyapjáról közismert, hogy a XVII-XVIII. század fordulóján Nagy Péter kedvenc alakulatánál, a Preobrazsenszki-gárdaezredben szolgált, főírnoki beosztásban. A későbbi generalisszimusz atyja, Vaszilij Ivanovics, aki a reformer cár keresztfia volt, közlegényként kezdte katonai pályafutását ugyanebben az ezredben. Innen vette magához tisztiszolgának I. Péter. Ez az esemény döntő szerepet játszott abban, hogy a Szuovorok bekerültek a birodalom új elitjébe. Vaszilij Ivanovics felemelkedését – és közvetve fia sorsát is – a cár második felesége, I. Katalin (1725-1727) személyes jóindulata is segítette. Karrierje szempontjából fontos lehetett az is, hogy fiatal tisztként Jevdokija Fedoszejevna Manukovát, egy magas rangú állami főhivatalnok, a nemesi örökbirtokok adományozását felügyelő Votcsina Kollégium helyettes vezetőjének leányát vette feleségül. Anna Ivanovna (1730-1740) cárnő mindenható kegyence, Ernst Bühren (oroszosan: Biron) országlása idején az idősebb Szuovorov továbbra is a Preobrazsenszki-gárdaezredben szolgált, majd 1738-ban katonai ügyész lett, feladatot kapott I. A. Dolgorukij, a kegyvesztett herceg ügyének kivizsgálásában. Karrierje akkor kezdett ismét meredeken felfelé ívelni, amikor Nagy Péter cár leánya, I. Erzsébet (1741-1761) lépett a trónra. 1751-ben kinevezték a Szenátus ügyészévé, két év múlva pedig előléptették vezérőrnaggyá. Vaszilij Szuovorov aktívan részt vett II. Katalin hatalomra juttatásában: ő vezette azt a huszárosztagot, amelyik 1762. június 28-án lefegyverezte III. Péter holsteini gárdistáit. Pályafutását altábornagyként és a Hadi-tanács tagjaként fejezte be. V. I. Szuovorot, aki Moszkva környéki birtokán 3000 jobbággal rendelkezett, több évtizedes szolgálataiért az uralkodónő a Szent Anna- és az Alekszandr Nyevszkij-érdemrenddel tüntette ki.

Vaszilij Ivanovics egy új korszak képviselőjének tekinthető, akinek műveltsége nagy hatást gyakorolt fia szellemi fejlődésére. Az ifjú Szuovorov szabad idejében szívesen tartózkodott apja könyvtárában, ahol elsősorban a katonai szakirodalmat tanulmányozta. Előszeretettel forgatta Plutarkhosz és Caesar írásait, s hamarosan olyan kiváló hadvezérek lettek a példaképei, mint Montecuccoli, Conde, Turenne

és XII. Károly svéd király. Már fiatalkorában megmutatkozott rendkívüli nyelvtelensége: eredményesen sajátította el a francia, az olasz és a német nyelvet, később pedig lengyelül és törökül is megtanult.

Az ifjút -- gyenge fizikuma miatt -- apja polgári pályára szánta, de az 1741-ben náluk vendégeskedő Abram Petrovics Hannibal (1696-1781) tábornok -- Alekszandr Puskin dédapja -- javaslatára a következő évben, 1742. október 23-án a Szemjonovi-gárdaezredhez kérték felvételét, amelynek parancsnoka Sztjepan Aprakszin gróf (a Nagy Péter korabeli híres tengernagy fia, a későbbi hétéves háborúban az orosz seregek főparancsnoka) volt. Ténylegesen azonban csak 1745-ben került be a fenti gárdaezredbe, ahol kimagasló szorgalmával tűnt ki, s mindvégig nagy gondot fordított a permanens önképzésre, elsősorban történelmi és irodalmi művek tanulmányozására. Ezen nem csodálkozhatunk, mivel a korabeli nemesi gárdaezredek a tisztképzők funkcióját is betöltötték, nemcsak katonai szakképzettséget, hanem magas kulturális műveltséget is nyújtottak. A fiatal tisztjelöltet, gyenge testi felépítése ellenére, előljárói és bajtársai is nagyra becsülték kitartásáért, szívósságáért, energikus és gyors helyzetfelismerő képességéért. Tudták róla, hogy szívesen időzik a közkatonák körében, miközben előszeretettel tanulmányozza gondolkodásmódjukat, lelkivilágukat.

Szuvorov később szívesen emlékezett vissza ezekre az évekre, különösen arra az esetre, amikor egy alkalommal őrség idején I. Erzsébet cárnő egy ezüst rubelt akart ajándékozni neki. Szuvorov – ismerve a szolgálati szabályzat idevonatkozó paragrafusait – nem fogadta el a pénzt, mire az uralkodónő a földre dobta az érmét. Az ifjú tisztjelölt a szolgálat befejezése után boldogan vette fel a pénzt, és később is büszkén őrizte.

A katonai ranglétrán való viszonylag lassú feljutását jelzi, hogy 1747. április 25-én tizedes, 1749. december 22-én szakaszvezető, 1751. június 8-án őrmester lett, 1754. április 15-én, 24 éves korában pedig megkapta a zászlósi (az első tiszti) rangfokozatot. Szuvorov mérsékelt előrehaladása minden bizonnyal a háborús események hiányával magyarázható, mivel 26 éves koráig nem nyílt lehetősége arra, hogy a gyakorlatban is bizonyítsa rendkívüli képességeit és parancsnoki erényeit. 1754. április 25-én az ingermanlandi gyalogosezredhez került beosztott tisztként, majd 1756. január 17-én századossá, október 28-án pedig őrnaggyá nevezték ki.

Az 1756-1763. évi hétéves háború első esztendejében Alekszandr Buturlin herceg alakulatához helyezték át, majd 1758-ban – immár alezredesként – Memel (Klaipeda) erődjének parancsnoka lett. Az 1759-60-as éveket Sziléziában és Pomerániában töltötte egységével, előbb Nyikolaj Volkonszkij herceg, majd Fermor tábornok parancsnoksága alatt. (Sztyepan Aprakszin leváltását követően I. I. Fermor került a helyére, őt pedig N. I. Szaltikov gróf váltotta fel az orosz hadsereg főparancsnoki tisztségében.)

Szuvorov is részt vett az 1759. augusztus elsejei Kunersdorf melletti véres ütközetben, amelyben az orosz és osztrák csapatok győzelmet arattak II. Frigyes (1740-1786) felett. Ennek ellenére jól látta a szövetséges hadvezetés hibáit, mivel úgy ítélte meg, hogy Szaltikov gróf és Leopold Joseph von Daun (1705-1766) tábornok tétovázó, lassú hadmozdulatai mentették meg a porosz királyt a teljes katasztrófától. Bizonyára nem volt véletlen, hogy Szaltikov leváltása után a sokkal határozottabb és energikusabb Buturlin herceg került az orosz hadvezetés élére. Ekkor, 1761 szeptemberében, Szuvorovot Fermor tábornoktól Berg vezérőrnagyhoz irányították át. Ebben az évben Boroszló (Wrocław), Reichenbach, Liegnitz, Landsberg, Schweidnitz és Neugarten települések jelezték alakulata, a tveri dragonyosezred útvonalát.

Az osztrák-orosz szövetséges egységek sorozatos győzelmei Poroszország teljes katonai vereségét vetítették előre, ám az I. Erzsébet halála (1761. december 25.) után trónra kerülő unokaöccse, III. Péter (eredeti nevén: Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp herceg) – aki nyíltan hirdette, hogy szívesebben lenne a porosz király tisztje, mint orosz cár – poroszbarát politikája gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. A katonai események további menetén az sem módosított érdemben, hogy a nemesi gárdaezredek – miután Ropsában meggyilkolták az uralkodót – 1762. június 28-án II. Katalin anhalt-zerbsti hercegnőt emelték trónra, és az uralkodónő 1763-ban aláírta II. Frigyesel a hubertusburgi békemegállapodást.

Szuvorovot 1762-ben léptették elő ezredessé, és 1763. április 6-án a szuzdali gyalogezred parancsnokává nevezték ki. Ezredéből néhány évi munkája nyomán „mintaalakulatot” szervezett. Itt állította össze *Ezredutasítás* című kéziratát. A kiképzés során döntő fontosságúnak tartotta az ezred fegyelmének, bátorságának, harckészségének és ütőképességének állandó növelését, ezért szinte mindennaposak

voltak a sokoldalú gyakorlatozások, hosszú és fárasztó menetelések, lő- és terepgyakorlatok, különböző akadályok leküzdése, éjszakai riadóztatások, az oszlopharcászat elsajátítását szolgáló manőverek. A szüntelen gyakorlatozásoknak nem kis szerepük volt a katonák önbizalmának fejlesztésében, a félelem leküzdésében, a rendíthetetlen bátorságra nevelésben, az erőnlét és az állóképesség fokozásában. Harcászati elgondolásaiban, amelyeket később, 1796-ban *A győzelem tudománya* című munkájában foglalt össze, Szuvorov kiemelt helyen foglalkozott a gyors, de egyszerű manőverezés, a kezdeményezés és a szárnyak képzésének fontosságával, kiemelve, hogy a XVIII. század utolsó harmadának viszonyai között a „vonlalakzat” és a „methodizmus” elve hasznavehetetlen, ezért az úgynevezett oszlopharcászatot ajánlotta helyettük. Ez utóbbi – a vonlalakzat sablonjaival ellentétben – lehetővé tette a gyors meneteléseket, a napi ötven verszt teljesítményeket (1 verszt = 1066,78 méter), az átkelésüket (mocsaras és hegyes területeken egyaránt), az alakulatok manővereinek könnyű begyakorlását, a felesleges „ravaszkodás és kifárasztás” elkerülését. Ehelyett inkább az ellenség emberanyagának teljes megsemmisítését javasolta -- és alkalmazta is! --, hangsúlyozva a szuronyroham és a lendületes üldözés fontosságát. „Gyorsaság, szemmérték és előretörés” – ez volt a jelszava, mindenkor kiegészítve a rugalmas hadvezetés teóriájával, valamint a tartalékképzés és a szigorú fegyelem szükségességével. A kemény katonai rend állandó fokozását szolgálta a fegyelemsértők következetes büntetése, fenyítése (vesszőfutás stb.). A Volhov folyó környéki gyakorlatozásaira hamarosan a pétervári hadvezetés is felfigyelt, ezzel magyarázható, hogy a seregszemléken és a hadgyakorlatokon maga II. Katalin is gyakori vendég volt.

Szuvorovot 1768-ban a szuzdali ezrednél érte a hír: kitört az orosz-török háború, és készülöben van egy újabb orosz-lengyel konfrontáció is. Az utóbbihoz az ürügyet az szolgáltatta, hogy cári katonai egységeket vetettek be az úgynevezett bari konföderalisták ellen. A lengyel államot ugyanis nemesi anarchia, belső gyengeség és szétválás jellemezte, ami kiváltotta a szomszéd nagyhatalmak (Oroszország, Poroszország és Ausztria) osztozkodási vágyát, mohóságát. A cárizmus hódító, területszerző politikájával szembeszegülő Puławsky fivérek (Franciszek és Kazimierz), valamint Adam és Michal Krasinski grófok vezetésével a lengyel felkelők a török határ közelében

fekvő Bar városában - Franciaország támogatását élvezve - 1768. február 29-én kikiáltották a bari konföderációt, és ezt követően II. Katalin katonai egységeket küldött a leverésükre.

Szuворovot 1768. szeptember 22-én brigadérossá nevezték ki, és 1769 februárjában közölték vele, hogy a lengyelországi hadjáratra haladéktalanul induljon Szmolenszk alá I. P. Nummers tábornok parancsnoksága alatt. Az utóbbi négy gyalog- és két lovasezredet irányított, Szuворov pedig négy zászlóaljjal és két lovasszázaddal az élcsapatot alkotta, így haladtak az Orsa-Minszk útvonalon Varsó felé.

A lengyelországi hadjárat Szuворov számára hadviselési elveinek és módszereinek első nagy gyakorlati próbája volt. A 850 verszt (907 km) távolságot harminc nap alatt tette meg egységével, és mindössze hat katonája betegedett meg. Minszktől két hadoszlopokra osztotta alakulatát, és onnan Varsóig az út tizenkét napig tartott. Az egyik oszlop 560 verszt (597 km), a másik 600 verszt (640 km) menet-távolságot teljesített. Orehow falu mellett (Breszttől hetven versztre) értesült Szuворov arról, hogy Kotlubowsky hetman nyolcezer felkelővel közeledik a Visztula mentén, és egységével eléjük indult. Az ütközetben a lengyelek négy rohamot vezettek, Szuворov mégis megfutamtotta őket. Helyállásáért 1770. január elsején - negyvenéves korában -- vezérőrnaggyá nevezték ki, és még az év szeptember 30-án megkapta a Szent Anna-rendet is.

Szuворov 1771. február 16-17-én elfoglalta Rahow erődjét, majd május elején a tincei kolostor mellett (a Visztulához közel) fényes győzelmet aratott a lengyelek felett. Ezután a Krakkótól nem messze levő Landskoronához vonult, és május 10-én fél óra alatt 3500 főnyi alakulatával szétverte a települést védő helyőrséget.

A konföderalisták nagy öröme 1771. augusztus 30-án Michal Kazimierz Oginski gróf litván hetman bejelentette, hogy csatlakozik a felkelőkhöz és három-négyezer főnyi hadával támadást indított az orosz csapatok ellen. Szuворov, elégedetlen lévén felettesei (Mihail Krecsetnyikov és Ivan Weimarn, majd Alekszandr Bibikov tábornokok) tétovázó, várakozó magatartásával, elhagyta Lublint, és a szeptember 6-án Breszthez érő hetman elé vonult. Nem messze a várostól Szuворov 822 főnyi különítményével az éjszaka leple alatt rajtaütött a hetman egyik hadoszlopán, szétverte azt, a még menekülni próbálókat pedig a kozákok üldözése könyörtelenül felmor-

zsolta. A váratlan vereséggel a konföderalisták utolsó reményüket is elvesztették. A győzelemről Szuvorov szeptember 13-án készített jelentést Bibikov tábornoknak, akinek javaslatára december 20-án Alekszandr Nyevszkij-renddel tüntették ki. Ugyanezen év augusztus 19-én pedig a Szent György-rend III. fokozatát adományozta neki a cárnő.

Szuvorovot 1773. április 4-étől -- az orosz-török háború idején -- az 1. orosz hadseregbe, Pjotr Szemjonovics Szaltikov gróf hadosztályához osztották be. Irányítása alá helyezték az asztraháni lövészezredet és ötszáz válogatott doni kozákot, összesen mintegy 2.300 főt. Május 9-én ért egységével a Duna melletti Turtukaj (Tutrakan) erődjéhez, amelyet négyezer török katona védett. Szuvorov éjszaka csónakokban átkelt a folyón, majd az erőd környéki magaslatok elfoglalása után, a nehéztüzérséggel lövetni kezdte a falakat. Véres közelharc bontakozott ki, amelyben maga Szuvorov is megsebesült (egy török lövedék szilánkja a jobb lábát érte), és a változó sikerű küzdelem után végül is a feleannyi orosz katona megadásra kényszerítette a törököket, akik 1.500 halottat, 16 ágyút, 6 zászlót, 30 hajót és 21 csónakot vesztek. Július 30-án az erőd bevételéért a Szent György-rend II. fokozatával tüntették ki.

Szuvorov 1773. június 4-én levélben kérte Szaltikov grófort, hogy a hozzájárulásával gyógykezelésre utazhasson. Az engedélyt megkapva a hónap végén Bukarestbe készült, június 16-17-én éjjel azonban csapatai (1.720 gyalogos, 856 lovas, ebből 680 kozák) Kücsük-Kajnardzsi (a mai bulgáriai Kajnardzsa) mellett 15 ezres török erővel találkoztak. Az orosz katonák hősiességét végül is siker koronázta: az ütközet színhelyét 800 török holtteste borította.

Július 7-én Szuvorovot Grigorij Alekszandrovcics Patyomkinhoz osztották be, a Kücsük-Kajnardzsi mellett elesett Otto Adolf von Weisman ezredes helyére. Szeptember 3-án éjszaka értesült arról, hogy Hirsovától (a mai Hârşovától) 20 versztnyire mintegy tízezres török sereg (nagy része irreguláris könnyűlovas) tűnt fel. Alakulatával sáncokat ásatott, és fergeteges kartácstűzet zúdított mögülük a közeledő lovasságra, amelynek többsége odaveszett. A gyalogság megfutamatását könyörtelen üldözés követte, ennek ezerszáz török esett áldozatul.

Szuvorov 1773 novemberében Moszkvába utazott, ahol feleségül vette Varvara Prozorovszkaja hercegnőt (az ismert tábornok leá-

nyát), akitől két gyermeke, egy fiú és egy lány született. E házasság azonban aligha tekinthető boldognak, mivel tíz évvel később válással végződött. 1774 februárjának második felében tért vissza a hadsereghez, majd március 17-én – korábbi sorozatos győzelmeiért – altábornaggyá nevezték ki.

Ugyanezen év tavaszán értesült a pétervári hadvezetés arról, hogy I. Abdul Hamid (1774-1789) személyében új uralkodó került a konstantinápolyi trónra, aki gyenge katonai vezető hírében állt. Szuvorov és a többi parancsnok tehát joggal tartotta ésszerűnek, hogy a további harcok színterét a Balkánra tegyék át. A terv megvalósításához azonnal hozzá is láttak. Szuvorov május 30-án indult el alakulataival, június 2-án Mihail Kamenszkij tábornok elfoglalta Bazardzsik (ma: Dobric, Bulgária) erődjét, majd egyesített erőik Sumlához (Sumen), június 8-án pedig Kozludzsához értek, ahol Abdul Rezak pasa negyvenezeres seregébe ütköztek. A nyolcezer orosz katona hősiességgel védte ki a meg-megújuló török rohamokat, ám úgy látszott, hogy a túlerő mégiscsak felülkerekedik. Hirtelen azonban hatalmas zápor zúdult a csataterre, amelytől az oroszok – Szuvorov szavai szerint – felfrissültek, a törökök hosszú ruhája viszont átázott, s ez igencsak visszavetette őket a mozgásban és a támadásban. Váratlanul Mecsebelov herceg is a fáradni látszó oroszok segítségére sietett két friss ezreddel és fényes győzelmet arattak. Szuvorov kozludzsai diadalának nagy szerepe volt abban, hogy hatévi háborúzás után a törökök 1774. július 10-én a Kücsük-Kajnardzsi-i béke megkötésére kényszerültek, amelynek értelmében a krími, a kubáni és más tatár törzsek függetlenek lettek Törökországtól, Oroszország pedig megkapta a Krím-félszigeten Kercs és Jenikale erődjeit, a Dnyeper torkolatánál Kinburnt, a Bug és a Dnyeper közötti földeket, Azov és Kubán vidékét, valamint Nagy- és Kis-Kabardiát. A győztes Orosz Birodalom jogot kapott Azov megerősítésére, továbbá Törökország megengedte, hogy az orosz kereskedelmi hajók szabadon áthaladhassanak a tengerszorosokon. A szultán elismerte Oroszország védnökségét Havasalföld és Moldva felett, és vállalta négy és fél millió rubel hadisarc fizetését. A Kücsük-Kajnardzsi-i béke tehát fekete-tengeri nagyhatalommá tette Oroszországot, s a birodalom megerősítette pozícióit Transzkaukáziában és a Balkánon is.

A kozludzsai győzelem után Szuvorov Bukarestbe utazott volna gyógykezeltetni magát, ám parancsot kapott, hogy verje le az 1773-

1775. évi, Jemelján Pugacsov vezette parasztháború maradványait az Urálon túli területeken. Augusztus 24-én indult el az Ulohovo--Arzamasz--Penza--Szaratov útvonalon, szeptember 12-én ért Malaja Uzenyhez. Ott értesült arról, hogy mintegy ötven versztre tőle a gazdag kozákság elfogta és kiszolgáltatta a cári büntetőexpedíciónak Pugacsovot. Egységével Szuvorov később Szimbirszkig (Uljanovszk) kísérte a fogoly Pugacsovot és tizenkét éves fiát, s ott adta át őket október elsején Pjotr Ivanovics Panyin grófnak. Szolgálatiáért a cárnőtől kétezer cservonyec (4600 rubel) jutalomban részesült.

Szuvorov 1775 tavaszán a Szamara (Kujbisev)--Orenburg--Ufa útvonalon tisztította meg a környéket a parasztháború felszámolását követően bandákba verődő lázongóktól és fosztogatóktól. E tettéért a Hadi Kollégiumtól július 29-én gyémántokkal ékesített kardot kapott. Augusztusban azonban súlyos csapás érte: apja elvesztése hónapokig tartó, nagy lelki megrázkódtatást okozott neki.

Időközben 1775 nyarán Oroszország szempontjából rendkívül fontos események történtek, mivel a krími tatárok Sahin Girej helyett – akit a pétervári udvar 1771-től erősen támogatott – Devlet Girejt kiáltották ki kánnak. II. Katalin 1776 júliusában expedíciós hadtestet indított útnak a Krím ellen Szuvorov apósa, Prozorovszkij herceg parancsnoksága alatt, 25 ezer katonával, akik november elsején már Perekophoz értek. A hónap végén Szuvorov is utasítást kapott Grigorij Patyomkin hercegtől, a cárnő kegyencétől, hogy haladéktalanul utazzon a Krímbe.

November 26-án indult el Moszkvából, december 19-én érkezett meg, és 1777. január 17-étől – a beteg Prozorovszkij helyett – ideiglenesen a főparancsnoki tisztet is átvette. Márciusban erős offenzívát indított Devlet Girej kán erői ellen, amelyet követően a tatárok kénytelenek voltak elmenekülni az orosz csapatok elől. Szuvorov a nyarat Bahcsiszeráj közelében töltötte, vele volt felesége és 1775. augusztus elsején született kislányuk is.

1778 tavaszán Patyomkin a Kubán vidékére rendelte Szuvorovot, az ott állomásozó hadtest parancsnokává nevezte ki, és azt a feladatot bízta rá: mindenáron akadályozza meg, hogy török deszantegységek szálljanak partra a Krím térségében. Szuvorov – a nogaj tatár törzsek sorozatos támadásai ellenére – több alkalommal is visszafordulásra kényszerítette a kikötni szándékozó török flottát: áprilisban Azovnál, június 15-én, július 17-én és szeptember 1-jén pedig az ah-

tiari öbölben, Szevasztopol közelében. E győzelmekért az uralkodónő saját, arannyal ékesített portréját ajándékozta a kiváló hadvezérnek.

A tatár lakosság orosz területekre való áttelepítése számos nehézségbe ütközött, és a fegyveres kényszer miatt állandó lázongások, elégedetlenkedések kísérték. Ennek ellenére Szuvorov szeptember végéig 31 ezer krími tatár „átköltöztetését” hajtotta végre 130 ezer rubeles költséggel, elsősorban a Berda és a Kalmiusz folyó közé, valamint a Szolena folyó és az Azovi-tenger partjához.

Törökország 1779. március 10-én megerősítette a Kücsük-Kajnardzsi-i konvenciót, és elismerte Sahin Girejt a krími tatárok kánjának. Szuvorov ezt követően csak hatezer katonát hagyott a Krímben Jenikale és Kercs védelmére, a többi alakulatot folyamatosan kivonta. Júliusban néhány hónapra ismét a családjához utazott, majd az év végétől Asztrahánba rendelték. Ott értesült arról, hogy december 24-én a briliánsokkal ékesített Alekszandr Nyevszkij-rendet adományozta neki a cárnő.

1780-81-ben Szuvorov az asztraháni hadosztály parancsnoka volt, de az előző esztendőktől eltérően meglehetősen nagy tétlenségben töltötte ezeket az éveket. A kiváló hadvezér később száműzetésnek nevezte asztraháni tartózkodását, hiszen jogköre nem volt túl nagy; a kormányzói hivatal és a Kaszpi-tengeri flotta is tőle függetlenül működött. Nagy örömmel nyugtázta, hogy 1781. december 31-én kinevezték a kazanyi hadosztályhoz, továbbá azt, hogy 1782 augusztusában átvehette a krími hadtest parancsnoki tisztét.

Váratlanul érte a hír 1782 tavaszán, hogy a nogajok elűzték a Krímből Sahin Girejt, és helyette Batir Girejt választották meg kánnak a tatár előkelők. Június 28-án – II. Katalin trónra lépésének huszadik évfordulójának alkalmával – az áttelepítési tárgyalásokkal egy időben a krími hadtest parancsnoki kara nagy ünnepséget rendezett a meghívott nogajok (körülbelül hatezer személy) számára. Az esemény június 29-én, Pál trónörökös neve napján, majd 30-án is folytatódott, s ezalatt hozzávetőleg száz ökröt és nyolcszáz bárányt fogyasztottak el. Minthogy a tárgyalások nem vezettek eredményre, az orosz hatóságok végül letartóztatták Batir és Arszlán Girejt, majd katonai erővel hozzáfogtak ahhoz, hogy a nogajokat az Urál vidékére telepítsék át. Az ellenállók körében a kozákok nagy mézszárlást

végeztek, mire a kétségbeesett tatárok megölték feleségüket és gyermekeiket, s a Kubán vidékére menekültek.

Szeptember 19-én Szuvorov a nogajok üldözésére expedíciós hadtestet (tizenkét zászlóalj, húsz lovasszászad, hat kozák ezred) indított, amely tíz éjszaka alatt százharminc versztet tett meg. Szeptember 29-én utolérte a tatárokat, majd -- átkelve a Kubán folyón – Kermencsik környékén bekerítette őket. Az ütközet után tízversztes körzetben négyezer tatár halott borította a mezőt. Minthogy falvaikat az oroszok felgyújtották, a tatárok egy része Törökországba menekült, a többi – Musza bej irányításával – Oroszországban maradt, majd Sahin Girej kánnal együtt 1784 tavaszán áttelepült Voronyezs környékére.

Szuvorov a nogajok feletti győzelméért a Szent Vlagyimir-rend I. fokozatát kapta. Az 1783-84-es telet a Szent Dmitrij-erődben töltötte családjával együtt, majd áprilisban Moszkvába utazott, és a vlagyimiri hadosztály parancsnoka lett. 1785-ben a pétervári hadosztály élére nevezték ki, 1786. szeptember 22-én pedig a jekatyerinoszlávi hadsereghez osztották be Grigorij Patyomkin herceg helyetteseként.

II. Katalin ominózus utazása 1787 januárjában kezdődött, kíséretében nem kisebb személyiségek foglaltak helyet, mint II. József osztrák császár, Stanisław Poniatowski lengyel király, valamint külföldi diplomaták egész sora, a cári adminisztráció vezetői és a hadsereg parancsnokai. Kremencsugban április 30-án a cárnő tiszteletére rendezett katonai díszszemlét Szuvorov vezette, ezért az uralkodónő június 11-én saját portréját ajándékozta neki.

1787 nyarán újabb orosz-török háború robbant ki, és az ultimátum átvétele után a cári hadvezetés nyomban mozgósította az I. (jekatyerinoszlávi) hadsereget (75-80 ezer fő, 308 ágyú) Grigorij Patyomkin, továbbá a II. (ukrán) hadsereget (35-40 ezer fő, 95 ágyú) Pjotr Rumjancev gróf parancsnokságával. Megerősítették a krími és a kubáni hadtesteket, ezáltal létszámuk elérte a 25-30 ezer katonát. A háborúban (1787-1791) Oroszország oldalán hadba lépett Ausztria is, de az osztrák csapatok, szinte mindvégig passzívak maradtak, és a hadműveletek egész súlya az orosz hadseregre nehezedett.

A háború első fontosabb eseménye Kinburn (ma: Ukrajna, Nyikolajev megye) erődjének ostroma volt, miután a török flotta (9 sorhajó, 8 fregatt, 18 egyéb hajó) Haszán pasa parancsnoksága alatt megérkezett Várnából. A flotta ötezer főnyi deszantot tett partra, de az

ostrom szeptember 14-től eredménytelenül folyt, mivel Szuvorov négyezer főnyi katonaságával (38 tábori és 47 várágyú) egymás után védte ki az ellenséges támadásokat. Az októberi döntő roham idején a támadók súlyos vereséget szenvedtek (4500 halott és sebesült), de a hajókról leadott ágyútűz a védők körében is sok kárt tett (438 halott). Egy újabb deszant sikertelen partraszállása után, október 2-án a török flotta kénytelen volt elvonulni. Szuvorovot helytállásáért a Szent András apostol-érdemrenddel tüntették ki.

Az 1788-as év eseményeinek középpontjában Ocsakov török erődjének blokádja, illetve bevétele állt. 1788 májusában mozgósították a jekatyerinoszlavi és az ukrajnai hadsereget, valamint a fekete-tengeri orosz flottát. Júniusban Patyomkin az 50 ezres fősereggel a szárazföld felől körülzárta Ocsakovot. Időközben június 7-én, 17-én és 18-án a török flotta több ízben is sikertelenül támadta az orosz tengeri erőket. A harcok során a törökök 32 hajót vesztek, 6 pedig fogságba került. Haszán kapudán pasa (tengernagy) újabb 17 sorhajót, 8 fregattot és 24 kisebb hajót küldött Ocsakov felmentésére. Patyomkin ekkor parancsot adott Nyikolaj Dmitrijevics Vojnovics admirálisnak, hogy próbálja megállítani a török flotta előrenyomulását. Ő azonban felettébb határozatlanul intézkedett, és csak november 4-én indult el Rumélia partjaihoz, hogy elvonja Ocsakov védelmétől az ellenséges flottát. Míután ez megtörtént, 1788 decemberében kerülhetett sor az erődítmény ostromának döntő szakaszára, mivel Haszán pasa hajóinak gyilkos ágyútüze immár nem zavarta a rohamra induló orosz katonákat. A december 6-án kezdődő döntő rohamban különösen a szárnyakon harcolók, Nyikolaj Repnyin herceg, valamint Alekszandr Szamojlov tábornok alakulatai tűntek ki, és vívták ki halálmegevető bátorságukkal a győzelmet. Ocsakov elését 9.510 török halott, 4.000 fogoly és 310 zsákmányolt ágyú jelezte. Az orosz veszteség 956 halott és 1.829 sebesült volt.

A következő esztendő is fényes orosz győzelmeket eredményezett, mivel június 21-én Franz Coburg herceg és Szuvorov egyesített csapatai Focşani mellett (a Szeret folyónál) megtámadták a megerősített török tábornok, és súlyos vereséget mértek rá. Az 1789-es év döntő győzelmét a szövetségesek a Rimnik (Rimnicul) folyó mellett aratták szeptember 11-én, amikor az osztrákok és Szuvorov megütköztek az ellenséggel. Az összecsapásban előbb Szuvorov alakulata győzött, majd Coburg segítségére sietett, és közösen szorították vissza a

négyszeres túlerőben levő törököket. A menekülők közül sokan fulladtak a megduzzadt Rímnik folyóba, és az egykori százezres hadseregéből csak 15 ezren jutottak el Bräilába. II. József császár 1789. augusztus 13-án saját portréját küldte el Szuvorovnak a szövetséges katonai akciók sikeréért, majd október 9-én birodalmi grófi címet adományozott neki. Október 3-án II. Katalin is grófi címmel (Szuorov-Rimnyikszkij), valamint a Szent György-rend I. fokozatával tüntette ki, majd október 15-én utódait az „örökös nemesség” jogával ruházta fel.

Az 1789-es év során az orosz csapatok – Patyomkin herceg fővezérlésével – további győzelmeket arattak Bengyeri, Akkerman (Belogorod) és Hadzsibej (Odessza) erődjeinél, amelyek helyőrsége katasztrofális vereséget szenvedett. 1790-ben azonban Anglia és Poroszország ellenséges magatartása súlyosan megnehezítette Oroszország helyzetét. A cári kormányzat mégis viszonylag szerencsés helyzetben volt, mivel a nyugat-európai államok figyelmét alaposan elvonták a francia forradalom eseményei. Előnyös volt a cári birodalom számára az is, hogy a pétervári udvar 1790. augusztus 3-án megkötötte Svédországgal a väräläi békét, és ezzel befejeződött az 1788-tól tartó katonai konfliktus.

Váratlanul érte viszont II. Katalint, hogy a II. József halála, 1790. február 20-a után trónra kerülő új uralkodó, II. Lipót szeptember 19-én békét kötött Törökországgal. Ezt követően Patyomkin ugyancsak békét javasolt a Portának, de az, Anglia és Poroszország nyomására, nem volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Az orosz hadvezetés ekkor újabb aktív katonai hadműveletekbe kezdett a Duna bal partján, nagy gondot okozott számára azonban Izmail erődje. A külföldi hadmérnökök által megerősített Izmail tizenkét kilométernyi sánc, hét hatalmas bástya, kétszázhatvanöt ágyú és harmincötezer helyőrség védte. A magas sáncokkal és mély árokrendszerrel körülvett erődítmény elfoglalására Patyomkin harmincegyezer katonát, hatszáz ágyút és az úgynevezett limáni flottát – Ivan Vasziljevics Gudovics és a nápolyi születésű, spanyol származású José de Ribas (oroszosan: Joszif Mihajlovics Deribas) tengernagy parancsnoksága alatt – küldte. Az első roham november 23-án és 24-én sikertelennek bizonyult, ezért 25-én Patyomkin Szuvorovot nevezte ki főparancsnokká és egyben Deribas flottáját is az irányítása alá rendelte. Szuvorov december 2-án érkezett Izmailhoz, és energikus intézkedései

nyomán 7-ére a csapatok felkészültek az ostromra. Ezt követően felszólította az erőd parancsnokát, Mehmed pasát a vár átadására, de a török vezér elutasította az ajánlatot. A döntő összecsapásra 11-én került sor, miután az erőd sáncait és falait Deribaszz hajóinak, valamint a parti tüzérségnek az ágyútüze alaposan megrongálta. Az ostromlók keleti szárnyát Alekszandr Szamojlov, a nyugatit Grigorij Patyomkin vezette, a Duna felőli hadmozdulatokat pedig Deribaszz irányította.

A döntő roham idején – hajnali öttől déli egy óráig – Alekszandr Vasziljevics Szuvorov, Mihail Illarionovics Kutuzov, Vlagyimir Szemjonovics Lvov, Matvej Ivanovics Platov, Jevgenyij Ivanovics Markov és Nyikolaj Dmitrijevics Arszenyev tábornokok katonái fáradhatatlanul rohamozták a meredek falakat, amelyeket az iszlám fanatikus harcosai utolsó leheletükig védelmeztek. Csak délutánra sikerült felszámolni a védők végső ellenállását, majd a győztesek birtokukba vették az erődöt. A törökök huszonhatezer katonájukat veszítették el, de a kilencezer fogolyból másnap további kétezer belehalt sérüléseibe. Az ostromlók kezére került kétszázhatvanöt ágyú, háromezer pud (49200kg) lőpor, húszezer lövedék, háromszáznegyvenöt zászló, negyvenkét kisebb hajó, tízmillió piaszter zsoldpénz, valamint számottevő értékű arany- és ezüsttárgy. Szuvorov serege hatvannégy tisztet és ezernyolcszáztizentöt közkatonát veszített, kétszázötvenhárom tiszt és kétezernégyszáznegyvenöt sorkatona sebesült meg.

Izmail bevétele Szuvorov legnagyobb katonai diadala, mint ő maga írta: „Ocsakov elfoglalása ehhez képest csak játék volt.” II. Katalin is elragadtatással nyilatkozott az ostromlók hősiességéről, helytállásáról, Szuvorovot pedig tábornaggyá nevezte ki, és 1791 márciusában külön érmét veretett az „izmaili hős” portréjával, amelyet -- elismerő oklevél kíséretében -- személyesen nyújtott át neki.

Az 1787-1791-es háborút lezáró iași-i béke Oroszországhoz csatolta a Fekete-tenger partvidékét a Bug folyótól a Dnyeszterig. A szerződésben a Porta elismerte a Kücsük-Kajnardzsi-i békefeltételeket, lemondott Grúziáról, kötelezte magát arra, hogy betartja a megállapodás pontjait a dunai fejedelemségeket illetően, és lemondott Ocsakov erődjéről. A béke értelmében a Fekete-tenger egész északi partvidékének megszerzése erősítette Oroszország stratégiai helyeze-

tét, új tengeri utakat nyitott meg előtte, és elősegítette Novorosszija területének benépesítését és gazdasági hasznosítását.

A tábornagy 1791. január 8-ától a finn határon teljesített szolgálatot. Ott értesült az újabb lengyelországi eseményekről, köztük arról, hogy a nemesi--polgári ellenzék reformprogramjának képviselői – Hugo Kolltáj, Felix Potocki, Stanisław Malachowski és Adam Kazimierz Czartoryski – 1791. május 3-án új alkotmányt fogadtattak el az országgyűléssel a mágnások hatalmának gyengítésére és a feudális anarchia felszámolására. Ennek következményeképpen eltörölték a szabad királyválasztás jogát, a „liberum veto” elvét, betiltották a nemesi konföderációkat, megszilárdították a központi királyi hatalmat, és a hadsereg létszámát 100 ezer főre növelték. A lengyel mágnások azonban az alkotmány határozatai ellen zendülést robbantottak ki, és létrehozták a targowicei konföderációt, amelyet II. Katalin is támogatott.

Lengyelország második felosztására 1793. január 23-án került sor, amelynek értelmében Belorussziát és a jobb parti Ukrainát Oroszországhoz, Nagy-Lengyelország egy részét, Toruánt és Gdańskot pedig Poroszországhoz csatolták. Ekkor Tadeusz Kościuszko (1746-1817) vezetésével – aki kiváló hadmérnök hírében állt, és hét esztendeig harcolt az észak-amerikai gyarmatok felszabadító háborújában, tábornoki rangot szerezve – a lengyel függetlenség védelmére megmozdultak a hazafias erők. Hazatérte után Kościuszko 1792-ben részt vett a targowicei konföderalisták elleni harcokban, majd 1794 tavaszán fegyveres felkelésre szólította fel a nemeseket és a parasztokat egyaránt, az utóbbiaknak szabad költözködési jogot ígért.

1794 májusában a porosz hadsereg benyomult Lengyelországba, és június 15-én elfoglalta Krakkót. Az orosz csapatok – Szuvorov irányításával, a poroszokkal közösen – ostrom alá vették Varsót, majd október 10-én Maciejowice mellett a cári egységek döntő győzelmet arattak a lengyel felkelők felett. Az ütközetben Kościuszko súlyosan megsebesült, és eszméletlen állapotban fogságba került. November elején a cári csapatok bevették Varsót is, majd 1795-ben Lengyelország harmadik felosztása következett: a poroszok megkapták az ország fővárosát és a lengyel földek nagy részét, az osztrákok Krakkó és Lublin környékét, az oroszok Belorusszia és Ukrajna nyugati részét, továbbá litvániai területeket és Kurlandot (a mai Lettor-

szág nyugati területét). A cárnő a sikeres lengyelországi hadműveletekért gyémántokkal ékesített kardot és tábornoki szalagot adományozott Szuvorovnak.

A hadvezér 1796-ban fejezte be „A győzelem tudománya” című kéziratos munkáját, amelyben összefoglalta addigi tapasztalatait a hadviselés lényegéről. Aligha lehetett volna nála illetékesebb szerző e témában, hiszen katonai pályafutása során sohasem szenvedett vereséget, és két kivételtől eltekintve mindig nagy katonai létszámfölényben levő ellenséget vert szét. A győzelem feltételeit – öt évtizedes katonai tapasztalataira hivatkozva – tételszerűen fogalmazta meg. Számos, később is érvényes elvet találunk ezek között:

- a háborúban határozottan és merészen, az ellenség leggyengébb pontján kell támadni, mert az offenzíva nagy erkölcsi előny;
- az ellenséget gondosan fel kell deríteni, az adatok birtokában a lehető leggyorsabban kell dönteni, majd lendületes, meglepetészerű támadással habozás nélkül szét kell zúzni;
- a vonalharcászat gátolja a lendületes manővereket, ezért a századok és zászlóaljok oszlopos menetét össze kell hangolni a szét-szórót, úgynevezett csatárcsoportos harcrenddel;
- az ütközet során mindig döntő fontosságú, hogy legyen tartalék-képzés;
- a hegyekben szemből, oldalról és hátulról egy időben kell támadni; leküzdhetetlen hegyvidék nincs;
- a vonalharcászat (az egész arcvonalon egyenlően elosztott erő) a kor viszonyai között nem megfelelő, ugyanis a főerőket a döntő irányokban együtt kell tartani, míg a mellékirányokat csak fedező-biztosító erőkkel kell megszállni;
- a főerőkkel – a döntő irányokban összpontosítva – elsősorban az ellenség fő erőit kell szétzúzni; az ellenséget aktív és lendületes csapás után állandóan üldözni kell, továbbá az ütközetek kezdeti sikereit a végsőkig ki kell használni;
- a védelem legyen aktív és mindig menjen át támadásba;
- a katonákat értelmesen kell nevelni, hogy mindig tudják, mit és miért csinálnak.

II. Katalin halála 1796 novemberében döntő változást hozott Szuvorov életében: I. Pál uralkodása alatt (1796-1801) kegyvesztett lett, amit jelez az is, hogy november 24-én a jekatyerinoszlavi hadosztály

parancsnoka lett, december 17-étől pedig csak a szuzdali gyalogosezred élére nevezték ki. I. Pál idején csupán egy alkalommal bízta rá felelősségteljes vállalkozást, az 1799. évi itáliai és svájci hadjárat vezetését, a második európai – franciaellenes – koalíció periódusában.

A cár utasítása alapján Szuvorov 1799 márciusának elején indult el Pétervárról, majd Bécsen keresztül az észak-itáliai hadszíntérre vezényelték át seregével. Az orosz főparancsnok, átkelve az Alpok nehezen járható hágóin, újabb győzelmeket ért el a franciák ellen, ugyanakkor – az ígért osztrák segítség elmaradása miatt – szeptember 26-án André Masséna (1758-1817) tábornok szétverte Ivan Rimszkij-Korszakov hadtestét. Emiatt a következő napon Szuvorov kénytelen volt visszavonulni, hiszen mindössze húszezer katonával rendelkezett a nyolcvanötezer főnyi francia erőkkel szemben. Érthető, hogy az orosz katonai vezető körökben nagy felháborodást keltett Ausztria ingatag politikája, amelynek következtében a cári seregek válságos helyzetbe sodródtak idegen hadszíntéren.

A szövetséges katonai hadműveletekért a bécsi udvar 1799-ben Mária Terézia-renddel tüntette ki Szuvorovot. I. Pál augusztus 8-án hercegi címmel (knyáz italijszkij) ruházta fel, majd október 28-án generalisszimusszá nevezte ki. November 9-én a Jeruzsálemi Szent János-érdemrenddel tüntették ki Pétervárott, 1800. január 21-én pedig a bajor fejedelemtől a megtisztelő Szent Hubertus-rendjelet kapta.

A számos kitüntetés, elismerés és megbecsülés, főleg pedig hadvezéri kiválósága ellenére a 18. század egyik legnagyobb hadvezére sohasem lett a cári haderő főparancsnoka, sőt, szinte mindvégig alárendelt helyzetben volt az orosz hadvezetésben. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy e tisztséget abban az időszakban – kevés kivételtől eltekintve – II. Katalin kegyencei vagy a cári udvarhoz közel álló, a hadtudományban kevésbé jártas arisztokraták töltötték be.

1800. május 6-án, 70 éves korában érte a halál a felvilágosodás századának egyik legnagyobb hadvezérét, aki – a világtörténelemben szinte példátlanul – sohasem szenvedett vereséget, győzelmek egész sorát aratta különböző hadszíntereken, mivel harcmódja nagymértékben eltért ellenfeleitől, és ezzel jelentősen gazdagította az egyetemes hadművészet fejlődését. Szuvorov érdeme mindenekelőtt abban rejlik, hogy ő volt az elméleti megalapozója és a gyakor-

lati alkalmazója a korabeli legtökéletesebb katonai rendszernek, amelyet a későbbi hadvezérek – köztük Bonaparte Napóleon is – széleskörűen alkalmaztak.

A generalisszimusz már életében karizmatikus személyiséggé vált. Az 1790-es években tett utazásai során az emberek mindenütt, amerre csak járt, érdeklődéssel vették körül, hogy legalább egy távoli pillantást vehessenek a híres hadvezérre. Honfitársai számára Szuorov „üstökös volt, aki magával ragadta az érzelmek, az elmék, a fegyelem és a bizalom egész világát”. Legendáját – nemzedékek múlva is -- tovább erősítette az a tény, hogy az „oroszMars” mindig szerényen élt, kényelem és komfort nélkül, szinte tábori körülmények között. Nem érdekelte a pénz, közömbös volt a jó ételek iránt, ódzkodott a hölgyek társaságától, hadjáratok idején szénán aludt, reggelente hideg vízben mosakodott, egyszerűen öltözködött. A legtöbb kortársa és az utókor emlékezetében úgy maradt meg, mint ahogyan Gyenyisz Davidov (a kiváló költő és a Napóleon elleni harcok egyik hőse) remek leírásában idézi: „Csupa fürkész figyelem, merő kíváncsiság és lelkesedés lettem. Mintha csak most lenne! Látom Szuorovot a hadtestparancsnokság négy ezredese, hadsegédei, és futártisztjei alkotta csoport élén, fehér ingben, meglehetősen szűk vászonnadrágban, vékony lovaglósizmában, a korabeli könnyű kis katonai sisakban, mely a mai gránátos lovasgárdistákéhoz hasonlít. Nem volt rajta sem vállszalag, sem kereszt, erre jól emlékszem, mint Lavater {kortárs svájci író, teológus} leírásába illő, ráncokkal borított szikár arcvonására is, a felhúzott szemöldökére és a kissé leeresztett szemhéjára. Gyermekéveim ellenére ezek a benyomások legalább annyira belém rögződtek, mint az öltözékének részletei. Hát, emiatt nem tetszik nekem egyetlen mellszobra, egyetlen portréja sem azon kívül, melyet Bécsben készítettek róla, útban Itália felé.” Nem túlzás tehát azt állítani, hogy katonai lángelméje, mintegy hatvan sikeres csatája, a cári birodalom hűséges szolgálata, mély vallásossága, önfeláldozása, puritán viselkedése miatt az orosz nép Szuorovot örökre a szívébe zárta.

Szakirodalom

- Beszkrövnij, L. G.: Osznovnije elementi vojennoj isztoriografii Rosszii. Moszkva, Leningrad, 1962.
- Beszkrövnij, L. G. (szerk.): Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII – pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1969.
- Beszkrövnij, L. G.: Russzkaja armija i flot v XVIII veke. Moszkva, 1958.
- Beszkrövnij, L. G.: Sztratyegegija i taktjika Szuovorova. In: Szuovorovszkij szbornyik. Moszkva, 1951. 64-78.
- Davidov, D. V.: Vsztreca sz velikim Szuovorovim (1793). In: Davidov, D. V.: Dnye-nyik partyizanszkikh gyejsztvij 1812 goda. Leningrad, 1985.
- Dubrovin, N. F.: A. V. Szuovorov szregyi preobrazovatyelej jekatyerinszkaj armii. Szankt-Petyerburg, 1886.
- Dukes, P.: The Making of Russian Absolutism, 1613-1801. London, New York, 1982.
- Fuller, W. C.: Strategy and power in Russia, 1600-1914. New York, 1992.
- Gyenyiszov, J. N.: Russzkoje oruzsije XI–XIX vekov. Moszkva, 1953.
- Heller, M. Ja.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996.
- Jepifanov, P. P. – Komarov, A. A.: Vojennoje gyelo (Armija i flot). In: Ribakov, A. B. (főszerk.): Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka. Moszkva, 1987. 186-257.
- Jones, R. E.: Opposition to War and Expansion in Late Eighteenth Century Russia. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge, Band 32 (1984), Heft 1, 34-51.
- Krasznobajev, B. I.: Russzkoje vojennoje iszkussztvo vo vtoroj polovinye XVIII veka. In: Prepodavanyije isztorii v skole, 1973. 2. sz., 20-31.
- LeDonne, J. P.: Ruling Russia. Politics and Administration in the Age of Absolutism. Princeton, 1984.
- Longworth, Ph.: The art of victory (The life and achievements of Generalissimo Suvo-rov, 1730 – 1800). New York, 1965.
- Lopatyin, V. Sz.: Szuovorov i Patyomkin. Moszkva, 1992.
- Mejerovics, V. G. – Budanov, F. V.: Szuovorov v Petyerburge. Leningrad, 1978.
- Mescserjakov, G. P. (szerk.): Dokumenti A. V. Szuovorova. T. I – IV. Moszkva, 1949 – 1953.
- Mihajlov, O. N.: Szuovorov. Moszkva, 1973.
- Parker, G.: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West (1500-1800). Cambridge, 1988.
- Petrusevszkij, A. F.: Generalisszimusz Szuovorov. T. I – III. Vtoroje izdanyije. Szankt-Petyerburg, 1900.
- Rumjancev, P. A. – Szuovorov, A. V. – Kutuzov, M. I.: Dokumenti i matyeriali. Kijev, 1974.
- Sisov, A. V.: Generalisszimusz Szuovorov. Moszkva, 2003.
- Szuovorov, A. V.: Nauka pobezsdaty. Moszkva, 1980.
- Szuovorov, A. V.: Polkovoje ucsrezsgyenyije. Moszkva, 1949.
- Troickij, Sz. M.: Rosszija v XVIII veke. Moszkva, 1982.
- V. Molnár László: A. V. Szuovorov és „A győzelem tudománya” (A generalisszimusz halálának 200. évfordulójára). In: Hadsereg és társadalom Oroszországban a XVII – XVIII. században. Szerk.: Ágoston Magdolna. Szombathely, 2001. 77 – 93.
- V. Molnár László: Szuovorov generalisszimusz. In: Valóság, 2000. 6. sz., 70–81.

Zolotarjov, V. A. – Mezsevics, V. A. – Szkorodumov, D. J.: Vo szlavu otyecsesztva rosszijszkovo (Vojennaja isztorija Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veka). Moszkva, 1983.

Zsilin, P. A.: Kutuzov (Élete és hadvezéri tevékenysége). Budapest, 1981.

Megjelent: *Alekszandr Vasziljevics Szuvorov. In: Szvák Gyula (szerk.): A tizenkét legnagyobb orosz. Budapest, Russica Pannonicana, 2009. 157-176.*

KÉT PROTESTÁNS MEDIKUS OROSZORSZÁGI KARRIERJE

(PEKEN KERESZTÉLY ÉS FIA, MÁTYÁS
ORVOSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE)

A magyar és az orosz kutatók egyetértenek abban, hogy a 18. század (1815-ig, a Szent Szövetség rendszerének létrejöttéig) a két ország közötti kontaktusok jelentős élénkülését hozta. A kapcsolatok számának növekedése, intenzitása, bizonyíthatóan összefüggésben állt és jól korrelált az európai felvilágosult abszolutista államok „nyitottabb” kormányzati politikájával, a nemzetközi kapcsolatok új trendjeivel. A fenti időszakban ugyanis a Habsburg Birodalom „elidegeníthetetlen” részét képező Magyar Királyság és az európai nagyhatalommá vált Oroszország viszonyát ugyanis nem terhelték nemzetközi konfrontációk. Váradi-Sternberg János (1924-1992) kutatásai jól bizonyították, hogy a Rákóczi-szabadságharc (bukása ellenére is!) miként adott lökést, messze ható impulzusokat az egymás közti érintkezések legkülönbözőbb területein.¹ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a felemelkedő, európai nagyhatalommá váló Oroszországnak égető szüksége volt katonai és polgári szakemberekre, orvosokra, magasan kvalifikált pedagógusokra, tudósokra. Ezzel magyarázható, hogy a hazainál nagyobb vallási türelmet tanúsító cári birodalom szívesen fogadta állami szolgálatba a magyar („hungarus”) származású, a katolikus egyház által itthon gyakorta üldözött protestáns értelmiségieket (köztük reformátusokat, evangélikusokat és unitáriusokat egyaránt), akik a felekezeti intolerancia, tudományos ambícióik valóra váltása, a gyorsabb szakmai karrier és a nagyobb anyagi elismerés reményében telepedtek át „Észak Velencéjébe”. Vonzó volt számukra az is, hogy az orosz hatóságok kedvező munkafeltételeket biztosítottak számukra, nem akadályozták őket hitelveik gyakorlásában és nem várták el tőlük a pravoszláv vallásra való áttérést.²

Minden bizonnyal a fenti tényezőknek döntő szerepük volt abban, hogy a nyugat-európai egyetemeken végzett református és evangélikus orvosok közül jó néhányan Oroszországban keresték boldogulásukat, mivel tisztában voltak azzal, hogy a vármegyék többségében katolikus vezetői nem szívesen alkalmaztak protestáns felekezetű orvosokat, annak ellenére, hogy az 1781. évi vallási türel-

mi rendelet kibocsátása óta ez elvileg semmilyen akadályba nem ütközött. Ennek igazolására a továbbiakban – tanulmányunk terjedelmi keretei között -- arra teszünk kísérletet, hogy felidézzük két magyar származású medikus pályaképét, akik a 18. század második felében Oroszországban telepedtek le és ott maradandó életművet hagytak maguk után.

Peken Keresztély (1730-1779)

A pétervári Orvosi Kollégium (az Egészségügyi Minisztérium jogelődje) titkáráként és az első orosz gyógyszerkönyv ("Pharmacopoea Rossica") szerzőjeként ismert Peken Keresztély (Christian) 1730-ban, a felvidéki Rozsnyó (Rožnava) városában tősgyökeres orvosi családban született.³ Édesapja, a lutheránus vallású idősebb Peken Keresztély 1721-től Gömör vármegye főorvosaként dolgozott, és a 18. századi magyar művelődéstörténetben kimagasló jelentőségű Fukker, valamint a Hambacher orvosdinasztiákkal állt közeli rokonságban. Amikor 1739-ben pestis pusztított végig a felvidéki városokon, a nagy tudású főorvosnak döntő érdeme volt abban, hogy a szörnyű járvány – a bevezetett karantén és vesztegár miatt – csak kevés áldozatot szedett.⁴

Az ifjú Peken tizenhét évesen, a rozsnyói gimnázium elvégzésekor vesztette el édesapját,⁵ majd egy évig gyámja, Karner Mátyás Dobsina melletti vörösrézbányájában írnokoskodott. Mivel ez a munka nem elégítette ki és orvosi tanulmányokat kívánt folytatni, ezért 1748 tavaszán kérelemmel fordult a pozsonyi helytartótanács-hoz, hogy a szászországi Wittenbergbe utazhasson "nyelvtudás, valamint más tisztos és hasznos ismeretek szerzése céljából"⁶. A helytartótanács akceptálta a kérelmező indokait és a hozzácsatolt vármegyei felterjesztést, ezért 1748. június 5-én egy évre érvényes útlevelet állított ki Peken Keresztély számára.⁷

Az ifjú Peken 1748 szeptemberében iratkozott be a wittenbergi univerzitás orvosi karára, majd két szemeszter elvégzése után hazatért szülővárosába. Tanulmányai folytatása céljából 1749. augusztus elsején ismét útlevélért folyamodott a helytartótanács-hoz, amely pártolólág terjesztette fel kérelmét a királynőhöz.⁸ Mária Terézia (1740-1780) szeptember 30-án járult hozzá a kérelem teljesítéséhez, azzal a kitételrel, hogy amennyiben Peken egy évnél tovább szándékozik külföldön maradni, újabb folyamodványt köteles benyújtani.⁹

Peken Keresztély 1751-ig folytatott orvosi és matematikai tanulmányokat Jénában, Halléban és Wittenbergben,¹⁰ majd az év szeptember 25-én védte meg doktori disszertációját, amely a vértolulás problémájával foglalkozott.¹¹ Október 8-án tért vissza Magyarországra és még abban az esztendőben Gömör vármegye főorvosává, a korabeli terminológia szerint "fizikusává" nevezték ki.¹² Ezt az állást azonban csak másfél évig töltötte be, mivel a protestáns felekezetű orvos – pontosan nem ismert okok miatt – összeütközésbe került a vármegye többségében katolikus vezetőivel. Ezért 1753. június 18-án Peken azzal a kérelemmel fordult a helytartótanácshoz, hogy engedélyezze számára az Oroszországba való kiutazást. Beadványában arra hivatkozott, hogy Pétervárott matematikai stúdiumokat szeretne folytatni. Erre kiváló lehetősége lenne, mivel nagybátyja, Fukker Mátyás pétervári rendőrfőnök meghívta és a szükséges költségeket biztosítaná számára.¹³ A helytartótanács még az év nyarán engedélyezte Peken Oroszországba történő utazását és lehetővé tette, hogy Pétervárott három évig maradhasson matematikai tanulmányok folytatása céljából.¹⁴

Peken Keresztély 1755 őszén érkezett Pétervárra, és mint csapatorvos november 18-án lépett be az orosz katonai egészségügyi szolgálatba.¹⁵ Alig egy évvel később, 1756. december 6-án már ő hívta meg katonarvosnak Pétervárra sógorát, Hambacher Sámuel, aki aztán 28 évig szolgált a cári birodalomban. E meghívólevelével tanúsága szerint, mielőtt alorvosi kinevezését megkapta volna, vizsgát kellett tennie az Orvosi Kancellária (Megyicinszkaja Kanceljarija) bizottsága előtt anatómiából, élettanból és általános orvostanból, hogy jól ismeri-e Herman Boerhaave (1668-1738), Albrecht von Haller (1708-1777) és Gerard van Swieten (1700-1772) munkásságának tudományos eredményeit.¹⁶ Ezt követően évi hatszáz rubeles fizetéssel Pétervárott csapatorvossá nevezték ki, majd 1756. szeptember 17-én hadosztályorvosi beosztásba, Moszkvába helyezték át.¹⁷

1759. december 31-én Peken Keresztélyt a pétervári katonai kórház főorvosává léptették elő Иван Поletyika (1722-1783) helyére.¹⁸ Ebben nagy szerepe volt I. Erzsébet (1741-1761) cárnő házi orvosának és az Orvosi Kancellária vezetőjének, Pavel Zaharjevics Kondoidének, aki nagyra becsülte Peken képességeit és mindvégig támogatta szakmai előmenetelében. Az ő javaslatára nevezték ki 1760. szeptember 30-án Pekent a nemesi ifjak kadétintézetének főorvosává.¹⁹

Itteni állása lehetővé tette számára a tudományos munkával való foglalkozást is: 1761-ben fogott hozzá a "Házi gyógykezelő, avagy a gyógyítás egyszerű módja" (Domasnyij lecsebnjik, ili prosztjo szposzob lecsenyija) című művének megírásához, amely megjelenését követően, a 18. század utolsó harmadában az egyik legnépszerűbb orvosi mű lett Oroszországban, amit az is bizonyít, hogy három évtized alatt öt kiadást élt meg.

Peken karrierjének fontos állomását jelentette II. Katalin (1762-1796) cárnő 1763. november 12-ei rendelete, amely a „hungarus” származású orvost az újonnan megszervezett Orvosi Kollégium tudományos titkárává és egyúttal kollégiumi tanácsossá nevezte ki, évi illetményét pedig további négyszáz rubellel felemelte.²⁰

Az Orvosi Kollégium titkáráként Peken az orosz tudományos élet egyik ismert személyiségévé vált, akinek 1765-ben fontos szerepe volt a Szabad Gazdasági Társaság létrehozásában. A "Trudi Volnovo Ekonomicseszkoivo Obscsesztva" kiadványsorozat első kötetében, 1765-ben tízoldalas cikket közölt "A köznép lakásainak építéséről" (O sztrojenyii zsilih pokojev dljá prosztovo naroda) címmel. A felvilágosító jellegű cikket Peken azzal a szándékkal jelentette meg, hogy felhívja az orosz hatóságok figyelmét a falusi nép lakásviszonyainak elmaradottságára, a környezethigiéniai problémákra. A kiváló orvos véleménye szerint nemzetgazdaságilag helytelen dolog az egészségre káros, nyirkos, nehezen fűthető, rosszul szellőztethető, többnyire kémény nélküli parasztházak építése. Az ilyen hibás "takarékosággal", fukarsággal csak azt érik el a földesurak, hogy jobbágyaik már fiatalon megbetegszenek és korán meghalnak, amiből lényegesen nagyobb káruk származik a földbirtokosoknak, mint ha jó lakásokat építtetnének. Embertelenség és kegyetlenség ugyanis – vallotta Peken Keresztély – valamelyes "anyagi megtakarítás" kedvéért korszerűtlenül megépített, egészségtelen kunyhókban való életre kényszeríteni a falvak népét.²¹ Az Orvosi Kollégium felkérésére és a Szabad Gazdasági Társaság támogatásával azzal a céllal jelent meg 1765-ben Peken "Házi gyógykezelő" című munkája, hogy a távoli kormányzóságokban élő nép számára hasznos és közérthető orvosi ismereteket, gyakorlati útmutatásokat nyújtson a járványok illetve a népbetegségek elleni védekezésben: "Művem megírásakor az a szándék vezérelt – írja Peken –, hogy bemutassam az egyszerű embereknek, miként tudnak önmagukon segíteni hideglelés, magas láz,

kólika és más hasonló betegségek esetén.²² A könyv írója azt is feladatául tűzte ki, hogy "kellőképpen megvilágítsa, miként őrizhetik meg az emberek egészségüket..., és betegség esetén milyen módon segíthetnek önmagukon, olyan településeken, ahol nem mindig könnyű orvost találni."²³

A 13 fejezetre és függelékre tagolódó "Házi gyógykezelő" bevezető része általános áttekintést ad a kiegyensúlyozott, erkölcsös életvitel és a lelki nyugalom fontosságáról, a helyes táplálkozás szükségességéről, a rossz lakáskörülmények, a dohos és nyirkos levegő általairól, a higiénia és az emberi test tisztántartásának elengedhetetlen voltáról. Peken önálló fejezetekben ismerteti a leggyakoribb betegségek, köztük a hidegrázás, a torok-, tüdő-, vastagbél-, máj- és vese-gyulladás tüneteit, a gyomor-, bél- és epebántalmak fajtáit, amelyekre praktikus, házi körülmények között is alkalmazható gyógy-módokat javasol.²⁴ Minden bizonnal rendkívül hasznosak lehetnek a szerző arra vonatkozó tanácsai, miként csökkenthető a beteg láza és szomjúságérzete, hogyan javítható étvágytalansága és mely gyógy-füvek használata ajánlatos.²⁵ A további fejezetek az orrvérzés, a fejfájás, a viszketés, a női- és gyermekbetegségek otthoni gyógyítási lehetőségeit, majd végezetül a könyv a házipatika legszükségesebb tartozékait sorolja fel.²⁶

Peken munkája, amely a 18. század utolsó harmadában öt kiadást ért meg (1765-ben, 1766-ban, 1768-ban, 1787-ben és 1793-ban) az egyik legismertebb népszerűsítő orvosi munkának számított, mivel az általános higiénia, a prevenció és a legalapvetőbb gyógyszerek (gyógyfüvek stb.) kérdéseit közérthető módon tárta az olvasók elé. A szerző ezen műve teremtette meg Oroszországban az úgynevezett lecebnyik műfaját, amelyre könyve maradandó hatást gyakorolt. Ezt bizonyítják a később megjelent hasonló témájú kiadványok, köztük az "Új házi gyógykezelő" (Novij domasnyij lecebnyik)²⁷ és az 1799-ben kiadott híres "Falusi tükör" (Gyerevenszkoje zerkalo).

Peken Keresztély másik híres munkája 1766-ban látott napvilágot "Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe" (A himlő elleni gyógykezelés módja a falusi lakosság körében) címmel, amely ugyan nem gyakorolt olyan maradandó hatást mint első műve, orvostörténeti szempontból azonban kétségtelenül jelentős.²⁸ A 49 oldalas kiadvány Oroszországban az elsők között tárgyalta a himlő házi gyógyításának módjait, négy évvel megelőzve Thomas

Dimsdale hasonló témájú könyvének²⁹ orosz nyelvű fordítását. Peken rendkívül fontosnak tartotta a himlő tüneteinek mihamarabbi felismerését, amelyről a következőket írta: "A legfontosabb szabály, amelyet a himlő hosszas kezelésekor szem előtt kell tartani az, hogy állandóan figyelni kell a láz emelkedését, és – a körülményekhez képest – a csökkentésére kell törekedni. És hogy ezt mindenki világosan megértse, a következőkre kell ügyelni: a láz emelkedését főként arról lehet megismerni, hogy a beteget forróság önti el, a szeme véressé, a tekintete zavarossá válik, mintha lázalom gyötörné; a nyelve kiszárad, a halántéka pedig mintha szétrepedne a fájdalomtól. A beteg lélegzete szaporábbá válik, a vizelete vörös és égető lesz; a mellében elviselhetetlen nyomást érez; a fejét, derekát, hátát, kezét és lábát erős fájdalom kínozza..."³⁰

Peken részletesen leírta a himlő egyszerű és súlyosabb változatait, amelyek gyógyítására praktikus tanácsok egész sorát mutatta be. A könyv írója annak a nézetének adott hangot, hogy Oroszországban is kívánatos lenne a himlőoltás (variolizáció) bevezetése, amellyel emberek ezreinek életét lehetne megmenteni.

Amikor 1770-ben súlyos pestisjárvány tört ki Oroszországban (az 1768-1774-es törökellenes háború következtében), Peken Keresztély a fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjában levő Szmolenszkbe utazott, ahol T. P. Tyekutyev kormányzó támogatásával vesztégzár-rendszert állíttatott fel, hogy megakadályozza e ragályos betegség terjedését. Több mint egy évig dolgozott a helyszínen, majd tapasztalatairól "Observationes medica de peste smolenskia" címmel írt tanulmányt.³¹

Az 1770-es években Peken különösen két területre koncentrált munkáját: egyrészt az Orvosi Kollégium titkáráként jelentős szervezői és egészségügy-irányítási tevékenységet végzett, másrészt ekkor készítette el az első általános érvényű, a birodalom egész területére vonatkozó gyógyszerkönyvet, amely a "Pharmacopoea Rossica" címen ismeretes. E munkája 1778 végén 1800 példányban jelent meg az akadémia nyomdájában, és a következő év elején jutott el a kórházakhoz, gyógyszer-tárakhoz.³²

A Peken által összeállított gyógyszerkönyv, amelyet orosz és latin nyelvű előszó vezetett be, precíz leírást adott a súlymértékekről és a feltüntetett gyógyszerek, drogok összetételéről. A gyógyszereket alfabetikus rendben sorolta fel, megjelölve a latin és orosz nevüket, a

növények rövid botanikai meghatározásán kívül pedig kitért oroszországi előfordulási helyükre is. A gyógyszerkönyv 58–136. oldalán az összetett készítményeket tárgyalta, de ez a rész tartalmazta a vények elkészítési módjára vonatkozó előírásokat is.³³

Peken Keresztély tudományos és szervezőmunkáját II. Katalin cárnő oly nagyra értékelte, hogy 1779. május 21-én államtanácsossá nevezte ki.³⁴ Ám ezt a rangot, amelyet csak a legmagasabb államhivatalnokok kaptak meg, már nem viselhette sokáig, mivel még az év augusztus 24-én, 49 évesen, agyvérzés következtében Szentpétervárott meghalt.³⁵

Peken két posztumusz munkáját tartja számon a tudománytörténet, amelyek 1805-ben jelentek meg nyomtatásban.³⁶ Az első tanulmány "De morbis hepatitis epidemicis" címmel került kiadásra, amelyben a szerző a fertőző májgyulladás szimptomáit írta le az orosz hadseregben 1759-ben szerzett tapasztalatai alapján.³⁷ A másik, "De erysipelate maligno epidemico" című háromoldalas írás az orbánc veszélyességét és gyógyítási lehetőségét tárgyalta.

Peken Keresztély vitathatatlanul kimagasló életművet alkotott, amelyet az orosz orvostörténeti művek szerzői (W. M. Richter, Ja. Csisztovics és mások) nagyra értékelték, a magyar tudománytörténet azonban nem az igazi jelentőségének megfelelően kezelte ez ideig.³⁸

Peken Mátyás (1756-1821?)

Híres orvosként vált ismertté Peken Keresztély fia, Mátyás (Matvej) is, aki 1756-ban született Pétervárott.³⁹ Az ifjabb Peken egyetemi tanulmányait a göttingeni egyetem orvosi karán végezte, ahonnan 1779-ben, doktori diplomájának megszerzése után tért vissza Oroszországba. Ezt követően az Orvosi Kollégium által kirendelt bizottság előtt (amelynek tagjai Peter Asch professzor és a híres szemész, Thomas Lerche voltak) vizsgát kellett tennie, hogy a külföldön szerzett diplomáját nosztrifikálják.⁴⁰ Az 1779. szeptember 3-ai sikeres vizsga után a pétervári tengerészeti kórház alorvosává nevezték ki évi 300 rubeles fizetéssel.⁴¹

1780 elején Peken Mátyás előterjesztéssel fordult az Orvosi Kollégiumhoz, amelyben felajánlotta, hogy mindkét pétervári kórházban szívesen tartana szülészeti előadásokat. Javaslatát el is fogadták, és még az év márciusában fizetését százötven rubellel felemelték, majd májusban docensi beosztásba áthelyezték a kronstadti tengerész-

szeti kórházba, Makszim Makszimovics Ambogyik helyére.⁴² Három év múlva, 1783. december 6-án, 27 évesen kapta meg professzori kinevezését, amelyet követően tíz évig maradt a kronstadti kórházban. Ez idő alatt nagy odaadással végezte gyógyító munkáját, amellyel párhuzamosan anatómiai, fiziológiai és szülészeti előadásokat is tartott. Bízva kitűnő szaktudásában, amelyet az 1788-ban megjelent "Fiziológia"⁴³ című könyve is bizonyított, arra kérte az Orvosi Kollégium vezetését, hogy nevezze ki valamelyik pétervári kórház élére. Mivel ezt a kérelmét nem fogadták el, hanem ehelyett a rigai katonai kórház irányítását akarták rábízni, sértődötten benyújtotta lemondását, és ezután 1793. március 24-én elbocsátották az állami szolgálatból.⁴⁴ Ezzel egyidejűleg, 1793 tavaszán Peken Máttyás kérvényt nyújtott be az orosz hatóságokhoz, amelyben moszkvai állandó letelepedési engedélyért folyamodott. Ehhez a hozzájárulást hamarosan meg is kapta, és mint híres medikus jól jövedelmező magánpraxisba fogott. Ám még az év őszén szakmai fejlődése és hivatali karrierje folytatása érdekében az újbóli állami szolgálatba lépést kérelmezte. Mivel az Orvosi Kollégium nagyra becsülte tudományos felkészültségét, az ifjabb Peken még 1793. november 11-én kinevezte professzornak a moszkvai kórház orvosi iskolájába is, ahol patológiát és gyakorlati orvostant adott elő.⁴⁵ Kitűnő kvalitásainak elismerését jelzi, hogy évi fizetését ekkor 1000 rubelben állapították meg, és 1794. október 16-án az Orvosi Kollégium felvette tiszteletbeli tagjai közé.⁴⁶

Az orosz orvostörténetben Peken Máttyás kimagasló helyet vívott ki magának azzal, hogy 1797. január 29-én a moszkvai városi kórházban állandó klinikai kórtermet hozott létre, amely a maga nemében első volt az országban.⁴⁷ A tudománytörténet szempontjából legalább ilyen jelentőségű az a tény, hogy munkahelyén több tehetséges fiatal szakembert nevelt, köztük Jefrem Oszipovics Muhint (a világhírű sebész, N. I. Pirogov tanárát), aki 1795 szeptemberétől Peken adjunktusaként dolgozott.⁴⁸

Kórházi munkája mellett Peken Máttyás jelentős publikációs tevékenységet végzett, amely összességében kimagasló tudományos teljesítményről tanúskodik. Művei közül kétségtelenül a legnagyobb jelentőségűnek a kronstadti tartózkodása idején írt "Fiziológia" című könyve tekinthető, amelynek célkitűzéseiről így vélekedett: "Legjobb tudásom szerint arra törekedtem, hogy lerakjam az alapjait ennek a diszciplínának, mindezt világosan és röviden, következetesen elke-

rülve mindenféle kitalációt és az igazság által meg nem erősített okoskodást."⁴⁹

A 375 oldal terjedelmű, négy részből, összesen 39 fejezetből álló, alapvetően Albrecht von Haller hatásának szellemében íródott mű – amely egy évvel később látott napvilágot, mint M. M. Ambogyik hasonló témájú könyve – a korabeli élettani ismeretek magas szintű tudományos szintézisét tartalmazza. Könyvének előszavában a szerző így fogalmazza meg a fiziológia tárgyát és lényegét: "A fiziológia rendkívül fontos és nagy területet felölelő tudomány, amely a tudósoknak az embereken végzett legmegbízhatóbb megfigyelésein, az állatokon végrehajtott megismételt és szándékos kísérleteken, valamint az emberi testben végbemenő folyamatok fizikai jellemzőinek összehasonlításán és megismerésén alapszik. E tudomány számos részletét ez ideig még nem sikerült teljesen megvilágítani és kizárólag csak elméleti feltevésekre épülnek."⁵⁰

A szerző könyvének első része (2–66. old.) a szív, a véredényrendszer, a vérkeringés fiziológiai törvényeiről és a légzés mechanizmusáról, a második rész (67–168. old.) az emberek és állatok agyműködéséről, az irritabilitás és a szenzibilitás lényegéről, valamint az ébrenlét és az álom viszonyáról ad szaktudományos áttekintést. A mű harmadik szerkezeti egysége (169–275. old.) a szomjúság és az éhség élettani okait, az emésztés folyamatát, a belső szervek működését, a máj és a belek funkcióját, a vizelet-kiválasztás mechanizmusát, a negyedik rész (276–374. old.) pedig a terhesség, a születés, az élet és a halál fiziológiai alapjait tárja az olvasók elé.

A fenti könyv publikálása után két évvel később jelentette meg Peken Máttyás "O lihoradkah" (A hidegrázásról. Szentpétervár, 1790) című munkáját, majd 1796-ban adta ki az "Új házi gyógykezelő" (Novij domasnyij lecsebnjik) c. művét, amely ugyan megőrizte apja nagy sikerű népszerűsítő kiadványának szerkezeti felépítését, valójában azonban teljesen önálló alkotásnak tekinthető, mivel abba beledolgozta a 18. század utolsó harmadának legújabb orvostudományi eredményeit is. 1811-ben látott napvilágot "Bevezetés a sebészetbe" (Vvegyenyije v hirurgiju) című műve, amelyet hat évvel később követett "Az egészség és az élet megőrzéséről" (O szohranyenyii zdorovja i zszinyi) című utolsó munkája.⁵¹

Ezzel a figyelemre méltó tudományos teljesítménnyel magyarázható, hogy az ifjabb Pekent 1804-ben I. Sándor cár államtanácsosi

rangra emelte.⁵² Professzori tisztét a moszkvai kórházban 1810-ig töltötte be, de még ezt követően is gyakorta meghívták konzíliumokra. Szakvéleményét komplikáltabb esetekben Matvej Jakovlevics Mudrov professzor is kikérte, aki Pekenről a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott.⁵³

E kiváló orvos életének utolsó éveiről már nem rendelkezünk adatokkal. Feltételezhetően az 1820-as évek elején hunyt el Moszkvában. Életművének mérlegelésekor túlzás nélkül állíthatjuk, hogy működése nem múlt el nyomtalanul Oroszországban, hiszen tudományos örökségének továbbvivője az a Jefrem Muhin lett, akinek személyében a 19. század első felének egyik legkiemelkedőbb orosz orvosát tisztelhetjük.

* * *

A két Peken (apa és fia) magasba ívelő szakmai karrierje, eredeti felismerésekben és tudományos publikációkban bővelkedő életműve – az egyetemes orvostörténet szempontjából – valóban kiemelkedő fontosságú teljesítménynek minősíthető, nemcsak Oroszországban, hanem a korabeli európai medicinában is. Ráadásul elmondhatták magukról, hogy a cári birodalomban a legmagasabbra jutottak: mindkettőjüket államtanácsosi rangra emelték, ami a közszolgálatban álló személyek számára adható legjelentősebb uralkodói elismerésnek számított. Kissé szomorúan konstatáljuk azonban, hogy mindezt nem szülőhazájukban érték el, amely nem biztosított egyenlő feltételeket az eltérő felekezetű értelmiségieknek, köztük a protestánsoknak sem, és igyekezett kiszorítani őket a vezető állami és vármegyei tisztségekből. Bizonyára paradoxonnak tűnik ez abban az országban, ahol 1568-ban, az erdélyi tordai országgyűlésen először mondták ki a felekezetek békés egymás mellett létezésének elvét.

Jegyzetek

1 Váradi-Sternberg János: Rákóczi-tanulmányok. In: Századok öröksége (Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról). Budapest, Uzsgorod, 1981. 7-138.

2 V. Molnár László: Magyar-orosz kulturális kapcsolatok a XVIII. században (Kutatási helyzetkép és problémafelvetések). In: Valóság, 2001. 3. sz., 63-64.

- 3 Az 1730-as születési dátumra hivatkoznak: Schultheisz Emil-Tardy Lajos: Fejezetek az orosz-magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Budapest, 1960. 58; Grombah, Sz. M.: Russzkaja megycinszkaja lityeratura XVIII veka. Moszkva, 1963. 45. Velük ellentétes nézetet képvisel W. M. Richter, aki 1731. február 3-ára datálja Peken születését. Erről lásd: W. M. Richter, W. M.: Geschichte der Medizin in Russland. Band III. Moskau, 1819. 505.
- 4 Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. IV. kötet. Budapest, 1940. 289.
- 5 Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. X. kötet Budapest, 1903. 88.
- 6 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasciculus 6, 84/1748. sz.
- 7 MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 8, 116. sz. (1748. június 5.)
- 8 MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 11, 208. sz. (1749. augusztus 1.)
- 9 MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 12, 273. sz. (1749. szeptember 30.)
- 10 V. Molnár László: Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815. Piliscsaba, 2000. 49.
- 11 Csisztovics, Ja. A.: Isztorija pervih megycinszkih skol v Rosszii. Szankt-Petyerburg (a továbbiakban: SzPb.), 1883. 510.
- 12 Szinyei József i. m. X. kötet, 89.
- 13 MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 14, 307.sz. (1753. június 18.). Itt jegyezzük meg, hogy az orosz állami szolgálatba lépett Fukker Mátyás ezredes (aki évekig Pétervár rendőrfőnöke volt) a felső-magyarországi Eperjesen született. A család tagjainak életrajzára vonatkozóan értékes adatokat tartalmaz Fukker András kéziratának német nyelvű melléklete: Tokainum illusztratum anno 1751. OSZK Kézírtára, Quart. lat., 1894.
- 14 MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 14, 316. sz. (1753. július 18.)
- 15 Hirsch, A.: Biographisches Lexicon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. Band IV. Wien, Leipzig, 1886. 520; Ja. Csisztovics i.m. 181.
- 16 Az idézett meghívólevél német nyelvű eredetijét lásd: Schultheisz Emil-Tardy Lajos: Fejezetek, 79-80.
- 17 Csisztovics Ja. A. i.m. 161.
- 18 Uo. 510.
- 19 Uo. 511.
- 20 V. Molnár László: Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750-1815). Joskar-Ola, 1994. 41.
- 21 Grombah, Sz. M. i.m. 46.
- 22 Domasnyij lecbenjik, ili prosztoj szposzob lecsenyija. Szocsinyon Hrisztianom Pekenom, doktorom megycini i kollezsszkim szovetnyikom. Izdanyije vtoroje. SzPb., 1766. 4-5.
- 23 Uo. 6.
- 24 A felsorolt betegségeket Peken könyvének első hét fejezetében írja le. Lásd: Domasnyij lecbenjik, 33-111.
- 25 Uo. 37-41., 44-55.
- 26 Ezen betegségek gyógyításának leírását Peken művének 8-13. fejezetei tartalmazzák (i.m. 111-272). A házipatika leírását lásd: i.m. 273-287.
- 27 Novij domasnyij lecbenjik. Szocsinyonnij Matvejem Pekenom. SzPb., 1796.
- 28 Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe. Szocsinyenyije Hrisztiana Pekena, kolezsszkovo szovetnyika, doktora megycini i cslena i ucsonovo szekretarja Megycinszkaj Kollegii. SzPb., 1766.

- 29 Th. Dimsdale: The present method of inoculating for the smallpox. London, 1766.
- 30 Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe, 18.
- 31 Weszprémi-Csanádi István: Succinsta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. I–IV. Leipzig, 1774. 473; Wien, 1778. 157. (A fenti mű magyar nyelvű fordítása: Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I–IV. Fordította: Kővári Aladár. Budapest, 1960–1970). 473.
- 32 Az első orosz gyógyszerkönyv, amely csak szűk körben vált ismertté és a hadsereg egészségügyi szolgálatára vonatkozott, 1765-ben látott napvilágot "Pharmacopoea castrensis ..." címmel. E kiadvány szerkesztésében és összeállításában Peken Keresztély is részt vett.
- 33 V. Molnár László (1994) i.m. 43.
- 34 Csisztovics, Ja. A. i.m. 467.
- 35 Weszprémi István i.m. IV. 473.
- 36 Observationes Medico-Chirurgorum Rutheni imperii. T.1. SzPb., 1805. 47–62., 63–65.
- 37 Schultheisz Emil és Tardy Lajos könyvében 1759 helyett – nyomdai hiba következtében – tévesen 1795 szerepel az idézett mű kiadási éveként, ami nem helytálló.
- 38 Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy Peken Keresztély tevékenységét részletesen csak Schultheisz Emil, Tardy Lajos és Jakov Csisztovics írásai tárgyalják. A 18. századi magyar művelődéstörténet legátfogóbb és legszínvonalasabb feldolgozása, Kosáry Domokos 1980-ban, 1983-ban és 1996-ban kiadott „Művelődés a XVIII. századi Magyarországon” című könyve, még meg sem említi Peken nevét.
- 39 Richter, W. M. i.m. III. 488.
- 40 Csisztovics, Ja. A. i.m. 251.
- 41 Hirsch, A. i.m. IV. 521.
- 42 Csisztovics, Ja. A. i.m. 251.
- 43 E mű teljes címe: Fiziologija ili nauka o jesztyeszctve cselovecseszkom. Szocsinyenyije Matveja Pekena, nadvornovo szovetnyika i professzora pri kronstadtszkom vracsebnom uciliscse. SzPb., 1788.
- 44 V. Molnár László: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750-1815). In: Studia Slavica, 1993. 3-4. sz., 287-290.
- 45 Csisztovics, Ja. A. i.m. 251.
- 46 Schultheisz Emil-Tardy Lajos: Glavi iz isztorii russzko-vengerszkih megyincszkih szvjazej. Moszkva, 1976. 106.
- 47 Richter, W. M. i.m. III. 488.
- 48 Csisztovics, Ja. A. i.m. 412.
- 49 Peken, M.: Fiziologija, 19.
- 50 Uo. 17–18.
- 51 Peken Máttyás felsorolt műveinek részletes tárgyalása meghaladja e tanulmány kereteit, ezért – a terjedelmi korlátok miatt – kénytelenek vagyunk eltekinteni elemzésüktől.
- 52 Csisztovics, Ja. A. i.m. 415.
- 53 Szmotrov V. N.: M. Ja. Mudrov (1776–1831). Moszkva, 1947. 64–65.

HÁROMSZÁZ ÉVE SZÜLETETT MIHAIL LOMONOSZOV (1711-1765)

Tanulmányunk "főhőse" egy öntörvényű, szuverén egyéniség, aki életének ötvennégy éve alatt mesébe illő tudományos karriert futott be. A Szvák Gyula által találóan "krakéler akadémikusnak" nevezett, a kortársak szerint „németfalónak” mondott, és főleg a Moszkvai Egyetem alapítójaként ismert Mihail Lomonoszov valóban nem tartozott a "céhbeli" tucattudósok közé, hiszen szívből gyűlölte a kötöttségeket és formalitásokat, a tudós „atyamesterek” önhitt auktoritását. Senki ne higgye azonban, hogy a pétervári akadémia titkára, Johann Schumacher által gyakran „részeg halász”-nak minősített Lomonoszov -- a céhes terminológiát használva -- „kontár” és „himpellér” lett volna, bár sohasem gondolta, hogy az általános panáceát a zsebében hordja és a tudományos problémák megoldásában a „királyi út” ismerete egyedül az ő privilégiuma lenne. Előjáróban leszögezzük: Lomonoszov nem azért kiemelkedő géniusz az egyetemes tudománytörténetben, mivel a pétervári akadémiai kancellária titkára, államtanácsos és több külföldi tudományos társaság tagja volt, hanem azért, mivel kutatási eredményei a XVIII. századi filológiai, társadalom- és természettudományos gondolkodás menetét alapvetően befolyásolták, publikációi új utakat jelöltek ki a kémia, a fizika, a kalorimetria, az elektromosság, a metallurgia, az üveg-, porcelán- és mozaikgyártás, a poétika, a retorika, a grammatika és más diszciplínák területén. A „botrányhős” akadémikus esetében nemcsak a nekrológból derülhetett ki, hogy 1765. április 15-én egy intellektuálisan magasán szárnyaló, nemzeti gondolkodású, az orosz nép kulturális felemelkedéséért fáradozó tudós távozott az elíziumi mezőkre, a „gondolat hőseinek” panteonjába. Bár még életében legendák övezték, pályafutását sikerek és kudarcok egyaránt kísérték, az utókor emlékezetében már csak mozaikszerű adatok élnek elmentmondásos személyiségéről, szerteágazó tevékenységéről. Ezért is vállalkozunk jelen munkánkban arra, hogy felidézzük rendkívüli életútját, amely a halászkunyhótól a pétervári akadémiaig vezetett.

Mihail Vasziljevics Lomonoszov, az európai felvilágosodás időszakának nagy polihisztorja, korának egyik legjelentősebb univerzális elméje 1711. november 8-án (az új időszámítás szerint: 19-én) az oroszországi Dvina folyó vidékén, Arhangelszktől hetven kilométer-

re, a Holmogori nevű településsel szemben levő kilenc sziget egyikén (Kurosztrovon), Misanyinszkaja halászfaluban látta meg a napvilágot. A Fehér-tenger partján élő lakosság (az úgynevezett pomorok) többsége évszázadokon át mentes volt a földesúri szolgáltatásoktól, ezért „csak” az államnak adózott. A merész és vállalkozó kedvű hajósok főként halászattal, kereskedelemmel, sólepárlással és enyvfőzéssel foglalkoztak. A zord tél és a kemény fizikai munka edzetté tette ezeket a férfiakat, akik a környező partok minden zegézugát alaposan ismerték.

Ezen a vidéken élt és gazdálkodott a Lomonoszov család is. Apja, Vaszilij Dorofejevics bárkájával reggeltől estig a tengert járta: néha napokba telt, mire a háló megtelt hallal, és visszatérhetett a partra. Eleinte még saját háza sem volt, emiatt kénytelen volt nagybátyjának dolgozni és vele egy fedél alatt élni.

Vaszilij Dorofejevics huszonhét éves korában nősült meg, amikor a szomszéd faluból való Jelena Ivanovna Szivkovát vette feleségül. A csendes, munkaszerető árva lány mintaszerűen vezette a háztartást. Nagyon szerette egyetlen fiát, Mihajlót, aki ekkortájt a falusi gyerekek szokásos életét élte: gyakran részt vett a felnőttek vadászatán, elkísérte apját a halászatra, miközben alaposan megfigyelte a környék madár- és állatvilágát. Fiatalkorától kemény fizikai munkára fogták az erős testalkatú, magas növésű, éles eszű fiút. Iskolázatlan, ám természetes ésszel megáldott apját, akit határtalan szorgalom jellemzett, annyira lekötötték a mindennapi teendők, hogy nem maradt ideje és energiája fia nevelésére. Nemegyszer Murmanszkig is elhajóztak, pedig a távolság oda-vissza mintegy nyolcszáz kilométert tett ki, és az út négy hétig tartott. A nyiladozó értelem nagy „felfedezései” voltak ezek az utak, és bizony, nem kis élményt jelentett a tengerparti települések, köztük Arhangelszk megismerése. A tíz-tizenéves éves fiúra lenyűgöző erővel hatottak a három-négyemeletes épületek, a pompás, ősi orosz templomok.

Egyik tengeri útjukról visszatérve azonban a kilencéves Mihajlót kimondhatatlan szomorúság érte szeretett anyjának halála miatt. Mivel a ház nem maradhatott sokáig asszony nélkül, apja újból meg-nősült. A fiú első mostohája Fedora Mihajlovna Uszkaja lett, de 1724. június elsején ő is elhalálozott. Vaszilij Dorofejevics ekkor harmadszor is meg-nősült, egy Irina Szemjonovna Korelszkaja nevű özvegyet

vezetett az oltárhoz. Mindez aligha vigasztalhatta meg Mihajlót, aki gyakran kijárt a temetőbe anyja sírjához.

Nagy eseménynek számított az éles eszű fiú életében a betűvetés tudományának elsajátítása, amelyre egyik szomszédjuk, Ivan Subnoj tanította meg. Másik „tanítójaként” a későbbi tudós Szemjon Nyikityics Szabelnyikovot, a helyi pópát említi. Az ő segítségével ismerkedik meg Leontyij Magnyickij „Aritmetika”, Meletyij Szmotrickij „Grammatika” és Szimeon Polockij „Psalterium” című műveivel, amelyek egész életére maradandó élményt jelentettek számára. Ettől kezdve Mihajló csak úgy falta a könyveket, amelyeket főleg Hrisztofor Dugyin kereskedő jóvoltából tudott megszerezni. Mostohája rosszállóan nézte, hogy a tagbaszakadt, hatalmas növésű fiú éjszakánként és szabad idejében „holmi könyveket” olvasgat, ahelyett, hogy a gazdasági munkában hasznosítaná magát. Lassanként apját is bosszantotta a tizenhat-tizenennyolc éves Mihajló „furcsa érdeklődése”, ezért mind gyakrabban került sor köztük szóváltásra. Ráadásul, amikor betöltötte tizenhatalmat éves életévét, Vaszilij Dorofejevics azzal állt elő, hogy ideje lenne szálfatermetű fiának megnősülnie. Az apja már ki is szemelte számára a menyasszonyt, de Mihajlónak esze ágában sem volt megházasodni. Helyette inkább tanulni vágyott, s ez érlelte meg benne azt a gondolatot, hogy elhagyja az atyai házat, és bármilyen nehéz is lesz, a saját lábára áll.

1730 decemberében – tizenkilenc évesen – határozta el véglegesen, hogy a fagyasztott halszállítmánnyal Moszkvába „szökik”. Január elején érkezett meg az ősi városba, ahol egyik földijének tanácsára bekapogtatott a Szláv–görög–latin Akadémia kapuján, a Zaikonoszpaszskij-kolostorba. Lomonoszov ekkor kénytelen volt letagadni paraszti származását, mert különben szóba sem álltak volna vele. German archimandrita személyesen beszélgetett el a jelölttel, és jófejűnek találva, felvette őt az első osztályosok közé. Az intézményben egyébként évente körülbelül kétszáz növendék részesült magas színvonalú oktatásban, a nyolc tanulmányi év alatt latinra, hittanra, retorikára, grammatikára, filozófiára, történelemre, valamint más tudományokra oktatták őket a szerzetesek.

Az ifjú Lomonoszov zseniális képességei hamarosan megmutakoztak, hiszen nem csak termetével emelkedett egy fejjel társai fölé. A kötelező nyolc év anyagát – kitűnő eredménnyel – öt esztendő alatt sajátította el. Mivel pénzt otthonról nem kapott, napi három

kopejka fejében kitakarította a szerzetesek celláit, fát vágott, vizet hordott, felseperte az udvart, és segített a konyhai munkákban. A fenti összeg, persze, csak kenyérre, kvaszra, papírra és lúdtollra volt elegendő. Ráadásul a hideg, nyirkos cellák, a szegényes koszt, valamint az állandó nélkülözések testi és lelki szenvedések egész sorát okozták.

Lomonoszov 1734. szeptember 4-én kérvényt nyújtott be a Szláv-görög-latin Akadémia vezetéséhez, miszerint „szeretne egyházi szolgálatba lépni, mivel az apja is pap”. Ez, persze, nem volt igaz, és amikor fény derült erre, csak nagy nehezen lehetett az ügyet elsimítani. Egyes adatok szerint ezt követően, 1735 elején, rövid ideig a kijevi teológiai főiskolán tanult, de ez nem bizonyítható, mivel Lomonoszov neve nincs az akkori hallgatók névjegyzékén.

1735 őszén – amikor már az úgynevezett filozófiai osztály növendéke volt – fontos választ el kellett adnia: az egyházi pálya mellett dönt-e, vagy világi intézményben folytatja tanulmányait? A kérdést végül a szenátus egyik leirata döntötte el, amely elrendelte, hogy a teológiai akadémia húsz legtehetségesebb hallgatója a Pétervári Tudományos Akadémia irányítása alatt működő, egyetemi jogállású intézményben köteles folytatni stúdiumait. Az akadémiát még I. Péter kezdeményezésére 1725-ben hozták létre, és az uralkodó nem sajnálta a pénzt arra, hogy – hazai szakemberek híján – a legjobb külföldi tudósokat hívják meg. Így kerültek Oroszországba Leonhard Euler (1707--1783), Daniel Bernoulli (1700--1782), Johann Georg Gmelin (1709--1755), Gerhard Friedrich Müller (1705--1783), Johann Caspar Taubert (1717--1771), a későbbiek során pedig Peter Simon Pallas (1741--1811), August Ludwig Schlözer (1735--1809), Ulrich Theodor Aepinus (1724--1802), Anton Friedrich Büsching (1724--1791), Johann Gottlieb Georgi (1729--1802), Erich Laxmann (1737--1796), Tobias Lowitz (1757--1804) és mások. E tudósok egy része valóban második hazájának tekintette Oroszországot, és szívvel-lélekkel szolgált az ottani uralkodóknak. Sokan azonban csak a kétes hírnév, a gyors szakmai karrier, illetve az anyagi előnyök reményében fogadták el az orosz uralkodók meghívását. Ez utóbbiak a végtelen lehetőségek birodalmának tekintették „új hazájukat”, de a lelkük mélyén lenézték a kevészámú orosz tudóst és velük együtt az egész nemzetet, amelyet valamiféle félig barbár népnek tekintettek.

Lomonoszov 1736. január elején érkezett meg Pétervárra, ahol a Vasziljev-szigeten szállásolták el társaival együtt. Az egykori moszkvai diákokat megérkezésük után új ruhába öltöztették, majd V. I. Adodurov adjunktus felügyeletére bízták őket, és évi háromszázhatvan rubelt utaltak ki ellátásukra. 1736 tavaszán az akadémia titkársága úgy döntött, hogy a három legtehetségesebb növendéket az egyik német egyetemre, Marburgba küldi tanulni. A kiválasztottak között ismét ott találjuk Mihail Vasziljevicsét, aki – úti okmányainak tanúsága szerint – ekkor huszonnégy évesnek vallotta magát.

Lomonoszov és társai 1736. szeptember 16-án szálltak hajóra, de a hirtelen támadt erős vihar miatt csak 23-án indulhattak el Kronstadtból. Október 16-án kötöttek ki Trawemünde partjainál, ahonnan – szárazföldi úton – november 3-án érkeztek meg Marburgba. Még aznap megtekintették az ősi várat, a csodálatos gótikus templomot és az 1527-ben alapított katolikus egyetemet, amely négy karral (teológiai, orvosi, jogi, filozófiai) rendelkezett ez idő tájt. A teológiai fakultás egy XIII. századi épületben, az orvosi és a filozófiai kar az egykori ferences kolostorban (itt volt az egyetem könyvtára is), a jogi kar pedig a dominikánusok klostromában kapott helyet. A hallgatók egy része a kolostor szűk, nyirkos celláiban lakott, másokat magánházaknál helyeztek el. Előírás szerint parókát, harisnyát és kis kardot viseltek, amelynek alapján a városban már messziről felismerték őket.

Hogyan teltek az orosz diákok hétköznapijai Marburgban? A kötelezően előírt és szabadon választható tárgyak - köztük a logika, metafizika, filozófia, jog, kémia, elméleti fizika, mechanika, optika, hidraulika, pirotechnika, hidrosztatika, csillagászat, építészet stb. - elsajátítása érthetően nem kis erőfeszítésbe került. Az oktatás színvonalára viszont nem lehetett panasz, különösen Christian Wolff (1679–1754) fizikai előadásai mentek élményszámba. E neves tudós korábban Halléban tanított, de a pietisták elűldözték onnan, és 1723. november 8-án Marburgban telepedett le. A diákok hamar meggyőződhetnek enciklopédikus műveltségéről, kitűnő rendszerező képességéről. Előadásai kedveltek voltak azért is, mivel azokat nem latinul, hanem németül tartotta.

Lomonoszov szabad idejében megszállottként olvasta és vásárolta a könyveket, így már az első évben - százharminchárom aranyért - ötvenkilenc latin, francia és német nyelvű művet szerzett be. A Pé-

tervári Tudományos Akadémia titkársága mégis elégedetlen volt a külföldre küldött diákokkal, és különösen „költekező életmódjuk” váltott ki felháborodást. Az orosz hallgatóknak - fejenként - évi háromszáz rubelt küldtek Pétervárról (ez az összeg odahaza két-három jobbágy „vételi árát” jelentette), mégsem volt elegendő a rendes öltözet, a parókák, a harisnyák és a kor divatjának megfelelő kellékek beszerzésére. Általában szerényen éltek - halat ettek, sört ittak --, de időnként alaposan kirúgtak a hámból. Ennek következtében gyakran eladósodtak, és kénytelenek voltak váltókat aláírni. Mindez Wolff professzor aggodalmát is kiváltotta, aki részletes levélben számolt be az orosz diákok viselt dolgairól a Pétervári Tudományos Akadémiának, amely jobbnak látta, ha Lomonoszovot és társait átirányítja Freibergbe.

1739. július 20-án, hajnali öt órakor hagyták el az orosz diákok Marburgot, amelyhez valamennyiüket élmények egész sora kötötte. Lomonoszovnak különösen az fájt, hogy bizonytalan időre el kellett válnia szerelmétől, Elisabeth Zielch kisasszonytól. A diákok július 25-én érkeztek meg a bányászati akadémiájáról híres szászországi Freibergbe. Ott Johann Henckel (1669--1744) professzornál jelentkeztek, akinek a bányászat és a metallurgia tudományára kellett oktatnia őket. A nem éppen szívélyes öregúr rögtön közölte velük, hogy a Pétervárról folyósított ösztöndíjnak csak egy részét kapják kézhez - tanulva az előzményekből --, és kiadásaikat pontosan ellenőrizni fogja. Mindez olyan előjelnek látszott, amely nem sok jóval kecsgettette őket Freibergben.

Amennyire jó szakember volt Henckel, annyira rossz pedagógusnak bizonyult. A pedáns és rigolyás professzor „kisfiúknak” nézte tanítványait, és ez nem egy alkalommal rendkívül sértően hatott. Lomonoszov ekkor huszonnyolc éves volt, és egyre nehezebben viselte el a lekezelő kioktatást. Ráadásul a város sem tetszett neki, mert annak bányász jellege kevés alkalmat kínált a szórakozásra.

1740 januárjától egyre nyilvánvalóbbak lettek a Henckel és Lomonoszov közti személyes ellentétek, amelyeket főleg az váltott ki, hogy a tanítvány lassan túlhaladta mesterét, aki görcsösen ragaszkodott metafizikus tételeihez. Például a fiatal tudósjelölt képtelen volt elfogadni a Henckel által is képviselt flogisztonelméletet, amely az égés lényegét egy titokzatos, súlytalan anyag jelenlétére vezette vissza. Lomonoszov egyszerűen nevetségesnek tartotta ezt az álláspontot.

tot, és mind gyakrabban adott hangot ellenvéleményének. Az egyik ilyen összecsapás alkalmával az ellentmondást nem tűrő professzor kizavarta őt a laboratóriumból, majd arra akarta kötelezni, hogy nyilvánosan kérjen tőle bocsánatot. Amikor ezt nem volt hajlandó megtenni, kölcsönösen szidalmazták egymást, mire a dühöngő Henckel azzal fenyegette meg, hogy besoroztatja rekrutának. 1740 májusában aztán újabb nagy, látványos összeveszésre került sor kettőjük között: Lomonoszov ekkor dühösen fejére csapta a sapkáját, köpött egyet, és kirohant a laboratóriumból. Ezzel türelme végképp véget ért, és május végén – minden magyarázkodás nélkül – elhagyta Freibergét. Előbb a szászországi orosz konzult akarta felkeresni, hogy beszámoljon neki a történetekről. Mivel őt sem Lipcsében, sem Kasselban nem tudta elérni, reménytelen helyzetében Marburgba utazott, ahol június 6-án megnősült.

Mivel házasságkötése a Pétervári Tudományos Akadémia jóváhagyása nélkül történt, Lomonoszov ismét kellemetlen helyzetbe került. Ezért határozta el, hogy Frankfurt, Hamburg, Hága és Rotterdam érintésével mihamarabb visszatér Pétervárra. A hágai orosz konzul azonban megtagadta a segítségnyújtást, mivel Henckel időközben őt és a Pétervári Tudományos Akadémiát is értesítette, hogy „Lomonoszov megszökött tőle”. Ekkor ismét visszaindult Németországba, ahol nem mindennapi kalandokban lett része. Amikor Düsseldorf felé ballagott, az egyik este a közeli kocsmában vidám társaságra lelt. Egy porosz tiszt éppen katonákat verbuvált, és ehhez a leitatás módszere látszott a legeredményesebbnek. A tisztnak nyomban megakadt a szeme a hatalmas termetű fiatalemberen, akit lassanként alaposan leitatattak. Amikor kijózanodott, már késő volt, mivel – mint a porosz király újdonsült katonája – társaival együtt az egyik helyőrséghez lett beosztva. Alig várta tehát, hogy egy alkalmas pillanatban – őrség idején, az éj leple alatt – megszökjön. Bár sokáig üldözték, és életveszélyes kalandokban volt része, 1740. november 16-án szerencsésen visszajutott Marburgba. Innen azonnal mentegető levelet írt Pétervárra, amelyben mindenről részletesen beszámolt. 1741. február 28-án Johann Schumacher – az akadémia titkára – levelet és száz rubelt küldött neki, és egyúttal utasította, hogy Lübecken keresztül haladéktalanul térjen haza. Ennek megfelelően május elején – feleségét hátrahagyva – útnak indult, és június 8-án

érkezett meg Pétervárra, ahol arról értesült, hogy apja a tengerbe veszett.

Lomonoszov meglehetősen zavaros időszakban érkezett vissza Pétervárra: Anna Ivanovna cárnő halála (1740) után a csecsemő VI. Ivan Antonovics (V. Ivan cár dédunokája) került trónra. A helyette kormányzó régens, Anna Leopoldovna ugyan menesztette elődje kegyenceinek egy részét, de ez az általános elégedetlenségen mit sem változtatott. Ezért Nagy Péter leánya, I. Erzsébet 1741. november 25-én -- a Preobrazsenszki-gárdaezred támogatásával -- palotaforradalmat hajtott végre és a schlüsselburgi erődbe záratta VI. Ivánt. Bár Jelizaveta Petrovna (1741--1761) két évtizedes uralkodása alatt eltávolította a hatalomból a gyűlölt "németeket", helyükre - Mihail Voroncov, a Suvalovok és Alekszej Razumovszkij személyében - új kegyenceket, bizalmi embereket állított.

Hogyan vészelte át Lomonoszov a politikai viharokat? Visszaérkezése után Schumacher feltűnő szívélyességgel fogadta, és ennek jeleként két szobát utalt ki számára a Vasziljev-szigeten. Kezdetben az akadémiától azt a feladatot kapta, hogy az úgynevezett második kamcsatkai expedíció (1733--1743) alatt Johann Georg Gmelin (1709--1755) akadémikus által összegyűjtött ásványokat rendszerezze és katalogizálja. Hasonlóan unalmasnak találta Georg Wolfgang Krafft (1701--1754) akadémikus német nyelvű cikkeinek oroszra fordítását a „Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi” című lap számára. Nagyobb lelkesedéssel írta viszont dicsőítő ódáit, amelyekben - legtöbbször udvari megrendelésre - az éppen trónon levő uralkodó „nagyszerű” vonásait és tetteit örökítette meg. Pompás ódát írt például a csecsemő cár egyéves születésnapjára (1741. augusztus 18.), majd még egy másikat ez év október 10-én, abból az alkalomból, hogy Anna Leopoldovna látogatást tett az akadémián. Ugyanígy ódában örökítette meg az orosz seregek katonai győzelmeit, a besszarábiai Hotyin török erődjének bevételét (1739), I. Erzsébet trónra lépését (1741. november 25.) és megkoronázását (1742. április 25.) is. Már a kortársak sem tudták azonban egyértelműen eldönteni, hogy e művek megírását valójában az őszinte rajongás, az uralkodók személye iránt érzett áhítat vagy a kényszerű hízelgés motiválta-e.

1742. január 7-én az akadémia fizikai osztályának adjunktusává nevezték ki, évi háromszáz rubel fizetéssel. Persze, ez nem azt jelenti, hogy ettől kezdve „sínre” került az élete, és minden az ölébe hul-

lott. Annál is inkább, mivel az akadémián kemény és könyörtelen pozícióharcok folytak a többségben levő külföldi – főleg német – és a kevés számú orosz tudós között. (Érdekességképpen említhető meg, hogy az 1725 és 1800 között kinevezett száztizenegy akadémikusból ötvennyolc német, hét svájci és három balti német származású, azaz hatvannyolc német anyanyelvű, illetve harmincöt orosz tudós volt!) Ezenkívül sokan elégedetlenek voltak Schumacher bürokratikus és korrupt vezetési stílusával is, amely lassanként botrányossá fajult.

Az akadémia belső ügyei természetesen Lomonoszovot sem hagyták hidegen, már csak azért sem, mivel lobbanékony, hirtelen haragú és forrófejű természete nagyon gyorsan kiütközött. Ilyen botrányos eset történt vele 1742. szeptember 25-én, késő este, amikor már lefeküdni készülődött. Elaludni azonban nem tudott, mivel a házban lakó német tudósok éppen vidám mulatozást csaptak. Lomonoszov ekkor átment hozzájuk és a tisztességes viselkedés normáira figyelmeztette az urakat. Ez természetesen szóváltást okozott, mire a hatalmas erejű „pomor” az egész társaságot kirakta az utcára, és összetörte a berendezést. Az akadémia dühöngő adjunktusát csak a helyszínre érkező öt rendőr tudta lefogni és megfékezni.

A korabeli akadémián uralkodó légkört jól tükrözi egy 1743. április 6-ai történet, amely ugyancsak Lomonoszovval esett meg. A szemtanúk szerint ekkor úgy lépett be a földrajzi osztály levéltárába, hogy az ott üldögélő német professzorokat „elfelejtette” üdvözölni, sőt a sapkáját is a fején hagyta. Amikor pedig egyikük, Johann Messer erre kioktatóan figyelmeztette, a külföldi kollégákat nem éppen kedvelő fiatal tudós „illetlen jelet” mutatott a kezével. A jelenlevők alig kaptak levegőt, majd Christian Nicolaus von Winsheim professzor a helyéről felugorva, magából kikelve ordítani kezdett. Lomonoszov mosolyogva végighallgatta, levette a sapkáját, és megkérte, hogy ne heveskedjen. Erre az még jobban dühbe jött, de partnere sem hagyta ezt szó nélkül. A veszekedés azonban ezzel még nem ért véget, mivel egy német adjunktus is rátámadt. Lomonoszov most jött csak méregbe igazán: „Beszélj velem, te féreg, latinul!” – ordította, jól sejtve, hogy ellenfele sokkal gyengébb nála ezen a területen. Cinikusan arra is utalt, hogy heveskedő kollégája alkalmatlan az adjunktusi posztra, majd Schumachert és külföldi társait csirkefogóknak nevezte. Végül odaszólt Winsheimnek, hogy „kiveri a fogát”, ha még egyszer közbeszól.

A fenti botrány kitűnő alkalmat szolgáltatott Schumachernek és elvbarátainak arra, hogy eddigi összes sérelmüket megbosszulják Lomonoszovon. Szenátusi jóváhagyással 1743. május 28-án őrizetbe vették, és egyúttal fizetésétől is megfosztották. Ellenfelei minden követ megmozgattak, hogy a bíróság bűnösnek találja a „botrányhóst” tekintélyes személyek szidalmazásában és megrágalmazásában. Ezért pedig az akkori törvények szerint – a sérelem nagyságától függően – akár halálra vagy kényszermunkára is ítéltették volna, de a megkorbácsolás szégyenének mindenképpen ki volt téve. Lomonoszovot azonban nem olyan fából faragták, hogy egykönnyen erőt vett volna rajta a csüggedés. Házi őrizete idején is sorra írta tudományos cikkeit, például ekkor született az "Elmélkedések a meleg és a hideg okáról" című tanulmánya.

Közben teltek a hónapok, és semmilyen választ sem kapott a cárnőhöz 1743. június 23-án felterjesztett kérvényére, amelyben a sérelmes bánásmódra panaszkodott. Végül 1744. január 12-én született meg a szenátusi határozat, amely Lomonoszovot felmentette a házi őrizet alól, azzal a feltétellel, hogy a megsértett személyektől nyilvánosan bocsánatot kér. Erre január 27-én került sor, amikor latin nyelvű beszédében megkövette a megbántott professzorokat.

Közben lényeges változás történt családi életében. 1742. január elsején fia született - anyja Ivan névre keresztelte -, de a kicsi mindössze öt hetet élt. Erről azonban Lomonoszov csak később értesült, mivel Marburgból való elutazása után két évig nem adott hírt magáról feleségének. A szerencsétlen asszony végső kétségbeesésében a hágai orosz követnek, Alekszandr Golovkin grófnak írt levelet, amelyben férje felkutatását kérte. Az akadémia titkársága gyorsan tisztázta az ügyet, és 1743 márciusában Lomonoszov száz rubelt küldött feleségének, aki november 13-án - öccsével együtt - Pétervárra érkezett. A hűtlen férj most nem tudott megszökni előle, mivel éppen házi őrizetben tartották.

1746. május 21-én - Lomonoszov nem kis megdöbbenésére - a tizenéves Kirill Grigorjevics Razumovszkijt (1728--1803), a cárnő kegyencének öccsét nevezték ki az akadémia elnöki posztjára. A szegény kozákcsaládból származó fiatalember annak köszönhette szerencséjét, hogy csodálatos hanggal megáldott bátyjára, Alekszejre - az udvari énekkarban - a cárnő is felfigyelt és grófi címmel tüntette ki. A szerencsés öccs 1742 márciusától - Grigorij Tyeplov adjunktus

kíséretében - külföldre utazott, ahol kitűnően lovagló, gáláns modorú fiatalembert neveltek belőle. Valójában fogalma sem volt arról, mi folyik a rábízott tudományos intézmény falain belül. A kortársak találóan jegyezték meg róla, hogy a nagy szoknyavadász hírében álló selyemfiú jobban ismerte a pétervári szépasszonyokat, mint az akadémia tagjait. Ő maga keveset tartózkodott hivatalában, helyette megbízható híve, Tyeplov intézte az ügyeket.

Lomonoszov - mint a kémiai osztály vezetője - professzori kinevezése (1745) után fő feladatának egy kísérleti laboratórium létrehozását tartotta. Hosszas fáradozásainak meg is lett az eredménye, mivel az 1745 decemberében benyújtott kérvényét a szenátus elfogadta, és 1746. július elsején nagy összeggel járult hozzá elgondolásának megvalósításához. Oroszország első korszerű, jól felszerelt laboratóriuma tette lehetővé azokat a kísérleteket, amelyeket Lomonoszov 1748-tól az anyagok szerkezetével és égésével kapcsolatban végzett. E vizsgálódások fontos felismerését fogalmazta meg 1748. július 5-én Leonhard Eulerhez írt levelében, amelyben elsőként fejtette ki a molekulák (korpuszkulák) szerkezetére vonatkozó elképzelését. (E levél eredetije csak több mint kétszáz évvel később, 1950-ben került elő a Tartui Egyetem könyvtárában!)

Ezekben az években Lomonoszov átlagosan napi tizennégy-tizenhat órát dolgozott, és alig volt olyan tudományág, amellyel ne került volna kapcsolatba. A kiváló polihisztor legalább egy tucat diszciplína területén jeleskedett, így a kémia, a fizika, az ásványtan, a bányászat, a kohászat, a csillagászat, a meteorológia, a jog, a történelem, a földrajz, a filozófia, az irodalom és a nyelvészet kutatásában egyaránt kimagasló teljesítményt nyújtott. Elévülhetetlen érdemeket szerzett az elektromossági kísérletek, a hőelmélet, az optika, a mágnesesség, a fénytan, a légköri jelenségek vizsgálatával. Behatóan foglalkozott a gázok tulajdonságaival, a földrengések és a vulkáni kitörések jelenségével, a földkéreg, a szén, a kőolaj, a borostyán keletkezésével és a természeti kincsek feltárásának lehetőségeivel. Felkeltették érdeklődését a meteorológiai és légköri jelenségek, a fel- és leszálló légmozgások, a biztonságosabb hajózás, a szélességi körök pontos meghatározása és a Vénusz csillagászati megfigyelése is.

1754 nyarán fogott hozzá régóta dédelgetett álma megvalósításához, egy hazai egyetem felállításához, azzal a szándékkal, hogy a tehetséges fiatalemberek ne csak külföldön pallérozhassák elméjü-

ket. Ezért 1754 júniusában Ivan Ivanovics Suvalov (1727--1797) grófhoz - I. Erzsébet mindenható kegyencéhez - három pontból álló tervezetet juttatott el, amelyben a Moszkvai Egyetem létrehozását javasolta. Az új intézményt a leydeni egyetem mintájára kívánta létrehozni, ahol három kar és tizenkét tanszék működött volna.

Suvalov gróf - aki szívesen tetszelgett az orosz tudósok mecénásának pózában, és felvilágosult elmének igyekezett látszani - támogatta a javaslatot, sőt a maga észrevételeivel is kiegészítette. Ezt a kibővített - immár negyvenöt pontból álló - tervezetet küldte el a szenátusnak, amely július 19-én foglalkozott először az ügygel. Végül 1755. január 12-én jelent meg a cárnő rendelete, amely kimondta a Moszkvai Egyetem létrehozásának szükségességét, és az intézmény kurátorává Suvalov gróftot nevezte ki. Az ünnepélyes tanévnyitóra - nagy ceremóniával - április 26-án került sor, de Lomonoszovot „elfelejtették” meghívni az eseményre. Mindenki a cárnő nagylelkűségéről és Suvalov mecénási szerepéről beszélt, megelégedve arról, hogy a fő érdem az intézmény „szellemi atyjáé”, Lomonoszové.

Az egyetem ekkor három karból (jogi, bölcsészeti, orvosi) állt, és kezdettől fogva hiányzott a hagyományos teológiai fakultás. Az eredetileg javasolt tizenkét tanszékből tíz lett, amelyeken olyan kiváló tudósok dolgoztak, mint N.N. Popovszkij, A. A. Barszov, Sz. G. Zibelin és P. D. Venyiaminov. Megvalósult Lomonoszov azon elgondolása is, hogy az egyetemi hallgatók „utánpótlására” gimnáziumot szervezzenek, külön nemesi és raznocsinyec (vegyes rendű) tagozattal.

Az egyetemre május 25-én iratkozott be az első hat hallgató, majd augusztusban megkezdődtek a rendszeres előadások is. Lomonoszov sürgetésére 1756. március 5-én rendelet látott napvilágot, amely önálló egyetemi nyomda felállítását tette lehetővé. Itt jelent meg április 26-án a "Moszkovszkije Vedomosztyi" című lap, majd a következő év márciusában J. A. Comenius "Orbis pictus sensualium" című művének orosz nyelvű kiadása. 1756. július 3-án - a szenátus huszonötezer rubeles támogatásával - könyvtár létesült.

Ivan Suvalov révén Lomonoszov gyakran speciális megbízásokat kapott a cári udvartól, amelyeket gyorsan és maradéktalanul kellett teljesítenie. A cárnő és környezete rendszeres megrendelője volt ódáinak, amelyekért legtöbbször busás honoráriumot fizettek. Így pél-

dául Kirill Razumovszkij dicsőítéséért 1748-ban kétezer rubelt kapott, ám e tekintetben az udvar máskor sem volt szűkmarkú. Ezeket az írásokat többnyire azonnal kinyomtatták, mégpedig pompás kivitelben, szemet gyönyörködtető kötésben.

Lomonoszov irányította 1754-ben a Pável Petrovics nagyherceg – a későbbi I. Pál (1796 – 1801) – születésének tiszteletére rendezett tűzijáték előkészületeit. A költség nem számított: három héten át több ezer ember dolgozott erejét megfeszítve. Lomonoszov laboratóriuma állította elő a színes robbanóanyagot, és ő fogalmazta meg az ünnepélyes feliratokat, üdvözléseket. Neki kellett gondoskodnia a Suvalovok estélyeinek kivilágításáról, valamint az udvari bálók „fényeiről” is. Ilyen esetekben általában két-háromezer lámpa és gertya szolgáltatta a megvilágítást, amely sajátos hangulatot árasztott.

Ez idő tájt írt ódái – az orosz föld szépségéről, gazdagságáról, I. Péter történelmi alakjáról, uralkodói erényeiről, a hazaszeretetről, a háborúk értelmetlenségéről és pusztításáról – kitűnő metaforák, allegóriák alkalmazásával, az ókori istenek (Mars, Neptunus, Vulcanus, Diana és mások) egész sorának felidézésével, szenvedélyes és patetikus stílusával az olvasók hazafias érzését igyekeztek felkelteni. Büszkén vallotta, hogy „az orosz föld is képes Platónokat és gyors eszű Newtonokat szülni”, akiknek egyetlen nemzet előtt sem kell szégyenkezniük. Ódáiban meggyőző erővel hirdette az ipar, a kereskedelem hasznosságát és a tudományok szeretetének fontosságát. Költői ars poeticájáról "Beszélgetés Anakreóonnal" című művében vallott talán legszebben, amelyben a bor, a vidámság és a szerelem lantosaként ismert, hedonista életszemléletet valló ókori költővel ellentétben az egyén legfontosabb feladataként a társadalom szolgálatát és a kötelességek teljesítését jelölte meg.

Lomonoszov nevéhez fűződik a hangsúlyos verselési forma bevezetése a XVIII. századi orosz poétikába, amely a V. K. Tregyia-kovszkijjal (1703--1769) és A. P. Szumarokovval (1718--1777) folytatott heves irodalmi vitákat követően váltotta fel elavult elődjét, az úgynevezett szillabikus költészetet. A "Levél az orosz verselés szabályairól" (1739), a "Retorika" (1748) és az "Orosz grammatika" (1755) című munkái a korszak kimagasló filológiai teljesítményei közé tartoznak. Meggyőződéssel vallotta, hogy anyanyelve semmivel sem szegényebb, fejletlenebb, mint a divatos francia, német, angol, olasz

és spanyol. Sőt, úgy vélte, hogy az orosz nyelv egyesíti magában a fentiek összes szépségét és gazdagságát.

Lomonoszov elmélyülten tanulmányozta az ősi orosz évkönyveket és a szláv törzsek VI--IX. századi történetét is. Ezt bizonyítja a "Régi orosz történelem" című munkája, amely már 1758 nyarán elkészült, de csak a szerző halála után, 1766-ban látott napvilágot. 1760-ban az akkor hatéves Pável Petrovics nagyherceg számára foglalta össze Oroszország történetét, "Rövid orosz krónika" címmel, amelyről akkortájt heves viták folytak az akadémián. Gerhard Friedrich Müller "Az orosz nép és nevének eredetéről" (1749) című művének megjelenését követően ugyanis a tudomány fellegrárában majdnem verekedéssé fajuló, hangos jelenetek közepette tárgyalták - a már Gottlieb Siegfried Bayer (1694--1738) által is felvetett - úgynevezett "normann-elméletet". Ennek lényege az, hogy a szláv törzsek képtelenek voltak „önerőből” megszervezni saját államukat, ezért a társadalmi fejlődés magasabb fokán álló skandináv eredetű, normann (varég) Rurik fejedelmet hívták be a novgorodiak. Lomonoszov nem volt hajlandó elfogadni a fenti nézetet, mivel azt vallotta, hogy az államalapítás történelmi szükségszerűségnek tekinthető, ezért Rurik és fegyveres kísérete nélkül is bekövetkezett volna.

Lomonoszov szerteágazó elméleti kutatásai ellenére sem tekinthető „szobatudósnak”, aki a világtól elzárkózva élte volna életét. Az 1750-es években ugyanis nagy erőfeszítéseket tett a hazai üveg-, porcelán-, kristály- és mozaikgyártás előmozdítására. E kísérletek különösen akkor gyorsultak fel, amikor a cárnő 1753. március 16-ai rendeletével Pétervártól mintegy 80 kilométerre, 9000 gyeszjatyina (9810 hektár) földet és kétszáztizenkét állami jobbágyot utalt ki az uszty-rugyicai manufaktúra létrehozására. Ezt követően, 1756-ban a pétervári Mojka folyó partján is felépült egy mozaikmanufaktúra, ahol Lomonoszov irányításával sorra készültek el I. Péter, I. Erzsébet, III. Péter, II. Katalin, Iván Suvalov gróf és mások élethű portréi. Négy évig dolgozott a 12 arsin (8,52 méter) széles, 11 arsin (7,81 méter) magas, 5000 font (2800 kilogramm) súlyú híres "Poltvai csata" című mozaikkompozíció elkészítésén, amely ma az Orosz Tudományos Akadémia szentpétervári részlegének konferenciatermében található.

Nehéz elképzelni, hogy ilyen szerteágazó és megfeszített munka mellett a magánéletre is jutott ideje. Feljegyezték róla, hogy jó időben

- selyemingében és kínai köpenyében - szívesen üldögélt az erkélyen családjá körében, és ilyenkor leánya, az 1749. február 21-én született Jelena nevelése sem kerülte el figyelmét. Tudjuk róla, hogy otthonában meleg szeretettel fogadta földijeit, és ha tudott, segített rajtuk. Szinte atyai szeretettel karolta fel egykori falubeli szomszédjának fiát, Fedot Ivanovics Subint, aki ugyanúgy, mint ő, egy halszállítmánnyal szökött el otthonról. (E tehetséges fiatalember személyében a XVIII. század második felének egyik legnagyobb művészet kell tisztelnünk, aki többek között Lomonoszov és I. Pál mellszobrát is bronzba öntötte.) Ugyanúgy pártolóan támogatta apja harmadik házasságából született leánytestvére (Marija Vasziljevna) fiát, Mihail Jevszejevics Golovint (1756–1790), akit nyolc éves korától vett magához. Unokaöccse Leonhard Euler kiváló tanítványa lett, majd az akadémia adjunktusaként, az 1786-os "Népiskolai Szabályzat" egyik kidolgozójaként és jeles tankönyvíróként vívott ki magának elismerést.

Az 1750-es évek végétől Lomonoszov nagy energiával fogott hozzá az akadémia szervezeti működésének megreformálásához. 1761 júliusában meghalt nagy ellenlábas, Schumacher, aki korábban leplezetlenül hangoztatta: „Életem legnagyobb hibája, hogy hozzájárultam Lomonoszov professzori kinevezéséhez”, és dühös pillanataiban csak „részeg halásznak” titulálta a század kétségtelenül egyik legnagyobb szellemi óriását.

1761 végén elhunyt I. Erzsébet cárnő is, és ezt követően nehéz napok köszöntöttek Lomonoszovra. A trónra került III. Péter „poroszimádata” miatt aligha váltotta ki e tudós férfi rajongását, bár őt is terjedelmes ódában köszöntötte. Még rosszabbra fordult a sorsa azonban az 1762. június 28-ai palotaforradalom, II. Katalin hatalomátvétele után. Az új cárnő ugyanis sohasem bocsátotta meg, hogy túlságosan elkötelezte magát „Nagy Péter leánya” iránt. Jól érezte ezt Lomonoszov is, hiszen „beteget jelentve” 1762 második felében be sem tette a lábát az akadémiára. Amikor aztán a következő év január 28-án megjelent ott, az akadémiai kancellária titkára, Johann Taubert – Schumacher veje – azzal fogadta, hogy elvették tőle a kémiai osztály vezetését. Ráadásul 1763. május 2-án II. Katalin felmentette állásából, és egyúttal államtanácsosi címmel tüntette ki. Bár ezt a határozatot az uralkodónő később visszavonta, a csapást Lomonoszov nagyon nehezen heverte ki. Nem változtatott lényegesen a

helyzetén az sem, hogy 1764 nyarán a cárnő otthonában kereste fel a „sértődött tudóst”, aki persze, joggal neheztelt „Észak Szemirámiszára”, ahogyan II. Katalint Voltaire nevezte.

Lomonoszov ekkori helyzetét jól illusztrálja az August Ludwig Schlözerrel - illetve a mögötte álló akadémiai klikkel - folytatott elmérgesedett vitája. Ennek előzményéhez tartozik, hogy Schlözer - a göttingai Joseph Chirstoph Gatterer (1727-1799) professzor ifjú tanítványa - 1761-ben, G. F. Müller meghívására érkezett Pétervárra, ahol a következő évben adjunktussá, majd két hónap (!) múlva professzorrá nevezték ki. Lomonoszovnak érthetően már ez sem tetszett, főként pedig a fiatal tudós 1764. június 6-ai tervezete, miszerint szándékában áll megírni Oroszország összefoglaló történetét. Bár Schlözer-fiatal kora ellenére-kitűnő történész volt, alaposan ismerte az orosz évkönyveket, és munkáit filológiai elmélyültség jellemezte, Lomonoszov mégsem értett egyet tervezetével. Nemzeti önérzetét sértette ugyanis, hogy az orosz nép történetét „idegen” írja meg, olyan tudós, aki még e nemzet nyelvét sem tudja tökéletesen. Lomonoszov magából kikelve ordította: „Amíg én élek, Oroszország történetét én írom meg!”

A cárnő azonban úgy döntött, hogy jóváhagyja Schlözer tervezetét, és megbízza a nagy mű elkészítésével. Amikor Lomonoszov erről értesült, rettenetes haragra gerjedt, amelynek következtében - egyes források szerint - gutaütés érte és ágyynak esett. Rövid szenvedés után, 1765. április 15-én, délután öt óra tájban következett be a kérelhetetlen halál. Utolsó útjára barát és ellenség egyaránt elkísérte, hogy még egy pillantást vessen erre a rendkívüli férfiúra.

Lomonoszov halálával a XVIII. századi Oroszország legnagyobb tudósát, polihisztorát és igaz patriótáját veszítette el. Az egyszerű halászfíú mesébe illő karriert futott be: az akadémiai kancellária titkára, államtanácsos, 1760-tól a Svéd Királyi Akadémia tagja, 1764-ben a Bolognai Tudós Társaság tiszteletbeli professzora, Európa-szerzte ismert tudós. Ezt bizonyítja néhány magyar vonatkozású kapcsolata is. Csak kevesen tudják róla, hogy marburgi egyetemi éve alatt együtt tanult az erdélyi Détsei Sámuellel (1704-1761), akinek - az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött - peregrinációs albumába 1737. augusztus 30-án a „Jaspidem et argentum superat virtus” és a „Dobrogyetyel lucsse jaszpida i szerebra” (A jászpist és az ezüstöt felülmúlja az erény) latin, illetve orosz nyelvű sorokat

írta. Könyvtárának értékes darabja volt Hell Miksa (1710–1792) egyik csillagászati munkája, valamint Kalmár György (1726–1782 után) műve, amely 1760-ban Genfben látott napvilágot, és a magyar–csüd nyelvrokonságot valló Lomonoszovval ellentétben a magyar–héber közös nyelvi eredetet igyekezett bizonyítani, arra hivatkozva, hogy mindkettőből hiányzik a nominális állítmány, az úgynevezett copula. Ismeretes továbbá, hogy Pray György (1723–1801) a magyarság korai történetjére vonatkozó írásaiban felhasználta Lomonoszov német nyelven kiadott történettudományi tárgyú könyveit is. Néhány hazai kutató joggal feltételezi, hogy a magyar kortársak közül Bél Mátyás (1684–1749), Segner János András (1704–1777), Born Ignác (1742–1791), Scopoli János Antal (1723–1788), Molnár János (1728–1804) és mások is ismerhették a neves orosz polihisztor latinul és németül napvilágot látott publikációit.

Kimagasló és nemzetközileg elismert tudományos érdemei mellett – érthető módon – Lomonoszovnak is megvoltak a maga hibái, emberi gyengéi, hiszen az újonnan kiemelkedettek szenvedélyével, hiúságával, büszkeségével és érzékenységével küzdött céljai megvalósításáért. „Idegengyűlöletében” sem volt mindig igazságos, hiszen például Euler, Bernoulli, Pallas, Richmann, Rastrelli, Quarenghi, Cameron, Falconet, Rossi és mások kétségtelenül sokat tettek az orosz kultúra európai színvonalra emeléséért.

Aligha vitathatjuk azonban, hogy a lomonoszovi életmű legfőbb alkotása az 1755-ben létrehozott egyetem – amely 1940-től viseli az ő nevét – fennállása óta számos kiválóságot adott az orosz nemzeti kultúrának. A XIX. században itt tanult – többek között – M. Ju. Lermontov, A. Sz. Gribojedov, A. Sz. Herzen, I. Sz. Turgenyev, A. P. Csehov és L. V. Szobinov. E korszak professzorai között olyan kiemelkedő tudósokat találunk, mint a fizikus A. G. Szoletov, P. N. Lebegyev, az aerodinamika területén N. J. Zsukovszkij, Sz. A. Csapligin, a biológus K. A. Tyimirjazev, a kémikus N. D. Zelinszkij, a történettudós T. N. Granovszkij, Sz. M. Szolovjov, V. O. Kljucsevskij és az orvos N. F. Filatov. Valamennyiük tudományos teljesítménye meggyőzően bizonyítja Lomonoszov azon állítását, miszerint „az orosz föld is képes Platónokat és gyors eszű Newtonokat szülni”.

Szakirodalom

- Akagyemija nauk SZSZSZR. Perszonalnij szosztav (1725-1917). T.1. Moszkva, 1974.
- Azarenko, J. K.: Mirovozzrenyije M. V. Lomonoszova. Minszk, 1959.
- Beljavszkij, M.T., Szorokin, V. V.: Nas pervij, nas moszkovszkij, nas rosszijszkij. Moszkva, 1970.
- Beljavszkij, M.T.: „Vszjo iszpital i vszjo pronyik” (M.V. Lomonoszov). Moszkva, 1986.
- Beljavszkij, M.T.: Ih imena uvekovecseni v Moszkve (Ucsonije i pitomci Moszkovszkovo unyiverszityeta). Moszkva, 1980.
- Beljavszkij, M.T.: M.V. Lomonoszov – nas pervij unyiverszityet. Moszkva, 1961.
- Berkov, P. N.: Lityerturnoje tvorcsesztvo M. V. Lomonoszova. Moszkva – Leningrad, 1962.
- Bogoljubov, A. N.: Rosszijszkaja nauka XVIII veka. In: Voproszi isztorii, 1980. 4. sz., 82-95.
- Donnert, E.: Neue Wege im russischen Geschichtsdenken des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1985.
- Fomin, V. V.: Lomonoszov – Genyij russzkoi isztorii. Moszkva, 2006.
- Gazda, I. (vál.): M. V. Lomonoszov válogatott írásai. Budapest, 1982.
- Glinka, N. J.: M. V. Lomonoszov. Moszkva – Leningrad, 1961.
- Hoffmann, P.: M. W. Lomonossow (Ein Enzyklopädist im Zeitalter der Aufklärung). Frankfurt am Main, 2011.
- Kapica, P. L.: A tudomány oltárán (M. V. Lomonoszov). Fordította: Lukács Katalin. Budapest, 1966.
- Kapica, P. L.: Lomonoszov i mirovaja nauka (Zsizny dlja nauki). Moszkva, 1965.
- Klare, H.: Dem Gedenken Michail Lomonossows. Berlin, 1988.
- Korovin, G. M.: Bibliotjeka Lomonoszova. Moszkva – Leningrad, 1961.
- Kudrjavcev, B. B.: The life and work of Mikhail Lomonosov. Moscow, 1954.
- Kukuskin, J. Sz., Selesztov, D. K.: Moszkovszkomu unyiverszityetu 225 let. In: Voproszi isztorii, 1980.1. sz., 21 – 32.
- Kulikovszkij, P. G.: Lomonoszov – asztronom i asztrifik. Izdanyije 3. Moszkva – Leningrad, 1961.
- Kuljabko, J. Sz.: Zamecsatyelnije pitomci akagyemiceszkovo unyiverszityeta. Leningrad, 1977.
- Kuljabko, J. Sz.: M. V. Lomonoszov i ucsebnaja gyejatyelnoszty Petyerburgszkoi Akagyemii nauk. Moszkva – Leningrad, 1962.
- Kuljabko, J. Sz., Besenkovszkij, J. B.: Szugyba bibliotjeki i arhiva M. V. Lomonoszova. Leningrad, 1975.
- Lebegyev, J. N.: Lomonoszov 1711-1765 (K 300-letyiju szo dnja rozsgyenyija). Moszkva, 2011.
- Letopisz Moszkovszkovo unyiverszityeta, 1755 – 1979. Red.: Beljavszkij, M. T., Vdovin, A. I., Dmitrijev, Sz. Sz., Krasznobajev, B. I., Szaharov, A. M. Moszkva, 1979.
- Letopisz zsiznyi i tvorcsesztva M. V. Lomonoszova. Szosztovityeli: Csenekal, V. L., Andrejeva, G. A., Pavlova, G. J., Szokolova, M. V. Moszkva – Leningrad, 1961.
- Liszcov, V. P.: Lomonoszov – rodonacsalnyik russzkovo proszvetyityelstva. Voronyezs, 1961.
- Liszcov, V. P.: M. V. Lomonoszov v russzkoi isztoriografii 1750 – 1850 godov. Voronyezs, 1983.
- Lomonossow – Schlözer – Pallas. Red.: Winter, E. Berlin, 1962.

- Lomonossow, M. V.: Ausgewählte Schriften in zwei Bänden. Berlin, 1961.
- Lomonoszov v vozspominanyijah i harakterisztikah szovremennyikov. Red.: Pavlova, G. J. Moszkva - Leningrad, 1962.
- Lomonoszov, M. V.: Izbrannije proizvegyenija. Izd. 2. Vsztupityelnaja sztatyja: Morozov, A. A. Moszkva - Leningrad, 1965.
- Lomonoszov, M. V.: Polnoje szobranyije szocsinyenyij. T. 1-10. Red.: Vavilov, Sz. I. Moszkva - Leningrad, 1950 - 1959; t. 11. Moszkva, 1983.
- M. Zemplén, J.: „A mozgásnak öröktől kell léteznie...” (Emlékezés M. V. Lomonoszovra). In: Világosság, 1965. 5. sz., 285-289.
- M. Zemplén, J.: M. V. Lomonoszov, a fizikus. In: Fizikai Szemle, 1965. 9. sz., 257-263.
- Makarov, V. K.: Hudozsesztvennoje naszlegyjije M. V. Lomonoszova. Moszkva - Leningrad, 1950.
- Mensutkin, B. N.: Zsiznyeopiszanyije M. V. Lomonoszova. Izd.3. Moszkva - Leningrad, 1947.
- Morozov, A. A.: Junoszty Lomonoszova. Izdanyije 2. Arhangelszk, 1958.
- Morozov, A. A.: Lityeraturnoje tvorcseszto M. V. Lomonoszova. Moszkva - Leningrad, 1961.
- Morozov, A. A.: M. V. Lomonoszov, 1711-1765. Leningrad, 1965.
- Morozov, A. A.: M. V. Lomonoszov. Puty k zrelosztyi, 1711--1741. Moszkva - Leningrad, 1962.
- Németh, S. K.: Lomonoszov egy XVIII. századi emlékkönyvben. In: Kortárs, 1982. 12. sz., 1953 - 1955.
- Papp, F.: Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. In: Filológiai Közöny, 1958. 346-349.
- Papp, F.: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. In: Magyar Nyelv, 1980. 1. sz., 1 - 10.
- Pavlova, G. J.-Fjodorov, A. Sz.: M. V. Lomonoszov (1711--1765). Moszkva, 1986.
- Pawlowa, G. - Fjodorow, A.: Michail Lomonossow (Leben und Schaffen). Moskau, 1984.
- Perevalov, V. A.: Lomonoszov i Arktyika. Moszkva - Leningrad, 1949.
- Puskarjov, A. P.: Akagyemija nauk i russzkaja kultura XVIII veka. In: Voproszi isztorii, 1974. 5. sz., 28-38.
- Schütz, W.: Michail W. Lomonossow. Leipzig, 1970.
- Subinszkij, V. I.: Lomonoszov. Moszkva, 2010.
- Suhargyin, Sz. V. - Kuzmin, A. A. - Sztaskova, N. N. (red.): Tyehnyika v jejo isztori-cseszkom razvityii. Moszkva, 1979.
- Szuhomlinov, M. I.: Isztorija Rosszjiszskoj Akagyemii nauk. T. 1-8. Szank-Petyerburg, 1874--1888.
- V. Molnár, L.: Német tudósok a pétervári akadémián (1725--1800). In: Valóság, 2000. 10. sz., 56--65.
- V. Molnár, L.: Russzko-vengerszkije kulturijije szvjazi (1750 - 1815). Joskar-Ola, 1994.
- Vavilov, Sz. I.: Lomonoszov i russzkaja nauka. Moszkva, 1947.
- Vavilov, Sz. I.: M. V. Lomonoszov. Moszkva, 1961.
- Zapadov, A. V.: Otyec russzkoi poezii (M. V. Lomonoszov). Moszkva, 1961.

Megjelent: *Háromszáz éve született Mihail Lomonoszov (1711 – 1765).*
In: Fejlesztő Pedagógia, 2011. 4. sz., 33-44.

E tanulmány előzményéhez lásd: *A Moszkvai Egyetem névadója -- Mihail Lomonoszov (Adalékok egy 18. századi polihisztor portrévázlatához).*
In: Orosz arcképcsarnok. Szerkesztették: Csibi Norbert, Miszler Tamás. Pécs, Kelet-Európa és a Balkán Története Kutatási Központ, 2004. 57--82. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 3.)

ORLAY JÁNOS OROSZORSZÁGI TEVÉKENYSÉGE

(EGY „HUNGARUS” POLIHISZTOR KARRIERTÖRTÉNETE)

A XVIII–XIX. század fordulóján Oroszországba került magyar származású orvosok közül a legjelentősebb karriert Orlay János (orosz nevén Ivan Szemjonovics Orlej) érte el, aki az Orvosi–Sebészi Akadémia titkáráként, I. Sándor cár háziorvosaként, több nyugat-európai tudományos társaság tagjaként, J.W. Goethe barátjaként és Ny.V. Gogol nevelőjeként vált ismertté.¹ Születésének helyéről és időpontjáról a szakirodalom hosszú ideig ellentmondásos adatokat tartalmazott, Tardy Lajos kutatásai a budapesti Piarista Levéltárban azonban egyértelműen bizonyították, hogy Orlay 1770-ben, az Ungvártól nem messze fekvő Palágy községben látta meg a napvilágot.² Családjáról ismert, hogy ősei 1571-ben kapták meg a nemességet,³ és az évszázadok során a „karvai” előnevet használták. Apja, Orlay Simon katonatisztként a vlach határőrezredben szolgált, édesanyjáról pedig csak annyit tudunk, hogy Beleznay Katalinnak hívták.⁴

Alapfokú iskoláit Orlay Munkácson, középiskolai tanulmányait 1782-től az ungvári, majd 1785-től a nagykárolyi római katolikus főgimnáziumban végezte.⁵ 1787-ben iratkozott be a nagyváradi jogakadémia bölcsészeti karára,⁶ ezt követően pedig 1788-ban a lembergi (lvovi) egyetem hittudományi karán folytatta tanulmányait, ahol a kísérleti fizikát Martinovics Ignác (1755–1795) professzor, a magyar jakobinus mozgalom későbbi vezére tanította. A történelmet és a klasszikus nyelveket Fessler Ignác Aurél professzornál hallgatta, aki visszaemlékezéseiben Orlayt az egyetem három legjobb hallgatója között említette.⁷ 1789. augusztus 27-én az ifjú Orlay Pesten belépett a piarista rend kötelékébe, és az év őszétől az egri teológiai főiskolán folytatta stúdiumait.⁸ Ezek befejezése után, az 1789/90-es tanévben a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium tanára lett, ahol történelmet, földrajzot, görög és latin nyelvet tanított.⁹

Orlay mindössze egy évet töltött a nagykárolyi gimnáziumban, ahonnan minden bizonnyal azért kellett távoznia, mert – bár belépett a piarista rendbe – nem kívánt felszentelt pap lenni. Ezért 1790-ben az egyik világi gimnáziumba kérte áthelyezését, a helytartótanács azonban augusztus 25-én tartott ülésén elutasította kérelmét.¹⁰ Ezt követően még az év őszén a pesti egyetem egyik megüresedett tanári

állítására nyújtott be pályázatot, ám ez a törekvése sem járt sikerrel, mivel a betöltendő adjunktusi helyre nem találták elég felkészültnek.¹¹

Ezek a kudarcok érthetően elkésértették Orlayt, aki 1790/91 telén döntő lépésre szánta el magát, és feltehetően a bécsi orosz követtség támogatásával Pétervárra utazott. 1791. március 8-án érkezett meg az orosz fővárosba, ahol májustól az Orvosi-Sebészeti Tanintézet ösztöndíjas hallgatója és egyidejűleg a pétervári katonai kórház gyakornoka lett.¹² A következő év elejétől már saját költségén végezte tanulmányait és kórházi fizetéséből tartotta fenn magát.¹³ Ez idő tájt vette fel az Orlov nevet, amelyet a források szerint 1797-ig viselt, ezt követően pedig régi nevének használata szerepel a dokumentumokban.

1793. február 14-én tette le Orlay az orvosi vizsgát, és ezt követően továbbra is a pétervári katonai kórházban dolgozott.¹⁴ Ugyanezen év szeptember 24-én nevezték ki az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettesévé,¹⁵ s ezt a munkakört oly lelkesen és odaadással végezte, hogy hamarosan felkeltette II. Katalin cárnő udvari orvosának, Jacob Wylle-nek figyelmét. Az ő közbenjárására 1794. július 31-én Orlayt államköltségen „az orvosi-sebészti tudományokban való tökéletesedés céljából” a bécsi sebészeti főiskolára, a híres Josephinumba küldték.¹⁶ Itteni tanulmányait példás szorgalommal végezte, de arra is maradt ideje, hogy részt vegyen a Bécsben tanuló vagy ott állásban levő magyarok társasági és kulturális életében. Ekkor ismerkedett meg Görög Demeterrel¹⁷ és Kerekes Sámuellel (a „Hadi és Más Nevezetes Történetek” című magyar nyelvű lap szerkesztőivel), Tertina Mihállyal (az antiklerikális nézeteiről ismert pozsonyi lapkiadóval), Schedius Lajossal (1768–1847, a pesti egyetem későbbi irodalom- és esztétikaprofesszorával),¹⁸ Balugyánszky Mihállyal (1769–1847)¹⁹ és másokkal. Bécsben kötött ismeretségeit Orlay évek múltán is rendszeresen ápolta, és ezzel is magyarázható, hogy később több kiváló magyar pedagógust és tudóst sikerült megnyernie az Oroszországba való áttelepedésre.

Orlay kitűnő természettudományos felkészültségét jelzi, hogy amikor 1795-ben Bécsből a jénai egyetemre utazott, az ottani Természetkutató Társaság (Naturforschende Gesellschaft) „a természettudományokban tanúsított kiváló tehetségének az elismeréseként” tiszteletbeli tagjai közé választotta.²⁰ Németországai stúdiumait köve-

tően, „1797. július 17-én, külföldi tanulmányairól visszatérvén ismét az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettese lett.”²¹ Még ugyanezen év szeptemberében, az előbb említett állása mellett Orlayt kinevezték a Szemjonovi-gárdaezred orvosává,²² de ezt a tisztségét csak 1799. szeptember 30-ig töltötte be, mivel ekkor saját kérésére felmentették állásából.²³ Ezt követően október 19-től a pétérvári országos postahivatal vezető orvosa lett, 1800. március 9-én pedig udvari sebészi kinevezést kapott,²⁴ ami magasba ívelő karrierjének tényleges kezdetét jelentette Oroszországban. Ekkortól számítható tudományos publikációs tevékenységének kezdete, valamint az „Observationes Medico-Chirurgorum Ruthenici Imperii” című szakfolyóirat szerkesztésében való részvétele is.

1801 márciusában, amikor I. Pál cár merénylet áldozata lett, Orlay János teljesített szolgálatot a meggyilkolt uralkodó holtteste mellett, s ezt I. Sándor ezer rubel tiszteletdíjjal jutalmazta.²⁵ A trónra került új uralkodó és közvetlen környezetének néhány tagja, köztük Konsztantyin nagyherceg és Nyikolaj Novoszilcev gróf később is megkülönböztetett figyelemben részesítették Orlay működését, s ezzel magyarázható, hogy 1802. április 2-án udvari tanácsosi címmel ruházták fel.²⁶

Az 1800-as évek elejétől Orlay nagy energiával azon fáradozott, hogy elősegítse a Magyarországról Oroszországba áttelepülni szándékozó, többnyire szláv eredetű pedagógusok és tudósok állami szolgálatban való alkalmazását. 1803. március 5-én részletes felterjesztést nyújtott be Novoszilcev grófnak, I. Sándor mindenható bizalmasának, amelyben Lódy Péter, Balugyánszky Mihály, Kukolnyik László, Görög Demeter, Vladimir Mihály pécsi logikaprofesszor, Petrasevics András pesti ügyvéd, Sztojkió Atanáz szerb tudós és mások Oroszországba történő meghívását javasolta, mivel a felsorolt személyek szívesen állnának cári szolgálatba.²⁷ Orlay minden bizonnyal megkapta terve végrehajtásához a legfelsőbb hatalom hozzájárulását, hiszen a következő években több magyar származású szakember (köztük Balugyánszky, Lódy, Kukolnyik, Sztojkió, Koritáry, Fessler) érkezett Pétervárra, illetve az újonnan alapított egyetemekre.

Orlay ez idő tájt írott meghívólevelei jól szemléltetik, milyen előnyöket vázolt fel bennük az Oroszországot második hazájuknak választó magyar tudósok előtt. Erre legjobb példaként a Ba-

lugyánszky Mihályhoz írt levele említhető, amelyet a Schedius Lajos szerkesztésében megjelent „Zeitschrift von und für Ungern” című folyóirat is közzétett: „Az egyes egyetemi karokon működő tanárok olyan előnyöket élveznek Oroszországban, mint sehol másutt a világon, ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az orosz tanszékek elnyeréséért oly sok német, angol és francia tudós verseng. A sok tudós pályázó kapcsán Reád gondoltam, nagyhírű férfiú, akiről jól tudom, hogy a politikai tudományok tudósa vagy, aki jártassággal rendelkezel az orosz nyelvben is. Amennyiben a politikai tudományok igen tiszteletre méltó tanszéke megfelelne Neked, úgy azt felajánlom számodra, minthogy megfelelőbbnek vélem inkább magyarral, semmint más idegennel betölteni ezt az oly számos előnnyel járó tanszéket...”²⁸

1804-től több orosz és külföldi tudományos társaság választotta tagjai közé Orlayt, aki polihisztorként nem csak az orvostudomány, hanem a mineralógia, a növénytan, a régészet és a magyar őshazakutatás területén is ért el eredményeket. 1804. október 15-én lett a moszkvai Orvosi és Fizikai Társaság tagja (amelynek elnöke ekkor Keresztúri Ferenc volt),²⁹ 1805. november 15-én pedig az altenburgi Botanikai Társaság választotta tagjai sorába.³⁰ 1805. március 7-én orvosi pályáján érte újabb elismerés, mivel ekkor I. Sándor háziiorvosának, báró Wylle-nek első helyettesévé nevezték ki.³¹

A következő év újabb elismerések sorát hozta Orlay számára, akit 1806. július 6-án a königsbergi egyetem bölcsészdoktori diplomával tüntetett ki.³² Még ugyanezen év október 20-án a dorpati (tartui) egyetem az orvostudomány és sebészet doktorává fogadta „Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicas” című műve alapján, amely a következő évben nyomtatásban is megjelent.³³ Orlay ezen munkája a kórélettan problematikájával, az egészséges szervezet fiziológiai működésével, a betegségek és kóros folyamatok keletkezési mechanizmusával, valamint a „természet gyógyító erőivel” (vis naturae medicatrix) foglalkozott, felhasználva Friedrich Hoffmann (1660–1742), Albrecht Haller (1708–1779), Daniel Georg Balk (1764–1826) és mások kutatási eredményeit. A szerző különösen a dorpati Balk professzor munkásságáról nyilatkozott elismerően, aki disszertációja megírására ösztönözte és az elkészült művet szakmailag átnézte.³⁴

1806-ban az uralkodó különleges engedélyével Orlay több európai országba tett utazást, amelynek során ismeretséget és barátságot kötött J.W. Goethével is. Az ő ajánlására vette fel Orlayt a jénai Ásványtani Társaság (Mineralogische Gesellschaft) tagjai sorába, ami nagy szakmai elismerésnek és megtiszteltetésnek számított.³⁵ A két kiváló tudós közötti elmélyült, szívélyes, baráti kapcsolatot jól illusztrálja az a levél, amelyet 1806. augusztus 15-én a csehországi Éger (Cheb) városából írt Orlay a német költőfejedelemnek: „Több ízben is kerestelek Téged, hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet azért a különleges jóságodért és kedvességédért, amellyel engem távollétemben kitüntettél, minthogy azonban távol voltál (amit felettébb fájjalok), nem tudtam tiszteletemet tenni. Engedd meg tehát, kiváló férfiú, aki oly nagymértékben szíves és előzékeny voltál irányomban, hogy elvonjalak magasztosabb teendőidtől és kifejezzem Neked lelkem legmélyebb háláját. Herculesre mondom, serényen arra fogok törekedni, hogy semmit se mulasszak el abból, ami csak elvárható a Hozzád olyannyira ragaszkodó embertől; sőt, ha a halál után is van valami érzés, még hamvaimban is parázslani fog az Irántad érzett hálás emlékezés.”³⁶

Oroszországba való visszatérte után Orlay változatlan odaadással végezte szerteágazó feladatait. Önzetlenségét és nagylelkűségét bizonyítja az a tény, hogy 1807-ben a pétervári Felsőfokú Pedagógiai Tanintézetnek ajándékozta ornitológiai gyűjteményét, mely tetteért az uralkodó briliánsgyűrűvel tüntette ki.³⁷

Orlay jóindulata és segítőkészsége magyarországi barátai előtt is közismert volt, amit Schedius Lajos 1807 nyarán hozzá írt levele egyértelműen tanúsít. Ebben ugyanis Schedius két magyar utazó, Szupp József nyomdász és Babits Imre kamarai tisztviselő számára kért Orlaytól baráti támogatást: „...semmit sem óhajtánék ugyanis inkább, minthogy Te is szívesen vedd azt a törekvésemet, amellyel az Oroszországba törekvő magyarok boldogulását szeretném előmozdítani; hiszen a Te lelkedet – akinek a haza iránti kiváló szeretetét és honfirtásai iránt tanúsított jóakarátát valamennyien tisztelettel szemléljük – ugyanazok a törekvések foglalkoztatják. A jelen sorokat Szupp és Babits urak fogják Neked átadni..., akik magánügyben, elsősorban mégis Oroszország megismerése céljából, különösképpen pedig Pétervár tanulmányozása végett vállalják ezt a hosszú és nehéz utat. Egyikük sem méltatlan a Te kegyedre és jóindulatodra, ki a haza

minden polgárát, aki annak díszére kíván lenni, felkarolod és pártfogolod."³⁸

Az 1808-as esztendő újabb jelentős szakmai sikert hozott Orlay számára, hiszen augusztus 27-én az Orvosi–Sebészi Akadémia titkárává választották.³⁹ Ebben a funkciójában döntő szerepe volt az új orosz katonai gyógyszerkönyv („Pharmacopoea castrensis Ruthenica”) szerkesztésében és kiadásában. Feltételezhető, hogy ezen tevékenységeinek elismeréseként kapta meg 1808. január 9-én a kollégiumi tanácsosi címet.⁴⁰ Tudományos és szervezőmunkája mellett Orlay ezekben az években aktívan részt vett a pétervári szabadkőműves páholy összejövetelein is, amelyeknek rendszeres látogatói voltak – az orosz politikai és kulturális élet vezető személyiségein kívül – a Magyarországról érkezett Lódy Péter, Fessler Ignác Aurél, Dobsa Ferenc orvos és Hauenschild Frigyes (a Carszkoje Szelo-i líceumban A. Sz. Puskin tanára) is.⁴¹

1809-ben látott napvilágot Orlay „Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum”⁴² című munkája, amelyet eredetileg az Orvosi–Sebészi Akadémia megnyitásakor mondott el a személyesen megjelent I. Sándor cár üdvözlésére. E műve a Pétervári Tudományos Akadémia és az oktatásügy nagy mecénásaként dicsőíti az orosz uralkodót, akinek bőkezűségét az egyiptomi Ptolemaioszhoz, illetve I. Péter és II. Katalin tudománypártoló tevékenységéhez hasonlítja. A szerző magasztalja az új oktatási intézmények, főként az egyetemek létrehozásában kiemelkedő szerepet játszó I. Sándor érdemeit, amelyek méltán avatják őt a tudományok, a művészetek és az ifjúság jótévőjévé.

1809 májusában az Orosz Történelmi és Régészeti Társaság is tagjai közé választotta Orlayt, majd még ugyanebben az évben – kiemelkedő szolgálatai elismeréséül – a cár a Szent Vlagyimir-renddel tüntette ki. Amikor pedig 1810-ben újabb hosszabb külföldi útra indult, az erlangeni Orvosi Társaság vette fel tagjai sorába.⁴³

1811-től Orlay fontos szerepet vállalt az Orvosi–Sebészi Akadémia által kiadott „Vszeobszjij zszurnal vracsebnjoi nauki” című szakfolyóirat szerkesztésében. Ebben a munkájában némi törést jelentett, hogy a Napóleon elleni honvédő háború idején, 1812-ben a pétervári katonai kórházba kérte áthelyezését, hogy részt vehessen a sebesültek gyógyításában. Ezen szolgálataiért 1814. március 20-án az uralkodó az Anna-rend második osztályával, valamint a honvédő hábo-

rú bronzérmével tüntette ki.⁴⁴ Ugyancsak az 1814-es esztendőhöz kapcsolódik az a nagylelkű gesztusa is, amikor felbecsülhetetlen értékű orvostörténeti kéziratait az Orvosi és Fizikai Társaságnak adományozta. Fenti szolgálatai alapján 1816. szeptember 14-én érdemelte ki Orlay az államtanácsosi címet, amely a legmagasabb államhivatalnoki elismerést jelentette.⁴⁵

Orlay ezzel elérkezett pályafutásának csúcspontjára, amelyet követően azonban váratlan fordulat következett be életében. Egészségi állapotát ugyanis kikezdte a számára szokatlan, nyirkos és szeles pétervári klíma, s emiatt szervezete folyamatosan leromlott és mind nagyobb nehézségekbe ütközött felelősségteljes munkájának ellátása. Ezen kívül magánéletében is megrendítő csapás érte és szinte teljes anyagi csődbe jutott, amit az okozott, hogy hosszú évek alatt összegyűjtött vagyonát barátjának, Ivan Mescserszkij hercegnek kölcsönözte, aki azonban fizetésképtelenné vált. E szerencsétlenség következtében Orlay lelkileg teljesen összeomlott és ezért az Orvosi-Sebészi Akadémia titkári teendői alóli felmentését kérte. Beadványát az uralkodó 1817 tavaszán fogadta el, s egyúttal évi 2000 rubel összegű járadékot állapított meg számára. Kiváló szakmai munkájának elismeréseként pedig még az év június 17-én az Orvosi-Sebészi Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választotta.⁴⁶

Amikor egészségi állapota némileg rendbe jött, a báró Wylle-hez és a kultuszminiszterhez írt leveleiben azt kérte, tegyék lehetővé, hogy számára elviselhetőbb, az éghajlati viszonyok szempontjából kedvezőbb, valamelyik dél-oroszországi városban kaphasson új szolgálati beosztást. Kérelme még 1817 őszén meghallgatásra talált, és befolyásos támogatói jóvoltából az orosz oktatásügy egyik patinás intézményének élére, a nyezsini főgimnázium igazgatójává és egyidejűleg orvosává nevezték ki.⁴⁷

Nyezsini éveinek legnevezetesebb, közvetve világirodalmi hatású eredménye az volt, hogy szerepe lehetett az orosz literatura későbbi klasszikusának, Ny. V. Gogol nevelésében, szellemi arculatának formálásában. Kettőjük kapcsolatáról az ifjú Gogol többször is említést tett szüleihez írt leveleiben, amelyekben kissé csúfondáros hangnemben, de mindig szeretettel emlékezett meg tanáráról.⁴⁸ Vitathatatlan tény, hogy Orlay keltette fel tanítványában az érdeklődést a kárpátaljai nép iránt, amelynek életét, szokásait az író később több művében, köztük a „Szörnyű bosszú” című elbeszélésében áb-

rázolt. A tanár és tanítványa szívélyes kapcsolatát tovább erősítette az a körülmény, hogy Orlaynak és a Gogol családnak egymáshoz közel feküdt a birtoka Poltava környékén, Kibinci falu határában. Ezzel is magyarázható, hogy a nyezsini igazgató néhány alkalommal Gogol szüleinek, Vaszilij Afanaszjevicsnek és Marija Ivanovnáknak vendégszeretetét élvezte.⁴⁹

Nyezsini tartózkodása idején, 1819-ben, az ugyancsak magyar származású Jaksics Gergellyel együtt hosszú utazást tett a Kaukázus vidékére. Ezen vállalkozásában alapvetően két célkitűzés motiválta: egyrészt egészsége helyreállításának reménye a környezetváltozás következtében, másrészt a magyarok őshazájának és nyelvük eredetének kutatása. Részletes útifeljegyzései nem maradtak fent, de leveleiben⁵⁰ – köztük Tertina Mihály pozsonyi lapkiadóhoz – részletesen leírta, miként kereste fel a Tyerek folyó és Asztrahán között fekvő Magyar nevű várost, amelynek lakóit tévesen magyar eredetűeknek vélte. Bár Orlay nézetei a korabeli magyar sajtóban nagy feltűnést keltettek, mégsem találtak egyértelműen helyeslésre, mert már akkor érezhető volt nem kellő tudományos megalapozottságuk. 1820-ban írta kaukázusi útjáról barátjának, Tertina Mihálynak: „Bejártam a Kaukázust..., és mindenütt a saját szememmel láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus-hegység és a Kaszpi-tenger között terül el, megtekintettem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megszemléltem a Török (Tyerek) nevű folyót és más helyeket, mint Mozdokot és Kő-bányát, melyet az oroszok mai napság is Kubánnak neveznek. Ebben, az oroszok által Kubánnak nevezett városban igen híres bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kő-bánya nevet... Mindenütt észleltem a hegyi lakók és a magyarok nagy hasonlóságát; táncaik, büszke magatartásuk, igazságszeretetük és hajthatatlanságuk egyaránt jellemzi mind a két népet. Főleg az oszétok nyelve mutat közös vonásokat a magyar nyelvvel.”⁵¹ A későbbi nyelvészeti kutatások egyértelműen bizonyították, hogy Orlay délibábos elképzelései a magyarság őshazáját illetően teljesen hamisak és legfeljebb mint tudománytörténeti kuriózumok érdemelnek figyelmet.

Közel egyéves kaukázusi útjáról visszatérve, Orlay minden energiáját a nyezsini gimnáziumi oktatás tökéletesítésének szentelte. Kiváló szervezői és pedagógusi tevékenységének elismeréséül 1823. július 25-én az uralkodó 3000 rubel pénzjutalomban részesítette. A

következő évben pedig főtanfelügyelővé nevezték ki, akinek szolgálati feladatai közé tartozott a rosztovi és csernyigovi tanintézetek látogatása is.⁵²

Orlay működése nem múlt el nyomtalanul a nyezsini gimnázium életében, hiszen annak presztízsét és a tanári kar felkészültségét jelentősen emelte. A számos tudományágban jártas, sokoldalúan művelt, magasrendű erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező Orlay „demokratikus” és progresszív intézkedések egész sorát valósította meg az általa vezetett intézményben. Így többek között bevezette a tanári értekezleteken a szabad viták gyakorlatát, és – ami példa nélkül állt a maga korában – lehetőséget biztosított kollegáinak, hogy intézkedéseit kritikai bírálattal illethessék.⁵³

Orlay kiválóan ismerte korának pedagógiai szakirodalmát, közte a neohumanisták (Johann August Ernesti, Christian Gottlob Heyne, Johann Gottfried Herder, Johann Christoph Friedrich Schiller, Johann Wolfgang Goethe és Wilhelm von Humboldt) írásait. Mint természettudományos műveltségű tudós úgy ítélte meg, hogy a reáliáknak kitüntetett szerepet kell kapniuk az oktatásban. Ugyanakkor hitt abban, hogy a klasszikus görög és latin stúdiumok humanizáló erővel hatnak a tanulók személyiségfejlődésére. Ez a „kettősség” (utraquizmus) állt tanári tevékenységének középpontjában.

A neves polihisztor jól ismerte a kortárs német filozófiai gondolkodók nevelési tárgyú műveit is, amelyek közül különösen az 1803-ban, Friedrich Theodor Rink által közzé tett „Kant über Paedagogik” (Kant a pedagógiáról) és Johann Friedrich Herbart 1806-ban publikált „Allgemeine Paedagogik” (Általános pedagógia) című munkája volt rá nagy hatással. Németországi utazásai során Orlay érdeklődéssel vásárolta meg – a fentiekén kívül – Johann Gottlieb Fichte, Georg Wilhelm Friedrich Hegel és Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher könyveit is. Velük együtt meggyőződéssel vallotta, hogy csak az etikára alapozott oktató-nevelő munka lehet eredményes és jellemformáló hatású.

Az 1820-as évek közepén Orlay több tervezetet készített az orosz iskolaügy megreformálására. Egyik pedagógiai munkájában olvashatjuk a következőket: „Az ifjúság helyes nevelése egyértelmű az állam jólétének megalapozásával. A helyes nevelésnek köszönhetők a tisztességes családapák, a becsületes állampolgárok, a derék közhivatalnokok. Minden helyesen gondolkodó ember tudja azt a megin-

gathatatlan igazságot, hogy ha valamennyi társadalmi osztály képzett és művelt volna..., úgy a tiszta erkölcs és erény eleve elejét venné a bűnözésnek és mindenkori akadályát szolgáltatná az oly végzetesen könnyelmű, feslett életmódnak, és ebből következően a nép valamennyi rétege a tiszta lelkiismeret okozta békés életnek és boldogságnak örvendezhetne... Miért legyenek kizárva a szegény szülők gyermekei az erény és becsület érzésének elsajátításából? Vajon mi ne tudnánk, hogy a szegénység alatt gyakran a legkiválóbb tehetségek rejtőznek? Vajon a mi halhatatlan Lomonoszovunk nem haláskunyhóból emelkedett oly magasan a gazdagok és rangosak fölé?"⁵⁴

Az új uralkodó, I. Miklós is nagyra értékelte Orlay tevékenységét, amit az mutat, hogy 1826. január 15-én valóságos államtanácsos-sá nevezte ki, december 3-án pedig 3000 gyeszjatyina (3270 hektár) földbirtokot adományozott neki. Mindezen elismerések ellenére Orlay nem kívánt tovább Nyezsiben maradni, hanem a főiskolai jogállású odesszai Richelieu-líceumba történő áthelyezését kérelmezte. A számára kedvezőbb klímájú Fekete-tenger parti városban 1826 őszén foglalta el igazgatói tisztét, amelyről 1828-ban a „Magyar Kurír” című lap is megemlékezett: „Minek előtte az orosz császárné Odesszát elhagyta és Szentpétervárra visszatért, Odesszában minden nevezetes intézetet és más látnivalókat megtekintett..., szeptember 16-án a Richelieu nevét viselő líceumot látogatta meg, ahol... gróf Witte és a líceum direktora, Orlay János valóságos államtanácsos (hazánk érdemes fia Bereg vármegyéből) által fogadtatott. Minden nevezetességet megvizsgálván Ófelsége ... az intézetben uralkodó tökéletes rendre nézve gróf Witte és Orlay urak előtt nagy meglepetését nyilatkoztatta ki.”⁵⁵

Orlay mindössze három évig vezethette az odesszai líceumot, mivel 59 éves korában, 1829. február 27-én váratlanul elhunyt. Haláláról a magyar sajtó viszonylag gyorsan, már április 25-én hírt adott.⁵⁶ Kapcsolatai a magyar tudósvilággal élete utolsó napjáig megmaradtak, amire Besse János Károly orientalista és utazó feljegyzései utalnak: „Orlay úr nem várta meg odaérkezésemet; e világtól búcsút vett, így hát az ajánlólevelet, amelyet Bécsből hoztam magammal, az elysiumi mezőkre küldhetem. Igen sajnálom ezen esetet, mert amint mondják, sok feljegyzései voltak neki a kaukázusi lakosokról; ezt valóban jó volna nemzeti történelmünk felvilágosítására bármely áron is megszerezni.”⁵⁷

Orlay leszármazottairól és örököseiről alig tudunk valamit. Csúpan annyi ismeretes, hogy orosz feleségétől három fia (Mihail, Alekszandr, Andrej) született, akik cári katonai szolgálatba léptek és – Jerney János őshazakutató 1845-ös odesszai feljegyzései szerint⁵⁸ – már magyarul sem tudtak.

Orlay orvosi és pedagógiai tevékenységének értékelésekor egyértelműen leszögezhetjük, hogy széles körű tudományos tájékozottsága és felvilágosult nézetei következtében méltó arra, hogy végre elfoglalhassa az őt megillető helyet a 18. század végi – 19. század eleji orosz művelődéstörténetben. A korabeli Magyarországról orosz szolgálatba lépők önzetlen támogatójaként ismert polihisztor megérdemli, hogy a jövőben újabb kutatások pontosítsák munkásságának egyes fejezeteit. Az apró mozaikokból összeálló Orlay–portré azonban csak akkor válhat teljesen árnyalttá és differenciálttá, ha a szerencsés kutatók közül valakinek sikerül megtalálni az ő ifjúkorától vezetett naplóját, feljegyzéseit, amelyekről Besse János Károly tett említést. Ezen adatok forráskritikai elemzését követően Orlay életműve érdemessé válik arra, hogy szaktudományos művek és történelmi regények „hősvévé” váljon.

Jegyzetek

¹ Orlay János életét és tevékenységét eddig hitelesen csak Tardy Lajos szaktanulmánya vizsgálta. Lásd: Tardy Lajos: Orlay János. In: Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 13. Budapest, 1959. 3–42. A szerző ezen írása egyidejűleg két nyelven (magyarul és oroszul) látott napvilágot. Ugyanez a tanulmány változtatás nélkül került kiadásra a következő művekben: Schultheisz Emil-Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Budapest, 1960. 133–163.; Ugyanók: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkih megycinszkih szvjazej. Moszkva, 1976. 181–217. Rövidebb terjedelemben, tudományos–népszerűsítő jellegű cikként publikálva: Goethe barátja, Gogol nevelője. In: Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1981. 118–126. A témára vonatkozóan legújabban V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. 46–56.; Ugyanó: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750–1815). In: Studia Slavica, tomus 38. (1993) 3–4. sz., 271–309; Ugyanó: Életutak találkozásai 1703 – 1848 (Érdekes fejezetek a tudományos kapcsolatok történetéből). Piliscsaba, 2004. 57–68.

² Tardy Lajos (1959) i. m. 3. A neves orvostörténész, Ja. A. Csisztovics úgy vélte, hogy Orlay Besszarábiában született; lásd: Csisztovics, Ja. A.: Pamjatnyik baronu Villje. Szankt-Petyerburg (a továbbiakban: SzPb.), 1860. 13.

³ Horváth Sándor: A magyar királyi Országos Levéltárnak az 1886–1907. években bemutatott címeres nemeslevelek jegyzéke. Budapest, 1908. 37.

- ⁴ Lavrovskij, N. A.: Gimnazija viszsih nauk v Nyezsinye. Kijev, 1879. 143.
- ⁵ Hám József: A nagykárolyi róm. kath. főgimnázium története, 1725–1895. Nagykároly, 1896. 27. Itt jegyezzük meg, hogy Schultheisz Emil és Tardy Lajos műve orosz nyelvű kiadásának (Glavi...) 181. oldalán – fordítási hiba következtében – a nagykárolyi gimnázium helyett tévesen a Bezbordoko kancellár által alapított nyezsini intézmény szerepel.
- ⁶ Tardy Lajos (1959) i. m. 4; Schultheisz Emil–Tardy Lajos (1976) i. m. 181. A szerzőknél téves adat szerepel, mivel az idézett jogakadémia nem Nagykárolyban, hanem Nagyváradon működött.
- ⁷ Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. Zweite Auflage. Leipzig, 1851. 130.
- ⁸ Lavrovskij, N. A. (1879) i.m. 144.
- ⁹ Hám József (1896) i.m. 27–28; Schultheisz Emil–Tardy Lajos (1976) i. m. 181–182. Az utóbbi szerzőknél tévesen szerepel, hogy az 1789/90-es tanévben Orlay a nyezsini gimnáziumban Hannulik János kollégájaként dolgozott. Ez az adat félrevezető, mivel Orlay 1817-től 1826-ig volt a nyezsini gimnázium igazgatója. Erről a tényről lásd: Lavrovskij, N. A. (1879) i.m. 145; Kukolnyik, N. V.: Licej knyazja A. A. Bezbordoko. SzPb., 1881. 189.
- ¹⁰ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69 (Departamentum scholarum nationalium), f.19., 76. sz. (1790. augusztus 25.)
- ¹¹ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69, f.3., 77. sz. (1790. november 16.)
- ¹² Orlay János (Ivan Szemjonovics Orlay) törzsorvos 1800. március 16-i szolgálati lapja: Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov (a továbbiakban: RGADA), f.1239, op.3, gy.39611, l.2. Ez a levéltári dokumentum meggyőzően bizonyítja, hogy Tardy Lajos azon véleménye, miszerint Orlay 1791. május 6-án érkezett Pétervárra, nem helytálló. Lásd: Tardy Lajos (1959) i. m. 4. Szeretnénk megemlíteni, hogy a moszkvai RGADA fondjaiban általam megtalált, Orlayra vonatkozó szolgálati lap nem azonos a Tardy Lajos által közölt irattal: RGADA, f.1349, op.4, gy.96, l.11; lásd Tardy Lajos (1959) i. m. 32; Schultheisz Emil–Tardy Lajos (1960) i. m. 153.
- ¹³ Csisztovics, Ja. A. (1860) i.m. 13.
- ¹⁴ RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.2.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.3.
- ¹⁷ Molnár József: Görög Demeter. In: Debreceni Szemle, 1938. 35–42.
- ¹⁸ Doromy Karola: Schedius Lajos mint német–magyar kulturkövetítő. Budapest, 1933. 16–18.
- ¹⁹ Életéről és munkásságáról lásd: Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954; Ugyanó: A Balugyánszky–vita. In: Századok, 1958. 348–363; J. M. Koszaczsevszkaja: Mihail Andrejevics Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetvertij XIX veka. Leningrad, 1971.
- ²⁰ RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.2.
- ²¹ RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.3.
- ²² RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.2.
- ²³ Uo.
- ²⁴ Uo. Itt említjük meg, hogy Tardy Lajos tévesen tünteti fel az 1800-as esztendő t Orlay udvari sebészi kinevezésének időpontjául. Lásd: Tardy Lajos (1959) i. m. 10.
- ²⁵ Csisztovics, Ja. A. (1860) i. m. 13.

- ²⁶ Tardy Lajos (1959) i. m. 11. Érdekességként említjük meg, hogy még az udvari tanácsosi cím elnyerése előtt, 1802. március 31-én Orlay felettebb alázatos hangvételű levelet írt Nyikolaj Novoszilcev grófnak, amelyben arra kérte, támogassa őt az uralkodó jóindulatának elnyerésében. Ezt az ez ideig ismeretlen levelet rendkívül értékes forrásnak tekinthetjük, mivel Orlay oroszországi tevékenységének részletes leírását tartalmazza. Lásd: RGADA, f.1239, op.3, gy. 39611, l. 1-4.
- ²⁷ Ezt a dokumentumot (RGADA, f.733, op.86, gy.30, l. 1-6.) közli: Tardy Lajos (1959) i. m. 11.
- ²⁸ Zeitschrift von und für Ungern, 1803. Band.1. 258-261. Orlay levelének teljes szövegét idézi: Tardy Lajos (1954) i. m. 139-141.
- ²⁹ Győry Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája. Budapest, 1900. 169.
- ³⁰ Orlay kimagasló botanikus tevékenységének elismeréseként Georg Franz Hoffmann (1760 - 1826) professzor az ő tiszteletére nevezte el az "Orlaya" növénynemzetséget. Lásd: Gustav Hegi: Illustrierte Mitteleuropäische Flora. Band V/2. Wien, München, 1927. 1066.
- ³¹ Tardy Lajos (1959) i. m. 14.
- ³² Uo.
- ³³ E latin nyelvű disszertáció teljes címe: Joannes Orlay: Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicias. Dorpati, MDCCCVII.
- ³⁴ Orlay disszertációjának rövid tartalmát ismerteti: Schultheisz Emil-Tardy Lajos (1960) i. m. 140-142.
- ³⁵ Benedek Klára: A Jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Budapest, 1942. 3-4. Érdekes megemlíteni, hogy e tudományos társaság első elnöke a magyar Teleki Domokos gróf volt. Ebben a tisztségben őt Dmitrij Golicin herceg követte, 1804-től pedig a Társaság élén J. W. Goethe állt.
- ³⁶ E latin nyelvű levél eredetijét közli: Tardy Lajos (1959) i. m. 35; Schultheisz Emil-Tardy Lajos (1960) i. m. 157.
- ³⁷ Tardy Lajos (1959) i. m. 17.
- ³⁸ MTA Könyvtár Kézirattára, 154. Schedius Lajos levelezése, 29. sz.
- ³⁹ Kovrigina, V. A.- Sziszojeva, J. K. - Sanszkij, D. N.: Megyicina i zdravoohranyenije. In: Ocserki ruszskoj kulturi XVIII veka. Csasztj 3. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1988. 64.
- ⁴⁰ Tardy Lajos (1959) i. m. 21.
- ⁴¹ Dr. Fessler's Rückblicke (1851) i. m. 22; Grot, Ja.: Puskin, jevo licejszkije tovariscsi i nasztavnyiki. In: Szbornyik otgelenyija russzkovo jazika i szlovesznosztyi Imperatorszkoj Akagyemii Nauk. T. 42. SzPb., 1887. 77., 81., 161-162.
- ⁴² E latin nyelvű mű eredeti címe: Joannes Orlay: Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum. Petropoli, MDCCCIX.
- ⁴³ Tardy Lajos (1959) i. m. 21.
- ⁴⁴ Uo. 22.
- ⁴⁵ Uo. Az eredeti dokumentum lelőhelye: RGADA, f.733, op.94, gy.32884, l.6-7.
- ⁴⁶ Tardy Lajos (1981) i. m. 123.
- ⁴⁷ Lavrovszkij, N. A. (1879) i. m. 145.
- ⁴⁸ Piszma N. V. Gogolja. SzPb., 1902. T. I. 14. Az ifjú Gogol a VIII., XV., XXIII., XXIV., XLI., XLII., XLVII., XLVIII., XLIX. és az LIII. számú leveleiben tett említést az iskolaigazgató Orlayról.

⁴⁹ Gajecikij, Ju. A.: Gogol. Biograficseszkaja poveszty. Moszkva, 1954. 21–28. A tanár Orlay és a tanítvány Gogol kapcsolatát jól illusztrálja az alábbi történet: egy alkalommal, amikor Gogol – az iskolai csínytevése miatti büntetéstől félve – olyannyira hihetően szimulálta a rajta kitört örültséget, hogy Orlay két héten át ápolta a "betegét". Mídmön a büntetés veszélye elmúlt, Gogol természetesen azonnal "meggyógyult". Az "igazságról" értesülve, Orlay nem szabott ki szigorú büntetést, ezzel is kifejezésre juttatva fantáziadús növendéke iránti megértését. Lásd: Kukulnyik, N. V. (1881) i. m. 268.

⁵⁰ Orlay levelezésének egy részét közli: Szvencickij, I. Sz.: Matyeriali po isztorii vozrozsgyenyija Karpatszkoj Ruszi. Lvov, 1905. 47–49.

⁵¹ Krecsmarik Endre: A magyarság eredetéről. In: Uránia, 1921. 1. sz., 5–10.

⁵² Lavrovcszkij, N. A. (1879) i.m. 145.

⁵³ Jofanov, D. M.: Biografija Gogolja. Moszkva, 1954. 268–273.

⁵⁴ Tardy Lajos (1959) i. m. 26.

⁵⁵ Uo. 29.

⁵⁶ Az első magyar nyelvű híradás Orlay haláláról: Hasznos Multságok, 1829. 33. sz.

⁵⁷ J. Ch. Besse: Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie-Mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. Paris, 1838. T. V.364. Besse János odeszszai tartózkodásáról: Radó György–Tardy Lajos: Világjáró Besse János. Budapest, 1963. 27-35; Péter László: Magyarok Odesszában. Szeged, 1976. 7–8.

⁵⁸ Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845. II. kötet. Pest, 1851. 229.

KEGYENCEK KÖZT AZ ELSŐ

(GRIGORIJ PATYOMKIN, 1739-1791)

II. Katalin (1762–1796) uralkodása alatt a kegyencek kiválasztásának és beiktatásának szövevényes szertartása alakult ki. E „különleges szolgálat” külső jele mindenkor a főhadsegédi cím és a vezérőrnagyi rang odaítélése volt. Az „éjszaka cárijának” lakását a pétervári palotában rendezték be, közvetlenül az uralkodónő lakosztálya alatt, amellyel titkos lépcső kötötte össze. Amikor beiktatták, nagy összegű pénzajándékot – általában százezer rubelt – kapott, majd további pénzösszegek, birtokok, ékszerek, ajándékok (prémköpenyek, díszkardok stb.), hazai és külföldi kitüntetések, rendjelek és címek következtek.

Mindezek fejében a kegyenc kötelességei közé tartozott az uralkodó személye melletti állandó szolgálat. Nem volt szabad a palotából engedély nélkül távoznia, más hölgyekkel intim beszélgetést folytatnia és a cárnővel az udvari tisztviselők jelenlétében „bizalmaskodnia”. A kegyenc sajátos státust jelentett: mindenki a kegyét kereste, képmutató hízélgés vette körül, és fontosabb államügyekben sohasem döntöttek nélküle. Ugyanakkor szigorúan tilos volt – saját érdekében – egyetlen jellel is sejtetnie valódi helyzetét. Katalin rendkívül kényes volt erre! Végül a kegyenc egy szép napon – miután bőkezű búcsúajándékban részesült – utódának adta át helyét. A cárnő nem volt kicsinyes a szerelemben: ha valakit megkedvelt, végtelenül türelmes, megbocsátó, jóságos és bőkezű tudott hozzá lenni. Bár nem volt szerencséje a férfiaknál, mégis tévedne az, aki cinikus Messalinának tartaná és Claudius (Kr. u. 41–54) római császár nimfomán hitveséhez hasonlítaná. II. Katalin ugyanis nemcsak szerelmet keresett kegyenceinél, hanem a családi légkört és az otthon meghittségét is. Közülük különösen Grigorij Alekszandrovic Patyomkin, az „oroszk Alkibiadész”-nak nevezett államférfi, hadvezér, diplomata, Novorosszija kormányzója, számos fekete-tengerparti város és kikötő alapítója, a déloroszk sztyeppvidék lakosságának betelepítője vált ismertté, akiről már életében is legendák keringtek.

Patyomkin eloroszosodott lengyel nemesi családból származott, akinek ősei közül nagyapja, Pjotr Ivanovic (1617–1700) cári követ volt Alekszej Mihajlovic (1645–1676) uralkodása alatt. Apja, Alek-

szandr Vasziljevics (1675–1746) ezredes Szmolenszk környékén örökölt kisebb birtokot. 1724-ben, negyvenkilenc éves korában jutott arra az elhatározásra, hogy feleségül veszi Darja Vasziljevna Kongyirovát (1704–1760), egy felettebb csinos, húszéves özvegyet. A mélyen vallásos érzelmű apa azonban bigámiát követett el, mivel eltitkolta, hogy már nős. Mindez csak néhány hónap múlva derült ki, amikor az ifjú asszony várandós lett. Kétségbeesett helyzetében akkor az első feleséghez fordult, a lábai elé vetette magát és a segítséget kérte. Az öregedő asszony, akinek nagyon boldogtalan élete volt Patyomkin ezredes mellett, rendkívül megértőnek és segítőkésznek bizonyult: saját elhatározásából kolostorba vonult, amivel egy csapásra megoldotta a kínos helyzetet.

Patyomkin ezredes és Darja Vasziljevna házasságából elsőként egy Marija nevű kislány született, aki később Vaszilij Andrejevics Engelhardt balti nemeshez ment feleségül. Utána újra leány következett, Jelena, ő Alekszandr Szamojlov udvari tanácsosnak lett a hitvese. Amikor végre fiúgyermek látta meg a napvilágot, az apa azt a különös gondolatot vette a fejébe, hogy nem tőle származik. Ezért a gyermeket, Grigorij Alekszandrovicsot nem otthon, hanem Csizsovo falu gőzfürdőjében szülte meg az anya 1739. szeptember 13-án. Később még három testvér született: Pelageja, Darja és Nagyezsda.

A fiú tanítását kezdetben a falubeli pópára bízták, tőle tanulta meg az olvasás és a betűvetés tudományát. A tanulást szörnyen unalmasnak tartotta, ugyanakkor tudjuk róla, hogy a zene teljesen lenyűgözte. Ötévesen keresztapja – apja unokatestvére –, Grigorij Matvejevics Kiszlovszkij moszkvai hivatalnok házába került. 1746-ban, amikor apja meghalt, anyja és leánytestvérei is ide költöztek. Szergej nevű unokatestvérel együtt Littken iskolájába jártak, ahol különösen a nyelvtanulásban mutatott rendkívüli tehetséget. Gyorsan elsajátította a latint, a görögöt, a németet, a franciát, de eredményesen haladt a történelem, az irodalom, a filozófia és a hittudomány alapjainak tanulásában is. Akkoriban gyakran azon tépelődött: katonai pályára lépjen-e, vagy beálljon szerzetesnek? A család úgy döntött, hogy Grigorijt 1755-ben beíratják az újonnan alapított Moszkvai Egyetemre, ahol a következő évben – kiváló tanulmányi előmenetelért – aranyéremmel tüntették ki. 1757-ben is az intézmény legjobb hallgatói között szerepelt, akiket Pétervárott bemutattak I. Erzsébet (1741–1761) cárnőnek. Amikor azonban visszatért Moszkvába, kezd-

te elhanyagolni a tanulást, ezért 1760-ban – A. A. Barszov professzor javaslatára – kizárták az egyetemről. Közben 1755 májusában – mint minden nemesifjú – ő is megkezdte a katonai szolgálatot, amelynek során 1757-ben káplár, 1758-ban őrmester, a következő évben pedig hadnagy lett.

Ezzel párhuzamosan I. Erzsébet cárnő unokaöccse, a trónörökös, Pjotr Fjodorovics nagyherceg (eredeti nevén: Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp), a későbbi III. Péter segédtsíztjévé nevezték ki. Bár anyagi helyzete meglehetősen szerény volt, hiszen szmolenszki birtokán mindössze csak 439 jobbágyot mondhatott magáénak, ez idő tájt úgy élt a hadseregben, mint a többi fiatal nemes: ivott, kártyázott, udvarolt. A legjobb körökben forgott, a fővárosi aranyifjúság egyik ismert alakja lett. Közele barátai az Orlov fivérek voltak, akik 1762. június 28-án a gárdaezredekkel államcsínyt hajtottak végre, és megbuktatták Katalin férjét, III. Péter cárt. Ő is tagja volt annak a gárda-csapatnak, amelyik a letartóztatott uralkodót Oranienbaumtól (mai neve: Rambov) Ropsáig kísérte, ahol az összeesküvők július 6-án brutális kegyetlenséggel meggyilkolták. Szolgálataiért Patyomkin az akkor 33 éves II. Katalintól 10 ezer rubelt, egy ezüst étkészletet, továbbá 400 jobbágyot kapott a moszkvai kormányzóságban. Ugyanabban az évben a cárnő megbízásából Stockholmba utazott, hogy a trónváltásról tájékoztassa a svéd udvart.

Grigorij Alekszandrovics akkoriban huszonharmadik évében járt; szép, szabályos, intelligens arcú, barna hajú, feltűnően magas, karcsú ifjú volt. Igazi Alkibiadész, ahogyan a kortársai jellemezték. Sokban megegyezett ókori alteregójával: ő is kítűnt testi szépségével, ragyogó szellemi adottságaival, erős akaratával és bátorságával, amely időnként féltelenségbe csapott át. Az udvarhoz az öt Orlov testvér jóvoltából jutott be, akik szerették, mivel nagyszerűen tudta mulattatni a társaságot. Hangjával és mimikájával utolérhetetlen ügyességgel utánzott mindenkit. Még a cárnőt is megneveltette, amikor kicsúfolta annak németes kiejtését, rossz akcentusát. Hallatlan merészségnek számított ez, de vakmerőségét Katalin tetszéssel fogadta, és felfigyelt a szellemes, vidám, zeneértő gárdatisztre. Ez még az Orlovoknak is feltűnt – akik közül Grigorij 1773 tavaszáig élvezte a cárnő bizalmát –, és egy alkalommal alaposan elverték a túlságosan magabiztos vetélytársat. Állítólag ekkor vesztette el egyik szemét, és ettől fogva mindenki „félszemű Alkibiadész”-ként vagy

„Küklopsz”-ként emlegette. (Egy másik magyarázat szerint Patyomkin gyulladás következtében vesztette el szeme világát!) Ez a csapás annyira megviselte, hogy teljesen visszavonult az udvari élettől, és tizennyolc hónapon át szinte remeteként élt egy kolostorban, olvasással és elmélkedéssel töltve idejét. Főleg teológiai kérdések érdekelték, amelyek megnyugtatóan hatottak kedélyállapotára.

Patyomkin remeteségéről hamarosan a cárnő is értesült. Furcsának találta a fiatal tiszt különcségét, de lelkiismeret-furdalást érzett szemének elvesztése miatt. Ezért – a történelem különös fintora! – Grigorij Orlovot (1734–1783) bízta meg Patyomkin visszahívásának megszervezésével. Ez hamarosan meg is történt, majd a cárnő újabb kegyekben részesítette. Ettől kezdve Patyomkin pályája üstökösként ívelt felfelé: 1764 elejétől a Szent Szinódus felügyelője, a lovas-testőrök kapitánya (1766), az 1767. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tagja, 1768 szeptemberétől udvari kamarás (excellenciás címmel). Közben kitört az 1768–1774. évi törökellenes háború, ahova Katalin beleegyezésével önkéntesnek vonult be 1769 januárjában. A cárnő külön ajánlólevele alapján előbb Szergej Fjodorovics Goligin herceg, majd Pjotr Alekszandrovics Rumjancev gróf parancsnoksága alatt szolgált. Mivel ez utóbbi igyekezett őt távol tartani és megóvni a harcok veszélyétől – félve a cárnő esetleges szemrehányásaitól –, Ivan Andrejevics Prozorovszkij (1712–1786) tábornok harcoló alakulatához kérte magát. A kérvény elérte célját, és írója hamarosan a csatatereken bizonyíthatta be különleges rátermettségét, bátorságát. A besszarábiai Hotyin melletti csatában férfias helytállásról tett tanúbizonyságot, ezért őrnagyi rangra emelték, majd a Szent Anna- és a Szent György-rendjelet kapta.

Amikor 1772 telén Patyomkin rövid időre visszatért Pétervárra, Katalin külön kihallgatáson fogadta. A pletyka szerint Grigorij ekkor bevallotta a cárnő iránt érzett szenvedélyes szerelmét, és ettől kezdve személyes leveleket írhatott „Észak Szemirámiszának”, ahogyan az uralkodónót Voltaire nevezte. Patyomkin érzelme kétségtelenül viszonzásra talált, amit a cárnő 1773. december 4-ei levele is bizonyít: „Nemes őrnagyom! Miután nagyon fontos számomra, hogy birodalmam lelkes, bátor, tehetséges és ügyes alattvalói életben maradjanak, arra kérem, ne tegye ki önmagát veszedelemnek. Ha végigolvassa ezt a levelet, talán azt fogja kérdezni: milyen okból írom? Az én válaszom: azért, mert bizonyítékul szolgálhat arra nézve, hogy

szívemen viselem a sorsát. Maradok mindig őszinte jóakarója: Katalin.”

1774 elején, amikor Patjomkin visszatért Pétervárra, az udvarban mindenütt az egykori kegyenc, Grigorij Orlov menesztéséről és az új főhadsegédről, Alekszandr Szemjonovics Vaszilcsikovról (1746-1813) beszéltek. Ez utóbbi akkor költözött be Orlov egykori helyére, amikor ő 1773 végén a törökkel való tárgyalásokat vezette egy Kücsük-Kajnardzsi nevű településen (a mai bulgáriai Kajnardzsában). Az Orlovval való szakítás kiváltó oka abban keresendő, hogy a cárnő időközben értesült a „hűtlen szerető” és Golicina hercegnő bizalmas kapcsolatáról. A kegyvesztett kegyencet, akitől Katalinnak három gyermeke született, kiköltöztették lakosztályából. Végielégítésül hercegi rangra emelték, de el kellett hagynia a pétervári udvart. Utóda, Vaszilcsikov – ez a szellemtelen szépfiú – azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket és Patjomkin könnyúszerrel kiűtötte a nyeregből.

A félszemű óriás először csak a cárnő kíváncsiságát keltette fel, aztán az érdeklődését, majd a csodálatát. Lassan azon vette magát észre, hogy szerelmes a férfiba, aki már eddig is hűséges alattvalónak és szenvedélyes udvarlónak bizonyult. Lenyűgözte őt az új kegyenc szellemessége, széles körű katonai, vallási, politikai és diplomáciai ismerete, tájékozottsága. Jól megértették egymást, és tökéletes összhangban játszották szerepüket a külvilág előtt.

1774. március elsején a cárnő arról értesítette Alekszandr Iljics Bibikov tábornokot, hogy Patjomkint főhadsegédévé és vezérőrnaggyá nevezte ki. Három napra rá Robert Gunning angol követ azt jelentette Suffolok hercegének, hogy Vaszilcsikov kiköltözött lakosztályából. Majd így folytatta: „Ha nem ismerném eléggé az itteni viszonyokat, a legvégzetesebb fejleményekre kellene számítanom. Így azonban egyelőre megelégszem annyival, hogy megírom, kiról van szó. Patjomkin tábornok körülbelül egy hónapja érkezett ide a harctérről, ahol a háború eleje óta működött és ahol, úgy hallom, mindenki utálta. Valóságos óriás, groteszk megjelenésű ember és távolról sem lebilincselő jelenség. Úgy látszik, kitűnő emberismerete van, ért az intrikához, és bár hírhedten feslett életű, közeli kapcsolata van a papsággal is. Tehetségével, tekintve az itteni általános tunyaságot és tehetetlenséget, azzal a reménnyel hízeleghet önmagának, hogy

sikerül olyan magasságokba felkerülnie, ahova fékezhetetlen nagy-ravágyása hajtja.”

Katalin 45. életévében járt ez idő tájt, tehát új szerelme kerek tíz évvel volt fiatalabb nála. A cárnőt kirobbanó életerő, valamint hihetetlen lelki és testi frissesség jellemezte. Sok fiatal hölgy irigyelte üde arcbőrét, romantikus szenvedélyességét, bár orvosai szerint sem a gyomra, sem a vérkeringése nem volt a régi, ráadásul egyre jobban elhízott.

Patyomkin kapcsolatuk első percétől érezhette, hogy Katalin iránt érzett szenvedélye viharos és forró viszonzásra talált. Ő azonban nemcsak szeretni és szolgálni, hanem vezetni és irányítani is kívánta álmai asszonyát, s rajta keresztül az egész Orosz Birodalmat. Magának a cárnőnek is tapasztalnia kellett, hogy a szerelmes gavalér gyakran jeleneteket rendezett, különösen féltékenységi rohamai idején. Igaz, volt is miért, hiszen Katalin sohasem tagadta korábbi szerelmi kapcsolatait, köztük a Szergej Szaltikov és Andrej Csernisov gróffal, a Stanislaw Poniatowskival (az általa lengyel királlyá emelt szalonarszlánnal), a Grigorij Orlovval, továbbá a Vaszilcsikovval folytatott viszonyt. Az uralkodónő vallomásai azonban aligha nyugtathatták meg az új kegyencet, akinek örült féltékenységét semmi sem csillapította. A „múlt” állandóan gyötörte, dührohamokra ingerelte, amelyek tartós levertséget idéztek elő nála. Ilyenkor napokig a pamlagon hevert, egyetlen köpenyben, amely alatt sohasem hordott fehérneműt. Melankólia és depresszió idején többször – néhány hétre – kolostorba vonult, és kizárólag vallásos elmélkedéssel töltötte napjait.

II. Katalin mindig kész volt kibékíteni ezt a szeszélyes férfit, akit leveleiben arany fácánnak, büszke kozáknak, moszkovitának, bozóti tigrisnek, oroszlánnak, hitetlen gyaurnak és márványszobor szépségnek becézgetett. Persze, Patyomkin is tudott gyengéd lenni, de leveleiben mindig megtartotta a kettőjük között levő távolságot. Rendszerint „Anyácskának” vagy „Madame”-nak szólította a cárnőt, de elődeitől és utódaitól eltérően sohasem használta az uralkodónő keresztnevét. Ha államügyről volt szó, egyetlen alkalommal sem engedte meg magának a bizalmaskodást és a közvetlen hangnemet.

Az udvar s különösen az Orlovok természetesen nem titkolták aggodalmukat Patyomkin egyre növekvő befolyása miatt, és nagyon örültek volna, ha sikerülne tőle megszabadulniuk. Nem sajnálták a

fáradtságot fondorlatos intrikákra, alattomos pletykákra és rosszindulatú megjegyzésekre. Érthetően nyugtalanította őket, hogy gyűlölt riválisuk szédületes gyorsasággal emelkedett pályáján, és még Katalin gondolatain is uralkodott. Az áskálódások ellenére a cárnő és Patyomkin kapcsolata 1774-ben semmit sem változott, sőt – egyes feltételezések szerint – állítólag az év végén Pétervár egyik külvárosi, Szent Sámson nevét viselő templomában, Marija Perekusina udvarhölgy, továbbá két tanú (Alekszandr Nyikolajevics Szamojlov, Alekszandr Csertkov) és a pravoszláv pápa jelenlétében házasságot is kötöttek. Ez a feltevés természetesen nem bizonyítható egyértelműen, annak ellenére sem, hogy Katalin leveleiben több helyen férjének, házastársának említi kegyencét.

Patyomkin nemcsak Katalin felett gyakorolt kétségtelen hatalmat, de hamarosan az udvarban, a külügyek és a diplomácia irányításában, valamint a hadsereg vezetésében is döntő szava lett. Ennek az erősödő befolyásnak a bizonyítéka volt az altábornagyi és a Preobrazsenszki-gárdaezred parancsnokává való kinevezése. Ezután sorozatosan következtek a különféle kitüntetések, méltóságok, birtokadományozások és jutalmak. 1774 májusában nevezték ki a Titkos Tanács tagjává, egy hónap múlva pedig a Haditanács alelnöke lett. Ezzel egyidejűleg a cárnő grófi rangra emelte, és egy gyémántokkal kirakott karddal jutalmazta. Egymás után nyerte el az orosz rendjeleket és rangfokozatokat, így 1774 végén a György-keresztet és a Szent András-rendet. A cárnő arról is gondoskodott, hogy kegyence külföldi kitüntetésekben részesüljön. Poroszország a Fekete Sas- és a Szent Szaniszló-renddel, Dánia a Fehér Elefánt-, Svédország a Szent Szerafin-keresztel tüntette ki. A cárnő közbenjárására 1776 márciusában a Német-római Birodalom hercegi rangját kapta Mária Teréziától és a társuralkodó II. Józseftől. Anglia és Franciaország azonban mereven elzárkózott bármiféle kitüntetés odaítélésétől.

A szerzteágazó munka (így az 1775. évi kormányzósági reform kidolgozása; Dél-Ukrajna katonai védelme; a Krím Oroszországhoz csatolása; a városok és kikötők építése; a birodalom katonai, pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek felügyelete; ünnepségek, fogadások, utazások szervezése; manufaktúrák létesítése stb.), az ellenséggel való állandó küzdelme és a Katalinhoz fűződő őszinte szerelme három ember energiáját igényelte. A cárnő valóban büszke volt arra, hogy az új kegyenc nemcsak szerelmes lovag, de tehetséges államfér-

fi és a szó igazi értelmében: élettárs. Lassan minden döntés Patyomkin kezébe került, és még azt is ő írta elő, hogy kik részesüljenek kitüntetésben. A svéd követ, Gustav Adam von Nolcken (1733–1813) báró szerint Patyomkin annyira ura volt a helyzetnek, hogy lassan az udvar egész képét átformálta, és egyértelműen olyan színezete volt a dolognak, mintha ténylegesen ő uralkodna a birodalomban.

Hamarosan az újonnan meghódított Dél-Oroszország (Novorosszija) kormányzója lett. A cárnő ez alkalommal igazgyöngyökkel borított ikonnal ajándékozta meg és elrendelte, hogy Patyomkin havi 12 ezer rubel fizetésben részesüljön. Ezenkívül – nagyobb ünnepekkor – rendszeresen jelentős pénzjutalmakat kapott, általában 100 ezer rubel összegben. Közel félmillió rubelért vásárolta meg számára Katalin az ún. Anyicskov-palotát, majd ennek a duplájába került a híres Tauriai márványpalota felépítése, ahol 3-4 ezer vendég számára rendeztek estélyeket. Patyomkin rövidesen Oroszország egyik legnagyobb földbirtokosa lett, akinek vagyonát a kortársak 28 millió rubelre becsülték. (Érdekességképpen említjük meg, hogy a cárnő uralkodásának végén a birodalom bevételeinek összege mintegy 60 millió rubelt tett ki!)

A cárnő bizalmát, valamint annak külső jeleként megnyilvánuló sorozatos kitüntetésekét Patyomkin természetesen a maga módján igyekezett meghálálni. Hatalmas munkabírása és hihetetlen ambíciója nem ismert akadályt. Még ellenségei, köztük Pál cárevecis, Nyikita Panyin gróf (a külügyek irányítója), Ivan és Zaharij Csernisov, az Orlovok, Jekatyerina Romanovna Daskova hercegnő (a Pétervári Tudományos Akadémia elnöke) és Jacob Siewers novgorodi kormányzó is kénytelenek voltak elismerni szaktudását, államférfíúi erényeit, szervezőképességét és az állam szolgálata iránti ügybuzgalmát.

1776-ban két éve tartott már a cárnő és Patyomkin szerelmi viszonya. Annak ellenére, hogy kétségtelenül szerették egymást, mégis állandóan viharos jelenetek játszódtak le közöttük. Gyakran kiszámíthatatlan módon tört ki Patyomkin örült féltékenysége, búskomorsága, életuntsága vagy valami elképesztő szeszélye. Folyton szemrehányással illette a cárnőt, hogy eltűri az ellenük irányuló intrikákat és udvari pletykákat.

Lassanként Katalinnal folytatott kapcsolatát is nyűgös tehernek érezte. Tisztában volt azzal, hogy a cárnő mégiscsak bármikor me-

nesztheti, és elődjei sorsára juttathatja. Mint nagyszerű emberismerő, kiváló pszichológiai érzékel megáldott „favorit”, előre sejtette a dolgok alakulását, ezért bámulatos ügyességgel és körültekintéssel készítette elő „visszavonulását”. Olyan taktikusan és fondorlatosan járt el, hogy hatalma 1776 után sem csökkent, sőt szinte korlátlanul megnőtt. Katalin változatlan bizalmát élvezve, ettől kezdve ő maga választotta ki és bocsátotta el utódait, az egymást követő kegyenceket (köztük Pjotr Zavadovszkijt, Szemjon Zoricst, Ivan Rimszkij-Korszakovot, Alekszandr Lanszkojt, Alekszandr Jermolovot, Alekszandr Mamonovot, Platon Zubovot). Ebből persze jelentős hasznot húzott, mivel a cárnő új bizalmasa általában 100 ezer rubellel honorálta Patyomkin „önzetlen” támogatását.

A pétervári palotából való távozása után Patyomkin igyekezett gyorsan elfelejteni bánatát. Futó szerelmi kalandjai mellett hosszabb-rövidebb viszonyt folytatott unokahúgaival is, akik ennek fejében gazdag férjeket kaptak. Különösen Alekszandra szerette ezt a kiszámíthatatlan, elviselhetetlen és mégis feledhetetlen férfit.

Patyomkin változatlan energiával és ambícióval vett részt az államügyek intézésében. Nem kis gondot jelentett számára Dél-Ukrajna katonai védelme, a török és tatár csapatok meg-megújuló támadásainak visszaverése. Vitathatatlan érdemeket szerzett a Krím félsziget Oroszországhoz csatolásában (1783) és az 1787–1791. évi törökellenes háború sikeres megvívásában. A Fekete-tenger partvidékének megszerzése után városok, kikötők, erődök építéséhez fogott, és rendkívül fontosnak tartotta a vidék mihamarabbi benépesítését. Éppen ezért szigorúan megtiltotta a déli tartományokba szökött jobbágyok üldözését és visszaszolgáltatását földesuraiknak. Nem kerülte el figyelmét a rábizott területek szárazföldi és vízi útjainak javítása, manufaktúrák alapítása, kereskedelmi központok létrehozása, a helyi közigazgatási intézmények kiépítése, pompás középületek és parkok létesítése sem. Tisztában volt azzal, hogy sikereinek egyik záloga az ütőképes hadsereg létrehozásában és jó ellátásában rejlik. 1783-ban reformok egész sorát vezette be a hadseregben, így megváltoztatta az egyenruhákat: bő nadrág, rövid szárú csizma használatát írta elő, megtiltotta a varkocs és a haj rizsporozását, csökkentette a büntetések szigorát, ellenezte az újoncok megkorbácsolását, s az emberségesebb bánásmódot szorgalmazta. 1786-ban elrendelte az ezredek pénzügyi kiadásának pontos kimutatását, va-

lamint önálló kaukázusi és szibériai hadsereg felállítását. Két év múlva a lovasság és a gyalogság létszámának emelését írta elő, s ezzel párhuzamosan új egészségügyi szabályzat bevezetését rendelte el a hadseregben.

Ha időnként visszatért Pétervárra, nagy mulatságokat, látványos bálokat rendezett. Némelyik ezek közül 50-60 ezer rubelbe került, és Sir James Harris angol követ jelentése szerint az egyik alkalommal Katalin és Patyomkin – a meghívott vendégek nagy örömeire – keleti ruhába öltözve, török táncot lejtett. Ünnepségek idején gyakran menesztette futárait Asztrahánba friss kaviárért, a Krímbe gyümölcsért, a Volgához különleges halért. Igazi ínyenc volt, akiről legendák keringtek: egész Pétervár beszélt háromezer rubeles leveséről, amelyet ezüst fürdőkádban tálatatott fel vendégeinek. Rendezvényeinek pompájával még a kritikus szemű külföldieket is elkápráztatta, akik elismeréssel és némi irigységgel nyilatkoztak kifinomult ízléséről.

Hihetetlenül közönséges és durva tudott azonban lenni haragjában, dühkitöréseinek idején. Egyre kiszámíthatatlanabbak lettek szeszélyei, és élete utolsó évtizedében tüntetően igyekezett megbotráncoztatni másokat. Az egyik mogiljovi látogatása során az ócska utazóköpeny alatt még alsóneműt sem viselt, és így fogadta az üdvözlésre megjelent pravoszláv érseket, a katolikus püspököt, a zsidó rabbit, valamint a város előkelőségét. Az 1780-as években kényekedvére váltogatta a kegyenceket is, akikkel szemben mindig kinyilvánította megvetését és lenézését. Egyikük, Alekszandr Petrovics Jermolov (1754-1835) azonban „hálátlan” lett, és nyíltan szembe fordult vele az uralkodónó tiszteletére rendezett udvari fogadáson. Patyomkin ekkor Katalinhoz fordult: „Ő vagy én? Ha ez a senki itt marad, akkor én kilépek az állami szolgálatból.” A cárnő rövid ideig habozott, majd parancsára kivezették a teremből az elbizakodott Jermolovot, és helyére hamarosan – Patyomkin ajánlatára – a 23 éves gárdatiszt, Alekszandr Matvejevics Dmitrijev-Mamonov (1758-1803) került.

Patyomkin rendkívül büszke volt államférfiúi és hadvezéri sikeire, valamint azokra az eredményekre, amelyeket Novorosszija kormányzójaként ért el. Éppen ezért meg akarta mutatni a cárnőnek és kíséretének mindazt, amit egy évtized alatt teremtett. 1786-ban maga dolgozta ki és ellenőrizte híres útitervének minden fázisát: kiválasztotta a különböző ünnepek helyét, utasította a közigazga-

tás helyi vezetőit, hol építsenek palotákat és szálláshelyeket a cárnó és udvari kísérete részére. Ezen kívül hajókat, díszes gályákat építtetett, térképeket, útmutatókat állíttatott össze, sőt a neves olasz zeneszerzővel, Giuseppe Sartival (1729–1802) külön zeneműveket is komponáltatott erre az alkalomra.

Nagy előkészületek után, 1787. január 18-án indult el Carszkoje Szelóból – fülsiketítő üdvlövések közepette – II. Katalin és kísérete, amelynek soraiban ott volt Stanisław August Poniatowski lengyel király, II. József osztrák császár, Charles Joseph de Ligne herceg, továbbá mintegy 2000 külföldi diplomata és orosz arisztokrata. Mivel kemény téli idő volt, a társaság hatalmas szánokon indult el a friss havon. Patyomkin 14 ház alakú és 124 kisebb szánon repítette vendégeit. Minden pihenőhelyen 560 paripa várta őket, egész csapat kováccsal, mesteremberekkel, akik a szükséges javításokat nyomban elvégezték. Az első szánon – amelyet 30 ló vontatott – utazott maga a cárnó, udvarhölgyeivel és Mamonovval, az akkori kegyencsel. A szán méreteire jellemző, hogy azon fogadó-, dolgozó- és hálószoba, valamint könyvtár volt található. Ezután következtek a külföldi vendégek: Louis Philippe de Ségur (1753–1830), a szellemes versailles-i gavallér, Alleyne Fitz-Herbert (később Lord St. Helens), az új angol követ, Ludwig von Cobenzl gróf, a bécsi arisztokrata, az előkelő társaság egyik legnépszerűbb tagja. Az állam vezető személyiségei közül csak Pál cárevics hiányzott feleségével és gyermekeivel, aki közismerten rossz viszonyban volt anyjával.

Katalin és karavánja naponta átlagosan 80-100 versztnyi (1 verszt = 1067 méter) utat tett meg, és gyorsan közeledett Kijev felé, ahol nagyobb pihenőt szándékoztak tartani, mielőtt a Dnyeperen hajóra szálltak volna. A cárnó az út alatt sem változtatott megszokott életmódján: reggel hat órakor kelt, fogadta titkárait, az állami hivatalok vezetőit, az udvari méltóságokat és a diplomatákat, majd kilenc órakor mindenki elfoglalta helyét a szánokon, és lélegzetelállító sebességgel robogtak céljuk felé. Délután két óra tájban ebédeltek, és este hétkor érkeztek meg az éjszakai szállásra. Rendszerint a kormányzók palotáiban vagy állami épületekben tértek pihenőre a vendégek. Kijevben a Cobenzl gróf számára kijelölt palota – amelyet tréfásan „Európa-kávéháznak” neveztek el – volt a legtágasabb, ezért legtöbbször itt találkoztak, táncoltak, pletykáltak és tárgyaltak egymással az udvaroncok és a diplomaták. Jellemző, hogy Patyomkin – aki

az összes multság szervezője volt – a kijevi kolostorban szállt meg, bezárkózott cellájába, és igyekezett távol maradni a vigasságoktól. De mégis tudott mindenről, állandóan intézkedett, jelentéseket hallgatott meg, gondoskodott az utazás további szervezéséről. Jól tudta, milyen fontos az a hatás, amelyet az utazás tesz Európa vezető diplomatáira, hiszen egy újabb törökellenes háború elkerülhetetlennek látszott.

Amikor az időjárás kissé megenyhült, május elsején Katalin és kísérete végre elhagyhatta az „orosz városok anyjának” nevezett ősi Kijevet. Legelől két hatalmas gálya, majd 73 kisebb hajó haladt a Dnyeperen lefelé, és 3000 matróz teljesített szolgálatot rajtuk. A vezérhajón a vendégeket Giuseppe Sarti zenekara szórakoztatta. A második gályán kapott helyet az angol és az osztrák követ, majd egy hatalmas – közös multságok színhelyéül szolgáló – bárka következett.

A hajóraj – amelyet Ligne herceg tréfásan és felettébb találoan „Kleopátra flottájának” nevezett – fenségesen úszott a folyón. A parton mindenütt – a vendégek nem kis megdöbbenésére – festői szépségű falvak, állatsordáikat terelő és a legújabb divat szerint öltözködő parasztok voltak láthatóak, akik lelkesen éljeneztek, kendőket lobogtattak. A hajó utasai időnként partra szálltak, hogy meggyőződjenek arról: miként élnek a hűséges orosz alattvalók. A külföldiek nem győztek álmélnokni azon, micsoda jólétben élnek a cári birodalomban. Közülük senki sem érezte túlzónak a cárnő azon kijelentését, miszerint „alattvalói asztalára mindennap kerül tyúkhús, de az utóbbi időben nagyobb becsben tartják a pulykát”. Csak később – Gerhard Helbig diplomata 1809-ben publikált könyve nyomán – derült ki, hogy mindez a gazdagság Patyomkin szemfényvesztő manipulációja volt, hiszen a pompás házakat és berendezésüket állítólag színházi dekorációkból építtette. Amíg a cárnő és kísérete éjszakai nyugovóra tért, a mindenható kegyenc emberei titokban továbbszállították a „kellékeket”, és másnap reggelre új falvakat emeltek azokból. (Az orosz történészek egy része az elmúlt évtizedekben határozottan tagadja a Patyomkin-falvak történetét, és csupán a „rosszindulatú” külföldi útleírók kitalálásának tartja!)

A kirándulás résztvevői számára lebilincselő élményt jelentett Jekatyerinoszlav (ma: Dnyepropetrovszk), Herszon, a Krím félsziget és Bahcsiszeráj látványa. Ez utóbbi helyen felkeresték a Girej kánok

palotáját is, ahol különösen a keleti pompa, a bazár, a müezzinek hangja és a tatár előkelőségek üdvözlő beszédei maradandó élményt jelentettek számukra. Az orosz flotta díszlövészei közepette készülődtek a visszaútra, amelyen újabb látványosságok vártak rájuk. Így Poltava városa mellett 50 ezer katona „játszotta el” a híres 1709. évi ütközetet, amelyben I. Péter legyőzte XII. Károly svéd király hadseregét.

Patyomkin Harkovban búcsúzott el a cárnőtől, miután kölcsönösen megajándékozták egymást. Katalin a „Taurisz (Krím) hercege” címmel tüntette ki, és tiszteletére emlékrömet veretett. Ennek egyik oldalán a kegyenc arc képe, a másikon a déli tartományok térképe volt látható. A cárnő a Tver–Moszkva–Pétervár útvonalon érkezett vissza Carszkoje Szelóba (ma: A. Sz. Puskin nevét viselő város), és innen írta Frédéric-Melchior Grimmnek: „Hála Istennek, túl vagyok az úton és huszonöt esztendei uralkodáson!”

1787 őszén a törökök ismét háborút indítottak Oroszország ellen azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megszilárdítsák pozíciójukat a Fekete-tenger partján. A katonai események meglehetősen elhúzódtak, és kezdetben változó sikerrel folytak. Mindezt a kortársak közül sokan a fővezért, Grigorij Patyomkint tették felelőssé, aki időnként enerváltan irányította a szárazföldi hadsereg és a flotta hadműveleteit. A sikerek, köztük Ocsakov (1788), Bengyeri (1789), Akkerman (1789; jelenlegi elnevezése: Belogorod), Hadzsibej (1789; ma: Odessza) és a Duna bal partján fekvő Izmail (1790) bevétele, valamint a Focşani és a Rimmikul folyó (1789) melletti döntő csaták sokkal inkább alvezéreinek, köztük Alekszandr Vasziljevics Szuvorovnak (1730–1800) és Mihail Illarionovics Kutuzovnak (1745–1813) voltak köszönhetőek. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a 35 ezer helyőrségi katona által védett Izmail bevételevel Patyomkin hónapok óta nem boldogult, ezért kénytelen volt a helyszínre vezényelni Szuvorovot. A kiváló hadvezér 1790. december 2-án érkezett meg, megsemmisítette a terepet, és így szólt a fővezérhez: „Azzal nem lehet bevenni egy várat, ha az ember csak nézi.” Ezért december 11-én hajnalban általános rohamot indított a hadászati kulcsfontosságú erőd ellen, amelyen délben már a cári lobogót lengette a szél. Bár a sikert Patyomkin teljes egészében magának tulajdonította, nagylelkűen megkérdezte, mivel ajándékozhatná meg Szuvorovot. „Semmivel – válaszolta ő. Nem vagyok kupec, és nem azért jöttem, hogy

alkudozzak. Istenen és a cárnőn kívül senki nem adhat nekem semmit." Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a sértődött fővezér megakadályozta tábornagi kinevezését, és nyomban áthelyeztette a finn határ mellé.

Patyomkin szívesen tetszelgett fővezéri pózában, és a kortársak szerint, mint valami Buddha-szobor üldögélt sátrában. Ilyenkor levendulavizet locsoltatott maga körül, és tömjént füstöltetett. Díszes sátrán kívül pedig katonai jelvényei voltak közszemlére téve. A fővezér kedvelt időtöltése az volt, hogy miközben a pamlagon hevert, vagyont érő drágaköveit egyik kosárból a másikba rakosgatta. A háború éve alatt is háremnyi hölgy vette körül, akikkel vad mulatozásokot, botrányos tivornyákat csapott. Feljegyezték róla, hogy amikor az egyik szépasszonynak elszakadt a tánccipője, Patyomkin futárt küldött Párizsba, hogy újat hozasson neki. Szabad óráiban szívesen flörtölt Witte őrnagy feleségével, a csodálatosan szép egykori rabszolgánővel. Mindenhova magával vitte teljes szintársulatát, valamint azt a kétszáz muzsikust, akik szórakoztatásáról gondoskodtak.

A fővezér részletes jelentéseket küldött Pétervárra a katonai győzelmekről, amelyekért a cárnő mindig nagylelkűen megjutalmazta. Ocsakov bevétele után a Szent György-kereszt első fokozatával tüntették ki, továbbá egy gyémántokkal kirakott, hatvanezer rubel értékű kardot és százezer rubel készpénzt kapott. 1789-ben Katalin gyémántokkal és arany babérlevelekkel díszített marsallbotot és az Alekszandr Nyevszkij-rendet ajándékozta neki. 1790-ben pedig az uralkodónő másodszor is megvásárolta részére a Tauriai-palotát (460 ezer rubelért), fényes marsalli egyenruhát varratott számára, illetve kétszázezer rubel készpénzzel jutalmazta.

A háború utolsó hónapjaiban Patyomkin vezette azokat a tárgyalásokat, amelyek a iași-i békével zárultak, s Oroszország számára a Fekete-tenger északi partvidékének, továbbá a Bug és a Dnyeszter közötti területek birtoklását eredményezték. A tárgyalások alatt azonban, 1791 márciusában váratlanul Pétervárra utazott, mivel rettenetesen aggasztotta az új kegyenc, Platon Alekszandrovicsov Zubov (1767-1822) befolyásának erősödése. Szörnyű haragra ingerelte, hogy az ifjú gárdatiszt az ő tudta és beleegyezése nélkül nyerte el a cárnő bizalmát. Azzal a szándékkal tért vissza a fővárosba, hogy a fiatalember hatalmát megtörje. Minden igyekezete ellenére azonban

képtelen volt éket verni Katalin és Zubov közé, s ez még jobban dühbe hozta. Április 28-án háromezer vendéget hívott meg a Tauriai-palotába, ahol a cárnő is megjelent ifjú szeretőjével, akit leveleiben találóan csak „gyermeknek” nevezett, hiszen tényleg az unokája lehetett volna.

Belátva erőfeszítései hiábavalóságát, 1791. július 24-én Patyomkin végleg elhagyta Pétervárt, ahol tartózkodása alatt – hihetetlenül pazarló módon – két és fél millió rubelt költött. A lovakat agyonhajszolva állítólag nyolc nap alatt ért Iași-ba, hogy a tárgyalások vezetését átvegye Alekszandr Andrejevics Bezbodorko (1747–1799) kancellártól és Nyikolaj Vasziljevics Repnyin (1734–1801) hercegtől. Ezekben a napokban kínzó epebaj lett úrrá rajta és egyre erősödő lázrohamok gyötörték. Nedves törülközőkbe burkolózott, és kölnivízzel locsoltatta magát. Hirtelen úgy érezte, hogy megfullad, ezért minden ablakot ki kellett nyitni, közben könnyekig meghatva olvasgatta és csókolgatta a cárnő leveleit.

Az „oroszk Alkibiadész”-nak nevezett hatalmas kolosszus bele nyugvással sóhajtotta: „Nem leszek már jobban, Iași a koporsóm. Legyen meg Isten akarata!” Ezután a pópáért küldött, aki feladta neki az utolsó kenetet. Egyetlen kívánsága az volt, hogy vigyék Nyikolajevba (a mai Odessza közelébe), mivel ott szeretne meghalni. Reggel hét órakor karosszékekben vitték a hintóhoz, de útközben még rosszabbul lett. „Nincs már értelme, hogy továbbmenjünk. Fektesselek le! A földön akarok meghalni...” Egy ötkopejkás rézpénzt tettek a szemére. 1791. október 5-én, vasárnap déltájban tért örök nyugovóra. A futár október 12-én ért a jelentéssel Pétervárra, ahol a hír hallatára a cárnő elájult, és eret kellett vágni rajta. Amikor jobban lett, mély gyászáról így írt Frédéric-Melchior Grimmnek: „Rettenetes csapás ért tegnapi. Ebéd után, hat óra tájban futár hozta a szomorú hírt, hogy tanítványom, barátom, életem hú társa, Patyomkin herceg meghalt Moldáviában, egy hónapi szenvedés után. Nincs fogalma róla, mit érzek. Nem tudja senki, mennyire lesújt ez engem... Szenvedélyes odaadással szolgált, de haragosan és őszintén megmondta, ha valamit nem talált helyesnek. Amint idősebb és tapasztaltabb lett, mindjobban leszokott hibáiról... Patyomkin nincs többé.”

Szakirodalom

- Adamczyk, T.: Fürst G. A. Potemkin (Untersuchungen zu seiner Lebensgeschichte). Emsdetten, 1936.
- Alexander, J. T.: Catherine the Great (Life and Legend). New York, Oxford, 1989.
- Angi, J.: A Patyomkin-falvak mítosza. = *História*, 1997. 8. sz., 23–25.
- Beszakrovnij, L. G. (szerk.): Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII – pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1969.
- Beszakrovnij, L. G.: Russzkaja armija i flot v XVIII veke. Moszkva, 1958.
- Brikner, A. G.: Patyomkin. Szankt-Petyerburg, 1891. (Legújabb kiadása: Moszkva, 1997.)
- Cronin, V.: Katharina die Grosse. Hildesheim, 1995.
- Dixon, S.: Catherine the Great. New York, 2009.
- Donnert, E.: Katharina die Grosse und ihre Zeit (Russland im Zeitalter der Aufklärung). Leipzig, 2004.
- Donnert, E.: Zur aussenpolitischen Ideologie der russischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. = *Zeitschrift für Slawistik*, 1974. Heft 1.
- Dreifuss, J.: The romance of Catherine and Potemkin. London, 1938.
- Dukes, P.: Russia under Catherine the Great. Newtonville, 1978.
- Dukes, P.: The making of russian absolutism (1613–1801). London, New York, 1982.
- Fuller, W. C.: Strategy and power in Russia (1600–1914). New York, 1992.
- Grey, I.: Catherine the Great (Autocrat and Empress of All Russia). London, 1975.
- Helbig, G. A. W.: Russische Günstlinge. München–Berlin, 1917.
- Heller, M.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996.
- Hoffmann, P.: Russland im Zeitalter des Absolutismus. Berlin, 1988.
- Jeliszsejeva, O. I.: Geopolityiceszkije projekti G. A. Patyomkina. Moszkva, 2000.
- Jeliszsejeva, O. I.: Patyomkin. Moszkva, 2005.
- Jena, D.: Favorit und Feldmarschall Katharinas der Grossen. München, 2001.
- Jepifanov, P. P.– Komarov, A. A.: Vojennoje gyelo (Armija i flot). In: *Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka*. T.2. Glavnij redaktor: Ribakov, B. A. Moszkva, 1987. 186–257.
- Kamenszkij, A. B.: Ot Petra I do Pavla I (Reformi v Rosszii XVIII veka). Moszkva, 1999.
- Kamenszkij, A. B.: „Pod szenyiju Jekatyerini”. Szankt-Petyerburg, 1992.
- Kamenszkij, A. B.: Jekatyerina II. = *Voproszi isztorii*, 1989. 3. sz., 62–88.
- Kamenszkij, A. B.: Nagy Katalin. Budapest, 2000.
- Kamenszkij, A. B.: Zsizny i szugyba imperatrici Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg, 1996.
- Katharina II in Ihren Memoiren. Einleitung und Nachwort von H. Fleischhacker. Frankfurt am Main, 1972.
- Kaus, G.: Katharina die Grosse. 2. Auflage. Frankfurt am Main, Berlin, 1992.
- Kittelberger, S. – Fischer, R.: Katharina die Grosse und Fürst Potemkin. Berlin, 2009.
- Krasznobajev, B. I.: Russzkoje vojennoje iszkussztvo vo vtoroj polovinye XVIII veka. = *Prepodavanyije isztorii v skole*, 1973. 2. sz., 20–31.
- LeDonne, J. P.: Outlines of Russian military administration (1762–1796). II. The high command. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 1985. 2. sz., 175–204.
- LeDonne, J. P.: Outlines of Russian military administration (1762– 1796). I. Troop strength and deployment. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 1983. 3. sz., 321–347.

- LeDonne, J. P.: Outlines of Russian military administration (1762– 1796). III. Military finance. The commissary budget of 1780. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, 1986. 2. sz., 188–214.
- Lentin, A.: Russia in the Eighteenth Century, from Peter the Great to Catherine the Great. New York, 1973.
- Lopatyin, V. Sz.: Jekatyerina II i G. A. Patjomkin (Licsnaja perepizska 1769–1791). Moszkva, 1997.
- Lopatyin, V. Sz.: Patjomkin i Szuvorov. Moszkva, 1992.
- Lopatyin, V. Sz.: Szvetlejsij knyaz Patjomkin. Moszkva, 2004.
- Madariaga, I. de: Russia in the Age of Catherine the Great. London, 1981.
- Madariaga, I. de: Catherine the Great. A Short History. New Haven, London, 1990.
- Massie, R. K.: Catherine the Great (Portrait of a woman). New York, 2011.
- Memoirs of the Life of Prince Potemkine. London, 1812.
- Miguens, S.: Nagy Katalin (A bujaság hatalma). Budapest, 2008.
- Nikolajev, V. A. – Perry, A.: The loves of Catherine the Great. New York, 1982.
- Pamjatinije zapiszki A.V. Hrapovickovo, sztatsz-szekretarja imperatrici Jekatyerini Vtoroj. Moszkva, 1990.
- Pizsma Jekatyerini II k G. A. Patjomkinu. Pregyiszlovije: Ejdelman, N. J. = Voproszi isztorii, 1989. 7. sz.
- Polovtsoff, A.: The favourites of Catherine the Great. London, 1940.
- Raeff, M. A.: Catherine the Great. New York, 1972.
- Raeff, M.: Der Stil der russischen Reichspolitik und Fürst G. A. Potemkin. = Zeitschrift für Geschichte Osteuropas, Band 16. 1968. Heft 2.
- Ransel, D. L.: The Politics of Catherinian Russia. New Haven – London, 1979.
- Rounding, V.: Catherine the Great. London, 2006.
- Sahmagonov, N. F.: General-feldmarsal Patjomkin. Moszkva, 1998.
- Sahmagonov, N. F.: Hranyi goszpod Patjomkina. Moszkva, 1991.
- Scharf, C. (Hrsg.): Katharina II., Russland und Europa. Beiträge zur internationalen Forschung. Mainz, 2001.
- Sebag Montefiore, S.: Katharina die Große und Fürst Potemkin. Frankfurt am Main, 2009.
- Sebag Montefiore, S.: Prince of princes (The life of Potemkin). New York, 2001.
- Smith, D. (ed. and tr.): Love and Conquest. Personal Correspondence of Catherine the Great and Prince Grigory Potemkin. Northern Illinois University Press, 2004.
- Soloveytchik, G.: Potemkin (Soldier, statesman, lover and consort of Catherine of Russia). Michigan, 1947. (Németül: Potemkin. Soldat, Staatsmann, Liebhaber und Gemahl der Kaiserin Katharina der Grossen. Zürich, 1951.)
- Soloveytchik, G.: Potemkin, a picture of Catherine's Russia. London, 1938.
- Streeter, M.: Catherine the Great. London, 2007.
- Szackij, A. G.: Nacsalo szozdanyija csernomorszokovo flota. = Voproszi isztorii, 1985. 8. sz., 171–182.
- Thomson, G. S.: Catherine the Great and the expansion of Russia. London, 1961.
- Troyat, H.: Catherine the Great. New York, 1980. (Magyarul: Nagy Katalin. Budapest, 1995.)
- V. Molnár, L.: II. Katalin és a török félhold. = Valóság, 2007. 4. sz., 27–38.
- Vincent, Z.: Catherine the Great (Empress of Russia). New York, 2009.
- Zapiszki imperatrici Jekatyerini II. (Az 1859-es londoni kiadás reprintje.) Moszkva, 1990.

Zolotarjov, V. A. – Mezsevics, M. N. – Szkorodumov, D. J.: Vo szlavu otyecsesztva rosszijszkovo (Vojennaja isztorija Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veka). Moszkva, 1983.

Zsuravljova, Z.: Patyomkin (Ot vahmisztra do feldmarsala). Szankt-Petyerburg, 2002.

Zsuravljova, Z.: Patyomkin (Poszlednyije godi). Szankt-Petyerburg, 2003.

Megjelent: *A cikk korábbi közlése: Az „éjszaka cárja”, Grigorij Patyomkin (II. Katalin kegyencének karriertörténete). In: Valóság, 2012. 11. sz., 33-44.*

OROSZ KOLÓNIA TOKAJ-HEGYALJÁN (1733-1798)

A Magyar Királyság és a Moszkvai Nagyfejedelemség között Hunyadi Mátyás (1458-1490) és III. Iván (1462-1505) uralkodása óta viszonylag jól nyomon követhető gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki. Ennek során főként magyar borok és orosz prémek, szőrmék cseréltek gazdát, mint azt jó néhány levéltári irat is bizonyítja. Márki Sándor tanulmányaiból tudjuk, hogy I. Ál-Dmitrij (1605-1606) és Jerzy Mniszek szandomiri (ma: Sandomierz) vajda leánya, Maria esküvőjére harminc hordó kitűnő bort szállítottak a Hegyaljáról.

A 18. század első évei a magyar-orosz kapcsolatok jelentős élénkülését hozták. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter (1689-1725), valamint diplomatáik (Nedeczky Sándor, Thalaba Máté, illetve Jemeljan Ivanovics Ukrainev, Borisz Ivanovics Kurakin, Oszip Mihajlovics Scsersbatov) tárgyalásai, levélváltásai a politikai és kereskedelmi kontaktusok erősödését jelzik. Közismert, hogy az orosz cár nem csak nagy reformer, hanem nagy ivó is volt, aki a vodka mellett elsősorban a tokaji nedűt kedvelte. Ezzel magyarázható, hogy a fejedelem többször is hegyaljai borokkal kedveskedett Pjotr Alekszejevicsnek. A "királyok boraként" és a "borok királyaként" egyaránt emlegetett tokaji fogadtatásáról így számolt be Thalaba Máté követi jelentésében a fejedelemnek: "Bizonytalán írhatom Felségednek, hogy egy magyarországi hordó bornak praesentálása a felséges cár előtt többet tesz, mint akármely drága ajándék." A legjobb ágens vagy prókátor valóban a tokaji átalag (népiesen: antal) volt, mivel az "isteni nektárról", "Bacchus gyönyörnedveiről", az aranysárga nedű bódító erejéről, mámorító hatásáról "minden oroszok cárja" a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. 1711-ben, a fejedelemmel történt jaroslawi találkozó idején, egy átmulatott éjszaka után mondta: "Engem eddig nem győzött le senki és semmi, de tegnap este legyőzött a tokaji bor."

A féktelen és duhaj természetű cár ivócimboráival, köztük a lovászfűből herceggé lett Alekszandr Danyilovics Mensikovval, gyakorta rendezett zajos tivornyákat, botrányos orgiákat. Alekszej Tolsztoj "Első Péter" című híres történelmi regényében így örököltette meg ezeket a csínytevéseket: "Beloszelszkij herceget - nyakassága miatt - meztelenre vetköztették, és a pucér farával tyúktójást törtek egy dézsában. Boborikint, hogy hájasságát csúffá tegyék, székek közt

nyomták át, amelyek közt sovány embernek is lehetetlen keresztül-mászni. Volkonszkij hercegnek gyertyát vertek a fenekébe, meggyújtották és zsoldárt énekeltek körülötte, amíg csak mind el nem dőltek a kacagástól... Ivan Akakijevics Mjasznijt a fenekén át fújtatóval fújták fel; hamarosan bele is halt."

A tokaji boroknak fontos szerep jutott az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc között 1707. szeptember 15-én, Varsóban létrejött szerződés előkészítésének és aláírásának időszakában is. A tárgyaló felek hangulatát jelentősen emelte a hegyaljai nedű, amelynek fogadtatásáról Nedeczky ezt jelentette: "A bor essenciáját kedvesen vette a cár, kétszer is itt előhozta, és Varsaván is egyszer."

A cár magyarországi követe, Jemeljan Ivanovics Ukrainev (1641–1708), aki 1686–1699 között a Külügyi Hivatal vezetője volt és I. Péter 1708. július 12-i megbízólevelével érkezett Magyarországra, ugyancsak kedvelte a jó borokat. A rossz nyelvek szerint halálát is az erős italozás okozta, bár ez nem verifikálható, mivel a hivatalos jelentés a 67 éves diplomata magas lázáról tett említést.

Bár a 18. század eleji Oroszországban még a spanyol, görög és rajnai borok voltak inkább divatosak, a cár leveleiben elragadtatással nyilatkozott a hegyaljai nedűk minőségéről, utolérhetetlen zamatáról. Felvásárlói ez idő tájt általában 40–50 jefimkát, azaz kb. 20–25 rubelt (1 rubel = 1,3–1,4 korabeli forint) fizettek egy kisebb hordó, úgynevezett átalag (75 liter) óborért, amelyet aztán a Tokaj – Kijev – Moszkva szárazföldi úton, vagy a Visztuláig szekéren, majd onnan Danzigig (Gdańskig) illetve Pétervárig hajón szállítottak. A szárazföldi utak rossz minősége, valamint a gyenge közbiztonság miatt a kereskedők zöme a tengeri szállítást részesítette előnyben, ám ilyen esetekben nem ritkán – a dohos raktár és a sós levegő hatására – a borok zamata erőteljesen károsodhatott. Ráadásul a szállítási költségek, a különféle tranzitilletékek és a magas vámtarifák (1 hordó után 6–9 rubel) amúgy sem tették túlságosan nyereségessé a borkereskedelmet.

1714-ben I. Péter a görög kereskedőcsaládból származó Paraszkjevics kapitányt és Jermolaj Korszakov testőrtisztet küldte Tokajba, hogy a cári udvar számára 300 hordó (600 átalag) bort vásároljanak 10 ezer rubel értékben. Két év múlva Száva Grigorjev vett borokat az uralkodónak, akinek pontos információi voltak az aszú minőségéről és forgalmi áráról. A távolság, a szállítás és a közbiztonság ne-

hézségei arra készítették a cárt, hogy kísérletet tegyen a tokaji típusú szőlőművelés és bortermelés oroszországi meghonosítására. (Ez az elképzelés azonban csak 1784–1785-ben, a Krím területének az Orosz Birodalomhoz való csatolása után valósulhatott meg, amikor 30 ezer tokaji szőlővesszőt telepítettek ott.)

I. Péter utóda, I. Katalin (1725–1727) uralkodása alatt tovább nőtt a magyar borok iránti érdeklődés és kereslet, olyannyira, hogy a cárnő halálát is állítólag a mértéktelen borfogyasztás okozta. Ez nem tűnik kizártnak, mivel I. Katalin uralkodásának két éve alatt – Christian Heinrich von Westphalen dán követ jelentése szerint – egymillió rubelt költött danzigi pálínkafeleségekre és magyar borokra. (Érdekesgképpen jegyezzük meg, hogy az állami bevételek ez idő tájt évente kb. 10 millió rubelt tettek ki!)

Nagy Péter unokája, II. Péter (1727–1730) – akinek egyik nevelője az Ugocsa vármegyei Karácsfalván született Zékány János (1670 – 1739) volt – tizenkét évesen került az orosz trónra. Környezete korán rászoktatta a borfogyasztásra, és bizonyára ez is közrejátszott tizenöt évesen bekövetkezett halálában.

Anna Ivanovna (1730–1740) cárnő -- aki I. Péter testvérének, V. Ivannak volt a leánya -- koronázási ünnepségén ugyancsak magyar borokat ittak a meghívott vendégek. Kegyencei és hűséges segítői, köztük Biron (Ernst Johann von Bühren 1690-1772), Burkhard Christoph von Münnich (1683-1767) és Heinrich Johann Ostermann (oroszosan: Andrej Ivanovics Ostermann, 1686-1747) lelkes fogyasztói voltak a hegyaljai nedűnek. Az ő tanácsukra tanulmányozta át a cárnő von Hartung bécsi kamarai tanácsos 1727-ben készített emlékiratát, amely a kölcsönös előnyökön nyugvó osztrák–orosz kereskedelem fellendítését, a hegyaljai borok vámjának leszállítását javasolta. Így érthető meg, hogy 1733 júniusában Anna Ivanovna cári ukázt bocsátott ki a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság felállítására, amelyet az Udvari Gazdasági Hivatal (Pridvornaja kontora) alá rendelt. Ennek utasítására indult el Tokajba Fjodor Sztjepanovics Visnyevszkij alezredes (a későbbi tábornok) és kísérete, az úgynevezett orosz kolónia. A rezidens feladata az volt, hogy évente 150–200 átalag (11–15 ezer liter) jó minőségű bort küldjön szekereken – Ukrajnán keresztül – Pétervárra. Mivel a Bizottság a tokaji borokon kívül nagy mennyiségű aszúszőlőt is felvásárolt – amit az akkori hatályos törvények (az 1729. évi 12. tc.) az országban birtokkal nem rendelkező idegen sze-

mélyeknek tiltottak –, 1736-ban Zemplén vármegye Kossuth András szolgabíró bízta meg az ügy kivizsgálásával. A helyi hatóságok ugyanis nem nézték jó szemmel az oroszok tevékenységét, akik a Tokaj vidéki termés jelentős részét (5 év alatt 20 ezer rubelért 1089 átalagot) felvásárolták, és emiatt a bécsi udvar számára sem maradt elegendő bor. A hatóságok rosszállották azt is, hogy a Bizottság "felhajtotta" az árakat és egy nagyobb hordó (2 átalag, azaz 150 liter) borért átlagosan 25 rubelt fizetett a termelőknek. (A bor ára természetesen mindenkor erősen függött a hegyaljai termés mennyiségétől, minőségétől, a háborús vagy békés esztendő keresleti viszonyaitól, valamint a szállítási költségek, tranzitilletékek és vámok nagyságától.) Ez meglehetősen magas ár volt, hiszen ez idő tájt egy font hús és rozskenyér 3, egy font szalonna 12, egy icce közönséges pálinka 24, egy icce sör pedig 2 krajcárba került.

A megyei hatóságok és az Orosz Borvásárló Bizottság közötti elmergesedett helyzettel magyarázható, hogy a csecsemő VI. Iván helyett kormányzó Anna Leopoldovna régensnő 1740 végén átmenetileg megszüntette a kolónia tokaji tevékenységét. Ezt követően több mint négy esztendeig orosz szolgálatba állt magánkereskedők (Dmitrij és Atanáz Paraszkevics, Altenzsi Diamand) évi átlagban 150 átalag bort szállítottak a moszkvai és pétervári cári pincékbe.

Az udvari gárdaezredek támogatásával trónra került I. Erzsébet (1741–1761) azonban 1745 tavaszán ismét felújította a Bizottság munkáját és annak vezetésével a közben ezredessé, majd vezérőrnaggyá előléptetett Fjodor Visnyevszkijt bízta meg. A kinevezett rezidens a cárnő teljes bizalmát élvezte, mivel egyik ukrainai útja során ő figyelt fel a nagyszerű hanggal megáldott Alekszej Grigorjevics Razumovszkijra (1709 – 1771), aki később az uralkodónó kegyence, birodalmi gróf és tábornagy lett.

Fjodor Visnyevszkij 1749-ig vezette a Borvásárló Bizottságot, amelynek tevékenységét a cárnő 1745. április 6-ai rendelkezése szabályozta. E szerint az évi 750 átalag (56450 liter) bor vásárlásához szükséges összegeket a bécsi orosz követ folyósította a rezidens és általában 35–40 fős kísérete részére, amelyhez 10–15 dragonyos, 2–3 lovasfutár, két írnok, orvos, pópa, kántor és kíséret személyzet tartozott. A kántor tisztségét 1745–1750 között nem kisebb személyiség töltötte be, mint a filozófus, költő, vándorprédikátor Grigorij Szavvics Szkovoroda (1722–1794), az ukrán felvilágosodás egyik

legismertebb alakja. Tevékenysége azonban számos nehézségbe ütközött, mivel a katolikus egyház helyi képviselői és Barkóczy Ferenc (1710-1765) egri püspök a pravoszláv "eretnység", a szkizma terjesztésével és a Habsburg Birodalom belső "fellazításával" vádolták. Ezen kívül szemére vetették azt is, hogy a hazai szerb lakosság Oroszországba történő áttelepülését szorgalmazta, továbbá pravoszláv ima- és tankönyveket terjesztett.

A Zemplén megyei hatóságok támadást indítottak a Bizottság ellen azért is, mivel az – a borok felvásárlásán kívül – öt szőlőföldet, egy parlagföldet, három házat (pincékkel együtt) 15–20–25 évre zálogba vett. Arra hivatkoztak, hogy a magyar törvények az Aranybulla óta (1222: 26., 1439: 16., 1535: 42., 1542: 12., 1599: 31., 1630: 30., 1660: 30. tc.) tiltották idegenek birtokszerzését, ideértve a haszonbérlet és a zálogbirtok formáját is, amelyet külföldi személyektől bármely hazai nemes bármikor megválthatott (1729. évi 35. tc.). Ezzel évtizedekig tartó hosszas perek kezdődtek, amelyek nem csak Fjodor Visnyevszkij, hanem fia, Gavriil 1749–1753 közötti tokaji tevékenysége idején is folytatódtak. Ellene azon a jogcímen indítottak támadást 1752–1753 fordulóján, hogy nem fizeti a kötelező telekadót, és ezzel megkárosítja a kamarát. A Tripartitum alapján ugyanis a földesúr (az adott esetben a hegyaljai kamarauradalom, amelynek joghatósága a szepesi kamara volt) terragiumot szedhetett a nem nemesi származásúaktól és az indigenátussal nem rendelkező külföldiektől. Az orosz rezidens hiába hivatkozott arra, hogy a zálogbirtokos maga a cárnő, akit nem lehet a magyar törvények elé idézni, Gavriil Visnyevszkijnek 1753 júliusában mégis el kellett hagynia Tokajt.

A viták elmérgesedésében az is közrejátszott, hogy 1751 és 1756 között került sor a Mária Terézia által feloszlattott délvidéki szerb határőrezredek Oroszországba történt áttelepedésére. Ennek során – a Borvásárló Bizottság hatékony támogatásával – négy ezrednyi katonára (a családtagokkal együtt mintegy 13–15 ezer fő) költözött át Dél-Oroszországba. A zempléni hatóságokat érthetően ingerelte az a körülmény, hogy az orosz kolónia a borkereskedelemmel nehezen összeegyeztethető "ügynöki" tevékenységét is ellátott.

Gavriil Visnyevszkij utódának, Nyikolaj Zsolobov őrnagynak egy időre sikerült leszerelnie a zempléni hatóságok ingerültségét, amit persze megkönnyített az a tény, hogy Mária Terézia és I. Erzsébet szövetségesként harcoltak a hétéves háborúban (1756–1763). A

viták viszonylagos rendeződését jelzi, hogy ezekben az években a Bizottság átlagosan 750–800 átalag (55–60 ezer liter) bort küldött Pétervárra, amit magyar, lengyel, görög, zsidó, örmény és ruszin kereskedők további szállításai is kiegészítettek. (Összehasonlítás-képpen említjük meg, hogy 1748-ban a hegyaljai kamarauradalomban 63500 liter bor termett.)

I. Erzsébet személyes kedvtelése is hozzájárult ahhoz, hogy uralkodásának időszakára (különösen az 1745–1761 közötti évekre) tehető a hegyaljai orosz borkivitel fénykora. A cárnő (Nagy Péter legfiatalabb leánya), aki maradéktalanul osztotta a "non est vinum, nisi tokainum" mondást, a rajongásig kedvelte a hegyaljai borokat. Erről tanúskodik 1745. november 8-ai, Fjodor Visnyevszkijhez intézett ukázának utóirata is: "Ha egy módja van, küldjön futárral legalább három átalag aszút, amit sehol sem tudok beszerezni, pedig én nem tudok anélkül meglenni, miként azt Ön is tudja." Az uralkodónó csillagászati árakat is hajlandó volt fizetni az aranysárga nedűért. Így például 1745. november 13-ai levelében öt átalag 1727-es évjáratú aszú beszerzésére utasította Visnyevszkij tábornokot, aki egy átalag borért 120 cservonyecet (276 rubelt) fizetett. Mária Terézia jól ismerte a cárnő sajátos kedvtelését, ezért 1746-ban hatszáz butélia aszút küldetett neki. Bizonyára e borok hatásának is része lehetett I. Erzsébet gyakori szeszélyes megnyilvánulásaiiban, dühkitöréseiben.

Amikor a cukorbeteg és epilepsziás cárnő halála után unokaöccse, III. Péter 1762 első felében felrúgta a szövetségi viszonyt az osztrákokkal és helyette poroszbarát politikát folytatott, a pozsonyi kamara azonnal elrendelte a tokaji zálogbirtokok visszaváltását, sőt 1762. július 19-én Mária Terézia kiutasította Magyarországról Nyikolaj Zsolobovot és a Bizottság tagjait. II. Katalin (1762–1796) államcsínye és férje, III. Péter meggyilkolása után aztán ismét rendeződtek az Ausztriával való diplomáciai kapcsolatok, ezért az orosz kolónia mégis maradhatott Tokajban.

1763 elején a magyar udvari kamara és a Zemplén megyei hatóságok ismét a zálogbirtokok azonnali visszaváltását követelték. A cári kabinet utasítása szerint azonban ez csak azokra a szőlőföldekre terjedhetett ki, amelyeknek záloghatárideje már lejárt. A vitát ez alkalommal Mária Terézia 1763. március 12-ei, báró Döry Ferenc zempléni főispánhoz intézett utasítása döntötte el, amelyben a zálogok sürgős visszaváltását rendelte el. A tárgyalások azonban ismét

pereskedéssé fajultak, és mindkét fél kölcsönös nehézségeket igyekezett támasztani. Az időközben (1763 nyarán) Zsolobov helyére kinevezett új orosz megbízott, Anton Rárog őrnagy "melioratio" (talajjavítás) jogcímén állandóan egyre nagyobb többletköltségeket követelt. Valójában azonban "deterioratio" (értékcsökkenés, romlás) következett be, mivel az 1760-as évek elejétől a szőlőföldek nagy részét az oroszok már nem műveltették.

A hétéves háborút lezáró 1763-as hubertusburgi békeszerződés aláírását követően ismét a lokális problémák kerültek előtérbe, és bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy a kancellária a következő években újból a tokaji zálogjavak azonnali visszaváltása mellett döntött. Ezt követően Potoczky Imre szolgabíró felbecsülte a zálogokat, ám megint eredménytelen huzavona kezdődött. 1764. szeptember 17-én Grassalkovich Antal (1694-1771) gróf, a kamara elnöke arra utasította a feleket, hogy 1376 forint 56 krajcár ellenében a szőlőföldek visszaváltása mihamarabb történjen meg. Ekkor a megváltás összege körül alakult ki aprólékos vita, majd a kancellária 1767. február 29-én újabb utasítást küldött a kamarának, immár 2140 forint kifizetéséről.

A megállapodás ez alkalommal is elmaradt, mire 1769 novemberében Potoczky szolgabíró pert indított Anton Rárog ellen, hivatkozva az 1739. évi 37. tc. és az 1729. évi 35. tc. rendelkezésére, miszerint a magyar nemzet bármely tagjának kérésére – idegenek ellenében – lehetővé válik a zálogjavak bármikori visszaváltása. Egyúttal kérte, hogy ítéljék neki az őrnagy által birtokolt zálogjavakat. A következő évben ezzel ismét a tárgyalások kerültek előtérbe, de a helyzet még tovább bonyolódott, mivel 1771-ben Rárog újabb harminc évre szóló zálogszerződést kötött. Az ügygel maga a társuralkodó, II. József is kénytelen volt foglalkozni, aki meglehetősen diplomatikusan járt el, mivel a Lengyelország első felosztása (1772) körüli feszült légkörben nem lett volna célszerű az orosz-osztrák szövetségi viszony provokálása. 1774. április 25-én azonban a magyar udvari kamara mégis utasította Zemplén vármegyét az 1770. évi ítélet végrehajtására a zálogjavak ügyében, mire Dmitrij Mihajlovics Golicin (1721 – 1793) herceg, a bécsi orosz követ erőlesen tiltakozott Kaunitz kancellárnál.

Anton Rárog 1775. október 13-ai halálát követően helyettese, Száva Gorev vette át a Bizottság munkájának irányítását, aki új szál-

lást volt kénytelen bérelni a kolónia számára, mivel korábbi házukat – a kamarai utasításnak megfelelően – Potoczky Imre szolgabíró kapta meg. Ezt követően jelentős visszaesés figyelhető meg a hegyaljai borok oroszországi kivitelét illetően (átlagosan évi 250–300 átalag), ami azzal is összefüggött, hogy II. Katalin uralkodása alatt Pétervárott elsősorban a palackozott francia italok (főként pezsgők) örvendtek nagyobb népszerűségnek.

Az utolsó tokaji rezidens, Száva Gorev törzskapitány működése idején a Bizottság viszonylag békés körülmények között végezhetette munkáját. Csak 1784–1785-ben került sor újabb botrányra, amikor Grigorij Patyomkin herceg azzal bízta meg Jurij Bimbolazar alhadnagyot (az orosz szolgálatba lépett Bimbólázár János tokaji borkereskedő fiát) és Vaszilij Porecsanyin zászlóst (a Szerémségből származó Parócsányi család leszármazottját), hogy 30 ezer szőlővesszőt vásároljanak a Krím-vidéki telepítésekhez. Ezzel kapcsolatban aztán újabb nézeteltérések alakultak ki, mivel a hazai törvények tiltották a tokaji szőlővesszők kivitelét az országból. Ennek ellenére II. József és Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) kancellár "nagylelkűen" hozzájárultak az "aranyvenyigék" kiszállításához, ami Zemplén vármegye ellenállásába ütközött. A botrány akkor tört ki, amikor az oroszok 19 ezer szőlővesszőt már elszállítottak a Hegyaljáról, a maradék 11 ezret azonban 1785 januárjában Ocskay András szolgabíró emberei darabokra vagdalták. Ezt követően Kaunitz nyomatékosan utasította Zemplén vármegyét, hogy ne akadályozza a vesszők kivitelét és ne idézzen elő diplomáciai feszültséget.

A hegyaljai borok iránti számottevő érdeklődésre 1789-et követően került sor, amikor a forradalmi mételytől rettegő II. Katalin megtiltotta a francia borok oroszországi bevitelét. A pétervári kikötő vámlajstromai szerint 1793–1795 között átlagosan évi 175 oxhoft (36050 liter) bort importáltak Tokaj környékéről. Úgy tűnt tehát, hogy változatlanul szükség van a keresett magyar borokra. A cárnő halála után azonban fia, I. Pál (1796–1801) 1798. január 26-ai ukázával megszüntette a tokaji Borvásárló Bizottságot, amely 65 éves fennállása alatt kitűnő hegyaljai (Tokaj, Tarcal, Tállya, Mád, Kisfalud, Szerencs, Tolcsva, Olaszi, Patak, Újhely, Zemplén vidékéről származó) borokat importált a pétervári udvar számára. Az utolsó orosz rezidens, Száva Gorev (aki mádi református leányt vett feleségül) 1799 májusában utazott el Tokajból, ahol még üdvözölte Alek-

szandr Vasziljevics Szuvorov Észak-Itáliába vonuló seregének egyik alakulatát, amely Makszim Vlagyimirovics Rebinder vezérőrnagy parancsnoksága alatt állt. A Bizottság megszüntetése mindkét "félnek" érzékeny veszteségeket okozott. Az oroszok ugyanis elvesztették azt a lehetőséget, hogy – az állandó kereskedelmi képviselő révén – folyamatosan vásárolhassák fel a legjobb minőségű borokat. A Vörösmarty Mihály által "híg arany" nevezett tokaji aszúért és hegyaljai nedűkért a cárok megbízottjai tisztességes összegeket fizettek, ami nem ritkán árfelhajtó tényezőként hatott. Ez érthetően bosszantotta a környék nemesi vásárlóit, akik az oroszok működését állandó botránykőnek tekintették. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az adott korszakban (és később is!) egyetlen állam sem nézte volna jó szemmel egy kereskedelmi kirendeltség gyakorta gyanús ügyleteit, a hatályos törvényekbe ütköző manipulációit (lásd a zálogbirtokok körüli bonyodalmakat, az aszúszőlő és az "aranyvenyigék" kiviteli tilalmának kijátszását). Bár nem osztjuk Hermann Ignaz Biderman (1831 – 1892) osztrák történész és államtudományi író azon nézetét, miszerint a Bizottság elsősorban politikai ügynökség volt, mégis úgy ítéljük meg: célszerűbb lett volna, ha a rezidensek és a kolónia tagjai jobban tiszteletben tartják a hatályos magyar törvényeket.

A Bizottság felszámolása természetesen a tokaji bortermelőket is súlyosan érintette. Ez különösen Lengyelország három felosztását (1772, 1793, 1795) követően hatott érzékenyen, mivel tőkeerős felvevőpiacok hiányában a Hegyalja – szó szerint – a saját borába fulladt. Pedig a termékeny talaj, a kedvező éghajlati viszonyok, a szőlőművelési technológiák, a hegyaljai ember lelki alkata – változatlanul a siker és a jólét garanciái lehettek volna.

A 19. század elején – a Napóleon elleni háborúk időszakában – még történt néhány kísérlet az oroszországi borexport megszervezésére. Ezek azonban nem jártak eredménnyel. A kortárs Skerlecz Miklós (1729 – 1799) és Berzeviczy Gergely (1763 – 1822) elgondolása a "keleti piac" meghódításáról, még hosszú időre ábránd és illúzió maradt.

Szakirodalom

- Anyiszimov, J. V.: Rosszija v szereginye XVIII veke. Moszkva, 1986.
- Balassa Iván: Tokaj–Hegyalja szőleje és bora (Történeti–néprajzi tanulmány). Tokaj, 1991.
- Barta János: Kincstári birtoklás és mezővárosi politika. In: Tokaj. Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 139–158.
- Bartha István: Tokaj–Hegyalja. A borkereskedés problémái és a szőlőörzés szervezése a Hegyalján a XIX. század első felében. Miskolc, 1975.
- Bencsik János, Frisnyák Sándor, Gál András és mások: Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs, 2003.
- Benyák Zoltán, Benyák Ferenc (szerk.): Borok és korok (Bepillantás a bor kultúrtörténetébe). Budapest, 1999. (2. kiadás: Budapest, 2002.)
- Biderman, H. I.: Russische Umtriebe in Ungarn. Innsbruck, 1867.
- Boros László: Környezetkímélő – talajvédő szőlőművelés Tokaj–Hegyalján a 16–19. században. In: A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1996. 189–198.
- Boros László: Tokaj és környéke természeti földrajza. In: Tokaj. Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 10–17.
- Boros László: Tokaj–Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc–Nyíregyháza, 1996.
- Herzog József: A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése. In: Levéltári Közlemények, 1923. 248–277.
- Illésy János: A kincstár szürete a Hegyalján 1748-ban. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897. 4. sz., 373 – 376.
- Komoróczy György: Borkivitelünk észak felé. Kassa, 1944.
- Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. In: Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIII. kötet. Budapest, 1913. 387–480.
- Papp Miklós: A tokaji bor és Európa. In: Tokaj. Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 303–318.
- Racsinszkij, B.: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke (Po dokumentam Moszkovszkovo glavnovo arhiva Minyisztversztva innosztrannih gyel). In: Russzkij Vesztyik, t.119., 1875. szeptember, 179 – 198.
- Szekfű Gyula.: A magyar bortermelő lelki alkata. Budapest, 1922.
- Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733–1798). Fejezetek a magyar–orosz gazdasági kapcsolatok történetéből. A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 23–25. Sárospatak, 1963.
- Tolsztoj, A.: Első Péter. Budapest, 1976.
- V. Molnár László: Oroszország kül- és belkereskedelme a 18. század második felében. In: Agrártörténelmi Szemle, 1984. 1–2. sz., 186–194.
- V. Molnár László: Tokajszkije vina na carszkij sztolah (Dannije o vivoze tokajszkih vin v Rossziju v XVIII veke). In: Meszto Rosszii v Jevrope. (The Place of Russia in Europe.) Redaktor: Szvák Gyula. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999. 227 – 236.
- Várad-Sternberg János: Az 1707-es tárgyalások és az orosz–magyar szerződés. In: Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról). Budapest–Uzsgorod, 1981. 22–47.

Várad-Sternberg János: Grigorij Szkovoroda v Vengrii. In: *Mir poezii i druzsbi (Poiszki i nahodki)*. Uzsgorod, 1979. 63–82.

Várad-Sternberg János: Iz isztorii ekonomicseszkih szvjazej mezsdu Rosszijej i Vengrijej v XVIII veke. In: *Mezsdunarodnije szvjazi Rosszii v XVII-XVIII vekah*. Moszkva, 1966. 117–129.

Várad-Sternberg János: Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. In: *Századok*, 1959. 233–251. (Újabb kiadása: Ukrainev, Péter cár követe Rákóczinál. In: *Századok öröksége*. Budapest – Uzsgorod, 1981. 48–71.

Wellmann Imre: A tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosítása. In: *Műveltség*, 1946. 182–186. (Másodközlés: *Borsodi Szemle*, 1958. 2. sz., 41–43.)

Zelenák István (szerk.): *Zemplén Európában*. Tarcál, 2005.

Zelenák István: *A tokaji aszú titkai*. Budapest, 212.

Megjelent: *Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján (1733–1798)*. In: *Frisnyák Sándor, Gál András (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék. Tanulmánygyűjtemény*. Nyíregyháza–Szerencs, 2012. 95–105.

II. KATALIN ÉS A FRANCIA "MÉTELY"

A felvilágosult abszolutizmus időszakában, vagyis a XVIII. század második felében, a francia kultúrának Európa egyetlen országában sem volt akkora befolyása, mint a pétervári udvarban, amely akkor még Versailles pompáját is felülmúlta. A pétervári udvaroncokat könnyű lett volna összetéveszteni a versailles-iakkal, hiszen ruházataikat (paróka, köpeny, harisnyák stb.) és ékszereiket ugyanott szerezték be, ahol a francia arisztokrácia tagjai. A cári udvarban hamisítatlan francia etikett dívott, francia borokat és ételeket szolgáltak fel, francia volt a hivatalos érintkezés nyelve, és az előkelőségek párizsi könyveket olvasgattak. A pétervári udvar tehát a megtévesztésig hasonlított XV. és XVI. Lajos versailles-i életviteléhez. Erről Louis Philippe de Ségur (1753–1830) francia diplomata így írt: „Amikor elutaztam Oroszországból, az az érzésem támadt, mintha szülőházamat hagytam volna el.”

Nagy divatnak számított az orosz arisztokrácia körében a szinte kötelező franciaországi utazás, amelynek során feltétlenül alkalmat találtak arra, hogy felkeressék az előkelő párizsi szalonokat, az akkori „elmepallérozás” fő színhelyeit. „Párizs -- írta egy korabeli külföldi diplomata -- ugyanaz az oroszoknak, mint Mekka a muzulmánok számára.” Párizsban tanult ugyanis mindenki, akinek erre módja és lehetősége volt, a dúsgazdag nemesifjak (például Alekszandr Voroncov gróf), a tehetséges képzőművészek (V.I. Bazsenov 1739--1799) és a tudomány kimagasló képviselői (köztük a későbbi jogászprofesszor A. J. Polenov). Jelentős hatást gyakorolt a francia klasszicizmus a korabeli orosz képzőművészet (építészet, szobrászat, festészet), valamint a színházi és zenei élet fejlődésére is, hiszen a pétervári udvarban francia balett- és operatársulat, illetve zenekar is működött.

A korabeli francia -- orosz kapcsolatok felidézésekor szólnunk kell arról a nagyfokú érdeklődésről is, amely Franciaországban nyilvánult meg az orosz viszonyok iránt. Ez érthető, mivel a XVII. századi, még viszonylag kicsi és elmaradott orosz állam egy évszázad alatt olyan gyökeres társadalmi, gazdasági és kulturális változáson ment keresztül, amely Európa legjelentősebb hatalmi tényezői közé emelte, és ez természetesen felkeltette más nemzetek figyelmét is. Egyes országok elismeréssel, mások kissé félelemmel nyugtázták

tehát a hatalmas Orosz Birodalom üstökösszerű felemelkedését, gazdasági és katonai megerősödését, területi terjeszkedését és nagyhatalmi pozícióinak megszilárdulását.

Ezzel magyarázható, hogy II. Katalin uralkodásának éveiben számos francia tudós, művész, házitanító és utazó kereste fel Oroszországot, amelyet ekkor a végtelen lehetőségek birodalmának véltek. Rajtuk kívül szép számmal érkeztek kalandorok és szerencselovagok is, akik a gyors meggazdagodás reményében tették át székhelyüket "Észak Velencéjébe". II. Katalin személyes invitálására több tucat francia állampolgár érkezett Pétervárra, köztük a filozófus Denis Diderot (1713-1784), a neves fiziokrata közgazdász, Pierre-Paul Le Mercier de La Rivière (1719-1801), valamint népszerű írók (mint például Pierre-Baptiste Choudard Desforges, 1746-1806), akik közül többen beutazták Dél-Ukrajna nagyobb városait, valamint az Urál és a Volga vidékét is. A francia művészek közül sokan egész életükre eljegyezték magukat Oroszországgal, ahol második otthonukra lettek. Közülük különösen Etienne-Maurice Falconet (1716--1791) szobrászművész érdemel figyelmet, aki hosszú időt töltött Pétervárott. A cárnő megbízásából elkészítette a Szenátus téren I. Péter világhírű emlékművét, amelyről később Puskin a „Bronzlovas” című költeményében emlékezett meg. Falconet alkotását 1782. augusztus 7-én leplezték le nagy ceremónia közepette, s a felemelkedő Oroszország szimbólumává vált monumentális kompozíció talapzatára a "Petro Primo Catharina secunda" (Első Péternek második Katalin) feliratot vészték.

Franciaország persze nemcsak az irodalom, a tudomány és a művészet területén gyakorolt nagy hatást a 18. századi orosz államra, hanem alapvetően meghatározta a nemesi életvitel, gondolkodás- és szemléletmód alakulását is. A francia forradalom kitörését megelőző években mintegy tízezer francia élt Oroszországban, akik között számos kiváló mesterembert, kézművest, katonatisztet és házitanítót találunk. Az orosz arisztokrácia palotáiban -- érthető módon -- szívesen látott vendégeknek számítottak a felvilágosult, természet-tudományos műveltséggel rendelkező francia nevelők. Az egyik legkiválóbb házitanító, Charles-Gilbert Romme (1750-1795), a Sztroganov fivérek nevelője, később híres jakobinus forradalmárként vált ismertté. Romme sokoldalúan művelt, széles látókörű egyéniség volt, akit személyes jó barátság fűzött Leonhard Euler és Peter Simon

Pallas akadémikusokhoz, a költő G. R. Gyerzsavinhoz és az orosz politikai élet kiemelkedő alakjaihoz. Pétervári tartózkodása alatt felvilágosult, demokratikus és jakobinus szellemben nevelte az ifjú Alekszandr Sztroganov grófit, aki mindenben szeretett volna mestérére hasonlítani, ezért 1789-ben Párizsba utazott, és ott aktívan részt vett a forradalmi eseményekben.

A francia nyelvű házitanítók között kiemelt helyen kell említenünk a svájci származású Frédéric-César de La Harpe (1754 - 1838) tevékenységét, aki II. Katalin meghívására érkezett Pétervárra, és ott a cárnő unokái, Alekszandr és Konsztantyin nagyhercegek nevelésével bízták meg. La Harpe, aki kitűnően ismerte Anglia, Németalföld és Svájc történetét, a szabadság és egyenlőség szellemében kívánta oktatni tanítványait, ám demokratikus nézeteiért és meggyőződéséért végül is kiutasították az országból. Az Oroszországban dolgozó külföldi házitanítók közül feltétlenül figyelmet érdemel a francia forradalom egyik legismertebb alakja, Jean-Paul Marat (1743-1793) testvérének, Davidnak munkássága is, aki 1782-ben aktívan részt vett a genfi felkelésben, majd ennek leverése után Pétervárra emigrált, ahol előbb Ivan Davidovics álnéven francia nyelvet oktatott Szaltikov gróf családjánál, később a Carszkoje Szelo-i líceumban A. Sz. Puskin és az orosz dekabristák népszerű tanáraként vált ismertté.

Nagy érdeklődés nyilvánult meg Oroszországban a korabeli francia irodalom iránt is, hiszen például 1763-ban minden tíz kiadványból hat, 1773-ban pedig hét volt francia mű. Különösen népszerű munkának számítottak a jeles francia felvilágosult gondolkodók, Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau, D' Alembert, Helvétius és Mably művei, valamint az 1751-től megjelenő -- huszonnyolc kötetes -- Enciklopédia (Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers) kiadványai. 1767-ben Pétervárott megalakult egy olyan kiadó, amely a francia nyelvű szépirodalmi és tudományos művek fordítását tűzte ki célul. A korszak legkiválóbb fordítói - A. D. Kantyemir, V. K. Tregyakovszkij, D. I. Fonvizin, A. P. Szumarokov, V. I. Lukin és A. N. Ragyiscsev -- már 1774-ig huszonnyolc francia drámát ültettek át orosz nyelvre.

A számos orosz témájú francia szépirodalmi mű között szerepelt Pierre-Jean-Baptiste Choudard Desforges (1746 - 1806) - aki éveket töltött Pétervárott - „Fjodor és Lizanyka, avagy a megmentett Novgorod” c. munkája, amely a paraszti élet mindennapjaiból és a Jemel-

jan Pugacsov vezette parasztháború történetéből merítette témáját. Desforges több műve vált ismertté a cári birodalomban, köztük az 1786-ban írt „Olasz komédia”, amelyet hosszú időn keresztül nagy sikerrel játszottak a pétervári és a vidéki színpadokon egyaránt.

Szívesen vettek részt a francia tudósok és irodalmárok az 1765-ben alapított pétervári Szabad Gazdasági Társaság pályázatain. Így például az 1767-ben meghirdetett „Mi a hasznosabb a társadalom számára: legyen-e földje a jobbágnak vagy csak ingó tulajdona, illetve esetleg mindkettővel rendelkezzen?” című pályázaton az első díjat Bearde de l'Abbaye (1735 – 1771) nyerte el, míg a második A. Ja. Polenov lett. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy ezen a pályázaton maga Voltaire is elindult, de különösebb eredményt nem ért el.

Lelkes érdeklődés nyilvánult meg Franciaországban az orosz nép története iránt, amit a sorra megjelenő művek száma fémjelez. 1768-ban látott napvilágot Christien Chappe d' Autroche útleírása, 1783 – 1794 között Georges-Louis Leclerc (comte de Buffon, 1707 – 1788) hatkötetes „Oroszország története”, majd Claude Carloman de Rulhière (1735 – 1791) pedig az 1762-es palotaforradalom eseményeit írta meg.

Ezekben az években jó néhány közös francia – orosz tudományos együttműködésre került sor, így 1769-ben a Pétervári Akadémia meghívására francia asztronómusok érkeztek Tobolszkba, ahol csillagászati megfigyeléseket folytattak. Ugyanebben az évben viszont I. V. Tyerehovszkij és K. D. Sumljanszkij utaztak Párizsba az ottani orvostudomány tanulmányozása céljából.

Az orosz társadalomra a XVIII. század második felében, a II. Katalin nevével fémjelzett felvilágosult abszolutizmus időszakában kétségtelenül Voltaire (eredeti nevén: François-Marie Arouet, 1694 – 1778) művei voltak a legnagyobb hatással. A nemesség körében főleg azok az írásai találtak kedvező fogadtatásra, amelyek az abszolút hatalom korlátozásának gondolatával foglalkoztak. Ez nagyon is érthető, mivel az orosz nemesség szívesen vette volna privilégiumainak további kiterjesztését a központi hatalom rovására. A nemesség egyes rétegeinek ugyanis nem volt ínyére a kötelező állami (hivatali és katonai) szolgálat, amelyet ezért lépten-nyomon igyekeztek kijátszani. Az orosz földbirtokosoknak nagyon tetszettek Voltaire antiklerikális munkái is, amelyekben a hatalmas egyházi birtokok kisajátítását és felosztását követelte.

Voltaire oroszországi megbecsülését és elismerését jelzi, hogy 1746-ban Ivan Ivanovics Suvalov (1727–1797) gróf ajánlására I. Erzsébet cárnő jóváhagyásával a Pétervári Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választották. Voltaire, aki a legtöbb esetben elismerően nyilatkozott II. Katalin politikájáról -- és az uralkodónót "Észak Szemirámiszának", "isteni Cateau"-nak nevezte -- többször is tervbe vett egy oroszországi utazást, hogy találkozzon és elbeszélgesse a "filozófus" cárnővel, de ezek a tervek Voltaire gyakori betegségei, illetve a hosszú és fárasztó utazás miatt nem teljesülhettek.

II. Katalin Voltaire iránti elismerését jelzi az is, hogy jó néhány-szor kikérte a "ferney-i remete" véleményét bizonyos kérdésekben. A kiváló francia gondolkodó a cárnőn kívül bizalmas levelezésben állt még az orosz udvari arisztokrácia szinte valamennyi jelentősebb képviselőjével, és szívesen látta vendégül őket. Különösen Ivan Ivanovics Suvalov grófot, I. Erzsébet kegyencét tüntette ki bizalmával, akihez ötvenkét levelet írt. Gyakori levelezésben állt a "filozófuskirály" Roman Illarionovics Voroncov (1707-1783) alkancellárral is, aki a voltaire-i szabadgondolkodás szellemében igyekezett nevelni gyermekeit. Közülük Szemjon közismert, önkényuralom-ellenes nézeteivel a cárnő haragját is kivívta, aki a fiatalembert londoni követként "száműzte", így próbálva meg távol tartani az oroszországi eseményektől. Az ifjú Voroncov ránk maradt leveleiben elismerően nyilatkozott az angol típusú monarchiáról, ahol a tényleges hatalom a parlament és az arisztokrácia kezében volt, s az uralkodó abszolutisztikus hatalommal nem rendelkezett. Emlékiratban üdvözölte az 1791-ben kibocsátott lengyelországi rendi alkotmányt, amelyet II. Katalin viszont felforgató szelleműnek és "jakobinus mótely"-nek titulált.

Szemjon Voroncov testvére, Alekszandr -- a Kereskedelmi Kollégium elnöke -- neveltetése folytán ugyancsak szembekerült a cári önkényuralommal, és ezzel magyarázható, hogy 1790-ben, az úgynevezett Ragyiscsev-per idején bátran kiállt a forradalmár író mellett és nyíltan védelmezte annak "Utazás Pétervárról Moszkvába" című, elkobzott és betiltott művét, amelyet a cárnő "még Pugacsovnál is veszélyesebbnek" ítélt. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Alekszandr Voroncov elvesztette II. Katalin bizalmát, aki elbocsátotta őt szolgálatából.

Roman Voroncov a felvilágosodás szellemében nevelte leányát, Jekatyerinát is, akinek keresztapja maga III. Péter volt. A rendkívül művelt és elbűvölő szépségű grófnő Daskov herceghez ment feleségül, majd -- a cárnő megbízásából -- 1783-tól 1796-ig a Pétervári Tudományos Akadémia elnöki tisztségét töltötte be, ami az adott korban meglehetősen szokatlan jelenségnek számított. Daskova, aki az emlékirataiban az önkényuralom és az abszolút hatalom elleni fellépés következetes hívének vallotta magát, kitörő lelkesedéssel fogadta a nagy francia polgári forradalom győzelmének hírért. 1789 őszén az ő jóváhagyásával jelenhetett meg az akadémia nyomdájában Jakov Boriszovics Knyazsnyin "Vagyim Novgorodszkij" című, erősen anti-feudális élű műve, amelyért később a cárnő és a főügyész ítélőszéke előtt kellett felelnie. Nem csoda tehát, ha a II. Katalin halálát követő nyílt reakció éveiben I. Pál (1796--1801) az elsők között ítélte száműzetésre az akadémia egykori elnökét.

Nagy hatással voltak a voltaire-i tanok Alexandr Boriszovics Kurakin (1752–1818) hercegre is, aki hosszú éveket töltött Németalföldön és Angliában, ahol nem kis csodálattal és elragadtatással figyelte a tőkés fejlődés útjára tért országok virágzó nemzetgazdaságát, a termelés növekedését és a polgárság magas kulturális színvonalát. Hollandiából 1772. március 21-én ezt írta Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783) grófnak: "Nekem úgy tűnik, hogy az összes nép közül, amelyek földünkön élnek, az angolok a legboldogabbak és legtisztelteméltebbek, hiszen felszabadultak az önkényuralom alól, nincsenek kiszolgáltatva egyetlen ember szeszélyének sem, és csak a törvények előtt felelnek tetteikért. Nekik nem kell félniük sem a monarcháktól, sem a miniszterek túlkapásaitól, mivel kiváló alkotmányuk biztos védelmet és garanciát nyújt az igazságtalanságok ellen..."

Az uralkodói hatalom korlátozásának gondolata nemcsak az orosz udvari arisztokrácia, de a nemesség alsóbb rétegei körében is felettebb népszerű volt, hiszen ebben a rendi privilégiumok garanciáját és a személyi függetlenség további növelésének lehetőségét látták. Jól érzékelteti ezt Grigorij Vinszkij ukrán köznemes egyik nyilatkozata, amelyben így érvelt: "Én lennék a birodalom legkiválóbb nemese, ha a törvények -- lennének bár drákói jellegűek -- mindenkire egyformán vonatkoznának."

Sűrű levelezésben állt Voltaire Nyikita Ivanovics Panyin gróffal is, Pál cárevics nevelőjével, a Külügyi Kollégium vezetőjével, aki a

nagy francia forradalom előestéjén ezt írta egyik levelében: "Ott, ahol önkény uralkodik, ott nem létezhet a társadalmi kapcsolatok szilárd rendszere; ott van állam, de nincs haza; vannak alattvalók, de nincsenek állampolgárok, és nincs olyan testület, amelynek tagjait a közös kötelességek és erkölcsök szárai kapcsolnának össze. II. Katalinhoz benyújtott tervezeteiben Nyikita Panyin következetesen szorgalmazta az önkényuralmi intézményrendszer korlátozását, a kardinális állampolgári jogok megállapítását és liberális szellemű törvények kidolgozását, illetve átültetését a gyakorlatba. Világosan kell viszont látnunk, hogy a Panyin gróf által kidolgozott tervezetek -- bizonyos antifeudális élük ellenére -- nem a jobbagyartó viszonyok korhadt rendszerének gyökeres felszámolását tűzték ki célul, hanem csupán azt sürgették, hogy az abszolút önkényuralmat alkotmányos monarchia váltsa fel, amelyben a korlátlan uralkodói hatalmat az orosz arisztokrácia alaposan megnyirbálhatta volna. Szó sem volt itt alulról végrehajtott reformokról, hiszen Panyin és elvbarátai végső soron a feudalizmus ingatag rendszerének megerősítését, átmentését és a fejlettebb nyugat-európai modellhez való felzárkózást szerették volna elérni. Ezzel magyarázható, hogy a francia felvilágosodás jobboldali szárnyának (például Voltaire) nézetei is többé-kevésbé megfeleltek az orosz nemesség elgondolásainak, politikai arculatának és gazdasági érdekeinek. A „liberális” nemzeti opposzió elképzelése szerint csak úgy valósítható meg az abszolút hatalom korlátozása, ha az ország ügyeit felvilágosult gondolkodású "filozófus uralkodó" intézi, aki „szabadelvű” politikát folytat, részben megosztja a hatalom gyakorlását az előjogokat élvező rétegekkel, és különféle reformok bevezetésével -- de sohasem forradalom útján -- a "közjó" megteremtésén fáradozik.

A voltaire-i eszmék Oroszországban tehát kedvező fogadtatásra találtak, és jelentősen hozzájárultak a társadalmi gondolkodás fejlődéséhez, valamint a raznocsinyec (vegyes rendű) értelmiség kialakulásához. Voltaire népszerűségét jelzi, hogy a Tudományos Akadémia őt bízta meg az I. Péter kori orosz állam történetének megírásával, amelyet a kiváló francia gondolkodó 1756--1763 között készített el, és Párizsban jelentetett meg. Maga az a tény, hogy Voltaire, XII. Károly svéd uralkodó és XIV. Lajos francia király élettörténetének megírása után, elvállalta I. Péter biográfiájának elkészítését is, arra utal, hogy szerzője nagyra értékelte a XVIII. századi orosz társadalmi, gazdasá-

gi és kulturális reformokat, amelyek Oroszországot, ha lassan is, de a legjelentősebb európai hatalmak közé emelték. II. Katalin is tisztában volt azzal, hogy Voltaire műve a birodalom történetének és I. Péter tevékenységének népszerűsítésén túl nem csekély mértékben járult hozzá az európai közvéleményben az oroszországi viszonyok elfogadtatásához, helyenként "reklámozásához". Így érthető meg az, miért írta 1778-ban, a jeles gondolkodó halálát követően az orosz cárnő, hogy Voltaire személyében egyik leghűségesebb bizalmasát, sőt "barátját" veszítette el.

Oroszországban Voltaire halálát követően is tovább éltek a francia felvilágosodás eszméi, amit elsősorban a könyvkereskedés fellendülése segített elő. 1786-ban ugyanis Uthof és Bieber német könyvkereskedők vállalkozást alapítottak Moszkvában, s főként a francia szépirodalmi művek terjesztését és népszerűsítését tekintették feladatuknak. Ugyanebben az évben egy Kurtner nevű kereskedő Moszkvában egy másik üzletet nyitott, ahol francia művekre vettek fel előjegyzést, de ezen kívül párizsi festményeket és képeslapokat is árusítottak. 1778-ban pedig François de Marais Moszkvában könyvtárat nyitott, ahonnan a francia felvilágosodás jeles gondolkodóinak és íróinak munkáit lehetett kölcsönözni.

A francia művek tömeges beáramlását követően sorra jöttek létre az orosz arisztokrácia (Kurakin, Oszterman, Voroncov, Suvalov, Daskova, Golicin és mások) felbecsülhetetlen értékű könyvtárai, amelyekben egyaránt megtalálhatóak voltak Voltaire, Rousseau, Diderot, D'Alembert, Lamettrie, Helvétius, Holbach, Mably, Quesnay, Buffon, Turgot, Beaumarchais alkotásai. Buturlin herceg könyvtáráról jegyezték fel, hogy 1773 őszén maga az odalátogató Denis Diderot is elragadtatással nyilatkozott róla. Diderot könyvtárát egyébként -- jelentős felárral -- II. Katalin vásárolta meg, hogy ezzel is segítsen az anyagi gondok között élő francia filozófuson. De a könyvtár anyagát csak a neves gondolkodó halála után szállították Pétervárra, ezzel is kifejezésre juttatva a cárnőnek a "mester" iránti tiszteletét és megbecsülését.

Népszerűek voltak Oroszországban a korabeli francia időszaki kiadványok, a különböző szakfolyóiratok, újságok és napilapok is. Diderot, amikor 1773 szeptemberétől 1774 márciusáig a cárnő vendégeként Pétervárott tartózkodott, nem kis csodálkozással jegyezte meg, hogy Európában Oroszország az egyetlen állam, ahol minden-

fajta francia újságot szabadon lehet olvasni. Ez a körülmény természetesen kedvező feltételeket teremtett a felvilágosult és demokratikus eszmék terjesztése számára, hiszen a francia viszonyokkal való közelebbi megismerkedés jelentősen tágította az orosz olvasók látókörét.

A gallománia (franciaimádat) ugyanakkor kirívó torzulásokat is eredményezett az orosz nemesség egyes rétegeinél, amelyek öltözetükben, viselkedésükben, életmódjukban és beszédükben szinte szolgai módon igyekeztek utánozni a korabeli francia szokásokat. Ez a „franciamajmolás” időnként -- az orosz nemzeti kultúra és szokások háttérbe szorításával -- rendkívüli furcsaságokhoz, sőt komikus helyzetekhez vezetett, és érthető módon felháborította a XVIII. század második felének legtisztábban látó íróit és művészeit. A gallománia, ahogyan az Gyenyisz Ivanovics Fonvizin, Nyikolaj Ivanovics Novikov, Vlagyimir Lukin és más szerzők írásaiból kiderül, sértette az orosz nemzet önérzetét, amely feltehetően nem kívánta befogadni a külsőségekben megnyilvánuló divatmajmolást és a különbségeket.

Az oroszországi események a francia Enciklopédia szerkesztőjének, Diderot-nak is felkeltették a figyelmét, aki nem elégedett meg azzal, hogy újságokból és különböző leírásokból értesüljön az ottani dolgokról, ezért elhatározta, hogy maga is Pétervárra utazik. Erre hamarosan sor került, mert II. Katalin felkérte, hogy dolgozzon ki egy oroszországi iskolai reformtervezetet. Ezért utazott Diderot 1773 őszén Pétervárra, ahol hét hónapot töltött a cárnő vendégeként. II. Katalin hatvanhét beszélgetést folytatott a sokoldalúan művelt francia gondolkodóval, aki ezek során számos javaslatot tett a cárnőnek. Előterjesztései között szerepeltek: a jobbágyság megváltás nélküli felszabadítása, a földosztás, a rendi privilégiumok megszüntetése, valamennyi társadalmi réteg bevonása a hatalom gyakorlásába, az ipar és kereskedelem még határozottabb pártfogása, a merkantilista gazdaságpolitika meghonosítása, az adók csökkentése, az állampolgárok anyagi és kulturális jólétének emelése, a kötelező elemi népiskolai oktatás bevezetése. Diderot fontosnak tartotta még különböző szociális intézmények (árvaházak, nevelőotthonok) felállítását és a demokratikus szellemű oktatáspolitika bevezetését.

A francia filozófus előterjesztésére II. Katalin nem titkolt ciniz-mussal azt válaszolta, hogy ismerve az oroszországi állapotokat, azokból legkorábban száz esztendő múlva valósulhat meg valami. A

cárnő ilyen megnyilatkozásai után érthető, hogy Diderot elvesztette Oroszország demokratikus átalakításába vetett bizalmát, és világosan látta, hogy az uralkodónó valójában csak kacérkodik a felvilágosodás gondolataival, gúnyt űz a „ráció” és a „közjó” eszméjéből. Meggyőződött arról is, hogy az uralkodónó, aki szeretett a "filozófus cárnő" és az európai tudósok nagy barátjának pózában tetszelegni, liberális frázisai és megtévesztő terminológiája ellenére, valójában semmit sem szándékozik tenni az oroszországi állapotok megváltoztatásáért, a felvilágosodás eszméinek gyakorlati alkalmazásáért.

Különösen bántó volt Diderot számára, hogy amikor az 1773--1775-ös Pugacsov-féle parasztháború -- melyet a cárnő bestiális kegyetlenséggel veretett le -- konkrét körülményei iránt érdeklődött, kérdéseire II. Katalin mindig elutasító választ adott. Ezek után Diderot és a cárnő között csak formális megbeszélések folytak, amelyek elvont filozófiai, irodalmi és művészetelméleti problémákat érintettek. Diderot és II. Katalin utolsó találkozásán szóba került a francia Enciklopédia újrakiadásának lehetősége is, amelyhez az uralkodónó 200 ezer rubel anyagi támogatást helyezett kilátásba. Valójában azonban esze ágában sem volt ezt megtenni, mivel lelke mélyén rettegett az Enciklopédia radikális szellemétől és a benne kifejtett elvek megvalósulásától, amelyeket ő "francia mótelynek" tartott.

Rendkívül jellemző, hogy a cárnő által az 1767--1768-as Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság számára írt "Nakaz" (Tervezet) című művének liberális frázisai és demagóg szövegei egy időre alaposan megtévesztették még a legtisztábban látó nyugat-európai filozófusokat is. Maga Voltaire, aki "republikánus filozófus"-nak és "Nagy törvényhozó"-nak titulálta II. Katalint, ezt írta 1769. február 26-án: "Elolvastam az Ön «Tervezetét», amelyet volt szíves számomra elküldeni. Lükurgosz és Szolón is jóváhagyná Felséged munkáját, hiszen abban minden világos, érthető, igazságos és minden sorából az emberek iránti szeretet csendül ki."

Félrevezette a felvilágosult filozófusokat a cárnő intézkedéseinek látszatra humánus és „liberális” jellege, hiszen trónra lépését követően -- főként Charles-Louis Montesquieu (1689 -1755) és az olasz jogtudós, kriminalista Cesare Beccaria (1738-1794) műveinek szellemét megszívlelve -- eltörölte az uralkodó személyének megsértéséért járó halálos ítéletet, enyhítette a bírósági büntetéseket, szekularizálta az egyházi birtokokat, megszüntette a vallási üldözéseket, és enged-

lyezte a külföldön betiltott könyvek terjesztését. Érthető tehát, hogy ezekben az években egész Európában II. Katalin tetteiről beszéltek, legendák keringtek a „republikánus cárnő” felvilágosult politikájáról és a „közjóért” tett intézkedéseiről. Azt persze már kevesebben tudták, hogy a cárnő által jóváhagyott 1765-ös, 1767-es és 1773-as törvények értelmében az orosz földesurak szabad belátásuk szerint bárnikor számúzhették, kényszermunkára ítélhették és testileg brutálisan megfenyíthették, szabadon adhatták-vehették és katonának is besoroztathatták a -- még minimális jogokkal sem rendelkező -- jobbagyaikat.

A „Nakaz” álszent szelleme is hamarosan lelepleződött, hiszen az uralkodónó a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tagjait az 1768 telén kirobbant orosz--török háború ürügyén szélnek eresztette, és berekesztette az üléseket. A cárnő által összeollózott „Tervezet” egyetlen pontja sem valósult meg, jelezvén, hogy az uralkodónó valójában nem szándékozik lényegi változást végrehajtani a legégetőbb kérdésekben. Jól tükrözte ezt a Jemeljan Pugacsov vezette parasztháború leverése és kegyetlen megtorlása, ami végképp bebizonyította a katalini politika szemfényvesztő és demagóg voltát.

II. Katalin megtévesztő, látszatra „demokratikus” intézkedéseinek csupán az volt a célja, hogy elnyerje a nyugat-európai felvilágosult gondolkodók bizalmát, és kivívja azok tetszését. Ennek érdekében a cárnő sok mindenre hajlandó volt: gazdag ajándékokat és nagy összegű pénzeket küldött számukra, amelyek egy időre jelentősen javították anyagi helyzetüket. Ennek fejében viszont elvárta tőlük, hogy dicshimnuszokat zengjenek tevékenységéről, felvilágosult tetteiről, bőkezűségéről, nagylelkűségéről és mecénási szerepéről. Különösen sokat tett azért, hogy Voltaire bizalmát elnyerje, és a jeles gondolkodó tanítványának, sőt barátjának pózában tetszelegjen. A „mesterhez” már a trónra lépését követő, 1763-as évben levelet intézett, amelyet mindkét részről további háromszáz követett. Ezeket az írásokat szinte valamennyi európai nyelvre lefordították, és összegyűjtve először Pétervárott adták ki 1803-ban.

Voltaire a levelekben – mint már említettük – „Észak Szemirámi-szának” és „Nagy Törvényhozónak” nevezte a cárnőt, aki cserében a „legnagyobb elmének” titulálta a „mestert”. Érthető módon mindkettőjüknek imponált a kölcsönös „feldicsérés”. A cárnő hiúságának feltétlenül hízelgett, hogy Európa egyik legjelentősebb gondolkodó-

jának bizalmát élvezheti, Voltaire pedig ugyancsak büszke lehetett arra, hogy a kontinens legnagyobb államának uralkodója keresi a kegyeit, gazdag ajándékokkal és pénzbeli támogatással halmozva el őt. Tetszett Voltaire-nek az is, hogy a cárnő az ő mellszobrával díszítette lakosztályait, 1777-ben pedig jubileumi emlékérmeket veretett a tiszteletére.

A cárnő nagybecsülését jelezte, hogy szerette volna, ha Voltai-re-t Oroszországban temetik el. 1779-ben megvásárolta a „mester” hétezer kötetes könyvtárát, örököseinek pedig rendszeres életjáradékot folyósított. Több levelet küldött II. Katalin a korszak talán legnagyobb matematikusa, az Enciklopédia egyik szerkesztője, Jean le Rond d’Alembert (1717–1783) számára is, akit évi százezer livre (húszezer rubel) fejében szeretett volna megnyerni Pál (Pavel Petrovics) nagyherceg nevelőjének. D’Alembert viszont arra hivatkozott, hogy rengeteg elfoglaltsága és a Berlieni Tudományos Akadémián kapott feladatai miatt a meghívásnak nem tud eleget tenni.

Szoros levelezésben állt a cárnő Diderot és D’Alembert barátjával, a kiváló filozófussal, Frédéric-Melchior Grimm-mel (1723–1807) is, aki kétszer, 1773–1774-ben és 1776–1777-ben Pétervárott vendégeskedett. A cárnő javaslatára a neves filozófust és íróat a Pétervári Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választották, valamint a Szent Vlagyimir-renddel tüntették ki.

A francia filozófusok közül talán Jean-Jacques Rousseau (1712 – 1778) volt az egyetlen, akit II. Katalinnak nem sikerült megnyernie, és akinek a társadalmi szerződésről és az emberek közötti egyenlőség eredetéről írt művei aligha nyerhették el a cárnő tetszését. Ettől függetlenül szinte valamennyi munkáját elolvasta, de félt azok merészen forradalmi gondolataitól. Jellemző, hogy amikor Rousseau halála után felesége, Thérèse Levasseur levélben fordult segítségért a cárnőhöz, az figyelemre sem méltatta a nehéz helyzetben lévő özvegyet. Ez az eset jól példázza, hogy II. Katalin csak addig kacérkodott a felvilágosodás eszméivel, addig kereste a legkiválóbb gondolkodók bizalmát, amíg szüksége volt rájuk.

Joggal merül fel a kérdés: hogyan kerültek a XVIII. század legfelvilágosultabb gondolkodói Európa talán legreakciósabb politikáját folytató uralkodójának – akit A. Sz. Puskin „szoknyás és koronás Tartuffe”-nek nevezett – befolyása alá, és miként vélekedett róluk valójában a cárnő? Jól illusztrálja ezt a fonák helyzetet az az eset,

amikor Voltaire Oroszországba készült utazni, de erről értesülve az uralkodónő azonnal levelet küldött Frédéric-Melchior Grimmnek: „Az Isten szerelmére, kérem Önt, tanácsolja ennek az öreg- embernek, hogy maradjon otthon! Mit csináljak én itt vele?... Ez ugyanaz lenne, mint a svéd király ideérkezése!” Majd amikor arról értesült, hogy Voltaire-rel folytatott levelezését több nyelven is kinyomtatják, rezignáltan jegyezte meg: „Számomra nagyon kellemetlen ezeknek az írásoknak a publikálása.”

Jellemző az is, ahogyan a cárnő közvetlen barátainak ecsetelte a Diderot-val való találkozását: „Hosszasan beszélgettem vele, de nagyobb kíváncsisággal, mint haszonnal hallgattam. Ha figyelembe venném elgondolásait, akkor egész birodalmamat át kellene alakítanom, meg kellene semmisítenem a kormányt, a törvényhozást, egész eddigi politikámat, és ezeket valamiféle megvalósíthatatlan álmokkal kellene felcserélnem.”

II. Katalin tehát valójában sohasem hitt a felvilágosult tanok világot megváltó erejében, csupán üres szólamoknak, hangzatos frázisoknak tekintette azokat. Ezt bizonyította a francia polgári forradalom eseményeinek oroszországi fogadtatása is, amikor a cárnő már a katonai beavatkozás gondolatával foglalkozott, de 1796 novemberében bekövetkezett halála megakadályozta ebben. Szívesen látott vendégek lettek viszont Pétervárott a kivégzett XVI. Lajos egykori udvarának és rokonságának tagjai, akiket a cárnő – magas életjáradékokat, ajándékokat, jól jövedelmező méltóságokat adományozva nekik – kegyesen szolgálatába fogadott, így juttatva kifejezésre együttérzését a francia arisztokráciával.

A francia forradalom kitörésének és győzelmének, a Bastille bevételének (1789. július 14.), valamint az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának (1789. augusztus 26.) deklarálását Oroszország nagyobb városaiban kitörő lelkesedéssel és ovációval fogadták. Erről tanúskodik Louis Philippe Ségur francia diplomata visszaemlékezése is, aki szerint 1789 nyarán a pétervári utcákon lelkes ujjongással üdvözölték a francia események híreit. Nagy elismerést váltottak ki az október 5–6-i franciaországi események, amikor az ellenforradalmi összeesküvésre készülő XVI. Lajost a felkelt néptömegek – fegyveres őrizettel – Versailles-ból Párizsba kísérték.

A franciaországi események elsősorban az orosz értelmiségiek, a raznocsinyec fiatalság és az alsóbb néprétegek körében keltettek

szimpátiát, de 1789–1790-ben a nemesség egy része is üdvözölte a forradalmi változásokat. Erről tanúskodnak L. Ph. Ségur, G. F. Masson (II. Katalin unokáinak nevelője) és E. Dumont visszaemlékezései is, akik szerint az orosz udvari arisztokrácia számos tagja vallotta magát a forradalmi események hívének. Ismeretes például, hogy a két fiatal Golicin herceg fegyverrel a kezében harcolt a Bastille ostrománál, Sztroganov gróf pedig tagja volt az egyik jakobinus szervezetnek, és aktívan részt vett a párizsi eseményekben. Rajtuk kívül jó néhány más orosz előkelőség is Párizsba készülődött, például Buturlin herceg, aki levélben kérte a cárnőt, hogy járuljon hozzá elutazásához, és engedélyezze a fegyveres harcokban való részvételét.

Az 1789-es franciaországi eseményeket leírhatatlan lelkesedéssel fogadták az orosz írók és művészek legjobbjai, mint Nyikolaj Mihajlovics Karamzin (1766–1826, a szentimentalizmus ismert alakja) és Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev (1749–1802, J. W. Goethe évfolyamtársa a lipcsei egyetemen) is. Karamzin még 1789-ben Párizsba utazott, hogy megcsodálja a francia nép hősiességét, Ragyiscsev pedig a párizsi forradalmi események hatására írta meg 1790-ben az „Utazás Pétervárról Moszkvába” című művét, amely a feudális orosz állam kérlelhetetlen bírálatait tartalmazta.

A francia események fogadtatása 1791–1792-re azonban már lényegesen megváltozott, mivel ekkor az orosz nemesség lelkesedését egyre inkább a forradalmi átalakulásoktól való félelem váltotta fel. A kiváltságos rétegek döbbenet értesültek XVI. Lajos 1791. június végi szökési kísérletének kudarcáról, házi őrizetbe vételéről, 1792. augusztus 10-ei bebörtönzésének és a köztársaság szeptember 22-ei kikiáltásának híreről. Az arisztokrácia körében nagy rémületet keltett XVI. Lajos 1793. január 21-ei kivégzése, amelyet követően II. Katalin többnapos országos gyászt rendelt el. Ettől fogva az Orosz Birodalomban szívesen látott vendégek lettek a francia emigránsok: a kivégzett király rokonai és meggyőződéses hívei.

Még tovább növelték az orosz nemesség félelmét az 1793. június eleji párizsi események, amikor bevezették a jakobinus diktatúrát és a forradalmi terrort. A hatvannégy éves orosz cárnőnek keserűen kellett tapasztalnia, hogy guillotine alatt fejezik be életüket az ancien régime (a régi rend) leghűségesebb hívei, és Franciaországban egy időre elképzelhetetlen a monarchia visszaállítása.

De nem nyugtatta meg II. Katalint és az orosz nemességet 1794 nyarán a jakobinus diktatúra bukása és a girondisták hatalomra jutása sem, hiszen ezzel a forradalmi események még nem zárultak le, és a monarchista restaurációnak sem jött el az ideje. Ezzel magyarázható tehát, hogy az orosz nemesség fokozatosan kiábrándult a forradalmi eszmékből, és rövidesen már arra is szívesen vállalkozott volna, hogy fegyveresen vegyen részt a gyűlölt francia „métély” elleni harcban.

A francia forradalom kitörésének és győzelmének hírére Oroszország ötvenegy kormányzóságából harminckettőben parasztmegmozdulások követték. Ezek közül az egyik legjelentősebbre az ukrajnai Turbaji faluban került sor, ahol a Bazilevszkij földesurak ellen fellázadt jobbágyok 1789 júliusától egészen 1793 májusáig sikeresen ellenálltak a reguláris csapatoknak. A jobbágyok leverésére a cárnő ekkor A. V. Szuvorovot és A. M. Kahovszkij herceget utasította, akik két ezrednyi katonaságot vezényeltek a helyszínre, és ott véres küzdelemben kényszerítették megadásra a lázadókat.

Hasonlóan nagyméretű jobbágyfelkelés robbant ki 1796–1797-ben az orjoli kormányzóság Andruszovo, Radogoscs és Braszovo nevű falvaiban, ahol mintegy húszezer jobbágy lázadt fel Andrejev, Aprakszin és Golicin herceg földesúri önkénye ellen. A lázadást végül I. Pál sürgetésére Alekszandr Petrovics Kvasnyin-Szamarin orjoli kormányzó és Nyikolaj Vasziljevics Repnyin tábornagy katonai egységei számolták fel. A társadalmi elégedetlenség egyik sajátos jelének kell tekintenünk azt, hogy az addig cárhű reguláris ezredekben egyre gyakrabban jelentek meg olyan fiatal tisztek, akik elégedetlenek voltak a kormányzat kül- és belpolitikájával, és e véleményüknek hangot is adtak. Így történt ez Vaszilij Passzek őrnagy esetében is, aki illegálisan terjesztette Ragyiscsev „Utazás Pétervárról Moszkvába” című művét, ezért kizárták a kremencsugi ezred tisztikarából, bebörtönözték, majd húsz évre Szibériába száműzték, ahonnan csak 1826-ban térhetett vissza. Ugyancsak „felforgató” nézeteiért tartóztatták le és börtönözték be az 1790-es években a hadsereg számos más tisztjét, köztük a Valujev fivéreket, a huszonhárom éves Grigorij Zsidonov hadnagyot, Ivan Rozsnov őrnagyot és Pavel Indjakov szmolenszki ezredest.

A francia felvilágosodás eszméivel való álszent kacérkodás a maga teljes valóságában mutatta meg „Észak Szemirámiszá”-nak

igazi arcát. Az utókor ugyanis aligha nimfomán természete miatt marasztalja el II. Katalint, hanem személyében sokkal inkább a kép-mutató despotát ítéli el.

Szakirodalom

- Alekszejev, M. P.: D. Didro i russzkije piszatyeli jevo vremenyi. In: Szbornyik "XVIII vek", t.3. Moszkva, Leningrad, 1958.
- Alpatov, M. A.: Russzkaja isztorieszkaja miszl i Zapadnaja Jevropa (XVIII--pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1985.
- Angi János: II. Katalin és a francia forradalom. In: Tanulmányok a francia forradalomról. Szerk.: Rác István. Debrecen, 1991. 7--13.
- Aretin, K. O. (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus. Köln, 1974.
- Barta János: Kellett-e a felvilágosodás ismerete a felvilágosult abszolútizmushoz? In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 123--128.
- Barta János: "Napkirályok" tündöklése (Európa a 16--18. században). Debrecen, 1996.
- Barta János: Abszolút monarchiák és hatalmi törekvések a kora újkorban. In: Európa története. Szerk.: Gunst Péter. Debrecen, 1993. 146--157.
- Bartlett, R. - Hughes, L.: Russian society and culture and the long eighteenth century (Essays in honour of Anthony G. Cross). Münster, 2004.
- Beccaria, C.: A bűnökről és a büntetésekről. Budapest, 1989.
- Benedek István (összeáll.): Természettudomány a francia felvilágosodásban. Budapest, 1965.
- Benedek István: Rousseau. Budapest, 1978.
- Berkov, P. N. (red.): Isztorija russzkoj lityeraturi XVIII veka. Bibliograficseszkij ukazatyel. Leningrad, 1968.
- Berkov, P. N.: Isztorija russzkoj komegyii XVIII veka. Leningrad, 1977.
- Bicskov, A. F.(red.): Piszma i bumagi imperatrici Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg, 1873.
- Bilbaszov, V. A.: Didro v Petyerburge. Szankt-Petyerburg, 1888.
- Black, J.: Eighteenth Century Europe (1700--1789). London, 1990.
- Bocskarjev, V. N.: Russzkoje obszcsesztvo jekatyerinszkoij epohi i francuzszkaja revoljucija. In: Otyecsesztvennaja vojna i russzkoje obszcsesztvo, t.1. Moszkva, 1911.
- Bodnár Erzsébet: Oroszország a 18--19. században. Tanulmányok. Budapest, 2000.
- Bónis György: Montesquieu jogi és politikai nézetei. Budapest, 1958.
- Bürger, C.--Bürger, P.--Schulte-Sasse, J. (Hrsg.): Aufklärung und literarische Öffentlichkeit. Frankfurt am Main, 1980.
- Cobb, R.: Reaction to the French Revolution. Oxford, 1972.
- Corberon, Ch.: Un Diplomate française a la cour de Catherine II. Paris, 1901.
- Csecsulin, N. D.(red.): Nakaz imperatrici Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg, 1907.
- Csukmarjev, V. I.: Francuzszkije enciklopedyiszi XVIII veka ob uszpehah russzkoj kulturi. In: Voproszi filozofii, 1951. 6. sz., 118--129.
- Dániel Anna: Diderot világa. Budapest, 1988.
- Dieckmann, H.: Diderot und die Aufklärung. Stuttgart, 1984.

- Dobossy László: A francia irodalom története. Budapest, 1963.
- Donnert, E.: Öffentliche Meinung und Pressepolitik unter Katharina II. = Zeitschrift für Slawistik, 1973. Heft 6.
- Donnert, E.: Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharina II. Berlin, 1976.
- Donnert, E.: Voltaire und die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft. = Zeitschrift für Slawistik, 1974. Heft 1.
- Doyle, W.: The Old European Order (1660--1800). Second edition. Oxford, New York, 1992.
- Duby, G. -- Mandrou, R.: A francia civilizáció ezer éve. Budapest, 1975.
- Dzsedzsula, K. J.: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsuaznaja revolucija konca XVIII veka. Kijev, 1972.
- Ejmontova, R. G.: K szporam o proszvetyityelsztve. In: Isztorija SZSZSZR, 1988. 6. sz., 17--35.
- Elkina, I. M.: Francuzszkije proszvetyityeli i knyiga Sappa D' Otrosa o Rosszii. In: Vesztnyik MGU, szerija "Isztorija", 1973. 6. sz., 71--81.
- Ferenczy, László: Voltaire-problémák. Budapest, 1978.
- Furet, F.: A francia forradalom története (1770-1815). Szerk.: Hahner Péter. Budapest, 1996.
- Gavrjuskin, A. V.: Graf Nyikita Panyin (Iz isztorii russzkoj gyiplomatyii XVIII veka). Moszkva, 1989.
- Gay, P.: Voltaire's Politics. Princeton, 1959.
- Gillispie, Ch. C.: Science and Politic in France at the End of the Old Regime. Princeton, 1980.
- Gorbatov, I.: Catherine the Great and the French philosophers of the Enlightenment (Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot and Grim). Bethesda, 2006.
- Gordon, L. F.: Studien zur plebejisch-demokratischen Tradition in der französischen Aufklärung. Berlin, 1972.
- Gordon, L. Sz.: Francuzszkij dramaturg Deforzs (1746--1806) i jevo pjesza o vossztanyii russzkih kreposztnih. In: Szbornyik "XVIII vek", t. 4. Moszkva, Leningrad, 1959.
- Gracianszkij, P. Sz.: Polityiceszkaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1984.
- Grasshof, A. -- Stolpe, H.: Literatur in der französischen Revolution. Berlin, 1977.
- Grot, J. K.: Jekatyerina II v perepizske sz Grimmom. Szankt-Petyerburg, 1881.
- Győry János (összeáll.): A francia Enciklopédia. Budapest, 1962.
- Habermas, J.: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Második kiadás. Budapest, 1993.
- Hahner Péter (összeáll., ford. és jegyz.): A nagy francia forradalom dokumentumai. Budapest, 1999.
- Hahner Péter: A régi rend alkonya (1648-1815). Budapest, 2006.
- Hartenstein, E.: Michail Šcerbatov (1733--1790) als politischer Ideologe des russischen Adels und seine utopische Staatsschrift "Reise ins Land Ophir". Halle, 1988.
- Haumant, E.: La culture française en Russie (1700--1900). Paris, 1910.
- Helvetius, C.- A.: Az emberről, értelmi képességeiről és neveltetéséről. Ford.: Győry János. Budapest, 1962.
- Holbach, D.: A természet rendszere. Ford.: Bruckner János és Vajda György Mihály. Második kiadás. Budapest, 1978.

- Iglói Endre (vál.): Az orosz irodalom kistükre Ilariontól Ragyiscsevig (XI -- XVIII. század). Budapest, 1981.
- Iglói Endre: Az új orosz irodalom forrásvidéke. Budapest, 1990.
- Im Hof, U.: A felvilágosodás Európában. Budapest, 1997.
- Im Hof, U.: Enlightenment -- Lumières -- Illuminismo -- Aufklärung (Die Ausbreitung eines besseren Lichts im Zeitalter der Vernunft). In: Zur Kulturgeschichte des Lichts. Hrsg.: Svilar, M. Bern, 1983.
- Jessen, H. (hrsg.): Katharina II. von Russland in Augenzeugenberichten. München, 1978.
- Jones, R.: The Emancipation of the Russian Nobility, 1762--1785. New Jersey, 1973.
- Kamenszkij, A. B.: "Pod szenyiju Jekatyerini Velikoj" (Vtoraja polovina XVIII veka). Szankt-Petyerburg, 1992.
- Kamenszkij, A. B.: Nagy Katalin. Budapest, 2000.
- Kartasev, A. V.: Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi. T. I--II. Moszkva, 1992--1993.
- Kiesel, H.--Münch, P.: Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. München, 1977.
- Kis János -- Ludassy Mária (vál. és ford.): A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Budapest, 1975.
- Knorring, N. N.: Jekatyerinszkaja zakonodatyelnaja komisszija 1767 goda. In: Szbornyik szatyej, poszvjascsonnih P. N. Miljukovu (1859--1929). Praga, 1929, 327--350.
- Knyazev, G. A.: Volter--pocsotnij cslen Akagyemii nauk v Petyerburge. In: Volter (Szatyjii i matyeriali). Moszkva, Leningrad, 1948.
- Köpeczi Béla: A francia felvilágosodás. Budapest, 1986.
- Krasznobajev, B. I.: Russzkaja kultura vtoroj polovini XVII--nacsala XIX veka. Moszkva, 1983.
- Krauss, W.: Die Literatur der französischen Frühaufklärung. Frankfurt, 1971.
- Krauss, W.: Helvétius. Berlin, 1968.
- Krieger, L.: Kings and Philosophers (1689 -- 1789). New York, 1970.
- Kun Miklós: Pál cár, a megkésétt uralkodó. In: Valóság, 1986. 7. sz., 49--65. Másodközlés: Kun Miklós: A megkésétt uralkodó (I. Pál 1754-1801). In: Szvák Gyula (szerk.): Koronás portrék. Budapest, 1987. 221-243.
- Kurmacsova, M. D.: Kreposztnaja intyelligencija v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII--nacsala XIX veka). Moszkva, 1983.
- Lametrie, J. O.: Filozófiai művek. Budapest, 1981.
- Leitsch, W.: The Russian nobility in the eighteenth century. In: East-European Quaterly, Vol. XI. 1977. No. 3. 317--340.
- Ligne, Prince de: Memoires. Paris, 1827.
- Lotman, Ju. M.: Ragyiscsev i Mabli. In: Szbornyik "XVIII vek", t. 3. Moszkva, Leningrad, 1955. 276--309.
- Ludassy Mária: "Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit" (A francia felvilágosodástól a francia forradalomig). Budapest, 1972.
- Ludassy Mária: Az ész államáig és tovább (XVIII. századi francia utópisták). Budapest, 1979.
- Luppov, Sz. P. (red.): Francuzszkaja knyiga v Rosszii v XVIII veke. Leningrad, 1986.
- Makogonyenko, G. P.: Gyenyisz Fonvizin. Moszkva, Leningrad, 1961.
- Makogonyenko, G. P.: Novikov i russzkoje proszvcesenyije XVIII veka. Moszkva, Leningrad, 1952.
- Marker, G.: Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia (1700--1800). Princeton, 1989.

- Martinov, I. F.: Knyiga v russzkoj provincii 1760--1790 godov. In: Knyiga v Rosszii do szeregyni XIX veka. Leningrad, 1978. 64--78.
- Maskovcev, N. G. (főszerk.): Az orosz művészet története. Budapest, 1983.
- Mittelstrass, J.: Neuzeit und Aufklärung. Berlin, 1970.
- Montesquieu, Ch. de S.: A törvények szelleméről. I--II. kötet. Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, 1962.
- Morjakov, V. I.: Russzkoje prosvetyityelsztvo vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1994.
- Mortier, R.: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Budapest, 1983.
- Narocsnyickij, A. L.: Mezsduarodnije odnosenyija nakanunye i vo vremja francuzskoj burzsuaaznoj revolucii konca XVIII veka (1763--1794). Moszkva, 1946.
- Niederhauser Emil (összeáll.): Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966.
- Nyecsikina, M.V.: Volter i russzkoje obszsesztvo. In: Volter (Sztatyi i matyeriali). Moszkva, Leningrad, 1948.
- Oblomievszkij, D. D.: Lityeratura francuzszkoj revolucii (1789--1794). Moszkva, 1964.
- Obolenszkij, M. A.: Russzka ja tyipografija v Parizse XVIII veka. In: Bibliograficseszkie zapiszki, t. 5. Szankt-Petyerburg, 1898.
- Oreskin, V. V.: Volnoje ekonomicseszkoje obszsesztvo v Rosszii (1765--1917). Moszkva, 1963.
- Orlov, V. L.: Russzkije prosvetyityeli 1790--1800 godov. Moszkva, 1953.
- Payne, H. C.: The Philosophers and the People. New Haven, London, 1976.
- Pelle János: Ész és szenvedély (Irodalom és filozófia a francia felvilágosodás korában). Budapest, 1983.
- Pelle János: Rousseau világa. Budapest, 1981.
- Perepiszka Jekatyerini II sz goszpogyinom Volterom. Szankt-Petyerburg, 1803.
- Petermann, R. -- Springborn, P. (hrsg.): Theater und Aufklärung (Dokumentation zur Aesthetik des französischen Theaters im XVIII. Jahrhundert). Berlin, 1979.
- Plimak, J. G.: Osznovnije etapi russzkovo prosvescsenijija XVIII veka. In: Problemi russzkovo prosvescsenijija v lityerature XVIII veka. Moszkva, Leningrad, 1961. 78--93.
- Proust, J.: Diderot et l' Encyclopédie. Paris, 1962.
- Puskin, A. Sz.: Megjegyzések a XVIII. század orosz történelméhez. In: Puskin, A. Sz.: Cikkek. Történelmi Tanulmányok. Napló. Vál.: Pór Judit. Budapest, 1981.
- Raef, M.: Origins of the Russian Intelligency. The Eighteenth-Century Nobility. New York. 1966.
- Ragyicsev, A. N.: Utazás Pétervárról Moszkvába. Ford.: Trócsányi György. 2. kiadás. Budapest, 1979.
- Ratkevics, K. M.: K biografii Zsilbera Romma. In: Ucsunije zapiszki MGU, vipuszk 6. Moszkva, 1940.
- Réz Pál: Voltaire világa. Budapest, 1981.
- Ribakov, B. A. (red.): Ocserki russzkoj kulturni XVIII veka. T. 1--4. Moszkva, 1985--1990.
- Rousseau, J.-J.: A társadalmi szerződés. Ford.: Mikó Imre. Budapest, 1959.
- Rousseau, J.-J.: Értekezések és filozófiai levelek. Ford.: Kis János. Budapest, 1978.
- Sacke, G.: Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1940. Bd. 2.
- Sanszkij, D. N.: Iz isztorii russzkoj isztoricicseszkoj miszli -- I. N. Boltyin. Moszkva, 1983.

- Sanszkij, D. N.: Nyekotorije voproszi isztorii rosszii v trudah francuzskih ucsonih vtoroj polovini XVIII veka. In: Vesztnyik MGU, szerija "Isztorija", 1981. 6. sz., 46--59.
- Schröder, W. (hrsg.): Französische Aufklärung. Leipzig, 1979.
- Scott, H. M.: Enlightened Absolutism (Reform and reformers in later eighteenth-century Europe). London, 1990.
- Scserbatov, M. M.: Isztorija Rosszijszkaja ot drevnyejsih vremjon. T. 1--7. Szankt-Petyerburg, 1770--1790.
- Scsipanov, I. Ja.: Filozofija russzkovo proszvescsenyija (Vtoraja polovina XVIII veka). Moskva, 1971.
- Scsipanov, I. Ja. (red.): Izbrannije proizvegyenyija russzkih miszlityelej vtoroj polovini XVIII veka. Moskva, 1952.
- Séguir, L. Ph. de: Mémoires ou Souvenirs et Anecdotes. I--III. Paris, 1827. (3. kiadás)
- Snyders, G.: La pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles. Paris, 1965.
- Starobinski, J.: 1789 (Les emblèmes de la Raison). Paris, 1979.
- Strange, M. M.: Russzkoje obscsesztvo i francuzszkaja revoljucija. Moskva, 1956.
- Szabó Miklós: Az orosz nevelés története (988--1917). Budapest, Csikszereda, 2003.
- Szarka József: A francia forradalom nevelésügye. Budapest, 1985.
- Szirotkin, V. G.: Velikaja francuzszkaja revoljucija i oficialnaja Rosszija. In: Isztorija SZSZSZR, 1989. 3. sz., 97--114.
- Szolovjov, O. F.: Maszonsztvo v Rosszii. In: Voproszi isztorii, 1988. 10. sz., 3--25.
- Szorokin, Ju. A.: Pavel I. In: Voproszi isztorii, 1989. 11. sz., 46--69.
- Sztanyko, A. I.: Russzkaja periogyicseszskaja pecsaty XVIII veka. Rosztov-na-Donu, 1979.
- Tournier, M.: Diderot et Catherine II. Paris, 1899.
- Troickij, Sz. M.: Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj Rosszii XVI--XVIII vekov. Moskva, 1975.
- Troickij, Sz. M.: Rosszija v XVIII veke. Moskva, 1982.
- V. Molnár László: A társadalmi gondolat fejlődése Oroszországban a felvilágosult abszolútizmus időszakában. In: Világtörténet, 1986. 1--2. sz., 111--131.
- Valk, Sz. M.: I. M. Boltyin i jevo rabota nad "Russzkaj Pravdoj". Moskva--Leningrad, 1958.
- Venturi, L.: Utopia and Reform in the Enlightenment. Cambridge, 1971.
- Voltaire, A.: Histoire de l'Empire du Russie sous Pierre le Grand. Paris, 1763.
- Voltaire, A.: Válogatott levelek. Ford.: Szávai Nándor. Budapest, 1963.
- Witkowski, T.: Radiščev und Rousseau. In: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1965.
- Zapiszki grafa Szejjura o prebivanyii jevo v Rosszii v carsztvovanyije Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg, 1865.
- Zöldhelyi Zsuzsa (szerk.): Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig. Budapest, 1997.

Megjelent: *II. Katalin és a francia „métely”*. In: *Valóság*, 2012. 5. sz., 16-26.

A REBELLIS KOZÁKVEZÉR, JEMELJAN PUGACSOV

1775. január 10-én egy vasketrecbe zárt, erős testalkatú, szakállas férfit szállítottak végig Moszkva utcáin. Már kora reggel nagy tömeg gyülekezett a Moszkva folyóhoz közeli, a Kremltől délre levő Bolotnaja téren felállított vesztőhelyhez vezető utcákon, hogy láthassák ennek a rettegett, 1762-ben a gyilkosai elől állítólag szerencsésen megmenekült, magát III. Péternek nevező, sokak által azonban csak „hamis” cárnak tartott ember halálát. A köznép szánakozva, a nemesek és a jómódú polgárok azonban leplezetlen kárörömmel figyelték a látványosnak ígérkező tortúrát. A halálra ítélt, kezén és lábán megbilincselte férfit marcona katonák vezették a kivégzés színhelyére, ahol a pravoszláv pápa feladta neki az utolsó kenetet. A kivégzést irányító főtiszt kihirdette az ítéletet és a foglyot átadta a bakónak. A hóhér egyetlen palloscsapással ütötte le a delikvens fejét, majd az áldozat felnegyeléséhez fogott. Ezzel még nem ért véget a brutális tortúra, mivel a halott maradványait máglyára vetették és elégették. A jelenlevők mindnyájan tisztában voltak azzal, hogy a kivégzett férfi Jemeljan Ivanovics Pugacsov volt, aki 1773-tól az orosz történelem legnagyobb parasztháborúját vezette. Néhány nap múlva a helyszínre érkezett az uralkodónő is, aki személyesen akart meggyőződni arról, hogy ítéletét maradéktalanul végrehajtották.

Jemeljan Pugacsov kivégzésének idején az Orosz Birodalmat II. Katalin cárnő irányította, akiről a kortársak jól tudták, hogy a férjét, III. Pétert gyilkoltatta meg a hatalomért. Ennek ellenére -- képmutató módon -- „felvilágosult” monarchának tartotta magát, és állandó levelezést folytatott a francia felvilágosodás legkiválóbb képviselőivel. Ezekben az írásokban mindegyre arról számolt be, hogy ő Oroszországban a „közjó” és a „ráció” szellemében tevékenykedik, továbbá fő feladatának azt tartja, hogy javítson a több mint húszmillió ország helyzetén. Ám valójában az volt a helyzet, hogy a 18. század második felére az ország lakosságának mintegy kilencven százalékát kitevő jobbágyok szinte teljesen a földesúr tulajdonává váltak. Már 1727-ben rendelettel tiltották meg, hogy a jobbágy ura engedélye nélkül katonai szolgálatba lépjen. 1760-ban -- I. Erzsébet idején -- újabb cári rendelet tette lehetővé, hogy a rebellis, nemkívánatos személyeket uraik Szibériába száműzhessék, 1765-től pedig szabadon kényszermunkára küldhették őket. 1767-ben ugyancsak

cári ukázzal tiltották meg, hogy a jobbágy panaszt tehesen ura ellen. Ilyen esetek azonban mégis gyakran előfordulhattak, amit az is jelez, hogy ez utóbbi rendelet életbe lépése után öt esztendő alatt csupán a tobolszki és a jenyiszeji tartományokba húszezer jobbágyot számúztak uraik. 1773-ban cári rendelet jelent meg a „tolvaj”, és ezáltal uraikat megkárosító jobbágyok ellen. A rendelkezés szerint a lopás mellett egyéb bűncselekmények elkövetésekor is szigorú fenyítést alkalmazhattak velük szemben, mivel ilyen esetekben tizenhétezer vessző- és száz korbácsütést is kimérhettek rájuk.

A törvény pedig nem maradt pusztá lehetőség, mivel a „katalini aranykor” is kitermelte a maga gyűlölt elnyomóit. Közéjük tartozott Darja Szaltikova grófnő, akit a kortársak csak „ljudojedka”, azaz „emberevő” néven emlegettek, mivel harmincnyolc jobbágyát kínoztatta halálra. Egy orjoli földesúr, Sensin pedig több hóhért tartott birtokain, akiknek az volt a feladatuk, hogy kínozóeszközeikkel – a középkor legbrutálisabb módszereit felelevenítve – agyongyötörjék, megcsonkítsák az uraság által vétkesnek ítélt jobbágyokat. Nem egy földesúrról tudunk, aki a mezőgazdasági munkák idején lovai mellé jobbágyokat is befogatott. II. Katalin uralkodása idejéből mindezek ellenére csupán hat olyan esetet ismerünk, amikor földesurakat elmarasztaltak volna túlkapásaik miatt. Köztük volt a már említett Darja Szaltikova is, akit az uralkodónő előbb Szibériába száműzött, majd kolostorba záratott.

A feudális önkény közvetlenül érintette a kiszolgáltatottak magánéletét is. Ha egy jobbágylány például nem jobbágyrendűhöz kívánt feleségül menni, akkor előbb ki kellett őt kérni földesurától, aki tíz-negyven rubel váltságdíj fejében lehetővé tette ezt. A földesurak a népszaporulatot nemegyszer drasztikus eszközökkel kívánták előmozdítani: a „munkaerő-gyarápítás” érdekében Grigorij Orlov gróf (1762 és 1773 között a cárnő kegyence) például elrendelte, hogy birtokain minden huszadik életévét betöltött hajadont és huszonöt évnél idősebb nőtlen férfit össze kell házasítani. A. M. Golovin gróf pedig megfenyegette alattvalóit, hogy ha nem választanak záros határidőn belül házastársat maguknak, akkor kockavetéssel fogja kijelölni a leendő párokat. Nem csoda, hogy hamarosan négyszáz új házasságot kötöttek Alekszandr Golovin birtokain.

A jobbágyok közül talán a legkiszolgáltatottabb helyzetben a földesúr közvetlen szolgálatára rendelt személyek voltak, akik első-

sorban az udvartartásban és a konyhán dolgoztak. A belső személyzet és egyéb szolgálhad száma a nagyobb uraknál elérte a százötven – kétszáz főt, de A. M. Golovin gróf pétervári házaiban háromszáz, Grigorij Orlov gróf palotáiban ötszáz főnyi személyzetet tartottak. A cselédséget a legkisebb restségért vagy mulasztásért szigorú büntetésben részesítették: a férfiakat nemegyszer rekrutának adták el, amelynek megváltási ára az 1760-as években már négyszáz rubelt tett ki. Egy jobbágy vételi ára ezzel szemben az 1760-as években harminc, mintegy két évtized múlva nyolcvan, az 1790-es években pedig kétszáz rubelre emelkedett. (Érdekességképpen említjük meg, hogy ez idő tájt egy fajkutyáért nemegyszer akár négyszáz rubelt is elkértek!) A jobbágyok adásvétele gyakran „embervásárokon”, szabadpiacokon történt, és ezeket csak 1808-ban, M. M. Szperanszkij gróf (I. Sándor cár kegyence) és a magyar származású, egykori nagyváradi jogászprofesszor (később I. Miklós igazságügyi államtitkára), Balugyánszky Mihály kezdeményezésére tiltották meg.

Oroszországban a jobbágy nem egyszerűen kemény robotra szorított paraszt volt, hanem mindaz, amit a földesúr elvárt tőle: inas, lakáj, kocsis, vadász, kőműves, kubikos, ács és ha tehetsége volt hozzá, akkor táncos, színész, muzsikus, számvivő, udvari bolond, esetleg költő is, de akit bármely pillanatban megvesszőzhettek és visszaküldhettek az eke szarva mellé, vagy olyan robotra foghatták, amilyet éppen urának szeszélye diktált. Az orosz nemesség nagyzási hóbortja és szeszélyessége pedig alig ismert határt. Egy Szkavronszkij nevű gróf (I. Katalin cárnő, eredeti nevén Marta Skawronska későbbi rokonságának tagja) például valamennyi cselédjétől megkövetelte, hogy csakis operai recitativóban „szóljanak” hozzá. A földesurak a parasztot a szó szoros értelmében nem vették emberszámba. Megdöbbenőek azok a hirdetések, amelyeket a korabeli „Moszkovszkije Vedomosztyi” újság közölt: „Eladó egy tizenhat éves, jó magaviseletű leány, és egy alig használt alkalmi kocsis”; vagy: „Eladó egy tizennyolc éves leány, aki ismeri a csipkeverés művészetét, tud fehérneműt varrni, vasalni, keményíteni, és úrnőjét öltöztetni, sőt csinos arcú és arányos testalkatú is.”

A jobbágyok személyi szabadságának kivívása, azaz felszabadítása számtalan nehézségbe ütközött. A földesurak csak ritkán – tetemes megváltási összeg ellenében – járultak ehhez hozzá; főleg gazdag, de jobbágyrendű kereskedők, neves művészek esetében. (Pavel

Gracsov, a híres manufaktúra-tulajdonos például egykor maga is Nyikolaj Petrovics Seremetyev gróf jobbágya volt, de 1797-ben százharmincezer rubelért megváltotta szabadságát.)

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a jobbágyság körében egyre nőtt az elégedetlenség. Az 1760–70-es években az „osztályharc” hagyományos formái (szökések, robotmegtagadás, silány munkavégzés) mellett a jobbágyság egyre elkeseredettebben védelmezte kicsinyke földjét és vagyonát. Az 1760-as évek második felében például egyedül a moszkvai kormányzóságban harminc földesurat öltek meg a parasztok.

Az ukrán jobbágyság és a szabadparasztok, a kozákság helyzete, a földesúri saját kezelésű (úgynevezett allodiális) gazdaságok térhódítása elszánt ellenállást váltott ki a társadalom alsóbb rétegeiben. Klisinci falu parasztjai például megerősített tábort építettek, és tizenhárom éven át (1761–1774 között) dacoltak Pjotr Liszenko földesúrral, aki jobbágyaivá akarta tenni őket, Turbaji község parasztjai és kozákjai pedig saját önkormányzatot szerveztek, és felosztották maguk között a földesúr földjét. Mindkét felkelést fegyveres erővel verték le a reguláris cári csapatok.

Feszült helyzet alakult ki az Urál vidékén is, ahol az 1750–1760-as években a megmozdulások majdnem valamennyi magánkézben levő manufaktúra, bánya és kohó munkásaira kiterjedtek. Az üzemekből kérvényeket írtak, szószólókat küldtek Pétervárra, hittek még abban, hogy a legfelsőbb hatalom, a cári kormányzat igazságot szolgáltat számukra, csak a manufaktúrák vezetőit tartották közvetlen ellenségüknek.

Az általános elégedetlenség hatására 1752–1762 között a pétervári és a központi kormányzóságokban nem kevesebb, mint ötven, az 1762–1769-es években pedig országosan mintegy százhusz paraszti zendülést jegyeztek fel. Egyre többször fordult elő – különösen, ha rossz volt a termés –, hogy a parasztok fegyvert fogtak uraik ellen (Márpedig ez elég gyakori jelenség volt, mivel a 18. században összesen mintegy harminc „szűk” esztendőről tudunk!). Fokozódott az elégedetlenség a városi szegényebb rétegek körében is, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a török frontról (az 1768–1774-es háború idején) behurcolt pestis főleg a városok, köztük Moszkva szegényebb rétegeit sújtotta. Ez volt a kiindulópontja az 1771. évi úgy-

nevezett pestislázadásnak, amelyben bérmunkások, szolgák és kis-kereskedők egyaránt részt vettek.

Nem volt jobb helyzetben ez idő tájt a kozákság többsége sem, mert ez az évszázadokon át egységes – a 16. századtól határőri feladatokat ellátó – réteg fokozatosan két csoportra, a kiváltságos helyzetű, előjogokat élvező, vagyonos sztarsinára és a nincstelen közkozákra bomlott. A kormányzat évről évre szűkítette például a jaiki (mai szóhasználat szerint: uráli) kozákság hagyományos önkormányzatát, többek között megtiltva nekik a vámmentes sókereskedelmet, emellett súlyos katonai kötelezettségeket rótt rájuk. A kozákságon belüli ellentéteket fokozta, hogy a sztarsinához tartozó vagyonosabb, módosabb réteg foglalta el a Jaik folyó mentén a legjobb halászóhelyeket, megszerezte a legjobb kaszálókat, legelőket, valamint egyre korlátlanabban rendelkezett a kozákok zsoldjával és katonai szolgálatának beosztásával.

Az 1760-as évek közepétől a birodalomban az elégedetlenség tűzfészke éppen a jaiki kozákterület lett, ahol 1766-ban a szegény kozákok Ivan Loginov atamán vezetésével fegyvert fogtak a meg-bomlott egyenlőség helyreállításáért. Az elégedetlenséget tovább növelte, hogy 1767-ben Pjotr Tambovcevet (eredeti neve: Trauenberg), a kormány emberét nevezték ki atamánna, aki olyannyira meggyűlöltette magát a kozákokkal, hogy 1772-ben meggyilkolták. A kormányzat bosszúja nem maradt el: hamarosan erős büntető hadsereget küldtek az elégedetlenkedők megfékezésére. A leszámolás elől sok kozák az Igrisz folyó környékére menekült, ahol a hivatalos egyházzal szembe forduló raszkolnyikok (óhitű szakadárok) szívesen befogadták őket. Mozgalmuk jelentősebb méretet azonban csak akkor öltött, amikor élükre egy tehetséges népvezér, Jemeljan Ivanovics Pugacsov állt.

Pugacsov 1742 körül született a Don menti Zimovejszkaja sztanyicán [a kisebb kozák települések megnevezése], ugyanott ahol az 1667–1671-es nagy parasztháború vezére, Sztjepan Tyimofejevics Razin is. Eredeti nevét nem ismerjük; a Pugacsov egyébként ragadványnév, ami madárijesztőt jelent. Ifjúságáról nem sokat tudunk, csak annyi bizonyos, hogy fiatalon – bátyjával, akit egy kozák ezredes kivégeztetett – részt vett a hétéves háborúban (1756–1763), amelyet Oroszország Ausztria oldalán viselt II. Frigyes Poroszországa ellen. Később, az 1768-ban kirobbant orosz – török háború idején, a

moldáviai Bengyeri ostrománál súlyosan megsebesült, ezért gyógykezelésre visszaküldték a Donhoz. Miután felgyógyult, a Tyerek folyóhoz menekült, ahol a tanulatlan, de éles eszű és gyors felfogású fiatalembert sztanyicai atamanná választották. Mivel – korábbi szökése miatt -- a kozák sztarsina letartóztatási parancsot adott ki ellene, újból menekülni kényszerült: előbb vissza a Donhoz, majd az akkori lengyel területen fekvő Gomel melletti Vetka szlobodába [földesúri függés alá nem tartozó „szabadfalu”], ahol számos kozák és óhitű raszkolnyik talált menedéket. Egy Kozsevnyikov nevű kereskedő sugallatára Jemeljan Pugacsov itt adta ki magát először az 1761 végétől 1762. június 28-ig uralkodó III. Péter cárnak, akinek szerencsés módon sikerült megmenekülnie a II. Katalin által szervezett államsíny összeesküvői elől.

Pugacsov fellépésében tovább élt az oroszországi parasztfelkelések „cárbarát” eszmevilága, ugyanakkor a megelőző nagy kozák- és jobbágyláadások vezérei (Ivan Bolotnyikov, Sztjepan Razin, Kondratyij Bulavin) annak idején a cár „választott” embereiként szerepeltek, Jemeljan Ivanovics viszont már saját magát nevezte uralkodónak. Pugacsovot a hatóságok hamarosan letartóztatták, és egy időre börtönbe vetették. Életútjáról ő maga így vallott: „Hol mindenütt nem voltam és miféle szükségét nem szenvedtem! Fáztam, éheztem és hogy mennyit ültem börtönben, azt csak az Úristen tudja.”

Pugacsov 1772-ben Gomel (ma: Belorusszia) környékéről visszatért az Urál-vidékre, az Igrisz folyó mellé, Mecsetnaja szlobodába, ahol Filaret raszkolnyik atya támogatásáról biztosította. Kezdetben orosz területen sem volt szerencsés: ismét letartóztatták, és a kazanyi börtönbe zárták, ahonnan azonban hamarosan megszökött. 1773 kora tavaszán a Jaik folyónál tűnt fel, ahol a szegény kozákság ekkor már nagy számban gyülekezett. Közben megérkeztek a Jaik mentén levő Talovij vendégfogadóba – amelyet mozgalmi kiindulási helyének tekinthetünk – a lázongó kozákok vezetői: Ivan Csika-Zarubin, Tyimofej Mjasznyikov, Makszim Sigajev, Alekszandr Karavajev, Ivan Pocsitalin és mások, akik ezt követően kimagasló szerephez jutottak a háború történetében. Nem sokkal később azután áttették főhadiszállásukat a Tolkacsov tanyára, és ott hamarosan tatár lovascsapatok is csatlakoztak hozzájuk. Az első támadó akcióra 1773. szeptember 17-én került sor, amikor Pugacsov mindössze nyolcvan-

fős kozák csapattal elindult Jaickij gorodokhoz, egy helyőrséggel rendelkező és védművekkel ellátott táborhelyhez. Még ezen a napon fogalmazta meg az alcár nevében Ivan Pocsitalin a felkelők első kiáltványát, amelyet a parasztháború tényleges kezdetének tekinthetünk. A manifesztumban Pugacsov a felkelő kozákoknak „földet, folyót, füvet, ólmot, lőport és kenyeret” ígért, vagyis mindazt, amit maguk is legfőképpen követeltek.

Így kezdődött el az orosz történelem legnagyobb parasztháborúja, amelynek első szakaszában, 1774 márciusáig – a kozákokon kívül – főként baskírok, kazahok és tatárok csatlakoztak Pugacsovhoz. A második periódusban -- 1774 márciusától 1774 július végéig -- az uráli üzemek munkásai is a felkelők mellé álltak. Végül a háború harmadik szakaszában -- 1774 júliusától a mozgalom végéig -- fegyvert fogott az egész Volga menti jobbágyság is. A felkelés első hónapjaiban a jaiki kozákság atamánja, Andrej Nyikityics Borogyin, csapatokat küldött a lázadók ellen, de szeptember 21-én az Ileckaja erőd katonái megadták magukat, sőt kenyérral és sóval fogadták Pugacsov seregét. A felkelők szeptember 27-én – viszonylag kisebb áldozatok árán -- elfoglalták Tatyiscseva, majd Rasszipnaja és Ozer-naja erődjét is.

1773. október 5-én Pugacsov mintegy háromezer főt számláló serege Orenburg alá érkezett, amely akkortájt az Urál-vidék közigazgatási központja volt. Novemberben egy hozzávetőleg kétezer főből álló baskír alakulat csatlakozott hozzájuk Szalavat Julajev vezetésével. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a baskírok 1755. évi felkelését a cári kormányzat könyörtelenül leverte, az elfogott lázadókat barbár módon megcsonkította, nyelvüket kitépette, majd földjeiket orosz birtokosok között osztotta szét.

1773–1774 telén Jemeljan Pugacsov Orenburg ostrománál a cári hadseregben tanult módon igyekezett szervezeten harcba küldeni csapatait, és ha a felkelők a reguláris alakulatok ütőképességét nem is érték el, a korábbi parasztmozgalmaknál sokkal rendezettebben vették fel a küzdelmet a jóval nagyobb létszámú büntető expedíciókkal szemben. A kozákvezér ezt azzal érte el, hogy a felkelő egységek élére Hadikollégiumot állított, a csatlakozó alakulatokat kiképzésnek vetette alá, és a csapatok harckészültségéről rendszeres szemléken győződött meg.

Közben a felkelők oldalára állt uráli üzemek munkásai ágyúkkal és egyéb hadifelszereléssel igyekeztek ellátni Pugacsov csapatait. Ismert, hogy a lázadó fővezér Orenburg alatt találkozott Afanaszij Szokolov-Hlopusa bányamunkással, akit az avzjano-petrovi üzembe küldött lőfegyverekért, és ő hat ágyúval tért vissza a táborba, ahol a sereg ekkorra már tizenötezer főt tett ki.

Orenburg tulajdonképpeni ostroma 1773. november 2-án kezdődött el. A támadók létszáma egyre nőtt: 1774 januárjától – márciusig már legalább ötvenezer felkelő sorakozott Pugacsov zászlaja alá. Ekkor kezdtek – kozák mintára – ezredekre, századokra, tizedekre tagolni a sereget. Az ugyancsak egyre gyarapodó számú ágyúkat a harcok során főleg manufaktúra-munkások kezelték. Kézi lőfegyver viszont kevés akadt a felkelők birtokában, mivel legtöbbjük fegyvere csupán fejsze, kasza, vasvilla vagy vadászlándzsa volt.

A Hadikollégium – azaz a vezérkar – szervezte meg a felkelő sereg ellátását, a zsákmány elosztását, valamint rendeleteket és kiáltványokat fogalmazott meg. Emellett gondoskodott az utánpótlásról, kezelte a kincstár bevételeit, a takarmány- és élelmiszerkészleteket, összeköttetést tartott fenn a felkelés egyes központjaival, és ügyelt a harci fegyelem betartására is. Következetes és összehangolt tevékenysége a szervezethez és a rend elemeit vitte a felkelésbe, ami a korábbi parasztháborúkból szinte teljesen hiányzott.

Feltétlenül említést érdemel, hogy az 1773-1775-ös parasztháború idején az „álcárhit” fontos szerepet kapott, Pugacsov ugyanis nem egyszerűen csak hirdette magáról, hogy ő a csodálatos módon megmenekült III. Péter cár, hanem mindent meg is tett annak érdekében, hogy erről meggyőzze híveit. Ez pedig megkövetelte, hogy mindent úgy csináljon a külsőségek terén, mint egy igazi uralkodó. Ennek megfelelően „cári” udvartartást létesített, saját „cári” pecsétet, kitüntetések alapított, főembereit grófoknak nevezte ki. A cárhit ilyen módon egyrészt a mozgalom szervezetségét biztosította, másrészt pedig óriási tömegbázist nyújtott neki. Orenburg alatt Pugacsov – mint III. Péter – kiáltvánnyal fordult az uráli üzemek dolgozóihoz, amelyben igazságos harcra hívta őket. Ennek fejében nem fukarkodott az ígéretekkel: „Ellátlak benneteket földdel, vízzel, erdőkkel, halászhelyekkel, házakkal, kaszálókkal, tengerekkel, kenyérrrel, hittel és törvényekkel, vetéssel, inggel, lőporral – egyszóval mindenel, amire csak szükségetek van.”

A felhívás nyomán a felkelés futótűzként terjedt más területeken is. Fellázadt az egész Volgán túli vidék parasztsága Kazanytól Szamaráig (1935–1991 között Kujbisev volt a neve), és a Dél-Urál üzemei is támogatásukról biztosították a felkelőket. 1773. november 7-én és 8-án aztán sikerült szétverni azokat a kormánycsapatokat, amelyeket a cárnő Vaszilij Alekszejevics Kara tábornok vezetésével a zendülők megbüntetésére küldött. Egy hét sem telt el, és a felkelők megverték Zahar Grigorjevics Csernisev ezredes alakulatát is, amelynek katonái később mind egy szálig átálltak Pugacsov oldalára. Amikor a kormányzat értesült arról, hogy Orenburg alatt a felkelők szétzúzták a büntető osztagokat, Alekszandr Iljics Bibikov (1729–1774) vezénylő tábornokot küldte ellenük, aki a kazanyi kormányzóság és Szibéria megbízható nemeseiből szervezett egységeket.

Közben az Orenburg alól kirajzó felkelők egy csapata Ilja Arapov kozák atamán parancsnoksága alatt a Volga vidékén bevette Szamara városát, a baskír különítmény pedig elfoglalta az udmurtiai Szarapul (Izsevszktől 60 km-re) és Osza erődjeit. Ezen kívül Ivan Nyikiforovics Csika-Zarubin és Szalavat Julajev egységei előbb Csesznokovka mellett szétverték egy újabb büntető osztagot, majd bevették a baskíriai Ufát.

Pugacsov azonban a főerőkkel 1774. március elején még Orenburg falai alatt vesztegelt: az erőd védői immár öt hónapja állták az ostromot. 1774. március 22-én Tatyiscseva erődítménye mellett pedig a felkelők vereséget szenvedtek a Szergej Fjodorovics Golicin herceg vezette felmentő seregtől. Pugacsov ekkor kénytelen volt felhagyni Orenburg ostromával, és visszavonult Szakmarszkij gorodokhoz. Közben 1774. március 24-én ismét súlyos csapás érte a felkelőket: Ivan Ivanovics Michelson (1740-1807) ezredes cári katonasága megsemmisítette Csika-Zarubin csapatát, és magát a vezért is fogságba ejtette. Ezt követően Szalavat Julajev, sarkában I. I. Michelson ezredes büntető különítményével, kénytelen volt visszavonulni baskírjával az Urálhoz. A cári erők várt gyors sikere mégis elmaradt, mivel 1774. április 9-én meghalt Alekszandr Iljics Bibikov tábornok, ezért a reguláris csapatok katonai akciói egy időre szüneteltek.

Jemljan Pugacsov főerőinek veresége után ügyes manőverezéssel keresztülhatolt Baskírián, hogy aztán a Káma és az Urál biztonságosabb vidékén találjon menedéket. Ezzel a parasztháború új szakaszába ért, melyben ismét megmutatkozott az álcár zseniális szer-

vezőképesége. Új központjának a bolsereci üzemeket tette meg. A felkelők uráli tartózkodásuk idején ötvenkilenc manufaktúra munkásaitól kaptak segítséget – ágyúkat, lőfegyvereket, muníciót – alakulataik számára.

A parasztsereg parancsnokai azonban világosan látták, hogy a feldúlt és elpusztított Urál vidékén sokáig már nem tarthatják magukat, ezért a Hadikollégium úgy döntött, hogy áttörnek Kazanyhoz, ahol újabb erők csatlakozhatnak majd hozzájuk a Volga vidékéről. Pugacsov húszezer főnyi seregével véres harcokban átvágta magát az Urálon; 1774 májusában bevette Magnyitnaja erődjét, ezt követően pedig Kazany irányába tört előre. Amint a Volga középső szakaszához közeledett, orosz jobbágyok, udmurtok és tatárok százai csatlakoztak hozzá. Amikor tehát Pugacsov hadmozdulatainak színhelyét változtatta, ezzel egyben előnytelenül változott csapatainak összetétele: a hadászatban jártas kozákok, s a haditechnikát ismerő és az utánpótlást biztosító munkások helyére tapasztalatlan, képzetlen parasztok kerültek.

Pugacsov tízezer főre fogyatkozott főserégével július 12-én rohammal bevette Kazanyt, de a város erődjének elfoglalására már nem maradt ideje, pedig taktikailag fontos fegyvertény lett volna, ha sikerül foglyul ejteni az ott rejtőzködő Grigorij Patyomkin tábornokot (a cárnó akkori kegyencét), aki túlélte az ostrom során keletkezett hatalmas tűzvészt. Másnap megérkeztek a Michelson ezredes vezette kormánycsapatok, és Kazany mellett véres ütközetben szétverték a hősiessen védekező kozák- és parasztsereget. A vereség teljes volt: a főserég mintegy nyolcezer katonája elesett vagy fogságba került, ráadásul a kormánycsapatok kezére jutott a felkelők teljes tűzérése is. Kazanynál ejtették foglyul Pugacsov hűségesei segítőitársát, Ivan Naumovics Beloborodovot is, akit Pjotr Ivanovics Panyin gróf, cári fővezér parancsára nyomban lefejeztek.

A népvészér ötszáz főre fogyatkozott maroknyi csapatával átkelt a Volga jobb partjára, és ezzel kezdetét vette a felkelés harmadik szakasza. Pugacsov menekült, de ahogyan Puskin írta később, „menekülése támadásnak tűnt”. Nemcsak a Volga vidékén, de még a központi kormányzóságokban is leírhatatlan volt a pánik a nemesek körében. A cári udvar már arra készült, hogy biztonságosabb helyre, a baltikumi Rigába költözzön. Moszkvát és egész környékét magával ragadta a „lázadás szelleme”. Pugacsov megjelenése a Volga sűrűn

lakott jobb partján a felkelés újabb fellendülését hozta magával: újra ezrével özönlöttek a szökött jobbágyok „III. Péter cár” táborába. A felkelés immár kiterjedt a nyizsnij-novgorodi és a voronyezsi kormányzóságokra is. Az orosz parasztokon kívül fegyvert fogtak az elnyomott nemzetiségek: a csuvasok, a marik (cseremiszek) és a mordvinok is. A kormánykörök megriadtak, Pugacsov nehogy Nyizsnij-Novgorod [később, 1932-1990 között a város Gorkij nevével viselte] és Moszkva ellen vonuljon. De a főserég a parasztháború során kétszer is elszalasztotta a kedvező alkalmat. Első ízben akkor, amikor a jól megerősített Orenburg ostromával vesztegette az időt, mivel akkor a kormánycsapatok főerőit még az 1774-ben véget ért törökellenes háború kötötte le. (Az ostrom mellett akkor elsősorban a jaiki kozákság kardoskodott, mivel ebben a gyűlölt erődítményben látta elnyomatása jelképét.)

1774 nyarán Pugacsov ismét súlyosan hibázott: a kazanyi vereség után nem Moszkva ellen, hanem a Volga mentén délre indult. Feltehetően a „szabad kozák” területre (a Don és a Tyerek vidékére) igyekezett, 1774 július végén kiadott kiáltványában is főként a kozákság támogatását igyekezett megnyerni. Pugacsov „szabadságot, kötetlenséget és örökös kozákságot” ígért nekik, a kötelező újoncszedés, a fejadó, sőt minden egyéb adó eltörlését, továbbá a földek, erdők, kaszálók, halászhelyek, sótavak birtoklását.

A menekülő Pugacsov, hogy újabb csapatokat toborozzon, Kazanyánál délnyugat felé fordult főserégével, majd Kurmis városát elérve, július 20-án nagy iramban déli irányba tartott. Csapataival július 23-án elfoglalta Alatirt, 27-én a mordvinok lakta Szaranszkot, augusztus 1-jén Penzát, 6-án pedig már Szaratovban volt. Közben a cári kormányzat a Kücsük-Kajnardzsi-i békében (július 10-én, az új időszámítás szerint 21-én) sietve megegyezett Törökországgal, hogy aztán teljes erejével a felkelők ellen forduljon.

1774 júliusában ukrán parasztok és zaporozsjei kozák alakulatok is csatlakoztak Pugacsov főserégéhez, amely augusztus 21-én Caricin [1925-1965 között Sztálingrád, majd Volgográd] alá ért, de a várost nehéztüzérség nélkül nem tudta elfoglalni, és három nap múlva ismét utolérte őket Michelson különítménye. Augusztus 25-én Csornij Jartól negyven versztnyire (42,8 km-re), Vaszilij Szolenyikov caricini kereskedő halfeldolgozó telepe (Szolenyikova vatága) közelében a reguláris cári erők döntő vereséget mértek az álcár tizenhárom

ezres haderejére: a csapatban hétezer katonája esett el, hatezer pedig fogságba került.

Maga Pugacsov ezúttal százhatvan kozákjával, Szofja nevű feleségével és fiával, Trofimmel szerencsésen megmenekült a haláltól, de két leánya az ellenség kezére jutott és teljes tüzéségét is elvesztette. Megmaradt kis csapatával átkelt a Volga bal partjára és ismét a Jaikhoz igyekezett. Amikor azonban a Bolsoj és Malij Uzeny folyók közti területre ért, váratlan események történtek a parasztháború menetében. Már leghűségesebb társai is kételkedni kezdtek abban, hogy szerencsésen megmenekülhetnek üldözőik elől, akik ekkorra hatalmas létszámú főlényben voltak. Az 1768 – 1774. évi törökellenes háború befejezését követően ugyanis jelentős létszámú cári csapatokat küldtek Pugacsov üldözésére és a lázadás végleges elfojtására. A végzet elkerülhetetlennek látszott, de arra senki sem számított, hogy Pugacsovot nem a reguláris erők győzik le, hanem összeesküvés áldozata lesz. Korábbi hűséges társai közül mintegy húszan (köztük Ivan Tvorogov, Fjodor Csumakov, Ivan Zseleznov, Ilja Burnov és mások) az árulás útjára léptek és tervet dolgoztak ki arra, miként juttassák a cári hatóságok kezére a megingott tekintélyű, immár „hamis” cárnak mondott népvezért.

Az összeesküvésre szeptember 8-án került sor, ekkor ugyanis az árulók – élelemszerzés ürügyén – rábeszélték Pugacsovot arra, hogy derítsék fel a környéket. Éppen a lovára akart felülni, amikor Tvorogov lefogta a bal karját, Csumakov pedig elvette szablyáját. A parasztháború vezérét lefegyverezték, de a legendásan bátor férfi már másnap reggel szökést kísérelt meg. Ekkor hirtelen elvette egyik őrzője fegyvereit: a pisztollyal az áruló Tvorogovra célzott, de a fegyver csütörtököt mondott. A megszerzett karddal az összeesküvőkre támadt, Burnov azonban lándzsájának tompa végével hatalmas erejű ütést mért rá, amitől egy pillanatra megingott. Ezalatt Csumakov elvette tőle a szablyát és ezután már szigorú őrizet alatt tartották. Az összeesküvők szeptember 10-én indultak el vele Jaickij gorodokhoz, és öt nap múlva átadták Mavrin cári kapitánynak. Ez a hely nem volt ismeretlen Pugacsovnak, mivel a parasztháború első katonai sikerét ennek az erődítménynek a bevétele jelentette. Most azonban fogolyként érkezett ide, ahol azonnal kalodába zárták és megkezdték kihallgatását.

Néhány nap múlva a helyszínre ért Alekszandr Vasziljevics Szu-
vorov (1730–1800) altábornagy, aki a fővezér, Pjotr Panyin parancsá-
ra az álcárt vasrácsos ketrecbe záratta és szekéren szállíttatta Szim-
birszkbe, amely ekkor kormányzósági székhely volt. Szuvorov októ-
ber elsején adta át a foglyot a keménykezü katona hírében álló Pjotr
Panyinnak, aki a főtéren a népnak is megmutatta a legyőzött Puga-
csovot. A gróf annak bizonyítására, hogy az álcár immár nem jelent
veszélyt az országra, néhányszor keményen megütötte a kezén és
lábán megbilincselte foglyot. A fővezér szadista hajlama később is
megnyilvánult, amikor a helyszínre érkező főuraknak, vezető hiva-
taltokoknak, mint „vadállatot” és „pokoli ördögfajzatot” mutatta
meg az egykori népvezért. Ezt tette például Gavriil Romanovics
Gyerzsavin, a híres költő, akkori tambovi kormányzó (később karéli-
ai gubernátor, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter)
jelenlétében is, aki felettébb riasztónak tartotta a gróf brutalitását.
Pugacsovot – a kezén és lábán megbilincselve, a falhoz láncolva – öt
napig vallatták Szimbirszkben, kegyetlen kínzások közepette. A
fogoly méltósággal viselte a megaláztatásokat, nem jajveszékelt és
sohasem kért kegyelmet. A kihallgatásokat Pjotr Panyin, Grigorij
Patyomkin, Alekszandr Szuorov, Ivan Michelson vezették és az
elhangzottakat jegyzőkönyvekben rögzítették. (Ezek a dokumentu-
mok szerencsére megmaradtak és ma is a kutató történészek rendelkezésére állnak!)

Szimbirszkből – erős katonai kíséret mellett – október közepén
szállították tovább az Alatir, Arzamasz, Murom, Vlagyimir, Iva-
novszkoje útvonalon a fogoly álcárt, akit november 4-én adtak át a
moszkvai hatóságoknak. Pugacsovot a régi pénzverde egyik épület-
szárnyának földszinti, vasrácsokkal védett szobájába zárták, ahol az
őrizetét egy gránátos század és egy gárdista szakasz látta el. Ilyen
körülmények között szökésre gondolni sem lehetett! Hamarosan
kijelölték a lázadás ügyét vizsgáló bíróságot is, amelynek elnöke M.
N. Volkonszkij herceg (a moszkvai főkormányzó), tagjai pedig G. A.
Patyomkin és Sz. I. Szeskovszkij (a titkosrendőrség vezetője) lettek. A
kihallgatások Moszkvában december 12-éig folytak, az ítéletet pedig
31-én P. A. Vjazemszkij főügyész hirdette ki a Kremlben. Ennek ér-
telmében az álcárt felnégyelésre és lefejezésre, egykori társai közül
Feduljevét ugyancsak felnégyelésre, Sigajevet, Padurovot és Torno-
vot akasztásra, Csika-Zarubint pedig Ufában történő lefejezésre ítélt-

ték. A fentiekén kívül a kormányzósági székhelyeken is folytak bírósági kihallgatások, amelyeknek során több ezer embert kínoztak meg és több százat ítéltek szibériai kényszermunkára vagy száműzésre. Még 1774. október 13-án II. Katalin ukázt adott ki arra vonatkozóan, hogy Zimovejszkaja települést (Pugacsov szülőhelyét) Patyomkinszkaja falura „kereszteljék át”, majd 1775. január 15-ei rendelete azt írta elő, hogy a Jaik folyó ezentúl Urálként szerepeljen az iratokban, Jaickij gorodok nevét pedig Uralszkra változtassák. Ezekből az intézkedésekből egyértelműen kiderül, hogy a cári kormányzat igyekezett mindent eltörölni, ami Pugacsov történelmi alakját és mozgalmát idézhette fel az emberek előtt. A népi emlékezetet ugyanakkor nem lehet rendeletekkel szabályozni, a legendák pedig a kimagasló személyiségeket halhatatlanná teszik. Ez történt a harminchárom évesen kivégzett Jemeljan Pugacsov esetében is, aki a cári birodalom legnagyobb parasztháborúját vezette és neve ezáltal bekerült az orosz történelemtankönyvek kötelező olvasmányai közé.

Az utókor embere bizonyára joggal kérdezi, hogy a magát felvilágosult uralkodónak tartó, az 1767-1768. évi Törvénykönyvszerkesztő Bizottság munkáját előkészítő jogi tervezetében – álszent módon – a halálbüntetés eltörlését javasló cárnő miért hozott ilyen rettenetes ítéletet Pugacsov ellen. A magyarázatot valószínűleg abban kereshetjük, hogy az egykori anhalt-zerbsti hercegnő, akinek ereiben egy csepp orosz vér sem csörgedezett, törvénytelenül, palotaforradalommal, férje meggyilkoltatásával került az orosz trónra. Ezért rettegett minden olyan megmozdulástól, felkeléstől és radikális szellemű irodalmi alkotásoktól, amelyek hatalma ellen irányultak. Így érthetjük meg, hogy miért végeztette ki Mirovics hadnagyot, aki 1764-ben a fogoly VI. Ivan (1740-1741) cár kiszabadítására tett sikertelen kísérletet. Nem volt lelkiismeret-furdalása akkor sem, amikor Nyikolaj Novikovot (a kiváló író, publicistát és könyvkiadót) hosszú időre börtönbe záratta, Alekszandr Ragyiscsevet („Az utazás Pétervárról Moszkvába” című, forradalmi hangvételű mű szerzőjét) pedig Szibériába, Uszty-Ilimszkbe száműzette. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Alekszandr Szergejevics Puskin is szívből gyűlölte a cárnőt és nem titkolta szimpátiáját az 1773-1775-ben felkelt nép iránt. Ezt tükrözi „A kapitány lánya” (1836) című regénye, valamint a „Pugacsov története” (1833-1836) c. tanulmánya.

Talán nem tévedünk, amikor – a fentiek alapján – azt állítjuk, hogy az utókor aligha „női gyengeségei” miatt marasztalja el első-sorban II. Katalint, mivel személyében sokkal inkább a felvilágosult cárnő álarca mögött rejtőző önkényuralkodót ítéli el. Puskin így írt ezzel kapcsolatban: „A történelem egyszer majd felméri uralkodásának hatását; feltárja, hogy önkényuralma a jámborság és a türelem álarca alatt milyen szörnyűségeket követett el, kormányzói mennyire elnyomták a népet, kegyencei hogyan fosztogatták a kincstárat, és az utókor majd rámutat az államigazgatásban elkövetett hibáira, hogy semmit sem tett a törvényhozás terén, ráeszmél századának filozófusaival folytatott visszataszító bohóckodásaira, és akkor a megtévesztett Voltaire szavai sem menthetik meg emlékét Oroszország átkaitól.”

Szakirodalom

- Alekszandrov, A. A.: Gnyev naroda (Vossztanyije Pugacsova). Izsevszk, 1974.
- Alekszandrov, V. A.: Szelszkaja obscsina v Rosszii (XVII-nacsalo XIX veka). Moszkva, 1976.
- Alexander, J. T.: Autocratic Politics in a National Crisis (The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt). Bloomington, Indiana University Press, 1969.
- Alexander, J. T.: Emperor of the Cossacks (Pugachev and the Frontier Jacques of 1773-1775). Lawrence (State Kansas), 1973.
- Alisev, SZ. N.: Tatari Szrednyevo Povolzsja v pugacsovskom vossztanyii. Kazany, 1973.
- Andrusenko, A. I.: Kresztjanszkaja vojna 1773-1775 godov na Jaike, v Priurale, na Urale i v Szibiri. Moszkva, 1969.
- Andrusenko, A. I.: Pugacsovskoje vossztanyije i kjucsuk-kajnardzsijszkij mir. In: Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII--pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1969.
- Avrich, P.: Russian Rebels, 1600-1800. New York, 1972.
- Belikov, T. I.: Ucsasztyije kalmikov v kresztjanszkaj vojnye pod rukovodstvom J. I. Pugacsova (1773 - 1775 godi). Eliszta, 1971.
- Beljavszkij, M. T.: Kresztjanszkij voprosz v Rosszii nakanunye vossztanyija J. I. Pugacsova. Moszkva, 1965.
- Bodger, A.: The Kazakhs and the Pugachev Uprising in Russia, 1773 - 1775. Bloomington, Indiana University, 1988.
- Bogoljubov, K. V.: Pugacsovskij ataman (Ivan Beloborodov). Szverdlovszk, 1973.
- Bolebruh, A. G.: Peredovaja obscsesztvenno-politicseszskaja miszl vtoroj polovini XVIII veka i carizm. Dnyepropetrovszk, 1979.
- Buganov, V. I.: Ob ideologii ucsasztnyikov kresztjanszkijh vojn v Rosszii. In: Voproszi isztorii, 1974. 1. sz., 44-60.
- Buganov, V. I.: Pugacsov. Moszkva, 1984.

- Buganov, V. I., Kovalcsenko, I. D., Milov, L. V. (red.): *Isztorija kresztjansztva Rosszii*. Moskva, 1994.
- Buganov, V. I., Preobrazsenszkij, A. A., Tyihonov, Ju. A.: *Evoljucija feodalizma v Rosszii*. Moskva, 1980.
- Buganov, V. I.: *Jemeljan Pugacsov*. Moskva, 1990.
- Buganov, V. I.: *Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII – XVIII vekov*. Moskva, 1976.
- Buligin, I. A.: *Polozsenyije kresztjan i tovarnoje proizvodstvo v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII veka)*. Moskva, 1966.
- Csisztov, K. V.: *Russzkije narodnije szocialno-utopicseszkije legendi*. Moskva, 1967. (Újabb kiadása: *Russzkaja narodnaja utopija*. Szankt-Petyerburg, 2003.)
- Dixon, S.: *Catherine the Great*. New York, 2009.
- Donnert, E.: *Aufgeklärter Absolutismus und Agrarfrage in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. In: *Problemi razvityija feodalizma i kapitalizma v sztranaht Baltijiki*. Tartu, 1972.
- Donnert, E.: *Aufklärung und antileibenschaftliches Denken in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. = *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1972. Heft 8.
- Donnert, E.: *Katharina die Grosse und ihre Zeit (Russland im Zeitalter der Aufklärung)*. Leipzig, 2004.
- Donnert, E.: *Katharina die Grosse, Kaiserin des russischen Reiches*. Regensburg, 1998.
- Donnert, E.: *Soziale Bewegungen und gesellschaftspolitisches Denken in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. = *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1976. Heft 8.
- Dubrovin, N.: *Pugachev and his Associates*. Sanct-Petersburg, 1884.
- Dvornycsenko, A. Ju.: *Vlagyimir Vasziljevics Mavrogyin*. Szankt-Petyerburg, 2001.
- Gracianszkij, P. Sz.: *Polityicseszkaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka*. Moskva, 1984.
- Gvozgyikova, I. M.: *Szalavat Julajev*. Ufa, 1982.
- Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996.
- Hoffmann, P.: *Russland im Zeitalter des Absolutismus*. Berlin, 1988.
- Indova, J. I. (red.): *Kresztjanszkaja vojna 1773-1775 godov v Rosszii*. Moskva, 1973.
- Indova, J. I., Preobrazsenszkij, A. A., Tyihonov, Ju. A.: *Nardodnije dvizensenyija v Rosszii XVII-XVIII vekov i abszoljutyizm*. In: *Abszoljutyizm v Rosszii (XVII-XVIII veka)*. Szbornyik sztatyej. Moskva, 1964.
- Juzefovics, L. A.: *Szamije znamenytije szamozvanci*. Moskva, 1999.
- Kamenszkij, A. B.: *Rosszijszkaja imperija v XVIII veke (Tragyicija i modernizacija)*. Moskva, 1999.
- Kersten, E.-Ch.: *Pugatschow-Aufstand 1773 – 1775*. München, 2007.
- Klibanov, A. I.: *Nardodnaja szocialnaja utopia v Rosszii (Period feodalizma)*. Moskva, 1977.
- Kljucsevszkij, V. O.: *Az orosz történelem terminológiája*. Budapest, 2009.
- Kochan, M.: *Life in Russia under Catherine the Great*. London, 1969.
- Kondrasenkov, A. A.: *Ocserki isztorii kresztjanszkikh vossztanyij v Zaurale v XVIII veke*. Kurgan, 1962.
- Korolenko, V. G.: *Pugacsevszkaja legenda na Urale*. In: *Szobranijije szocsinyenyij*. T.5. Moskva, 1971. 487-508.
- Kurmaceva, M. D.: *Krepsztnaja intelligencija v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII--nacsalo XIX veka)*. Moskva, 1983.

- Kurmacseva, M. D.: Kresztjanszkaja vojna 1773 – 1775 godov v Nyizsegorodszkom kraje. Gorkij, 1975.
- Limonov, Ju. A., Mavrogyin, V. V., Panejah, V. M.: Pugacsov i pugacsovci. Moszkva, Leningrad, 1974.
- Longworth, Ph.: The cossacks. London, 1969.
- Longworth, Ph.: The Pretender Phenomenon in Eighteenth-Century Russia. = Past and Present, 1975. February, 61–83.
- Madariaga, I. de: Russia in the Age of Catherine the Great. London, 1981.
- Mamszik, T. Sz.: Pobegi kak szocialnoje javlenijje 40-90-je godi XVIII veka. Novoszibirszk, 1978.
- Manykov, A. G., Mavrogyin, V. V., Podjapolszkaja, J. P., Szmirmov, I. I.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii v XVII-XVIII vekah. Moszkva, Leningrad, 1966.
- Martinov, M. N.: Pugacsovskij atamán – Ivan Beloborodov. Perm. 1958.
- Mavrogyin, V. V. (red.): Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773--1775 godah (Vossztanyijje Pugacsova). T.1–3. Leningrad, 1965–1970.
- Mavrogyin, V. V.: Pod znamenem kresztjanszkaj vojni (1773-1775). Moszkva, 1974.
- Mavrogyin, V. V.: Narodnije vossztanyija v drevnej Rosszii (XVI – XVIII veka). Moszkva, 1961.
- Milov, L. V., Vdovina, L. N.: Kultura szelszkohozajsztvennovo proizvodstva. In: Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1985. 39-147.
- Mironov, B. N.: Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII – nacsalo XIX veka). T. 1. Szankt-Petyerburg, 1999.
- Muratov, N. L.: Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom J. I. Pugacsova. Moszkva, 1970.
- Orlov, A. Sz.: Volnyenyija na Urale v szeregyinye XVIII veka. Moszkva, 1979.
- Ovcsinnikov, R. V.: Szpodviznyiki Pugacsova szvigyetyelsztvujut. In: Voproszii isztorii, 1973. 8. sz., 97-114.
- Ovcsinnikov, R. V.: Jemeljan Pugacsov na szledsztvii. Moszkva, 1997.
- Ovcsinnikov, R. V.: Manyifeszti i ukazi J. I. Pugacsova. Moszkva, 1980.
- Pascall, P.: La révolte de Pougatchev. Paris, 1971.
- Pronstein, A. P.: Don i Nyizsnyjeje Povolzsje v period kresztjanszkaj vojni 1773-1775 godov. Rosztov-na-Donu, 1961.
- Pronstein, A. P., Mínyenko, N. A.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII-XVIII vekov i donszoje kazacsesztvo. Rosztov-na-Donu, 1983.
- Pushkin, A.: The Captain's Daughter and A History of Pugachev. In: Pushkin, A.: Complete Prose Fiction. Ed. by: P. Debreczeny. Stanford, 1983.
- Pushkin, A.: The History of Pugachev. Translated by Earl Sampson. Michigan, 1983.
- Puskin, A. Sz.: A kapitány lánya. In: Kisregények és elbeszélések. Ford.: Gyöngyi László, Honti Rezső. Budapest, 1987.
- Raeff, M.: Pugachevs Rebellion. In: Preconditions of Revolution in Early Modern Europe. Baltimore, 1970. 162–202.
- Rozner, I. G.: Kazacsesztvo v kresztjanszkaj vojnye 1773-1775 godov. Lvov, 1966.
- Rozner, I. G.: Jaik pered burej. Moszkva, 1966.
- Rubinstein, N. L.: Szelszkoje hozjajsztvo Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veka. Moszkva, 1957.
- Siskov, V. Ja.: Jemeljan Pugacsov. T. 1-3. Moszkva, 1974.

Szaharov, A. N.: Poszlednyije dnyi J. I. Pugacsova. In: Szaharov, A. N., Troickij, Sz. M.: Zsivije golosza isztorii. Moszkva, 1978.

Szivkov, K. V.: Szamozvancsesztvo v Rosszii v Poszlednej tretyi XVIII veka. In: Isztoriczeszkije zapiszki, t. 31. Moszkva, 1950.

Szvák Gyula: Hamis cárok. Budapest, 1988. (Angolul: False Tsars. New Jersey, 2000)

Troickij, Sz. M.: Rosszija v XVIII veke. Moszka, 1982.

Uszenko, O. G.: Kto takoj "szamozvanyec"? In: Vesztnyik szlavjanszkih kultur. Moszkva, 2002.

Uszpenskij, B. A.: Car i szamozvanyec. Szamozvancsesztvo v Rosszii kak kulturno-isztoriczeszkij fenomen. In: Etjudi o russzkoj isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002.

Vincent, Z.: Catherine the Great (Empress of Russia). New York, 2009.

Zaharova, L. G.: Polozsenyije kresztjan i obszsesztvenno-polityiceszkaja miszl v Rosszii XVIII veka. Moszkva, 1969.

Megjelenet: *A rebellis kozákvezér, Jemeljan Pugacsov. In: Valóság, 2013. 7. sz., 32-42.*

OROSZORSZÁG MEGMENTŐJE, NAPÓLEON LEGYŐZŐJE

(MIHAIL KUTUZOV TÁBORNAGY, 1745-1813)

Mihail Illarionovics Golenyiscsev-Kutuzov 1745. szeptember 6-án született Pétervárott. Ősei a 13. századig vezethetők vissza, mivel tudjuk, hogy egyik felmenő rokona, Gavriil, 1242-ben – Alekszandr Nyevszkij herceg, novgorodi fejedelem parancsnoksága alatt – részt vett a svédek elleni Néva menti csatában. A kettős vezetéknev első tagja ragadványnév, a „golenyiscse” szó ugyanis csizmaszárat jelent, ami arra utal, hogy Kutuzov őseinek többsége katona volt. Apja, Illarion Matvejevics Golenyiscsev-Kutuzov, I. Péter (1689-1725) uralkodása alatt kezdte meg szolgálatát mint hadmérnök, és amikor harminc év után altábornagyi rangban nyugdíjba vonult, a polgári közigazgatásban dolgozott tovább. Az ő tervei szerint építették meg a szentpétervári csatornarendszert, amely az egész főváros területét behálózta. Élete vége felé tekintélyes pozíciókba emelkedett, fontos állami ügyek döntését bízták rá. Korának legképzettebb emberei közé tartozott és környezete -- szerteágazó tudásáért -- a „bölcsség könyvé”-nek nevezte. Fialat tisztként a Beklesov-családba nősült be és ebből a házasságból született Mihail nevű gyermeke is. A munka és a tudomány iránti szeretetét a művelt mérnökkari tábornok tehetséges fiába is igyekezett beoltani. 1757-ben, tizenkét éves korában apja beíratta a Nemesi Hadmérnöki Intézetbe, amelyet egy évvel később összevontak a Tüzérségi Kadétiskolával. (Érdekeséggéppen említjük meg, hogy ennek az intézménynek később olyan híres növendékei voltak, mint Eduard Ivanovics Totleben, Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij, Ivan Mihajlovics Szecsenov, Cezar Antonovics Kjui, Roman Iszidorovics Kondratyenko, Dmitrij Mihajlovics Karbisev és mások.)

A fiatal kadét katonai nevelésében és szemléletének formálásában fontos szerepet játszott egyik közeli rokona, Ivan Loginovics Golenyiscsev-Kutuzov tengernagy, aki 1762-től 1802-ig a Tengerészeti Kadétintézet parancsnoka volt. Tudjuk róla, hogy ő fordította le Paul Horst „A flották hadművészete” című munkáját, 1789 és 1794 között pedig az „Orosz Értelmező Szótár” egyik szerzője és szerkesztője volt. Ráadásul Voltaire-műveket is fordított oroszra, amire az ifjú Kutuzov felettébb büszke volt. A kétségtelenül jó családi háttér-

rel rendelkező fiatalember 1760-ig tanult a kadétintézet falai között, majd másfél évig matematikát tanított ugyanitt a nemesi ifjak számára. 1762 elején III. Péter cár Holstein-Beck herceg revali (tallini) kormányzó szárnysegédjévé nevezte ki, immár kapitányi rangban. II. Katalin (1762. június 28-ai) palotaforradalma után Kutuzov az asztraháni gyalogezredhez kérte áthelyezését, amelynek parancsnoka ez idő tájt Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730-1800) volt. A fiatal százados örömmel tapasztalta, hogy ebben az ezredben rendkívül szokatlan, az akkori időkhöz képest azonban újszerű kiképzési módszerekkel ismerkedhet meg. Figyelemre méltónak tartotta, hogy az asztraháni alakulatot rendszeren ellátták ruházattal, lábbelivel és élelemmel, ugyanakkor a katonáknak bőven kijutott a gyakorlatozásokból és riadókészültségekből. Az ezredparancsnok kezdetben kiépített utakon meneteltette katonáit, aztán ösvényeken, erdőn-mezőn, mocsarakon és folyókon át, keresztül-kasul a legváltozatosabb terepen. A katonák megtanulták, hogy a legnehezebb terepvizszonyokon, a legszélsőségesebb időjárás ellenére, a napnak vagy az évnak bármelyik szakában képesek legyenek az akadályokat leküzdeni. Ezen kívül Szuvorov megtanította őket a szurony- és lovasroham minden fortélyára is. A parancsnok a szuronyrohamok idején határozottan megtiltotta, hogy a megtámadott csapattest kitérjen az összecsapás elől, bármilyen heves is legyen a harc. De nemcsak az embereket, hanem a lovakat is rendszeres kiképzésnek vetette alá. Szuvorov rendeletére a gyalogság vonalai mögé zaboskosarakat helyeztek el, és a lovakat hozzászoktatták ahhoz, hogyha áttörik az ellenséges arcvonalat, akkor bőséges takarmányhoz jutnak. Amikor aztán befejeződött a kiképzés és a hadgyakorlatok időszaka, Kutuzov megfigyelhette, hogy Szuvorov leteszi tiszti kalapját, s odaül a katonái közé; az ő eledelüket eszi a közös kondérból, beszélget, tréfálkodik velük a tábortűz mellett éjszakánként is, meghallgatja bajait, és segíteni próbál rajtuk. Ekkor értette meg Kutuzov, a fiatal kapitány, hogy miért szeretik Szuvorovot a katonái, miért követik tűzön-vízen át.

Ám maga Szuvorov is felfigyelt a tehetséges fiatal tisztre és bizalmával tüntette ki őt. Elmesélte Kutuzovnak, hogyan szolgált kilenc éven át előbb mint közkatona, aztán beosztott altisztként. Elmagyarázta, hogy a porosz katonai szellem idegen az oroszokétól, semmit sem nyújthat a cári alakulatoknak, mivel azoknak legfőbb

ereje a jól kiképzett közkatonákban van. Nem a vakfegyelem, sem a díszszemléken való parádézás a legfontosabb a számukra, hanem az, hogy megtanuljanak szembenézni minden nehézséggel, fizikailag és szellemileg képesek legyenek arra, hogy megbirkózzanak a háború minden akadályával. Kutuzov nemcsak megfogadta, hanem a későbbi harcok és hadjáratok éveiben alkalmazta is tanítómestere útmutatásait.

Kutuzov életében fontos mozzanat volt, hogy 1767-1768-ban részt vehetett a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság munkájában, ahova mint katonatisztet delegálták. Az igazságügyi szekcióba osztották be, amelyben – többek között – közvetlen munkatársa lehetett Nyikolaj Ivanovics Novikovnak, a korszak kiváló írójának, könyv- és lapkiadójának. A következő évben – az oroszellenes bari konföderalisták elleni háború idején -- Lengyelországba vezényelték, ahol Szuvorov egyik századának lett a parancsnoka. 1770-ben az orosz-török hadszíntérre irányították át, mivel már 1768 óta kemény harcok folytak a Fekete-tenger északi partvidékének birtoklásáért. Kutuzovot a Pjotr Alekszandrovic Rumjancev gróf parancsnoksága alatt álló hadsereghez osztották be, ahol szállásmesteri kinevezést kapott. Részt vett a besszarábiai Rjabaja Mogila, a Larga és a Kagul melletti ütközetekben, amelyekben egy gránátos osztagot vezetett, és hősiességéért őrnagyi kinevezést kapott.

Kutuzov azonban – annak ellenére, hogy 1771-ben jelentős érdemeket szerzett a Bukarest felé vonuló török sereg elleni diadalban – nem sokáig maradhatott Rumjancev hadseregének kötelékében, mivel magára vonta a gróf haragját. Kutuzov valamelyik rosszakarója ugyanis elmesélte a főparancsnoknak: a huszonhat éves Kutuzov szabad idejében néha azzal foglalkozik, hogy kifigurázza a tábornokot, utánozza beszédstílusát, viselkedését, sajátos gesztikulációit. Csak addigi példás szolgálata, valamint a hadjárat során tanúsított bátor magatartása mentette meg a fiatal őrnagyot a súlyosabb büntetéstől; megúszta annyival, hogy eltávolították a dunai hadsereg kötelékéből. Az események nem maradtak hatás nélkül Kutuzovra, ezentúl óvatosabb lett, sőt élete alkonyán kifejezetten zárkózott, szűkszavú emberré vált.

Miután eltávolították Rumjancev seregéből, a krími hadtestben folytatta szolgálatát Alekszej Ivanovics Muszin-Puskin (1744-1817) gróf egyik zászlóaljának parancsnokaként. Itt újabb sikereket ért el:

felderítő útján alakulatával egészen Kinburnig jutott, amelynek bevételében oroszlánrésze volt. Aztán kozák osztagai élén a tatár könnyűlovassággal vívott ütközeteket, végül részt vett az alustai sáncok megrohamozásában, majd Kutuzov -- zászlóval a kezében, a katonák élén -- betört az erődítménybe. Az ellenséget szétverték, a tábor, az ágyúk, a zászlók az oroszok kezére kerültek. Mihail Illarionovics azonban Sumi településnél, amely ma a nevét viseli, a menekülő ellenséges csapatok üldözése közben súlyos sebet kapott: az egyik golyó a bal halántékán áthatolva a jobb szeménél távozott, de szerencsére a lövés az agyvelőt nem károsította meg. Kutuzov életben maradt, de sérülése olyan súlyos volt, hogy előbb Péterváron, majd egy évig külföldön gyógykezelték.

Nagy változást jelentett ez a „pihenő” a viharos katonaelet után. Kutuzov sokat utazgatott Európában (Ausztriában, a német államokban, Hollandiában, Angliában), hosszú időn át élt Leydenben, amely – híres egyeteme révén -- abban az időben a szellemi élet egyik központja volt. Találkozott a korabeli tudományos élet legkiválóbb képviselőivel és az akkori idők két jeles hadvezérével, II. Frigyes (1740-1786) porosz királlyal és az osztrák Ernst Gideon von Laudonnal (1717-1790). Amikor egészsége helyreállt, Kutuzov visszatért Oroszországba. A cári hadvezetés 1777-től a harminckét éves főtitizet Szuvorov hadtestéhez vezényelte, amely ekkor a Krímben állomásozott. Mester és tanítvány ismét találkozott tehát, és most már hat teljes esztendőn át maradtak együtt. Kutuzov életének talán legboldogabb időszaka volt ez, mivel erre az időre tehető házasságkötése is. 1778-ban vette feleségül ugyanis Jekatyerina Iljicsna Bibikovát, a híres tábornok leányát, akitől hat gyermeke (Nyikolaj, Praskovja, Anna, Jelizaveta, Jekatyerina és Darja) született.

Kutuzov elégedett lehetett szolgálati karrierjével is, mivel a krími tatárokkal vívott harcokban számos alkalommal bizonyíthatta be katonai képességeit. Ezeknek döntő szerepük volt abban, hogy 1783-ban az Orosz Birodalom annektálta a Krím területét: a tatárok egy része Törökországba menekült, a többieket a cári hatóságok Voronyezs környékére telepítették át. Katonai érdemeiért a hadvezetés Kutuzovot 1779-ben ezredessé, 1782-ben dandártábornokká, 1784-ben pedig vezérőrnaggyá nevezte ki, és rábízta a Bug folyó mellett állomásozó vadászhadtest parancsnokságát. Ezekben az években Kutuzov ismét végigjárta az irányítása alá rendelt alakulatok kikép-

zésének és nevelésének „szuворovi” iskoláját, megértette és magáévá tette mestere „győzni tudásának” legfőbb tételeit: köztük a gyorsaság, a meglepetés fontosságát, mennyire döntő az a követelmény, hogy a parancsnok mindenkor helyesen tudja a helyzetet értékelni, hogyan kell táborozni, menetelni, hol kell támadást indítani, rohamozni, miként kell az ellenség erejéből helyes következtetéseket levonni, hogy terveit meg lehessen ismerni, illetve akadályozni.

Amikor 1787-ben ismét fellángolt a Törökország elleni háború, Kutuzov -- mint már említettük -- a bugi hadtest parancsnokságát látta el. Nem sokkal később alakulatát a jekatyerinoszlavi hadsereg kötelékébe osztották be, amelynek élén Grigorij Alekszandrovics Patyomkin (1739-1791) herceg – II. Katalin korábbi kegyence – állt, aki elhatározta, hogy elfoglalja Ocsakovot, a törökök fekete-tengeri erődtítményét. Az 1788-as ostrom sokáig elhúzódott, miközben az orosz katonák százával estek el. Patyomkin azonban tétovázott, nem tudta magát rászánni a döntő rohamra, ezért a hadicselekmények kisebb összecsapásokra, eredménytelen katonai konfrontációkra korlátozódtak. Az egyik ilyen alkalommal Kutuzov ismét súlyosan megsebesült: egy ellenséges golyó átfúrta a koponyáját, mégpedig csaknem ugyanazon a helyen, ahol 1774-ben Sumi településnél, tizennégy évvel korábban érte. Az orvosok végképp lemondtak a vezérőrnagy életéről, úgy látták, nem éri meg a reggelt. Ám Kutuzov kiheverte az újabb sebesülést is, de jobb szemére ettől fogva mind kevesebbet látott. Alig gyógyult fel, 1789-ben tevékenyen részt vett a Dnyeszter és a Bug mellett vívott harcokban, de ott volt a mai Ogyessza helyén épült egykori Hadzsibej erődtítmény, valamint a moldáviai Bengyeri illetve Akkerman (jelenlegi neve: Belgorod) bevételénél is.

Amikor beköszöntött az 1790-es év, a háború tovább folytatódott, de a hadműveletek mégsem vezettek eredményre. A cári kormányzat világosan látta: nagy hadi sikereket kell elérni, amelyek révén a törökök gyors békekötésre kényszeríthetők. II. Katalin ezért megparancsolta Grigorij Patyomkin fővezérnek, hogy az addiginál aktívabban folytassa a háborút. Így érkezett el az orosz hadsereg a Duna partján fekvő, fontos hadászati jelentőségű Izmail falai alá. Mindkét fél jól tudta, hogy a Duna feletti uralom annak a kezében van, aki Izmail francia és német hadmérnökök által kiépített, korszerű védművekkel és sáncokkal ellátott erődtítményét birtokolja. Az oroszok

előtt is ismert volt, hogy a harmincöt ezer fős izmaili helyőrség a török hadsereg legjobb csapataiból áll és a szultán, III. Szelim (1789-1807), aki nagy haragra gerjedt Bengyeri és Akkerman eleste miatt, figyelmeztette a védőrséget, hogy ha megadják magukat, felkoncoltatja az élve maradtakat.

Az ostrom kezdeti szakaszában az orosz tábornokok sokat tétováztak, és a sikertelen rohamok jobban kimerítették a támadókat, mint a védőket. Grigorij Patyomkin kénytelen volt belátni, hogy az Izmail ostromában részt vevő generálisok egyike sem képes a feladat elvégzésére, és mivel ő sem volt hajlandó az esetleges kudarc felelősségét magára vállalni, sürgősen levelet írt Alekszandr Szuvorovnak: „Reménységem most már Istenben és az Ön bátorságában van, kedves jó barátom. Kegyelmességedre bízom, hogy legjobb belátása szerint döntsön, vajon folytassuk-e Izmail ostromát, avagy hagyjuk abba.” A levél kézhezvétele után Szuvorov nyomban intézkedett: valamennyi rendelkezésére álló csapatát az Izmail ostromában részt vevő sereg erősítésére küldte, továbbá megfelelő mennyiségű élelemről, a támadáshoz szükséges létrákról és egyéb hadianyagokról is gondoskodott. Ezenkívül elrendelte, hogy az Izmail alól elvonult valamennyi egység térjen vissza ismét az erőd alá. Aztán levelet küldött Mihail Kutuzovnak: készüljön fel Izmail ostromára, majd kozákjai élén ő maga is az ostrom színhelyére sietett.

1790 december elejétől Szuvorov személyesen járta be az erődítmény felé vezető összes utat, szárazföldön és vízen egyaránt, de rá kellett döbbernie, hogy ez a feladat minden eddiginél nehezebb lesz. „Ennek az erődnek nincs gyenge pontja” – írta Patyomkinnak. Aggodalmának más oka is volt: az Izmailt ostromló harmincezer fős orosz sereg viszonylag rosszul kiképzett, puskaport még alig szagolt katonákból állt, akiknek a fegyverzete is sok kívánnivalót hagyott maga után. Ráadásul közeledett a tél is. Közben Szuvorov fáradhatatlanul gyűjtötte a híreket az ellenségről, minden részletében gondosan előkészítette az ostromot és próbálta pótolni a kiképzési hiányosságokat. Ennek során elrendelte, hogy az erődtől nem messze ássanak futóárkokat, és az izmaili falakhoz hasonló magasságú sáncokat emeljenek. Éjszaka, hogy a török védők figyelmét fel ne keltse, ezekhez az árkokhoz és sáncokhoz küldte a csapatokat, majd személyesen tanította a katonákat arra, hogyan dobják az árkokba a rőzse-

kötegeket, miként állítsák fel az ostromlétrákat, továbbá megmutatta a szuronnyal ellátott fegyverek leghatásosabb használatát.

Az ostromban részt vevő összes katona előtt felolvasták Szuvo-rov utasításait, amelyek aprólékos instrukciókat adtak: „Rohanj előre a terepen át, a rőzsekötegeket dobd a vár előtt húzódó árkokba, villámgyorsan fuss tovább, mássz át a sáncokon, kúszva közelítsd meg a falakat, majd állítsd fel a rohamlétrákat! Mesterlövészek! Védelmezzétek a rohamoszlopot, célozzatok az ellenséges katonák fejére! Rohamoszlopok! A létrákon villámgyorsan másszatok fel a falra, ott azonnal rendezétek a soraitokat, állítsatok őrséget a lőporos kamrákhoz, nyissátok ki a kapukat, hogy a lovasság be tudjon özönlenni! És amikor a védők a város felé menekülnek, árásszatok el ágyútűzzel az utcákat, bombázzatok minél erősebben, ne engedjétek az ellenségnek egy pillanatnyi szünetet sem! A lovasság lendüljön haladéktalanul támadásba, és azokon a pontokon, ahol a törökök még tartják magukat, foglalja el a tereket, a fontosabb útvonalakat! Ha pedig az ellenség megadta magát – megkegyelmezünk neki.”

1790. december 11-én, hajnali négy órakor repült a magasba az első jelt adó rakéta, és az orosz csapatok rohamra indultak Izmail erődje ellen. A balszárnyon, a hatodik rohamoszlop élén – Szuovorov parancsának megfelelően -- Mihail Kutuzov vezérőrnagy állt. A csípős kora hajnali levegőbe beledörrentek a támadó csapatok első sor-tüzei. Kutuzov a Kiliai kapu (az Izmailtól 40 km-re fekvő besszarábi-ai városról kapta nevét) felé vezet rohamoszlopát, és el is éri a sáncárkot, ahol azonban ágyúk és kézi lőfegyverek erős tüze állítja meg a támadást. Mihail Illarionovics ekkor személyes példamutatással maga ugrik elsőnek a sáncárokba, és magával ragadja katonáit is, akiket nem sokkal később már a falak és a bástya ellen vezet rohamra. A törökök -- kémeik révén -- már előzőleg értesültek a Kiliai kapu ellen tervezett rohamról, ezért jó előre alaposan megerősítették azt. Az ostromlók sorát kartácstűz seperte végig, és a falakra felkésző katonák egyik a másik után hullottak a mélybe.

A kortársak beszámolója szerint Kutuzov ekkor erősítést kért Szuovorovtól, aki azonban e helyett azt a választ küldte, hogy Szentpétervárra már elment Izmail bevételének híre, és ugyanakkor az a jelentés is, hogy az elfoglalt erőd parancsnokává Kutuzovot kívánja kinevezni. Nehéz pillanat volt ez a vezérőrnagy életében, aki ekkor maga köré gyűjtötte a herszoni ezred gránátosait, a bugi hadtest

lövészeit, és egy utolsó rohamra indult a Kiliai kapu és az azt védő bástya ellen. Az orosz katonák öldöklő harcban feljutottak a falakra, és súlyos veszteségeket okozva a várbelieknek, elfoglalták az erőd kulcsfontosságú kapuját. Ezután az utcákon folytatódott az elkese-redett küzdelem: az orosz csapatok minden oldalról körülvárták a törököket, akiket a város központja felé szorítottak vissza. A muszlim harcosok lépésről lépésre hátráltak és a szűk utcákon véres, kegyetlen közelharc kezdődött. A törökök már-már ismét felülkerekedtek, körülfogták az előrelendülő kozákokat, akiket a teljes megsemmisülés veszélye fenyegetett. Ekkor törtek át hozzájuk Kutuzov lövészei, és kimentették őket szorongatott helyzetükből.

Hamarosan az oroszok kezében volt a város főtere. Izmail helyőrségének huszonhatezer katonája veszítette életét, másnap további kétezren belehaltak súlyos sebesüléseikbe, hétezeren pedig fogságba estek. Az oroszok is nagy árat fizettek ezért a győzelemért: az elesettek és súlyosan sebesültek ezrei feküdtek a sáncok árkaiban és az utcákon. „Nem volt még olyan szilárd erőd, mint Izmail – mondta később Szuvorov -, és csak egyszer adatik meg életében az embernek, hogy ilyen rohamban részt vehessen...” Az izmaili győzelemről szóló jelentésében azt kérte Szuvorov, hogy Kutuzovot tüntessék ki: „Az izmaili csatában újabb tanúbizonyságát adta hadi tudományának és bátorságának. Az ellenség heves tüzében valósággal lehengeregte az útjába kerülőket, megmászta a falakat, elfoglalta a bástyát, és amikor a túlerőben levő védők megállásra kényszerítették, személyes bátorságával jó példát mutatva, védekezett, hogy aztán ismét felülkerekedjen a muszlim harcosokon. Megszilárdította az erődön belül elfoglalt állásait, és folytatta az ellenség legyűrését. Kutuzov a balszárnyon küzdött, de mindvégig a jobbkezem volt...” A felterjesztés eredményeként Mihail Illarionovicsot altábornaggyá léptették elő, kinevezték az elfoglalt erődítmény parancsnokává és a Szent György-rend III. fokozatával tüntették ki.

Izmail bevétele eldöntötte ugyan az 1787-től vívott második orosz–török háború kimenetelét, de a dunai átkelőhelyek és a Fekete-tenger partvidékének birtoklásáért tovább folytak a harcok. Végül 1791 december végén Iași városában megkötötték a békét, amelynek értelmében Törökország átengedte a cári birodalomnak a Bug déli folyása és a Dnyeszter közötti területet, továbbá beleegyezését adta ahhoz, hogy a Porta – az okozott károkért -- jelentős összegű kártéri-

tést fizessen. Ezzel befejeződött az a négyéves katonai konfrontáció, amelyet az Orosz Birodalom azért folytatott, hogy kijáráshoz jusson a Fekete-tengerre.

A Porta azonban nem kívánt belenyugodni Izmail és környékének elvesztésébe, ezért már a következő évben ellentámadásokat indított az elvesztett területek visszafoglalására. Kutuzov azonban tisztában volt az oszmán hadvezetés szándékával, ezért állandó készségben tartotta csapatait és igyekezett visszaverni a törökök meg-megújuló támadásait. 1792 során is fényes győzelmeket aratott az ellenség felett, így például június 15-én a dobrudzsai Babadagnál, majd július 9-én Mácin mellett, ahol jelentős túlerőben levő ellenfelet vert szét. Ezekért a katonai sikerekért az akkori fővezér, Nyikolaj Vasziljevics Repnyin herceg felterjesztésére, a cárnő a Szent György-rend II. fokozatával tüntette ki.

1793-ban új fejezet kezdődött Kutuzov életében, mivel diplomáciai kinevezést kapott: Konstantinápolyba küldték követnek. Tisztektől, tanácsosoktól, lovászmesterektől, zenészekről, lakájoktól, valamint nagyszámú lovas és gyalogos díszkísérettől körülvéve október 7-én vonult be ünnepélyesen a török fővárosba. A nagyvezér november 9-én, III. Szelim pedig három nappal később, 12-én fogadta a szultáni palotában. Ekkor a keleti frázisoktól csepegő üdvözlőbeszédre komoly, tartalmas szónoklattal válaszolt. Szellemes történetével még a nagyvezért is megnevettette, megnyerő modorával valószínűleg lenyűgözte a török udvaroncokat, hadvezéreket, akik el sem akarták hinni, hogy azonos azzal a rettenetes Kutuzov tábornokkal, aki annyi csatában verte tönkre csapataikat. Törökországban azonban Kutuzov viszonylag rövid ideig, 1794. március 26-ig maradt, mivel a cári hadvezetés – a Lengyelország harmadik felosztását megelőző katonai helyzet miatt – visszarendelte Szentpétervárra. Szuvorovot ugyanis, aki eddig a finn határ menti csapatok parancsnoka volt, a kormány ekkor a Tadeusz Kościuszko (1746-1817) vezette lengyel felkelők leverésére vezényelte át. Helyét 1794-ben Kutuzov foglalta el, majd egy évvel később a pétervári Nemesi Kadétintézet parancsnokává nevezték ki, ahol hadtörténelmet oktatott, és elsőnek vezette be a taktika rendszeres tanítását.

1796. november 6-án váratlanul elhunyt II. Katalin, ezért fia, I. Pál (1796-1801) még a cárnő halálának éjszakáján Gatscsinából Pétervárra sietett, hogy reggel a testőrgárda már az ő nevére esküdjön fel.

Ugyanezen a napon a fővárosba érkeztek az új uralkodó saját kiképzésű gatcsinai ezredei is, amelyeknek furcsa öltözékét a város lakosai és a pétervári helyőrség katonái egyaránt csodálkozva szemléltek meg, megbámulták furcsa, soha nem látott menetelési módjukat, és még ennél is szokatlanabb parádéjukat. Az első látásra külföldinek tűnő katonák azonban a valóságban oroszok voltak, akiket porosz módra öltöztettek és képeztek ki. Ezen nem csodálkozhatunk, mivel I. Pál ugyanis az egyenruhákkal kezdte a hadsereg reformját. Utasítására a katonákat olyan uniformisokba öltöztették, amelyekben nemhogy harcolni, de még jóformán lélegezni sem lehetett. Ráadásul hajfonatban végződő parókát tettek a fejükre, és hogy – az egyébként teljesen funkció nélküli copf -- egyenes legyen, belsejébe drótszálat húztak. A parókát, hogy stabilan álljon a katona fején, enyvvvel ragasztották össze és krétával fehéritették. A legnagyobb hangsúlyt pedig a látványos díszszemlékre helyezték, ahol egyedül az volt a fontos, hogy a kivezényelt alakulatok tagjai órákon át mozdulatlanul álljanak, amit úgy oldottak meg, hogy a parádé előtt a katonák lábcsárához – természetesen a nadrág alatt – fapálcát erősítettek. Így aztán valóban „egyenesen” állt a szerencsétlen baka, nem bicsaklott meg a térde.

I. Pál hadseregében embertelen és lélekölő vasfegyelem uralkodott, hiszen ha egy közkatona akármilyen csekély hibát követett el, a szinte teljhatalommal felruházott tiszt – saját belátása szerint – kegyetlenül megbotozhatta. Jellemző, hogy e különleges fenyítő eszközökkel maga az uralkodó látta el a tisztikart. Súlyosabb mulasztásokat pedig vesszőfutással büntettek, és nem sok volt azoknak a száma, akik túléltek a szörnyű futást a kétoldalt – az úgynevezett „zöld utcában” – suhogó és keményen lesújtó botok között. „Itt van három muzsik, csinálj belőlük egy épkézláb katonát!” – így hangzott a kiképzőknek adott utasítás, amelyben jó példával a cár kegyence, Alekszej Arakcsjev (1769-1834) gróf járt elől, aki sokszor azzal szórakozott, hogy öreg gránátosok bajuszát tépte ki. Maga a cár pedig a rosszul menetelő ezrednek nemegyszer ezt vezényelte: „Egyenesen előre! Irány Szibéria! Ezred indulj!”

Bár I. Pál több orosz tábornokot eltávolított a hadsereg kötelékéből, Mihail Kutuzov szerencsésen túlélte ezeket az éveket. Sőt, 1797-ben az a megtiszteltetés érte, hogy III. Frigyes Vilmos porosz király trónra lépésekor ő vezette az üdvözlésére Berlinbe küldött orosz

delegációt. Jelentős esemény volt az életében, hogy 1798-ban ő irányította az Orosz Birodalom és Svédország közötti határtárgyalásokat, amelyeket a cári diplomácia és Klingspor tábornok Frederikshamban folytattak. A következő évben, 1799-ben Mihail Kutuzovot Litvánia katonai kormányzójává nevezték ki, és az uralkodó azzal is megtisztelte, hogy őt bízta meg a cár jelenlétében megrendezett gatcsinai hadgyakorlat vezetésével, amelyre 1800. szeptember 16-tól 20-ig került sor. I. Pál cár 1801. március 11-ei meggyilkolását követően újabb fordulatok következtek be Mihail Illarionovics életében. Bár az új uralkodó, I. Sándor június 30-án Kutuzovot Pétervár katonai kormányzójává nevezte ki, augusztusban azonban leváltotta és a helyére Mihail Kamenszkij gróf került. A történések háttérében minden bizonnyal az állt, hogy a cár tudomást szerzett arról, hogy Kutuzov pontosan ismerte a merénylet körülményeit, többek között azt, hogy Sándor nagyherceg egyetértett az összeesküvőkkel és támogatta tervük végrehajtását. Az uralkodó 1801. szeptember 5-ei ukáza értelmében a „jól értesült” altábornagyot egy évre felmentették a hadsereg kötelékéből, 1802 őszén pedig – családja nélkül – Goroski nevű birtokára száműzték.

Itt érte a hír, hogy Bonaparte Napóleon – aki 1804-ben császárrá koronáztatta magát – újra hadba lépett az európai koalíciós államok (Oroszország, Ausztria, Poroszország, Anglia) ellen. Ezért I. Sándor cár két, ötvenezer fős hadsereget indított a szövetséges osztrákok megsegítésére: az egyiket a száműzetésből visszahívott Mihail Kutuzov alá rendelte, a másik parancsnokává az észt származású Friedrich Wilhelm von Buxhoevden (Grigorij Orlov törvénytelen leányának férje) tábornok parancsnoksága alá rendelte. Kutuzov feladata az volt, hogy a Radzilov, Brodi, Lvov, Krakkó, Teschen, Wischau, Brünn (Brno), Krems, Amstetten, Braunau útvonalon vonuljon Ulm térségébe, ahol egyesüljön Karl Mack von Leiberich hadseregével. Mire az oroszok azonban Braunauhoz értek, Napóleon Ulmnál döntő vereséget mért az osztrákokra, amit az is jelez, hogy harmincezer katonájuk fogságba esett. Ezek után Kutuzov csapatainak esélyük sem lehetett a francia császár százötvenezeres hadereje ellen, amelyet olyan kiváló marsallok vezettek, mint Joachim Murat, Jean Lannes, Nicolas Jean-de-Dieu Soult, Louis Nicolas Davout, Michel Ney és Adolphe Eduard Joseph Mortier. Ezzel magyarázható, hogy az oroszok kénytelenek voltak visszavonulni a Duna jobb partján (a Lam-

bach, Wels, Amstetten, Melk, Sankt-Pölkten útvonalon), majd Kutuzov utasítására átkeltek a folyó bal partjára, hogy – Znaim elérése után – Olmütz közelében egyesüljenek Buxhoevden erőivel.

Az orosz – osztrák sereget azonban hamarosan katasztrofális vereség érte: Austerlitz (ma: Slavkov u Brna) közelében, dél-morvaországi területen ugyanis I. Napóleon csaknem teljesen megsemmisítette a szövetségesek hadseregét. Az 1805. december 2-án lezajlott ütközetben – ahol I. Ferenc osztrák császár és I. Sándor cár személyesen vettek részt – a prazeni fennsíkot elfoglaló franciák a Litava-folyóba és a környező tavakba szorították vissza a szövetséges egységeket, amelyek mintegy tizenhét-tizennyolcezer katonájukat veszítették el. Ezt követően I. Sándor azonnal leváltotta fővezéri tisztségéből a hatvanéves Kutuzovot, akinek azonban valójában vajmi kevés beleszólása volt az ütközet irányításába, mivel a cár jobban megbízott a porosz katonai iskola hagyományain nevelkedett Karl Mack és Franz von Weyrother (1754-1807) tábornokok tanácsaiban.

Az orosz hadvezetés ezek után hibát hibára halmozott: Napóleon újabb győzelmeket aratott az 1807. február 8-ai eylaui (ma: Bagratyionszk) és a június 14-ei friedlandi (a jelenlegi: Pravgyinszk) ütközetekben. E kudarcok következtében július 7-én I. Sándor cár kénytelen volt megkötni a tilsi (ma: Szovjetszk) békét. Ennek értelmében a francia császár cselekvési szabadságot kapott Európa nyugati felében, Oroszország pedig csatlakozott az Anglia elleni kontinentális zárlathoz. Bonaparte Napóleon viszont cserében hozzájárult, hogy Oroszország birtokba vegye Finnországot, és kötelezte magát Törökország felosztására.

A francia császár valójában egy Oroszország elleni újabb háború kirobbantására biztatta III. Szelim szultánt, aki 1806 nyarán hadat üzent I. Sándornak. A török nagyvezér mintegy nyolcvanezer fős hadseregével vonult a dél-orosz területek ellen, és ott számos erődöt foglalt el. A cári egységek előbb Ivan Ivanovics Mihelzon tábornok (az 1773-1775. évi Pugacsov-parasztháború egyik leverője), majd Alekszandr Alekszandrovics Prozorovszkij herceg, Pjotr Ivanovics Bagratyion és Mihail Fjodorovics Kamenszkij parancsnoksága alatt hosszú időn keresztül képtelenek voltak eredményesen harcolni a túlerőben levő ellenséggel szemben. A helyzet gyökeresen csak akkor változott meg, amikor – Napóleon 1812-es, Oroszország elleni

hadjáratainak „előestéjén” – Mihail Kutuzov rövid idő alatt negyvenötezer főből álló seregével felmorzsolta Ahmed nagyvezér főerőit. Az orosz főparancsnok előbb 1811. július 2-a és 4-e között, Ruszcuk (a mai bulgáriai Rusze) közelében döntő csapást mért a II. Mahmud (1808-1839) által a térségbe vezényelt haderőre, majd a Slobozsiánál átkelt török csapatokat október közepén kapitulációra kényszerítette. Ezek a győzelmek tették lehetővé, hogy a Porta 1812. május 28-án aláírja a bukaresti békét, és ezzel megszűnt – a franciák várható támadása miatt – a kétfrontos háború veszélye.

Alig ért azonban véget az 1806-1812-es orosz-török háború, Oroszországot újabb veszély fenyegette, Bonaparte Napóleon ugyanis világosan látta, hogy – fél Európa elfoglalása ellenére – az Orosz Birodalom meghódítása nélkül hamarosan csődöt mondana az Anglia térdre kényszerítésére meghirdetett kontinentális zárlat. Mindezeket a nehézségeket – a császár szerint – egy új katonai konfrontációnak kellett megoldania, ezért haladéktalanul megkezdte Oroszország lerohanásának előkészületeit. Napóleon 1812 kora tavaszára hatalmas erőket vont össze Lengyelországban, a Nyeman és a Visztula vidékén. A császár önbizalmát növelte az a tény, hogy felvonultak a meghódított országok segédhadai is: a lengyel légiók, a bajor, szász, porosz, holland, olasz, svájci, portugál, osztrák és magyar ezredek. Maga I. Napóleon május 9-én indult el Párizsból, június közepén ért el a Visztulához, és több mint félmillió seregével (más vélemények szerint a Grande Armée közel hatszázezer főre rúgott!) június 24-én lépte át a lengyel – orosz határt. Ezzel kezdetét vette oroszországi hadjárata, amelyet még októberig győzelemmel szeretett volna befejezni.

A császár joggal bízott hatalmas seregének gyors diadalában, hiszen a Nagy Hadsereg élén olyan tapasztalt katonai parancsnokok álltak, mint Joachim Murat, Louis-Nicolas Davout, Charles Pierre Francois Augereau, Nicholas Charles Oudinot, Jean-Baptiste Bessières, Adolphe Eduard Joseph Mortier és Michel Ney marsall. A támadók első hadseregcsoportját (kb. kétszáz--kétszázhusz ezer főt) a Napóleon vezette francia főerők, Murat lovassága, a huszonötezer fős császári gárda és három hadtest (Davout, Oudinot, Ney irányítása alatt) képezte. Számottevő erőt jelentett a főként határőrizeti és utánpótlás-biztosítási feladatokat ellátó, százötven ezer főre becsülhető második hadseregcsoport, amely a császár öccse Jerome (Veszt-

fália királya) és Nassauai Jenő herceg parancsnoksága alatt állt. Az előbbi vezetése alá elsősorban lengyel, hesseni, vesztfáliai és szász, az utóbbi irányítása alá olasz és bajor katonák tartoztak. A harmadik, létszámában mintegy százötven-százhatvan ezer főre tehető tartalékerőket alapvetően tapasztalatlan újoncok és a segédszemélyzet képezte. A Grande Armée félelmetes méreteire jellemző, hogy a hadsereg felszerelését, élelmét és a lovak takarmányát közel harminc ezer társzeker szállította. A császár azonban nem számított arra, hogy a Nagy Hadseregnek csak a töredéke érkezik meg a döntő csaták színhelyeire, mivel a járványok, a betegségek és a dezertálások következtében a francia főerők létszáma napról napra fogyatkozott.

Mindezek ellenére Napóleon biztos volt abban, hogy rövid idő alatt térdre kényszeríti az oroszokat, mivel azok képtelenek lesznek katonai erőiket mozgósítani és összevonni. A cár haderejét ugyanis alapvetően három hadsereg képezte: az elsőt, mintegy százhuszonöt ezer főt Michael Andreas (oroszosan: Mihail Bogdanovics) Barclay de Tolly (1761-1818, tábornagy, 1810-től hadügyminiszter), a negyvennyolc ezer fős másodikat Pjotr Ivanovics Bagratyion (1765-1812) grúz származású herceg, a harmadikat (negyvenhárom ezer főt) Alekszandr Petrovics Tormaszov báró vezette. Az oroszok stratégiai helyzetét jelentősen rontotta az a körülmény, hogy az egyes hadseregek – Napóleon támadásának idején – több száz kilométerre állomásoztak egymástól, ráadásul Barclay de Tolly és Bagratyion nem kedvelték egymást és csak a cár parancsára voltak hajlandóak együttműködni. Ez a körülmény kimondottan kedvezett a császárnak, aki külön-külön kívánta megsemmisíteni az orosz hadseregeket. A francia főerők június 28-án elfoglalták Vilmát (a mai Litvánia fővárosát), ahonnan Barclay de Tolly kénytelen volt visszavonulni alakulataival. Újabb kudarcot jelentett az oroszok számára, hogy július 8-án Davout hadteste bevonult Minszkbe. Kilenc nappal később Barclay de Tolly kénytelen volt feladni drisszai hadállását, ezt követően pedig Napóleon Vityebszknél megakadályozta az 1. és 2. orosz hadsereg egyesülését. Bár a franciák Polocknál újabb győzelmet arattak, augusztus 2-án és 3-án az orosz hadseregeknek sikerült erőiket összevonni Szmolenszknél, Moszkvától délnyugatra, 360 kilométerre. Ennek azonban nem sokáig örülhettek, mivel Napóleon alakulatai megostromolták a várost és visszavonulásra kényszerítették az oroszokat. Ebben a válságos helyzetben, augusztus 20-án – Barclay de

Tolly helyére -- I. Sándor Kutuzov tábornokot nevezte ki a hadsereg főparancsnokává, aki augusztus végén csatlakozott a főerőkhöz és határozott utasítást adott, hogy a francia csapatokat még Moszkva előtt tartóztassák fel. Kiváló stratégiai érzékkel az orosz hadsereget Moszkvától nyugatra, Mozsajszk, Tatrino, Szemjonovszkoje és Borogyino térségében, a régi fővárosba vezető országút mentén állította fel.

Napoleon szeptember 5-én ért százharmincöt ezres főserégével és hatalmas tüzérségével (587 ágyú) a Moszkvától 120 km-re fekvő Borogyinóhoz, ahol még aznap megkezdődtek az elővédharcok. A császár helyzetét felettébb nehezítette az a körülmény, hogy lázas beteg volt, deprimált lelkiállapot jellemezte és emiatt – a csata egész ideje alatt – a főhadiszállásán tartózkodott. Hiba volt, hogy alábecsülte a szemben álló fél erejét, amely mintegy százhusz ezer reguláris katonából, harminc ezer népfelkelőből és tízezer kozákból állt. Súlyos tévedése volt az is, hogy Kutuzov „félelmében” húzódott a kiépített sáncok és védművek mögé, pedig valódi szándéka az volt, hogy teljes haderejét és 640 ágyúját „elrejtse” a franciák elől és kemény kézitusára kényszerítse őket. A 67 éves orosz tábornok nem volt tapasztalatlan hadvezér, élete során számos hadszíntéren győzte le ellenfeleit. Szeptember 3-án, Borogyinónál is az orosz fővezér zseniálisan választotta meg az ütközet színhelyét, mivel a csatateret egyik oldalról a Kolocsa és a Moszkva folyók, a másiktól egy széles erdősáv határolta, amelynek megkerülése nagy időveszteséget jelentett volna a franciáknak. Kutuzov, miután gondosan tanulmányozta a terepet, haderejét optimális módon kívánta elhelyezni, amely elé nehezen leküzdhető védműveket építtetett. A jobbszárny (Maloje és Gorki falu között) parancsnokságát Mihail Andrejevics Miloradovics grófra bízta, akinek harminc ezer főnyi katonasága elé erős földsáncokat és lünettákat (félhold alakú védműveket) emeltetett. A centrum (Gorki településtől a Kurgannaja magaslatokig) védelmét Barclay de Tolly irányította, akinek vezetése alatt mintegy negyvenezer katona harcolt. Tőle balra, a Kurgannaja magaslatokon helyezte el Kutuzov a Nyikolaj Nyikolajevics Rajevszkij tábornok parancsnoksága alatt álló tüzérséget, amely több löveggel rendelkezett, mint a franciák. A Bagratyion herceg vezette balszárnyat (mintegy harmincezer főt) Szemjonovszkoje és Sevargyino falu térségében helyezték el, amely elé hatalmas éksáncokat építettek. Helyesen döntött

Kutuzov akkor is, amikor a lovasságot a csatátér magaslataira állította, hogy a rohamokat elsőprő erővel indíthassák meg. Mihail Illarionovics világosan látta, hogy a franciák ellen jelentős létszámú tartalékot (kb. negyvenezer főt) kell képezni, azzal a céllal, hogy a megिंगó arcvonalakon azonnal hadba vethetők legyenek.

Napóleon nem számított arra, hogy ilyen jól kiépített védelmi rendszerbe ütközik. A csata első napján, szeptember 5-én azonban már szomorúan kellett tapasztalnia, hogy Murat, Davout és Ney marsall hadtestei (harmincezer gyalogos és tízezer lovas) iszonyú erejű rohamaik ellenére képtelenek megtörni az oroszok ellenállását. A nap során a védművek háromszor cseréltek gazdát, miközben a „kentaur”-ként emlegetett Murat lovassága jelentős veszteségeket szenvedett. Szeptember 6-án a franciák már sikereesebbek voltak, mivel Józef Antoni Poniatowski, a lengyel származású marsall elfoglalta Utyica falut, Napóleon tüzérsége pedig súlyos károkat okozott a Rajevszkij-féle ütegállásoknak és az orosz centrum is többször megिंगott. A döntő fordulat másnap következett be a csata menetében, amikor a franciák nyolc rohammal bevették Szemjonovszkoje falut, valamint Bonaparte négy hadteste (Davout, Murat, Ney és Junot parancsnoksága alatt) hatórás öldöklő küzdelemben elfoglalta a sevargyinói éksáncokat, amelynek során Bagratyion herceg is halálos sebesülést kapott. Ugyanezen a napon Eugène de Beauharnais, Emmanuel de Grouchy, Armand Louis de Caulaincourt és Marie Victor Nicolas de Latour-Maubourg hadtestei visszaszorították az orosz centrumot, annak ellenére, hogy a cári fővezér Matvej Ivanovics Platov és Szergej Szemjonovics Uvarov tartalékegységeit küldte a megsegítésére. Napóleon nagyon elégedett volt azzal, hogy katonái elfoglalták Rajevszkij tábornok ütegállásait és mindez úgy történt, hogy a huszonötezer fős császári gárdát sem kellett harcba küldeni. Ennél nagyobb eufóriát csak akkor érzett, amikor éjszaka arról tájékoztatták, hogy az oroszok az egész arcvonalon visszavonulnak és csapataik Moszkva felé haladnak.

A szeptember 8-áig tartó véres ütközetben, amely a világtörténelem egyik legnagyobb csatájának tekinthető, Napóleon hadállásainak feladására kényszerítette az orosz hadsereget, de „győzelme” pürrhoszi volt. Az ütközetben – az orosz történészek szerint -- a franciák negyvenhét ezer katonát (ez a szám minden bizonnyal el-túlzott és irreálisan magas!) és negyvenhét tábornokot vesztek,

míg Kutuzovnak negyvennégy ezer harcosa és huszonhárom tábornoka esett el. A történeti szakirodalomban egyébként más adatokkal is találkozunk: Adam Zamoyski például a franciák veszteségét harminc ezer katonára és negyvenhét tábornokra becsüli. Az orosz veszteségek megítélésekor reálisnak tűnik az ötven-ötvenöt ezer fő, hiszen különben érthetetlen lenne a cári hadsereg visszavonulása és Kutuzov döntésének ésszerűsége.

A borogyinói csata után, szeptember 13-án az orosz hadvezetés (Kutuzov, Barclay de Tolly, Uvarov, Dohturov, Jermolov, Konovnyicin, Oszterman-Tolsztoj, Bennigsen, Rajevszkij tábornokok, Toll és Kajszarov ezredesek) Filiben tanácskozásra gyűlt össze, ahol a főparancsnok javaslatára Moszkva feladása mellett döntöttek. Ezt követően a cári hadsereg a Rjazany felé vezető úton megkezdte visszavonulását azzal a szándékkal, hogy rendezze sorait, és újabb népfelkelő ezredekkel erősödjön. Napóleon még négy napig várakozott a csatatéren, abban a reményben, hogy I. Sándortól békeajánlat érkezik. Amikor ez a terve nem sikerült, szeptember 14-én – Murat lovasságát követve -- vonult be a lángokban álló Moszkvába, amelyet az elkeseredett oroszok azért gyújtottak fel, hogy a franciák ne tudjanak berendezkedni a városban és csapataik élelem nélkül maradjanak. A korabeli helyzetre jellemző, hogy az ősi város egy héten át lángokban állt és a 9151 házból 6496 lett a tűzvész martaléka. Bár a császár szabad fosztogatást engedélyezett katonáinak, a zsákmány – érthető módon -- jóval kevesebb volt a vártnál.

Napóleon csapatai szeptember 19-én hagyták el Moszkvát és megkezdték Kutuzov hadainak üldözését. Az orosz fővezér azonban túljárt az eszén, mivel egy jól átgondolt oldalirányú manőverrel fősergével áttért a tulai országútra. A császár pedig ezalatt – mit sem sejtve Kutuzov ravasz taktikájáról – tovább üldözte a rjazanyi úton a Mihail Miloradovics tábornok vezette orosz utóvédet, amelyet ő a fősergének vélt. Amikor tévedésére két hét múlva rájött, már késő volt. Kutuzov ugyanis nagyon gondosan választotta meg hadserege vonulásának útvonalát, mivel az adott helyzetben joggal tartott egy újabb döntő ütközettől, amelyben jelentős erőket veszthetett volna. Szüksége volt némi időnyerésre, hogy csatlakozzanak hozzá a népfelkelő alakulatok. Számítása hamarosan bevált, mivel reguláris seregének létszáma két hét alatt 130 ezer főre emelkedett, amelyhez további huszonhat kozák ezred is csatlakozott. Országszerte pedig

egymás után alakultak a népfelkelő egységek (köztük a költő Gyenyisz Davidov, Alekszandr Szeszlavin, Ivan Dorohov és Alekszandr Figner parancsnoksága alatt), amelyek létszáma a következő hetekben elérte a kétszázezer főt. Kutuzov határozottságára jellemző, hogy ezekben a nehéz napokban leváltotta fő „ellenlábásait” Barclay de Tollyt és Fjodor Vasziljevics Rosztopcsin grófit (a moszkvai fő-kormányzót), akik gyakran megkérdőjelezték döntéseit, és helyükre általános helyettesévé Pjotr Petrovics Konovnyicin tábornokot, a későbbi hadügyminisztert nevezte ki.

A cári fővezér fontos célja volt az is, hogy – az általa kijelölt útvonalon – Tulában (az orosz vas- és acélgyártás egyik központjában) ágyúkhöz és kézi lőfegyverekhez, Kalugában lőszerhez, Sosztkában pedig nagy mennyiségű lőporhoz jusson. Mivel október 13-án leesett az első hó, döntő jelentőségű volt az is, hogy katonáit a környező kormányzóságokból téli ruházattal lássa el. Világosan látható tehát, hogy a hatvanhét éves, nagy rutinnal rendelkező Kutuzov mindent precízen előkészített, hogy megakadályozza a franciák déli irányú előrehaladását, amelynek során abban reménykedtek, hogy a termékenyebb földű kormányzóságokban élelemhez, lovaik számára pedig takarmányhoz juthassanak.

A fenti előkészületek után Kutuzov Tarutyinóhoz vonult haderejével, amelyet – a Nara folyó partján – védművekkel és földsáncokkal vetetett körül. A franciák nem gondolhattak arra, hogy ostrommal vegyék be az erőd jellegű katonai tábornot, ezért – egy nyílt ütközet reményében – attól nyolc km-re, Vinkovo falu közelében (a Cserninya patak mellett) szállásolták el csapataikat. Október 18-án éjszaka Bennigsen és Miloradovics tábornokok vezetésével három orosz hadosztály (Vaszilij Orlov-Gyenyiszov, Karl Gustav Baggenhufwudt, valamint Alekszandr Oszterman-Tolsztoj parancsnoksága alatt) váratlanul megtámadta Murat marsall huszonhatezer fős táborának katonáit, akiket öldöklő küzdelemben megfutamítottak. Napóleon számára érzékeny veszteséget jelentett, hogy az ütközetben kétezeröttszáz katonája esett el, kétezen fogságba kerültek és harmincnyolc ágyúja is az oroszok kezére jutott.

Hat nappal később, október 24-én a Luzsa folyó partján fekvő Malojaroszlavecnél a francia csapatok – Eugène de Beauharnais és az olasz Domenico Pino vezetésével – újabb kísérletet tettek a déli irányú előrenyomulás érdekében. Nagyon jól tudták, hogy ez az utolsó

lehetőségük arra, hogy a katonák számára élelmiszert, a lovaknak pedig takarmányt szerezzenek. Az oroszok azonban útjukat állták és Kutuzov utasítására Dmitrij Szergejevics Dohturov tábornok déli irányból támadta a települést, de a Luzsa folyónál levő hídfőállást a franciák keményen tartották. Az ütközet hevességére jellemző, hogy Malojaroszlavec nyolcszor cserélt gazdát, és a csata kimenetelét az döntötte el, hogy Rajevszkij tábornok tízezer katonájával elfoglalta a franciák hídfőállását. Bár a császár katonái ez alkalommal is orosz-lánként küzdöttek, a csata mégis az oroszok stratégiai sikerét eredményezte, mivel Napóleonnak le kellett mondania a délebbre fekvő kormányzóságok elfoglalásáról. Nem maradt más választása, mint a visszavonulás, mégpedig ugyanarra a szmolenszki útra, ahol néhány hónappal korábban diadalittasan nyomult Moszkva felé. Közben azonban a helyzet gyökeresen megváltozott: seregének jelentős részét elvesztette, a katonák éheztek és járványok tizedelték őket, lovaik -- takarmány hiányában -- sorra hullottak el. Ráadásul november elejétől rendkívül hideg tél köszöntött be, amihez a franciák nem szoktak hozzá, ezért ezrével fagytak meg a visszavonulás során. A császár katonái még a fagyhalálnál is jobban rettegtek Matvej Ivanovics Platov tábornok kozák ezredeitől, valamint a népfelkelők partizánosztagaitól, amelyek a legvátatlanabb helyzetekben csaptak le a terepviszonyokat nem ismerő menekülőkre.

Mire a császár november 2-án elérte Szmolenszket, már csak ötvenezer katonája maradt, ráadásul – az oroszok által alkalmazott „felperzselt föld” taktika következtében – a városban alig jutottak élelemhez. Napóleon itt értesült arról, hogy Charles Pierre François Augereau marsall alakulata megadta magát, Jean-Andoche Junot és Józef Antoni Poniatowski hadtesteiből csak hét-nyolcszáz katona maradt életben. Három napi pihenő után a maradék francia erők Orsa felé indultak el, de útközben újabb orosz támadások érték őket. Kutuzov ugyanis utasította a harmadik orosz hadsereg parancsnokát, Alekszandr Petrovics Tormaszov tábornokot, hogy alakulatai vágjanak a menekülő franciák elé, Alekszandr Golicin herceg osztaga támadja meg a Krasznij városát elért császáriakat, Miloradovics hadteste pedig kerüljön Louis Nicolas Davout egységeinek hátába. Az oroszok hatalmas fölényét jelzi, hogy Miloradovics szétverte Beauharnais (Napóleon mostohafia) hadtestének maradék erőit, Davout marsall katonaságával együtt a környező erdőkbe menekült,

Napóleon pedig gárdistái segítségével Dubrovnóba (a mai belorusz-sziai Dubrovna) igyekezett.

Az orosz főerők (immár négy hadsereg és a népfelkelő alakulatok) egészen a Berezina folyóig üldözték Napóleon egykori dicső hadseregének maradványait. I. Napóleon császár utasítására a franciák két hídát építettek a Berezina folyón, amelyeket az oroszok folyamatosan ágyútűz alatt tartottak. November 26--28-án, a folyón való átkelés napjaiban is, öldöklő harcok folytak a szemben álló felek között, de Michel Ney, Nicolas Oudinot és Claude-Victor Perrin egységei, valamint a gárda „maradványai”, összesen mintegy huszonnyolc-harmincezer katona mégis átküzdötték magukat a túlsó partra, és minden erejüket összeszedve menekültek üldözőik elől.

A hadműveletek befejezése után Kutuzov rövid pihenőt engedélyezett seregének, majd 1813 januárjában – az európai szövetséges államok kérésére – megkezdte poroszországi hadjáratát. Ennek során a cári hadsereg sorozatos győzelmeket aratott, elfoglalta Königsberget (ma: Kalinyingrad), Varsót és Poznaánt. A teljes győzelem dicsőségét azonban az orosz csapatok hatvanhét éves főparancsnoka már nem érthette meg, mivel április 8-án erősen meghűlt, tüdőgyulladást kapott és az alsó-sziléziai Bunzlauban (a mai lengyelországi Bolesławiecben), Zielona Górától 55 kilométerre délre, 1813. április 28-án elhunyt. Holttestét bebalzsamozták, szívét pedig egy urnába téve a bunzlai temetőben helyezték örök nyugalomra. (1819-ben III. Frigyes Vilmos porosz uralkodó – Karl Friedrich Schinkel tervei alapján – az orosz fővezér tiszteletére a város piacterén tizenkét méter magas emlékművet emeltetett, amelyet 1892-93-ban a déli várossal közelébe helyeztek át.) Kutuzov holttestének hazaszállításakor, Pétervártól öt versztnyire a nép megállította a gyászmenetet, a lovakat kifogták a gyászkocsiból és egészen a Kazanyi-székesegyházig, az emberek egymást váltva vitték az érckoporsót. Az orosz nép június 25-én így adta meg a végtisztességet az 1812-es Napóleon-ellenes háború hőségének, Oroszország megmentőjének, Szuvorov legkiválóbb tanítványának.

Szakirodalom

- Asprey, R. B.: *The Rise of Napoleon Bonaparte*. New York, 2000.
- Baljazin, V. N.: *Mihail Kutuzov*. Moszkva, 1991.
- Bauer, F.: *Zar Alexander I. von Russland*. Potsdam, 2008.
- Bayen von A.: *Eugen Beauharnais, der Stiefsohn Napoleons (Ein Lebensbild)*. Zweite Auflage. München, 1950.
- Beszakrovnij, L. G. (szerk.): *M. I. Kutuzov. Zbornyik dokumentov*. Moszkva, 1952.
- Beszakrovnij, L. G. (szerk.): *Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII -- pervaja polovina XIX veka)*. Moszkva, 1969.
- Beszakrovnij, L. G.: *Russzkaja armija i flot v XVIII veke*. Moszkva, 1958.
- Blémus, R.: *Eugène de Beauharnais (L'honneur à tout ven)*. Paris, 1993.
- Bonnal, H.: *La vie militaire du Marechal Ney*. Paris, 1910.
- Bourgogne strázsamester emlékezései Napóleon oroszországi hadjárataról. Ford.: Hap Béla. Budapest, 1986.
- Bragin, M. G.: *Kutuzov*. Moszkva, 1970.
- Bueno, J.-F.: *Napóleon nagy csatái (Austerlitztől Waterlooig)*. Ford.: Bíró Péter. Budapest, 2000.
- Castelnot, A.: *Napóleon*. Budapest, 1972.
- Chandler, D.: *The Campaigns of Napoleon*. London, 1967.
- Dallas, G.: *Final Act (The Roads to Waterloo)*. New York, 1997.)
- Damamme, J.-C.: *Lannes (Marechal d'Empire)*. Paris, 1987.
- Darvas István: *Kutuzov és hadai Magyarországon 1805-1806 telén*. In: Hanák Péter (szerk.): *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok*. Budapest, 1956. 96-115.
- Duffy, Ch.: *Borodino and the War of 1812*. London, 1972.
- Dupont, M.: *Murat, Chevalier, Marechal de France, Prince et Roi*. Paris, 1980.
- Englund, S.: *Napoleon (A political life)*. New York, 2004.
- Fuller, W.C.: *Strategy and power in Russia (1600-- 1914)*. New York, 1992.
- Grünwald, C.: *La campagne de Russie 1812*. Paris, 1969.
- Hahner Péter: *A Bastille-től Waterlooig*. Budapest, 1989.
- Haumann, H.: *Geschichte Russlands*. München–Zürich, 1996.
- Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996.
- Hoffmann, P.: *Alexander Suworow. Der unbesiegte Feldherr*. Berlin, 1986.
- Horne, A.: *How far from Austerlitz. Napoleon 1805-1815*. New York, 1996.
- Ivcsenko, L. L.: *Kutuzov*. Moszkva, 2012.
- Jepifanov, P.P.-- Komarov, A.A.: *Vojennoje gyelo (Armija i flot)*. In: *Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka*. T.2. Glavnij redaktor: Ribakov, B.A. Moszkva, 1987. 186--257.
- Klimenko, M. (ed. by): *Notes of Alexander I. (Emperor of Russia)*. New York, Bern, Frankfurt am Main, 1989.
- Kutuzov, M. I.: *Dokumenti*. T.1. Moszkva, 1950.
- Kutuzov, M. I.: *Piszma, zapiszki*. Moszkva, 1989.
- Lefebvre, G.: *Napoleon*. Budapest, 1975.
- Lieven, D.: *Russia against Napoleon (The Battle for Europe, 1807 to 1814)*. London, 2009. (Orosz történészek vitája a könyvről: *Rosszija protyiv Napoleona. Borba za Jevropu, 1807-1814*. In: *Rosszijszkaja isztorija*, 2013. 6. sz., 3-51.)
- Longworth, Ph.: *The Art of Victory*. New York, 1965.
- Manfred, A. Z.: *Napoleon*. Budapest, 1982.
- Mikaberidze, A.: *The battle of Borodino. Napoleon against Kutuzov*. Barnsley, 2007.

- Munkov, Ny. P.: M. I. Kutuzov – gyíplomat. Moszkva, 1962.
- Nicolson, N.: Napoleon in Russland. Zürich – Köln, 1987.
- Niederhauser Emil: Borogyino 1812. Budapest, 1980.
- Niederhauser Emil: I. Sándor, a rejtélyes. In: Niederhauser Emil – Szvák Gyula: A Romanovok. Budapest, 2002. 178 – 205.
- Novikov, I. V. (összeáll.): Alekszandr I (1777 – 1825). Moszkva, 1994.
- Palmer, A. W.: Alexander I, Gegenspieler Napoleons. München, 1984.
- Punyin, L. N.: Feldmarsal Kutuzov (Vojenno-izstoricicseskij ocserk). Moszkva, 1957.
- Raeff, M. A.: Imperial Russia (1682–1825). The coming of age of modern Russia. New York, 1971.
- Rakovszkij, L. J.: Kutuzov. Moszkva, 1993.
- Riley, J. P.: Napoleon and the World War of 1813. London, 2000.
- Rivoire, M.: The life and times of Napoleon. Philadelphia, 1967.
- Rumjancev, P. A. – Szuvorov, A. V. – Kutuzov, M. I.: Dokumenti i matyeriali. Kijev, 1974.
- Schom, A. M.: Bonaparte Napóleon. Debrecen, 2001.
- Siskov, A. V.: Nyeizvesztnij Kutuzov (Novoje Procstyenyije Biografii). Moszkva, 2001.
- Smith, D.: The Decline and Fall of Napoleon’s Empire. London, 2005.
- Sokolov, O.: L’Armée de Napoleon. Paris, 2005.
- Strakhovsky, L.: Alexander I of Russia. The Man Who Defeated Napoleon. New York, 1947.
- Szaharov, A. N.: Alekszandr I. Moszkva, 1998.
- Szmirnov, A. A.: Pamjatyik M. I. Kutuzovu. Moszkva, 1986.
- Szuvorov, A. V.: Nauka pobezsdaty. Moszkva, 1980.
- Tarle, J. V.: 1812 god (Nasesztvije Napoleona na Rossziju). Moszkva, 1961.
- Tarle, J. V.: Borogyino 1812. Moszkva, 1962.
- Tarle, J. V.: Napóleon. Budapest, 1961.
- Torke, H. J. (szerk.): Die russischen Zaren 1547 – 1917. München, 1995.
- Troickij, N. A.: Feldmarsal Kutuzov – mifi i fakti. Moszkva, 2002.
- Tulard, J.: Dictionnaire Napoleon. Paris, 1999.
- Valloton, H.: Alexander der Erste. Hamburg, 1967.
- Wilson, R.: Narrative of Events during the Invasion of Russia by Napoleon Bonaparte. London, 1860.
- Zamoyski, A.: 1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata. Budapest, 2008.
- Ziegler, G.: A Romanovok titka. Budapest, 1999. 210 – 237.
- Zsilin, P. A.: Kutuzov. Budapest, 1981.
- Zsilin, P. A.: Mihail Illarionovics Kutuzov. Zsizny i polkovodcseszskaja gyejatyelnosztj. Moszkva, 1983.

Megjelent: *Ororszország megmentője, Napóleon legyőzője (Mihail Kutuzov tábornagy, 1745 – 1813).* In: *Valóság*, 213. 8. sz. 10-23.

F. I. JANKOVIĆ OROSZORSZÁGI ISKOLASZERVEZŐ TEVÉKENYSÉGE

A cári Oroszországban II. Katalin trónra lépése (1762) után előbb Ivan Ivanovics Beckoj (1704–1795) gróf, majd az 1767-68. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tett szerény javaslatokat az iskolaügy megreformálására. De még ezek a bátortalan kezdeményezések is hamarosan kátyúba jutottak, mivel rövidesen maga Beckoj is kegyvesztett lett, sőt az 1773–1775-ös Pugacsov-felkelés kegyetlen leverése és megtorlása után nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszországban véget ért a felvilágosult abszolutizmus progresszív szakasza.

A francia felvilágosodással kacérkodó uralkodónő szívesen látta volna, ha az oroszországi iskolaügy megreformálását, az elemi népiskolai oktatás megszervezését az európai közvélemény szemében is nagy népszerűségnek örvendő neves gondolkodók, filozófusok egyike veszi kézbe. Denis Diderot (1713-1784) készített ugyan tervezetet az orosz iskolaügy átszervezésére, de ezzel II. Katalin nem értett egyet. Ezért a cárnő 1777. február 2-ai, Fréderic-Melchior Grimmhez (1723-1807) írt levelében javaslatot tett a kiváló gondolkodónak, hogy jöjjön Oroszországba és akkor rábízná az iskolareform végrehajtását. Ám Grimm arra hivatkozva, hogy nem ismeri az ország nyelvét, nem vállalta, és maga helyett báró Karl von Dalberg (1744–1817) würzburgi professzort javasolta.

Dalberg helyett azonban a cárnő Franz Ulrich Theodor Aepinus (1742–1802) csillagászhoz, a Pétervári Tudományos Akadémia tagjához fordult és felkérte, készítsen tervezetet az alsófokú népoktatás megszervezésére. Aepinus – aki a korszak európai pedagógiai szakirodalmában járatos volt, s ez idő tájt Pál nagyherceg nevelője – Johann Ignaz Felbiger (1724-1788) "Allgemeine Schulordnung"-ját és a ságani iskola módszereinek tanulmányozását ajánlotta az uralkodónő figyelmébe. Ennek megfelelően Aepinus javasolta, hogy változtatás nélkül vegyék át az osztrák iskolatervet (Schulplan), és az országban szervezzenek a tanítóképzést biztosító négy normaiskolát (Pétervár, Moszkva, Kijev, Kazany). Véleménye szerint szakembereket Ausztriából, Mária Teréziától kell kérni, mégpedig lehetőleg pravoszláv felekezetű pedagógusokat. Aepinus javasolta még egy birodalmi iskolaügyi bizottság (direktórium) felállítását, amelyben: 1. tanulmányoznák az osztrák Schulplan alkalmazási lehetőségét az

orosz viszonyok között, 2. hozzáfognának a normaiskola tervének kidolgozásához, 3. megkezdénék az osztrák tankönyvek fordítását.

A cárnő – Aepinus érvelésének hatására – hajlott az osztrák (eredetileg a sziléziai sagan) minta elfogadására. Ebben erősítette meg Pavel Petrovics trónörökös 1781. évi európai körutazása is, aki bécsi látogatása során felkereste a Szent Anna normaiskolát, és hazatérve elragadtatással nyilatkozott róla. De szóba jött az orosz iskolareform kérdése II. József és II. Katalin 1780-as moguljovi (ma: Mahiljov, Belorusszia) találkozója közben is, amikor az osztrák uralkodó ígéretet tett a cárnőnek megfelelő szakemberek biztosítására. Ennek szellemében írt II. József levelet Brigidó Pál grófnak, a temesvári tankerület egykori vezetőjének, hogy haladéktalanul küldjön szerb tankönyveket a cárnő számára. Brigidó gróf 1780. június 29-én – az utasításnak megfelelően – huszonkilenc könyvet küldött Oroszországba.

1782 tavaszán II. Katalin levélben kérte az osztrák uralkodót, hogy küldjön tehetséges szakembereket, főleg pravoszláv vallású szerbeket, mivel az iskolareform ügyének elindítása nélkülük megoldhatatlannak látszik. A császár J. I. Felbigertől (a sziléziai Sagan egyházi iskolájának apátjától) kért tanácsot ez ügyben, aki levelében a birodalom egyik legjobb oktatási szakemberét, F. I. Jankovićot ajánlotta az uralkodó figyelmébe: "Alle Eigenschaften, welche die russische Majestät von dem Lehrer nach der Normalmethode fordert, weisse ich in keinem anderen Manne beysammen zu finden, als in dem Direktor der Temeswarer Normalschule von Jankovicz." (Mindazokat a tulajdonságokat, amelyeket a cári Felség a normamódszer szerint a tanítótól követel, más ember személyében nem találok meg összességében, mint a temesvári normaiskola igazgatójában, Jankovićban.)

Miért Jankovićra esett Felbiger és II. József választása? Ebben elsősorban az játszott közre, hogy ő minden elvárásnak megfelelt, elméleti felkészültsége és addigi életútja alkalmassá tette az oroszországi népiskolai reform megszervezésére. Fedor (oroszosan: Fjodor) Janković ugyanis 1741. április 14-én pravoszláv felekezetű, szerb családban született a szerémségi, Pétervárad melletti Sremska Kamenica nevű településen, ahol elemi iskolai tanulmányait is végezte. A tehetséges fiatalember 1755-től a károlyvárosi (karlováci) gimnáziumban, majd a pozsonyi líceumban tanult, amelynek növendékei közé tartozott ez idő tájt Tessedik Sámuel is. Ezt követően a bécsi

egyetemen folytatta stúdiumait, és ekkor főleg Joseph von Sonnenfels (1732-1817) volt rá nagy hatással. Az univerzitás befejezése után a délvidéki Vidak püspök titkára lett, egy évvel később pedig az összes illír (szerb) iskolák direktorává nevezték ki. Életének ebben az időszakában nemcsak a felügyelete alá tartozó iskolákat látogatta, hanem osztrák (főként Felbiger által írt) módszertani műveket fordított, új (szerb, román, német és magyar) tankönyveket készített, valamint számos tanfolyamon népszerűsítette a normamódszert. Az uralkodó nagyra értékelte a kiváló pedagógus szakmai tevékenységét, ezért 1774. augusztus 16-án nemesi rangra emelte és a család ősi birtokát, a belgrád melletti Mirijevo falut adományozta neki. Nagy elismerést jelentett az is, hogy az I. Ratio Educationis (1777) kiadásának évében Jankovićot a temesvári tankerület főigazgatójává nevezték ki.

Janković 1782. március 10-én kapta kézhez II. József levelét, amelyben az uralkodó értesítette oroszországi küldetéséről. A tankerületi főigazgató tudomásul vette az uralkodó döntését, de levélben kérte a császárt, hogy: 1. hadd vigye magával Andreas Georgievic temesvári tanítót, mint segítőtársát, 2. kéthónapnyi haladék biztosítását, hogy ügyeit elintézzé, 3. Avram Mrazovićot nevezzék ki helyettesévé, amíg ő Oroszországban tartózkodik. Május 24-én kapta meg II. József rendelkezését, hogy legkésőbb július közepére legyen Bécsben és még jó időben utazzon tovább Pétervárra. Előre kell bocsátanunk: Janković szívesen utazott Pétervárra, mivel benne is elevenen élt a szerbek (és általában a balkáni népek) szimpátiája a cári birodalom iránt a XVIII. század második felében, mivel egyedül benne látták az évszázados törökellenes küzdelmek sikerének zálogát.

Janković 1782 júliusában indult útnak, és szeptember 4-én jelentette róla Ludwig Cobenzl gróf (osztrák követ a cári udvarban), hogy megérkezett és kihallgatást kért, amely szeptember 6-án meg is történt. Másnap pedig II. Katalin dekrétumot tett közzé, amelyben bejelentette az elemi népoktatás megszervezésének szükségességét Oroszországban és ennek a munkálatait Jankovićra bízta. A kiváló iskolareformer "Elementarschulwesen in Russland" című tervezetének kidolgozását Janković még Bécsben kezdte el, amelyet az ottani Studienhofkommission-hoz (Udvari Tanügyi Bizottsághoz) nyújtott be megvitatásra. A bizottság elnöke, Gottfried van Swieten gondosan

felülvizsgálta a tervet, és 1782. május 19-ei, II. Józsefhez írt levelében jelezte, hogy egyetért vele. "Dieser Plan – írta –, nach welchem er (ti. Janković) die Endzweck angemessen und ein Zeugnis sei, dass Janković die Verfassung sowohl als auch die Lehrart der Normalschulen gründlich verstehe." (Ez a terv – írta – amely a végcélt meghatározta, a bizonyítéka lehet, hogy Janković a normaiskola fogalmát és tanítási módját egyaránt alaposan érti.)

1782. szeptember 7-én a cárnő bizottságot nevezett ki a reformmunkálatok intézésére. Erről október 16-án, gróf Esterházy Ferenc kancellárhoz írt levelében számolt be Janković. E szerint bizottsági tagok lettek: P.V. Zavadovszkij (1739–1812) gróf, Franz Ulrich Theodor Aepinus államtanácsos és P.I. Pasztuhov (1739–1799) titkos tanácsos. Janković nem lett állandó tagja a bizottságnak (csak 1797-től!), hanem tanácsadói funkciót kapott. Az első bizottsági ülést szeptember 13-án tartották meg. Egyébként hetente két alkalommal – kedden és vasárnaponként – gyűltek össze a bizottsági tagok délelőtt 10 órától Zavadovszkij (a cárnő korábbi kegyence) házában.

A Népiskolai Bizottság feladatait Janković a következőkben határozta meg: 1. világi tartalmú osztrák tankönyvek fordítása és átdolgozása, 2. az osztrák valláskönyvek felülvizsgálata a novgorodi püspök vezetésével, 3. az iskolai reformtervezet alapos áttanulmányozása, 4. új iskolai intézmények alapítása. Janković tervezetét a bizottság szeptember 17-én fogadta el, és annak szellemében hamarosan megindult a három fokozatú, új elemi népiskolák szervezése. Így jöttek létre az úgynevezett alsó (kétszintű), a középső (három osztályos) és a felső népiskolák (négyosztályos, ötéves tanulmányi idővel).

Janković jól tudta, hogy bármilyen alaposan átgondolt reformot is lehetetlen végrehajtani szakképzett tanítók nélkül. Ezért többször felhívta a bizottság tagjainak figyelmét – így az 1783. május 23-i ülésen – egy tanítóképző intézmény felállításának szükségességére. Ezzel kapcsolatban 1783. július elsején tervezetet terjesztett a bizottság elé és ismét felvetette egy tanítóképző létrehozásának gondolatát. Plánumát maga a cárnő is támogatta, ezért 1783. december 13-án sor kerülhetett egy ilyen jellegű intézet hivatalos megnyitására Péterváron, „Glavnoje narodnoje ucsiliscse” néven. A tanintézet fenntartására évi tízezer rubelt rendelt az uralkodónő, amely akkor jelentős összegnek számított. Az első növendékeket a pétervári, a szmo-

lenszki és a kazanyi papi szemináriumokból, valamint a moszkvai Szláv–görög–latin Akadémiáról toborozták. Az intézet első igazgatója maga Fjodor Ivanovics Jankovič lett.

A pétervári tanítóképző 1783–1801 között állt fenn, és a tizen-nyolc év alatt több mint négyszáz tanítót nevelt az orosz oktatásügy számára. Néhányan közülük kiváló tudósok, pedagógusok lettek, mint például Ilja Fjodorovics Jakovkin, aki 1805-től a kazanyi egyetem professzora volt, ám 1819-ben radikális nézetei miatt nyugdíjazták. A tanítóképző egykori tanítványai voltak T. F. Oszipovszkij, G. P. Uszpenszkij harkovi, J. F. Zjablovskij és P. B. Tyerjajev pétervári professzorok is. A tanítóképző igazi fejlődése azonban csak 1786 után indult meg, amikor – szervezetében és épületében is – elkülönült a pétervári felső népiskolától.

Az első években hetven növendékből szerveztek tanulócsoportokat. A tanulmányi idő alatt folyamatosan nyomon követték a diákok előmenetelét, szorgalmát, hiszen később a jobbak (az úgynevezett matematikusok) a felsőbb, a gyengébbek (a történészek) az alsóbb osztályokban taníthattak. A növendékek rendszeresen vettek részt gyakorlati képzésben, valamint a Pétervári Tudományos Akadémia nyilvános előadásain. A tanítójelöltek felkészítésének elősegítésére első ízben adtak ki Oroszországban pedagógiai szakfolyóiratot 1784. április elsején, "Rasztuscsij vertográd" címmel. A lap első szerkesztője J. V. Szirejcsikov professzor lett, majd V. F. Zujev akadémikus, a neves biológus gondozta a kiadási munkálatokat.

Jankovič az intézetben nemcsak a tanulókkal, hanem a tanári karral szemben is mindvégig szigorú, következetes maradt. Erről tanúskodik, hogy például, 1784-ben elbocsátotta a történelem- és földrajztanárt, P. B. Beljajevet, mert "némely órákon ittasan jelent meg". 1785 májusában O. P. Kozodavlev (1745–1819) – Jankovič korábbi munkatársa – lett az utóda az intézmény élén. Ugyancsak ő vette át az egész pétervári kormányzóságban a népiskolai főinspektor munkakörét is. Jankovič ezután most már teljes erejét a Népiskolai Bizottság munkájának szentelhette.

Munkatársakat találni nem volt könnyű feladat a korabeli Oroszországban, mivel csak kevesen ismerték az osztrák iskolareform lényegét. Lassan mégis kialakult egy lelkes tanári kar, amely szívvel-lélekkel a reformok következetes végrehajtása mellett állt ki. Ez a testület dolgozta ki az 1786. augusztus 5-én jóváhagyott Népiskolai

Szabályzatot, amely az elemi népoktatás alapjainak lerakását jelentette Oroszországban. A "Szabályzat" szerint ugyanis a birodalom ötven kormányzóságában kétféle ingyenes iskolatípust kellett létrehozni: úgynevezett alsó népiskolákat a falvakban és városokban (kétéves tanítási idővel), illetve felső népiskolákat a kormányzósági székhelyeken (négy osztállyal). Az alsó népiskolákban írás, olvasás, nyelvtan, hittan, helyesírás, rajz, valamint "Az ember és a polgári kötelességek" című tantárgy tanítását írta elő az 1786-os rendelet. A felső népiskolák első két osztályának tananyaga megegyezett az alsó népiskolákéval, és ezekhez a harmadik, illetve negyedik osztályokban az orosz nyelv, mértan, mechanika, fizika, természetrajz, történelem, földrajz, építészet oktatása járult. A rendelkezés szerint minden felső iskolában hat, az alsó népiskolákban két tanító alkalmazását írták elő.

Az iskolák "főfelügyelőivé" II. Katalin a kormányzóságokban a gubernátorokat tette meg, akik minden iskolához – saját belátásuk szerint – inspektort jelöltek ki. Külön bizottságot szerveztek az újonnan alapított iskolák finanszírozására is. A rendelkezések szerint egy felső iskola évi 2500 rubel, egy alsó népiskola 500 rubel támogatásban részesült. A Népiskolai Szabályzat megszabta a tanítók fizetését is, így a felső népiskolák 3-4. osztályaiban oktatók bére 400, első és másodikban 150 illetve 200 rubel lehetett. Az alsó népiskolákban a tanítók fizetése ennél jóval kevesebb volt, bár tudjuk, hogy e két osztály tananyaga teljesen megegyezett a felső iskolák első két évfolyamával és a nevelők egyenlő óraszámban is oktattak. Ennek ellenére fizetésük csak 60-120 rubel között lehetett.

Janković metodikai-didaktikai elvei, tankönyvei

A korabeli orosz iskolákban – az 1786. évi Szabályzat kibocsátásáig – a tananyag elsajátításának legfőbb módszerét a hangos, mechanikus „bevésés” jelentette. Mivel tankönyve csak néhány diáknak volt, ez a tananyag elsajátításában eleve nem kis gondot okozott. Ráadásul a tanítók túlnyomó része vajmi kevés pedagógiai--metodikai jártassággal rendelkezett, s többnyire csak azért tartózkodott az osztályban, hogy rendet tartson és a legkisebb fegyelmezetlenséget azonnal megtorolja, amit lehetővé tett számára az, hogy a testi fenyítés teljesen elfogadott, "természetes módszernek" számított. Janković de Mirijevo Pétervárra érkezésével az orosz népoktatásban gyökeres

fordulat következett be, ami főleg a jóval korszerűbb módszertani kultúra bevezetésével volt magyarázható.

A kiváló iskolareformer által Oroszországban bevezetett módszertani eljárások Felbiger sagani apát úgynevezett normamódszerre épültek, amelyek alapvetően öt pontban foglalhatóak össze: 1. a különböző évfolyamok együttes osztálymunkája, 2. közös, hangos olvasás, 3. a katekizálás elve (a tanító mindaddig „rávezető” kérdéseket köteles feltenni a tanulónak, amíg helyes választ nem kap), 4. a kezdőbetűk alkalmazásának gyakorlata (memoriter szövegek tanulásakor), 5. összefoglaló táblázatok használata. Ezek az új módszerek lényegesen hatékonyabbnak bizonyultak a korábbiaknál és néhány év alatt szembetűnő eredményeket hoztak.

A fenti metodikai módszerek közül az "együttes munka", főleg a népiskolák első két osztályában került alkalmazásra, amikor a tanítónak egyszerre kellett foglalkoznia az összes tanulóval. Az "együttes olvasáson" Janković azt értette, hogy az egész osztály, vagy annak egy része, hangosan olvasta az adott szöveget, a többiek pedig ezalatt magukban követték. Ez a közös olvasás nem csekély mértékben segítette elő a figyelem-összpontosítást (koncentráció) kialakulását, de nem volt elhanyagolható az sem, hogy a tanulók közül mindenki többé-kevésbé azonos szinten sajátította el az olvasást.

A "kezdőbetűkkel való ábrázolás" elsősorban az emlékezőképesség, valamint a figyelem fenntartásának fokozását volt hivatott fejleszteni. Mivel a XVIII. századi iskolákban rendkívül sok volt a memoriter, Janković ennek viszonylag gyorsabb elsajátítását – egy mnemotechnikai módszer alkalmazásával – oly módon segítette elő, hogy a megtanulandó mondatokat felírták a táblára, majd addig és annyiszor ismételték, amíg mindenki kívülről nem tudta. Ezután a szöveget letörölték és csak a kezdőbetűket hagyták meg a táblán, ami segített felidézni a szavak teljes alakját és a textus memorizálását.

A "táblázatok" valamely tudomány összefoglaló bemutatását tartalmazták és gyakorta (főleg a történelem és a földrajz tanításakor) rendkívül hasznosak voltak, hiszen szemléletesen mutatták az összefüggéseket. Különösen jól alkalmazható volt ez a módszer a história oktatása esetén, amikor a tanító a táblát három részre osztotta (dátumok, nevek, események), mivel ezáltal a gyerekek szinkronisztikus áttekintést kaptak egy-egy történelmi korszakról. Néha azonban a

tanulók egész "rendszereket" jegyeztek meg kívülről, anélkül, hogy tudták volna, miben is áll a részek közötti összefüggés.

A katekizálás (visszakérdezés) elve – mint Jankovič módszerében talán a leghatékonyabb – addig ismeretlen metódus volt az orosz népoktatás rendszerében. Ennek alkalmazásával a tanító meggyőződhetett arról, hogy megértették-e diákjai az anyagot, és ha igen, milyen fokon. A pedagógus köteles volt minden egyes alkalommal megjegyezni azoknak a tanulóknak a nevét, akik látható módon jól megértették a tananyagot és azokét, akik kevésbé, ezért meg kellett keresnie a legmegfelelőbb módszereket a "lemaradók" figyelmének felkeltésére és tanulmányi előmenetelük felzárkóztatására. Rendkívül hatékonynak bizonyult Jankovič azon módszere, hogy kérdéseket fogalmazott meg az egyes tananyagrészek után, amelyekkel a leggyorsabban lehetett meggyőződni az ismeretek elsajátításának szintjéről. Bár a katekizálás elve a tanórákon kétségtelenül időigényesnek bizonyult, mégis helyesnek tartjuk, hogy a tanító mindaddig kérdéseket volt köteles feltenni tanítványának, amíg a helyes válaszra rá nem vezette.

Ezek az általános módszertani eljárásokon kívül Jankovič gondosan tárgyalta az egyes részletkérdéseket is. 1783-ban adták ki pedagógiai metódusainak alapidokumentumát, amelynek címe: "Vezérkönyv a népiskolák első és második osztályában tanítók számára". Ebben a munkájában fejtette ki részletesen didaktikájának, metodikájának alapelveit és a népiskolák legfőbb tantárgyainak rendszerét.

Nézzünk meg most ezek közül néhányat! Az olvasásnál és az írásnál a tanulók táblázatokat használtak, amelyeken a betűket – a magán- és mássalhangzókat – különböző színekkel jelölték. Ezenkívül külön-külön sorba osztották az egyenes vonallal (Г, А), az egyenes és görbe vonallal (Р, Л, Ж) írható betűket. A nehezen kiejthető szavakat hangokra bontva, majd kiejtésben egymáshoz fokozatosan kapcsolva kellett a gyerekekkel megtaníttatni.

Az írásnál különösen a helyes test-, kéz- és tolltartást írta elő Jankovič és javasolta, hogy a megtanítandó betűt a tanító a táblára nagyobb alakban vázolja fel, hogy az egész osztály jól láthassa a betű alakítását. Ezenkívül azt tanácsolta, hogy a betűket ne ábécé sorrendben tanítsák, hanem úgy, ahogyan "egyik születik a másikból", azaz az egyszerűbb betűktől haladjanak fokozatosan a bonyolultabb

elemekből állók felé. A betűtanítás ajánlott sorrendje a következő volt:

Г, П, И, Н, Т, Ш, Щ
Л, Д, М, У, Х
Ч, Я, К, Ж, Б, Ы, Ъ, Ю, Р, В, Ф
С, Е, О, А, Ё, З

Így haladva előre az írástanulásban sajátították el a betűk formáit, gyorsabban tanultak meg írni. Janković, lemondva a régi betűk nevének tanításáról (А = "az", Б = "buki", В = "vegyi" stb.) javasolta, hogy a mássalhangzókat egy "e" kötőhang beiktatásával mondják ki. Az írás és a kiejtés elsajátítására a jeles pedagógus megkülönböztetett figyelmet fordított, praktikus javaslatai jelentősen megkönnyítették a diákok munkáját.

A számtan tanításánál mindig olyan feladatokat oldottak meg a tanulók, amelyek kapcsolatban álltak a hétköznapi gyakorlattal, a háztartással, a kézműiparral, a kereskedelemmel és a pénzszámolással. A geometria és a mechanika tanára pedig köteles volt megmutatni a mindennapi életben használatos eszközök elvi működését, összekapcsolva ezt a praxissal. A mértan tanulmányozásának nem csak az volt a célja, hogy a tanuló el tudjon mondani néhány tételt, képes legyen megoldani egy-egy feladatot, hanem az is, hogy pontos következtetéseket tudjon levonni az elméletből a gyakorlat, a valóságos élet számára: miként tudja használni geometriai ismereteit majd a mezőn, az erdőben és a lakóházak építésein. A mértan tanárának nyáron gyakorlati munkára kellett vinnie tanulóit, hogy elméleti ismereteiket az "életben" is alkalmazni tudják, s ilyenkor a csillagok, az iránytűk, a tájolók és más eszközök segítségével különböző feladatokat oldottak meg. Lényegében ez vonatkozott a természetrajz tanárára is, akinek be kellett mutatnia a lakóhely közelében található ásványkincseket, a ritka példányokat pedig a szertárban tárolták. Érdekességképpen említjük meg, hogy a természetrajzot ekkor -- Janković javaslatára -- vezették be először az orosz népiskolákban.

A történelemtanárnak előírta a kézikönyv a történelmi folyamatok megértését, a hagyományok tiszteletét és az önfeláldozó hazaszeretetre nevelést. A história tanítása elképzelhetetlen volt térképek nélkül, amelyeken a tanulóknak meg kellett mutatniuk a nevezetes

történelmi helyeket, az országhatárokat, folyókat. Janković volt az első az orosz pedagógusok közül, aki rámutatott a szinkronisztikus áttekintést nyújtó táblázatok használatának fontosságára a történelemtanításban. Ez a következőképpen történt: a táblázatokat hasábkra osztották, majd mindegyik fölé valamelyik nép, illetve az állam nevét írták. Bal oldalra kerültek a fontosabb dátumok, velük szembe pedig az emlékezetes események és a történelmi személyiségek nevei. Janković szerint ezeknek a táblázatoknak kettős szerepük volt: egyrészt így könnyebben emlékeztükbe vették a tanulók a tényeket, másrészt pedig megértették az összefüggéseket az események között és az egymással kapcsolatos történéseket "egyetlen tekintettel át tudták fogni".

A földrajz tanításához nélkülözhetetlen volt a földgömb, amelyen először az égtájakat és a világrészeket tanulták meg, s mivel a geográfia igyekezett minél több kapcsolatot teremteni az étellel, ezért nemcsak a Föld felszínéről, a folyókról és a hegyekről adott leírást, hanem különböző etnográfiai, statisztikai adatokat is közölt. Jankovićnak döntő érdeme volt abban, hogy e tárgy oktatásához az orosz népiskolák számára először dolgoztak ki térképeket és földrajzi atlaszokat.

A rajzórán a tanulók nemcsak az emberi test részeit ábrázolták, hanem vázlatokat készítettek az őket körülvevő világ tárgyairól is. A Népiskolai Szabályzat előírta továbbá, hogy a rajztanár ismeresse meg tanítványait a művészetek és a kézműipar esztétikai szépségeivel is. Az építészet tantárgy keretében pedig a gyerekek különböző terveket, modelleket elemeztek, rajzoltak és állítottak össze.

Az orosz nyelvtan tanítása ugyanígy a gyakorlati példákból indult ki, majd a különböző fogalmazások során írásban és szóban alkalmazták az elsajátított grammatikai ismereteket. Az idegen nyelvek gyakorlásakor -- a felsőbb osztályokban tanulni szándékozók számára -- az első és legfontosabb az volt, hogy tanítsák meg a gyerekeket az adott nyelv hangjainak tiszta kiejtésére, majd ezután következett az olvasás, amelynek keretében megismertek a szavakkal és a nyelvtani anyaggal (ragozás, szófajok, mondatrészek). A szemantizáció elsősorban a fordítások során jelent meg, amely a gyakorlás legfőbb módszerét képezte -- kezdetben idegen nyelvről oroszra, majd "vissza" -- miközben elsajátították a szótárak használatát is. A kiváló iskolareformer természetesen tisztában volt azzal,

hogy a nyelvtanítás során más módszereket kell alkalmazni a gimnáziumokban, a papi szemináriumokban, a kadétintézetekben, a líceumokban és a nőnevelő intézményekben, mivel ezekben más követelményeket állítottak a növendékek elé.

A Zavadovszkij gróf irányítása alatt álló Népiskolai Bizottság tagjai világosan látták, hogy a legjobb rendelkezések is eleve kudarcra lesznek kárhóztatva, ha nem sikerül kellő számú és színvonalú tankönyvet, módszertani segédanyagokat, útmutatókat az oktató–nevelő munka szolgálatába állítani. Égetően sürgős feladat volt ez, mivel egyes tankönyvek – köztük Leontyij Filipovics Magnyickij (1669-1739) "Aritmetika", Meletyij Geraszimovicvs Szmotrickij „Grammatika” című művei – még I. Péter uralkodása alatt íródtak és változatlanul használatban voltak.

A tankönyvíró tevékenység döntő része a XVIII-XIX. század fordulóján ugyancsak Jankoviéra hárult, aki a Pétervárra érkezése utáni első öt év alatt húsz tankönyvet írt, és azok száma a századfordulóra meghaladta a harmincat:

1. Rövid orosz nyelvtan (Kratkaja rosszijszkaja grammatyika). Szankt-Petyerburg (a továbbiakban: SZPb.), 1782.
2. Ábécés táblázatok az egyházi és polgári írás tanításához (Tablici azbucsnije dlja szkladov cerkovnoj i grazsdanszknoj pecsatyi). SZPb., 1782.
3. Orosz ábécéskönyv az ifjúság olvasástanításához (Rosszijszkij bukvar dlja obucsenyija junosesztva cstyenyiju). SZPb., 1782.
4. Útmutató a szépíráshoz (Rukovodsztvo k csisztopiszanyiju). SZPb., 1782.
5. Rövid katekizmus az ifjúság pravoszláv hittanra tanításához (Szokrascsonnij katehizisz dlja obucsenyija junosesztva pravoszlavnomu zakonu). SZPb., 1782.
6. Előírások a népiskolai tanulók számára (Pravila dlja ucsascsihszja v narodnih ucsiliscsah). SZPb., 1782.
7. Útmutató a népiskolai első és második osztályos tanítók számára (Rukovodsztvo ucsityeljam pervovo i vtorovo klassza narodnih ucsiliscs). SZPb., 1783.
8. Az Újszövetség rövid története (Kratkaja szvjascennaja isztorija Novovo Zaveta). SZPb., 1783.

9. Az emberi és állampolgári kötelességekről (O dolzsnosztyjah cseloveka i grazsdanyina). SZPb., 1783.
10. Útmutató a számtanhoz (Rukovodsztvo k arifmetyike). SZPb., 1783.
11. A vasár- és ünnepnapi evangéliumok magyarázata (Izlozsenyije voszkresznih i prazdnyicsnih Evangelij). SZPb., 1784.
12. Világtörténelem (Vszemirnaja isztorija). SZPb., 1784.
13. Rövid orosz történelem (Szokrascsonnaja russzkaja isztorija). SZPb., 1784.
14. Útmutató a mechanikához (Rukovodsztvo k mehanyike). SZPb., 1786.
15. A természetrajz vázlata (Nacsertanyije jesztyesztvennoj isztorii). SZPb., 1786.
16. Az orosz állam rövid földleírása (Kratkoje zemleopiszanyije Rosszijszkovo goszudarsztva). SZPb., 1787.
17. Az orosz állam részletes földleírása (Prosztrannoje zemleopiszanyije Rosszijszkovo goszudarsztva). SZPb., 1787.
18. Rövid útmutató a matematikai földrajzhoz és a világmindenség megismeréséhez (Kratkoje rukovodsztvo k matyematyicseszkoj geografii i poznanyiju nyebesznovo mira). SZPb., 1787.
19. Rövid útmutató a geometriához (Kratkoje rukovodsztvo k geometrii). SZPb., 1787.
20. Rövid útmutató a fizikához (Kratkoje rukovodsztvo k fizike). SZPb., 1787.
21. Görög szótár (Grecceszki szlovar). SZPb., 1787.
22. A látható világegyetem (Zreliscse vszelennoje). SZPb., 1788.
23. Egyetemes földleírás (Vszeobszceje zemleopiszanyije). SZPb., 1788.
24. Rövid útmutató a polgári építészethez (Kratkoje rukovodsztvo k grazsdanszkoj arhityektüre). SZPb., 1789.
25. Az ógörög nyelv rövid nyelvtana (Kratkaja grammatyika drevnyevo grecceszskovo jazika). SZPb., 1789.
26. Atlasz az egyetemes földleíráshoz (Atlasz, izdannij k vszeobszcesemu zemleopiszanyiju). SZPb., 1790.
27. Új útmutató a fizikához (Novoje rukovodsztvo k fizike). SZPb., 1795.

28. Rövid fejtegetés az ásványtanról általában (Kratkoje rasszuzs-gyenyije o mineralogii voobscse). SZPb., 1796.
29. Rövid orosz történelem (Kratkaja rosszijszkaja isztorija). SZPb., 1799.
30. Világtörténelem (Vszemirnaja isztorija, 1787–1800). SZPb., 1800.

A fenti műveken kívül az 1780–1790-es években – F. I. Janković vezetésével – térképek, földgömbök, atlaszok, táblázatok és más, a történelem és a földrajz tanításához szükséges szemléltető eszközök egész sora készült el Oroszországban. A Népiskolai Bizottság 1801-ig, egységes didaktikai elvek alapján, mintegy hetven tankönyvet állított össze, amelyek közül jó néhány harminc-negyven évig maradt használatban.

A Népiskolai Szabályzaton kívül F. I. Janković tervezetek egész sorát dolgozta ki, amelyek szoros kapcsolatban voltak az oroszországi iskolaüggyel. Így például, 1787-ben tervezetet készített egy, a keleti nyelveket oktató intézmény felállítására. Ebben a munkájában részletesen felvázolta ezen bentlakásos intézet éves költségvetését, ami 12 növendék esetén (fejenként 15 arsin, azaz 10,67 méter szövetet, inget, csizmát, harisnyát, ágyneműt, edényeket, evőeszközöket, teljes élelmezést és egyéb kiadásokat is számítva) 1502,92 rubelt tett ki. Minden bizonnyal a fenti összeg nagyságával magyarázható az a tény, hogy Janković tervezete végül is nem talált támogatásra. [Az idevonatkozó moszkvai levéltári dokumentumot lásd: RGADA, f.17 (Dvorcovij arhiv), op. 3, gy. 83, l. 1–5.]

Janković oroszországi tevékenységének mérlege

Milyen eredménnyel járt az Orosz Birodalomban a Népiskolai Szabályzat bevezetése? Az 1780-as évek végétől tucatjával jöttek létre az új népiskolák a központi kormányzóságokban és elsősorban a városokban.

A tanulói létszám alakulását jól szemlélteti az alábbi táblázat:

Év	Iskolák száma	Tanítók száma	Fiú-tanulók	Leány-tanulók
1782	8	26	474	44
1783	9	28	654	77
1784	11	33	1 082	152
1785	12	38	1 282	209
1786	165	394	10 230	858
1787	218	525	11 968	1 571
1788	227	520	13 635	924
1789	225	516	13 187	1 202
1790	269	629	15 604	921
1791	288	700	16 723	1 064
1792	302	718	16 322	1 178
1793	311	738	16 165	1 132
1794	302	767	15 540	1 080
1795	307	716	16 035	1 062
1796	316	744	16 220	1 121
1797	285	664	14 457	1 171
1798	284	752	15 396	1 405
1799	277	705	15 754	1 561
1800	315	790	18 128	1 787

Természetesen ezek a számok önmagukban csak keveset mondanak az utókor emberének. Ha összevetjük viszont a korabeli osztrák oktatásügy eredményeivel, akkor világosan kitűnik, hogy a cári Oroszország csak szerény eredményeket mondhatott magáénak a népiskolai reform területén, mivel például 1780-ban Ausztria körülbelül négyezer népiskolájában több mint kétszázezer tanuló oktatását végezték. De mérsékeltnek tűnnek az oroszországi eredmények, ha a temesvári Bánát oktatásügyi viszonyaival vetjük össze, mivel ott 1801–1802-ben, 520 iskolában (549 tanítóval) 25181 diákot oktattak (ebből 12811 pravoszláv vallású).

Mivel magyarázhatóak az orosz népiskolai reform szerény eredményei? Mint ismeretes, a korabeli Ausztriában általános tankötelezettséget vezettek be, az oroszországi Népiskolai Szabályzat azonban nem írta elő kötelező érvénnyel mindenki számára az oktatást, aminek legfőbb oka abban keresendő, hogy az akkori cári biro-

dalomban az iskolareform csak felemás módon valósulhatott meg, mivel annak következetes végrehajtása sok munkáskéztől fosztotta volna meg a földesúri osztályt. Ezért a falusi lakosság szinte teljesen kimaradt az iskolaszervezés hatósugarából, és ennek nem kisebb következménye az lett, hogy még a 20. század elején is a lakosság több mint kétharmada írástudatlan maradt. Találóa írta ezzel kapcsolatban Szergej Mihajlovics Sztyepnyak-Kravcsinszkij, a radikális gondolkodó: "...attól a bölcs igazságtól vezetettve, miszerint a tanult rabok veszélyes szolgák, a nemesség szándékosan a legmélyebb tudatlanság állapotában tartotta a falusi lakosság tömegeit... A kevés számú tanuló szinte semmit sem tanult, s gyakran maguk az iskolák is csupán fikciók voltak, csak papíron léteztek, vagyis csak adminisztratív jelentésekben lehetett megtalálni azokat... Egyébként ezeket az iskolákat II. Katalin szervezte száz évvel ezelőtt és azóta állami felügyelet alatt álltak."

A népiskolai reform elsősorban tehát a nemesség ellenállásán bukott el, de nem feledkezhetünk meg – a kudarc okainak vizsgálatakor – a megfelelő állami anyagi támogatás hiányáról sem. Oroszországban ugyanis a reform sikeres végrehajtására semmilyen kiegészítő pénzforrás nem állt rendelkezésre. (Például a Habsburgok államában az 1773-ban, XIV. Kelemen pápa bullája nyomán feloszlatott jezsuita rend elkobzott javait fordították erre a célra!)

A korabeli népiskolák tanulóinak származási összetételét jól érkeztetik az 1801. évi pétervári adatok:

– nemesi származásúak	33%
– kereskedők, polgárok gyermekei	26%
– katonák gyermekei	11%
– jobbágy–paraszti jogállásúak	24%
– kozákok és külföldiek	4%
– <u>egyházi személyek gyermekei</u>	<u>2%</u>
	100%

Kétségtelen, hogy II. Katalin idején a Népiskolai Bizottság kiterjedt reformpolitikát folytatott, amelynek eredményei közel két évtized alatt lassan „beérték”, mivel a századfordulóra gyakorlatilag sikerült lefektetni az állami elemi népoktatás alapjait Oroszországban. 1799-ben a bizottság elnöke, Zavadovszkij gróf lemondott tisztségéről és helyébe P. Sz. Szvisztunov szenátor lépett, aki 1802-ig töltötte be ezt

a funkciót. Aepinus 1797-ben, Pasztuhov 1799-ben vált ki a bizottságból, és a helyükre I. Pál (1796-1801) uralkodása alatt kevésbé hozzáértő emberek kerültek. 1802. szeptember 8-án a Népiskolai Bizottságból I. Sándor cár megszervezte a Népoktatási Minisztériumot, amelynek első minisztere Pjotr Zavadovszkij gróf lett. Janković de Mirijevo – az oktatásügy terén végzett kimagasló munkájáért – az uralkodótól a Szent Vlagyimir-rend IV. fokozatát kapta, és 1814-ben bekövetkezett haláláig – a csábító osztrák ajánlatok ellenére – Oroszországban maradt, amely számára az elismerést és a hírnevet hozta.

Jankovićról, aki több mint két évtizeden át dolgozott fáradhatatlanul az orosz iskolarendszer átszervezésén, Nyikolaj Alekszandrovič Dobroljubov (1836-1861), a jeles kritikus és pedagógiai szakember így írt: "Janković neveléstörténetünk kiválóságaihoz tartozik, és azok szemében képvisel igazán nagy értéket, akik az oktatás-nevelést igazi szívügyüknek érzik... Figyelmessége és elkötelezettsége a népoktatás terén, világos pedagógiai nézetei nagyon sokat ígértek, ugyanakkor csak töredéke valósult meg nagyszerű elgondolásaiknak. A felállított iskolák ugyanis nem feleltek meg maradéktalanul az általa elképzelt ideáknak... Mindezek ellenére mélyen együtt érzünk ezzel a nemes lelkű személyiséggel és nagyra értékeljük tevékenységét."

Szakirodalom

- Adler, Ph. J.: Habsburg School Reform Among the Orthodox Minorites, 1770–1780. = *Slavic Review*, 1974. No. 1. 23–45.
- Bautz, F. W.: Johann Ignaz Felbiger. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Band 2, Hamm, 1990. 5-7.
- Beljavszkij, M. T.: Skola i obrazovanyije. In: *Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Csaszty vtoraja. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov*. Moszkva, 1987. 273-305.
- Beljavszkij, M. T.: Skola i szisztyema obrazovanyija v Rosszii v konce XVIII veka. In: *Vesztnyik Moszkovszkovo unyiverszityeta, szerija "Isztorija"*, 1959. 2. sz., 110–124.
- Csóka J. Lajos: Der erste Zeitabschnitt staatlicher Organisation des öffentlichen Unterrichtswesen in Ungarn (1760–1791). In: *A bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvei*, 1939. 45–124.
- Dobroljubov, N. A.: *Izbrannije pedagogicseszkiye proizvegyenyija*. Moszkva, 1952.
- Dodon, L. L.: *Ucsebnaja lityeratura russzkoj narodnoj skoli XVIII veka i rol F. I. Jankovicsa v jeho szozdanyii*. In: *Ucsonije zapiszki Leningradszkovo pedagogicseszskovo insztyituta*. T. 118. Leningrad, 1955. 185–207.
- Egger, A.: *Die Reform der österreichischen Volksschule unter Maria Theresie*. Brixen, Innsbruck, 1917.

- Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I–II. kötet. Budapest, 1899–1902.
- Frietz, H.: Die Einrichtung eines Schulwesens für Rumänen und Serben im kaiserlichen Banat, 1718–1778. = *Südostdeutsches Archiv*, 1966. 186–219.
- Grot, Ja. K.: *Zaboti Jekatyerini Vtoroj o narodnom obrazovanii*. Szankt-Petyerburg, 1880.
- H. Balázs Éva: Van Swieten's Ideen und die ungarische Gesellschaft. In: Gerard van Swieten und seine Zeit. Red.: E. Lesky, A. Wandruszka. Wien, Köln, Graz, 1973. 154–163.
- Hegedűs Antal: Joseph II. und die Refeudalisierung des Banats. = *Österreich im Europa der Aufklärung*. Bd. 1. Wien, 1985. 139–152.
- Holmes, B.: *Russian education (Tradition and transition)*. New York, 1995.
- Johnson, W. H. E.: *Russia's educational heritage (Teacher education in the Russian Empire, 1600-1917)*. Pittsburgh, 1950.
- Juhász, K.: Kirchliche Zustände im Banat in der Mitte des 18. Jahrhunderts. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. Band XV. Wien, 1962. 200–245.
- Kanyar József: *Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, 1770–1868*. Budapest, 1991.
- Király Péter: Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht. In: *Studia Slavica*, tomus 26. 1980.
- Konsztantyinov, N. A. – Sztruminszkij, V. I.: *Ocserki po isztorii nacsalnovo obrazovanija v Rosszii*. Moszkva, 1953.
- Kulakovszkij, A. N.: *Nacsalo russzkoj skoli u szerbov v XVIII veke. Ocserk iz isztorii russzkovo vlijanyija na jugoszlavjanszkije lityeraturi*. Szankt-Petyerburg, 1903.
- Kusber, J.: *Eliten- und Volksbildung im Zarenreich während des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart, 2004.
- Lajos Mária: *Felbiger pedagógiája*. Budapest, 1917.
- Laudenbach, M. (hrsg.): *Kern des Methodenbuches (Besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten)*. Heinsberg, 1998.
- Lepszkaja, L. A.: Szosztav ucsascsihszja narodnih ucslisics Moszkvi v konce XVIII veka. In: *Vesztnyik Moszkovszkovo unyiverszityeta, szerija "Isztorija"*, 1973. 5. sz., 92–105.
- Meister, R.: *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*. Wien, 1968.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszki Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest, 1999.
- Mészáros István (ford. és jegyz.): *Ratio Educationis (Az 1777-i és az 1806-i kiadás fordítása)*. Budapest, 1981.
- Mészáros István: *Két Ratio Educationis (Kiteljesedés vagy hanyatlás?)*. In: *Magyar Pedagógia*, 1985. 2. sz.
- Mokuter Iván: *Az "oroszk iskolák" a magyarországi szerbeknél a XVIII. században*. In: *A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Seria 3. Linguistica-philologica*, 13. sz., Pécs, 1969. 105–117.
- Mokuter Iván: *Az orosz könyv a magyarországi szerbeknél a XVIII. században*. In: *A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Seria 3. Linguistica-philologica*. Pécs, 1967. 71–78.
- Polz, P.: *Theodor Janković de Mirjevo. Der erste serbische Pedagoge oder die thesesianische Schulreform bei Serben und in Russland*. Graz, 1970.

Polz, P.: Theodor Janković und die Schulreform in Russland. In: Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Red.: H. Ischreyt, S. K. Kostić, J. Matl, G. Rauch. Köln, Wien, 1972. 119–174.

Pukánszky Béla – Németh András.: Neveléstörténet. Budapest, 1994.

Romberg, W.: Johann Ignaz von Felbiger und Kardinal Johann Heinrich von Fracken-berg. Sigmaringen, 1999.

Rozsgyesztvenszkij, Sz. V.: Iz isztorii ucsebnih reform imperatrici Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg, 1909.

Rozsgyesztvenszkij, Sz. V.: Ocserki po isztorii szisztyem narodnovo proszvescsenyija v Rosszii v XVIII–XIX vekah. Szankt-Petyerburg, 1912.

Ruvarać, D.: Fedor Janković Mirievski, prvi pedagog srpski. Novi Sad, 1928.

Scheinemann, K.: Österreichische Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. München, 1935.

Szabó Miklós: Az orosz nevelés története (988-1917). Budapest, Csíkszereda, 2003.

Sztyepnyak-Kravcsinszkij, Sz. M.: Oroszország a cárok uralma alatt. Ford.: Katona Erzsébet. Utószó és jegyzetek: Kun Miklós. Budapest, 1988.

Tolsztoj, D. A.: Gorodszkije ucsilicsca v carsztvovanyije imperatrici Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg, 1886.

Tolsztoj, D. A.: Vzgljad na ucsebnuju csaszty v Rosszii v XVIII szoletyii. Szankt-Petyerburg, 1884.

V. Molnár László: F. I. Janković – iskolareformer a felvilágosodás szellemében. In: Magyar-országi kulturális kapcsolatok (1750-1815). Piliscsaba, 2000. 69-99.

V. Molnár László: O gyejatelnosztyi F. I. Jankovicsa po organizaciji skol v Rosszii. In: Studia Slavica, tomus 37. (1991–1992) 235–260.

V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. 57–81.

Weiss, A.: Die Allgemeine Schulordnung der Kaiserin Maria Theresia und Felbigers Forderungen an die Lehrer. Leipzig, 1896.

Wolf, H.: Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert. Baden bei Wien, 1935.

Megjelent: *F. I. Janković oroszországi iskolaszervező tevékenysége. In: Valóság, 2014. 10. sz., 36-47.*

EGY „SZELÍD, VILÁGÍTÓ” TÖRTÉNÉS

(TARDY LAJOS HALÁLÁNAK 25. ÉVFORDULÓJÁRA)

A költő és műfordító Rab Zsuzsa által a fenti jelzőkkel kitüntetett Tardy Lajos 1914. július 28-án, az első világháború kitörése után egy hónappal, budapesti értelmiségi, jómódú polgári családban született. Édesapja gépészmérnökként, a MÁV főtanácsosaként dolgozott és jó néhány nemzetközi konferencián tartott előadást. Művelt, több nyelvet beszélő entellektüel volt, aki fiát is értelmiségi pályára szánta. Bár a sikeres érettségi után az ifjú Tardy Lajosnak nem sok kedve volt a Pázmány Péter Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára beiratkozni, de a két világháború közötti Magyarországon jogásznak lenni elismert foglalkozásnak számított. Tanulmányait mindvégig komolyan vette, ugyanakkor az idegen nyelvek iránti vonzalma már ez idő tájt megnyilvánult. Egyetemistaként jól tudott latinul, németül és franciául, de édesapja egy szláv nyelv elsajátításának a fontosságára is felhívta a figyelmét. Először lengyelül tanult, ám erőfeszítései nem sok sikert hoztak számára. Ezért – a jogi stúdiumokkal párhuzamosan – a bölcsészszakra orosz nyelvészeti és irodalomtörténeti előadásokat hallgatott, a pesti pravoszláv pópa, V. D. Jezerszkij pedig beszédkészségét fejlesztette. Az 1930-as évek végére már folyékonyan olvasta az orosz klasszikusokat, köztük Puskin, Lermontov, Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij és mások műveit.

Jogi stúdiumait 1937-ben fejezte be, majd egyéves katonai szolgálat következett, amelynek eredményeként megkapta a karpaszományt és ettől kezdve „párbajképes” úriembernek számított. 1938-tól ügyvédgyakornokként dolgozott Kenéz Miklós, Hidas Sándor és Dósa Ottó irodájában, 1942-ben pedig bírói és ügyvédi szakvizsgát tett. Ezt követően megházasodott, de a békés családi életnek hamarosan véget vetettek a második világháború eseményei. Miután besorozták katonának, a keleti frontra vezényelték, ahol 1944-ben szovjet hadifogságba esett. Előbb egy grúziai táborba került, ahol a parancsnok hamarosan felfigyelt rá, mivel ő volt az egyetlen ember a több ezer fogolyból, aki jól beszélt oroszul. Az eredetileg filológus képzettségű lágerparancsnok nagyra értékelte Tardy Lajos széles körű műveltségét és imponáló nyelvtudását, ezért kisebb-nagyobb kedvezményekben részesítette. Tovább „javult” a helyzete a Kijev

melletti táborban, ahol Zsukovszkij ezredes lehetővé tette számára, hogy szabadidejében levéltárba és könyvtárakba járhasson. Tardy Lajos sok ezer cédulát készített ottani kutatásai során, amelyeket féltve őrzött kincsként hozott haza szabadulása után.

A „Szaggatott krónika (Nagy idők kis tanúja)” című, 1986-ban kiadott visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a fogoly Tardy Lajost a szovjet táborparancsnok többször meghívta saját lakására is, ahol barátságosan fogadta külföldi „vendégét”. Ebből a könyvből az is kiderül, hogy Kijevben Tardy több, már régebről ismert barátjával is találkozott, köztük a Berlinben és a párizsi Sorbonne-on tanult, később technikatörténészként és bibliográfusként ismertté lett Vajda Pállal (1907-1982), akinek a „Nagy magyar feltalálók” című kötete számos kiadást ért meg.

A három és fél éves hadifogság mély nyomokat hagyott Tardy Lajos életében, de derűs természete és örök optimizmusa megmentette a teljes összeomlástól. Bár több mint húsz kilót lefogyott, 1947 júliusában mégis határtalan örömet érzett, amikor a Nyugati pályaudvaron megpillantotta feleségét és szüleit. Életkedve újra visszatért és mihamarabb munkához kívánt látni. Rövid ideig egy banknál alkalmazták jogtanácsosként, majd a Földművelésügyi Minisztérium osztályvezetője, 1949 januárjától – a Riesz István vezetése alatt álló – Igazságügyi Minisztérium Nemzetközi Főosztályának tanácsosa lett. Ezekben a hónapokban megdöbbenéssel tapasztalta, hogy milyen gyorsan „tűntek el” nemcsak kollégái, hanem a legmagasabb beosztású személyek is. Így történt ez a „jobboldali” szociáldemokratának minősített Riesz igazságügy-miniszterrel is, akivel az osztálytanácsos egyik délután még kedélyesen anekdotázott, de néhány nap múlva az ÁVH letartóztatta. Ezt követően döntött úgy, hogy kilép az Igazságügyi Minisztérium kötelékéből és november elsejétől létrehozza – a mai napig működő – Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodát. Tardy nagy lelkesedéssel végezte ottani munkáját, mivel olyan kiváló szakemberek segítettek, mint Passuth László, Lamberg Pál (a budapesti Gumigyár több nyelvet beszélő, korábbi kereskedelmi igazgatója), Lukács Tibor jogász, Páskán Ferencné és titkárnöje, Patak Georgina. Az OFFI-ban folyó munka nagy szellemi erőfeszítést és állandó „éberséget” követelt az intézmény igazgatójától, mivel a lefordított és átgépeelt szövegekben egyetlen felesleges vagy hiányzó betű a vesztét okozhatta volna. Tardy Lajos 1955 március végéig

általános megelégedéssel végezte feladatát, de ekkor azzal vádolták meg, hogy munkahelyén „osztályidegeneket” alkalmaz és munkatársai között egyetlen MDP-tagot sem foglalkoztat. Ez a koholt vád elegendő volt ahhoz, hogy letartóztassák, több mint fél évre bebörtönözzék, ahonnan október 2-án szabadult. Ezt követően négy hónapig kórházi kezelésre szorult, de a börtönviszonyok „élményét” sohasem felejtette el. 1956 végén rehabilitálták, de szakképzettségének és 1954-ben megszerzett kandidátusi fokozatának megfelelő munkakört még évekig nem kaphatott. Egy ideig könyvkereskedő - segédként dolgozott, majd életében döntő fordulatot az jelentett, hogy 1960 novemberétől az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa lett. Ekkor már sorra jelentek meg könyvei és tanulmányai, amelyek országos elismerést hoztak számára. Tíz évet töltött az OSZK-ban, innen került 1970-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Könyvtárának élére, ahol egészen nyugdíjazásáig maradt. Már nemzetközi hírű kutató volt, amikor 1973-ban - mint kartvelológus - Tbilisziben nyerte el a történelemtudomány doktora fokozatot, ezt követően pedig a szegedi JATE címzetes egyetemi tanáraként a középkori grúz államok múltjáról tartott előadásokat.

A hetvenöt évet élt Tardy Lajos méltán tekinthető polihisztor személyiségnek, mivel több területen maradandó teljesítményt nyújtott. Eredeti végzettségének megfelelően - érthető módon - megkülönböztetett figyelmet fordított a jogtudományi és jogtörténeti kutatásokra, mivel a kezdeti időszakban ez állt hozzá a legközelebb. Az Igazságügyi Minisztériumban hivatali feladatai közé tartozott, hogy orosz nyelvről hatályos jogszabályokat fordítson. A Névai Lászlóval közösen szerkesztett, 1951-ben kiadott „Orosz - magyar jogi és államigazgatási szakszótár” című munkája hosszú ideig alapműnek számított a maga területén. Nagy elismerést hozott számára az 1954-ben megvédett kandidátusi disszertációja, amely ugyanabban az évben könyv alakban is megjelent. Ez a munkája, amely Balugyánszky Mihály szakmai karrierjét mutatta be, nem csak kiváló jogtörténeti teljesítmény, hanem a magyar - orosz kulturális kapcsolatok egyik nehezen felülmúlható alapműve is. Az akkor negyven éves szerző főként levéltári források alapján mutatta be a Zemplén vármegyei Felsőolsván, görögkatolikus családban született, a kassai jogakadémián és a bécsi egyetemen (többek között Joseph von Sonnenfelsnél) tanult, majd 1789-től a nagyváradi jogakadémián tanító

Balugyánszky (1769–1847) pályaképének első szakaszát. Tardy imponáló adatgazdagsággal írta le a fiatal jogtanár felvilágosult nézeteit, a Martinovics-féle mozgalomban való részvételét, letartóztatása és bebörtönzése elkerülésének okait. Mivel a rendőrség állandó megfigyelés alatt tartotta az 1797-ben jogi doktorátust szerzett, 1802-től dékánként dolgozó Balugyánszkyt, ezért 1803-ban I. Sándor háziorsosa, a magyar származású Orlay János meghívására cári szolgálatba lépett. A hatvan éve megjelent könyv korrektül tárgyalta a „hungarus” tudós páratlan karrierjét: a pétervári pedagógiai főiskolán és a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottságban végzett munkáját, Miklós és Mihály cárevicsek 1813 – 1818 közötti jogi nevelését és 1819-ben a pétervári egyetem első rektorává történt kinevezését. Tardynak jelentős érdeme van abban, hogy magyar nyelven elsőként ő tárta fel az I. Miklós idején, 1826-tól igazságügyi államtitkárrá kinevezett Balugyánszky jogtörténeti tevékenységét, hiszen az ő nevéhez köthető a tizenöt kötetes orosz „Törvénytár” szerkesztése és a hatályos jogszabályok gyűjteményének összeállítása. A disszertáció opponensei, Szabó Imre akadémikus és Eckhart Ferenc professzor a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak a szerző intellektuálisan kiváló színvonalú értekezéséről.

Tardy Lajos életművében kiemelkedő jelentőségűek orvostörténeti kutatásai is, amelyekről az 1950-es évek második felétől jelentek meg publikációi. Első helyen mindenképpen a – Schultheisz Emillel közösen írt – „Fejezetek az orosz – magyar orvosi kapcsolatok múltjából” című kötetet kell említenünk, amely 1976-ban Moszkvában is kiadásra került. Ebben a könyvben elsősorban arra vállalkozott, hogy – kijevei, moszkvai, szentpétervári, bécsi és budapesti levéltári anyagok alapján – bemutassa a XVIII – XIX. századi, főként protestáns felekezetű „hungarus” orvosok oroszországi karrierjét, szakmai eredményeik jelentőségét. Köztük kiemelt helyen vizsgálta Gyöngyössi Pál (II. Katalin udvari orvosa), Keresztúri Ferenc (a Moszkvai Egyetem Orvosi Karának dékánja), Peken Keresztély (az első orosz gyógyszerkönyv, a „Pharmacopoea Rossica” összeállítója, az Orvosi Kollégium titkára, 1779 májusától államtanácsos) és fia, Peken Mátyás (a Göttingenben tanult, neves sebészprofesszor és fiziológus, az első obszervációs kórterem létrehozója a moszkvai városi kórházban), Orlay János (I. Sándor háziorsosa, több külföldi tudóstársaság tagja, J. W. Goethe barátja, Nyikolaj Gogol tanára a

nyezsini gimnáziumban, az odesszai Richelieu-líceum főigazgatója), Koritáry György (több német és osztrák egyetemen tanult szemész, 1806-1810 között a harkovi egyetem professzora és dékánja), valamint Reineggs Jakab (a Nagyszombati Egyetemen és a Selmeci Bányászati Akadémián tanult, 1783 -- 1793 között a pétervári Orvosi Kollégium titkára) tevékenységét. Az utóbbiról 1963-ban önálló, népszerűsítő kötetet is kiadott, amely szép stílusú, szakmailag korrekt munkának minősíthető. Tardy könyvéből kiderül, hogy Reineggs (1744-1793) előbb a lipcsei egyetem orvosi karán tanult, de a rózsakeresztesek páholyában való részvétele miatt kizárták az univerzitás hallgatói közül. Ezt követően – Koháry János gróf anyagi támogatásával – a Mária Terézia által 1769 decemberében felállított Nagyszombati Egyetemen folytatta stúdiumait és elsőként szerezte meg a „sub auspiciis regis” orvosdoktor címet. Ezután beiratkozott a Selmeci Bányászati Akadémiára, ahol különösen Scopoli János Antal professzor volt rá nagy hatással. Ez idő alatt Koháry kockázatos vállalkozásba fogott: Bécsben alapított színháza ugyanis anyagi csődbe jutott, ezért a gróf Velencébe menekült a börtön elől. Reineggs itt találkozott vele, ahonnan közösen egy nagy keleti utazásra indultak. Szmirnában és Sztambulban a kiváló medikus sikeresen praktizált, majd Erzerum érintésével Tifliszbe (Tbiliszibe) ékeztek. Reineggs kedvező benyomást tett a grúz uralkodóra, II. Herakliuszra, mivel eredményesen gyógykezelt a súlyosan beteg Gevorg (György) trónörököst. A kaukázusi fejedelem nagyra értékelte az európai jövevény reformtevékenységét is, amely az ország modernizálását szolgálta. Reineggs korszerűsítette az ottani bányaművelést, az ércolvasztás technológiáját, az ágyúöntést, a fegyvergyártást, amelyre nagy szükség volt a perzsák és törökök elleni harcban. Szolgálataiért a grúz uralkodó nemesi rangra emelte Reineggs Jakabot, aki 1780-ban Pétervárra utazott és ott egy évtizeden át az Orvosi Kollégium titkáráként dolgozott.

Tardy orvostörténeti munkái között figyelmet érdemel, hogy kisebb terjedelmű, de rendkívül alapos írásaiban mutatta be Rietlinger Kristóf (Borisz Godunov cár udvari orvosa), Hambacher Sámuel (huszonnyolc éven át katonaeorvos a cári birodalomban), Nyilassy Ferenc (az orosz katonaegészségügy egyik megeremtője) és Dobsa Ferenc (1802-től Jénában tanult, 1808-tól Péterváron dolgozott) oroszországi pályafutását. 2009-ben látott napvilágot Tardy János

válogatásában és Gazda István sajtó alá rendezésében a „Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai” című kötet, amelyben – többek között – a budai gyógyvizek 1583-as állapotáról, Madai Dávid Sámuelről, Karlsbad híres magyar fürdővendégeiről, a gyógyszerész Csontváry Kosztka Tivadarról, nyolc magyar orvoscsalád címeréről, Keresztúri Ferenc moszkvai kiadású könyvéről és a grúz orvostörténet múltjáról olvashatunk.

Tardy Lajos sokirányú érdeklődését jelzi, hogy 1963-ban forrásértékű, jó néhány hazai és külföldi levéltár anyagát felhasználva, intellektuálisan kiváló színvonalú kereskedelemtörténeti kötetet publikált „A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733-1798)” címmel. A szerző kiválóan ismerte a XVIII. századi magyar – orosz gazdasági kapcsolatok múltját, legalább olyan jól, mint a kulturális relációk históriáját. Az általa írt kötet hitelesen idézte fel az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc nevével fémjelzett korszak kapcsolatainak megélénkülését, helyesen mutatva rá arra, hogy a tokaji bor miért lehetett politikai tényező a két ország viszonyában. A könyv írója reálisan látta, hogy I. Péter már kísérletet tett a tokaji típusú szőlőművelés oroszországi meghonosítására, de ez a törekvés a Krím területének 1783-as elfoglalásáig nem járhatott sikerrel. A kiadvány nagy ívű áttekintést adott az Anna Ivanovna cárnő által 1733-ban létrehozott tokaji Orosz Borvásárló Bizottság működéséről, amely hatvanöt éven keresztül kiváló minőségű borokat szállított a pétervári udvar számára. A szerző hitelesen mutatta be a hegyaljai orosz kolónia vezetését ellátó rezidensek, köztük Fjodor Sztyepanovics Visnyevszkij vezérőrnagy (1733-1749), Gavriil Visnyevszkij alezredes (1749-1753), Nyikolaj Zsolobov őrnagy (1753-1763), Anton Rárog őrnagy (1763-1775) és Szávva Gorev törzskapitány (1775-1798) tevékenységét. Tardy imponálóan gazdag adatsorai meggyőzően mutatták be a „Bizottság” által Pétervárra szállított borok mennyiségét, amely mindenkor a termés nagyságától, a szállítási költségektől, a vámoktól és a tranzitilletékektől függött. A szerző kötete leleplezte azokat a botrányokat, amelyeket a zálogbirtokokat, házakat és pincéket bérlő kolónia okozott a Zemplén vármegyei hatóságoknak, sőt a kamarának és a kancelláriának is, azáltal például, hogy nagy mennyiségű aszú szőlőt szállított ki az országból, nem fizetett terrágiumot (telekadót) és a hatályos jogszabályokba ütköző szerződéseket kötött. Ezek a súrlódások azonban hamarosan megszűntek, amikor a Habsburg

Monarchia és az Orosz Birodalom katonai szövetségesként harcoltak, például a hétéves háborúban. Tardy Lajos meggyőző erővel mutatta be, hogy az orosz borkivitel fénykorát (évi 55-60 ezer liter bor kivitelét) az 1745 és 1761 közötti időszak jelentette, mivel I. Erzsébet feletébb kedvelte a hegyaljai nedűt. Kedvenc mondását, miszerint „Non est vinum, nisi tokainum” (Nem is bor, ha nem tokaji), Mária Terézia is ismerte, ezért gyakran küldetett a cárnőnek a „borok királyá”-nak és a „királyok borá”-nak nevezett italból. II. Katalin uralkodása alatt azonban jelentősen csökkent a Vörösmarty Mihály által „híg arany”-nak nevezett hegyaljai borok iránti érdeklődés, mivel „Észak Szemirámisza” a palackozott francia borokat és a pezsgőt kedvelte. A szerző kötete hitelt érdemlően bizonyította be, hogy a tokaji termelőket és az orosz borvásárlókat egyaránt érzékeny veszteség érte, amikor I. Pál 1798 januári ukája megszüntette a Bizottság működését.

Tardy Lajos életművében fontos helyet foglalnak el kartvelológiai tanulmányai, a Grúzia (Georgia) történetével és kultúrájával foglalkozó kutatásai. Orgona utca 5. szám alatti lakásában mindig büszkén mutatta meg látogatóinak könyvtára Grúziára vonatkozó műveit, köztük Sota Rusztaveli (1172 – 1216), „A tigrisbőrös lovag” című könyvének több kiadását. Lelkesen beszélt a grúz nemzeti eposzról, annak 1712-es nyomdai kiadásáról és különösen arról, hogy a kötet illusztrációit a XIX. században Zichy Mihály készítette el. Büszke volt arra is, hogy kartvelológiai gyűjteményének ritkaságai közé tartoztak olyan kiváló költők és írók művei, mint Grigol Orbeliani, Ilia Csavcsavadze, Nikoloz Baratashvili és Galaktion Tabidze. Mindig szerényen beszélt viszont arról, hogy tagja a Párizsban megjelenő „Revue de Kartvelologie” című évkönyv szerkesztőbizottságának, és az idő tájt milyen tanulmánya jelent meg a rangos, nemzetközileg is jegyzett kötetben. Szívesebben említette viszont a körülötte kialakult lelkes kartvelológiai szakemberek csoportját, köztük Istvánovits Márton, Bíró Margit, Tompos Erzsébet és Radó György figyelemre méltó munkáit. Szembetűnő volt, hogy egyik szobájában féltve őrizte a transzkaukáziai Georgia egykori fejedelemségeiből (Kahetia, Kartlia, Szvanetia, Ningrelia, Imeretia, Guria) származó emléktárgyait, amelyeket ottani kollégáitól kapott barátságuk jeleként.

A tudós polihisztor kartvelológiai kutatómunkájának szakmai nívóját ismerte el a Kőrösi Csoma Társaság, amikor 1988-ban kiadta „Kaukázusi magyar tükör” című tanulmánykötetét. A három na-

gyobb szerkezeti egységre tagolódó, huszonegy fejezetből álló kötethez hasonló színvonalú, tudományos igényű munka már régóta nem látott napvilágot az adott témakörben. A könyv első részének hét fejezete, amely „A kezdetektől Mohácsig” címet viseli, a középkori Georgia és a korabeli magyar – grúz érintkezésekbe enged bepillantani. Tardy Lajos hitelesen idézte fel a kereszténység IV. századi felvételét és száz évvel későbbi államvallássá válását Grúziában, az egyház és a feudális hatalom megerősödését, különösen Tamara királynő (1184 – 1213) uralkodása idején, amely a georgiai „lovagkor” fénykorát is jelentette. A mongolok támadásai azonban hatalmas kárt okoztak az országnak, főként 1386-ban, amikor Timur Lenk csapatai bevették Tbiliszit is. A szerző meggyőző erővel mutatta be az oszmánok által szorongatott Georgia szuverenitásának „alkonyát”, az erős központi hatalom meggyengülését. Bár I. Sándor és VIII. Giorgi határozott intézkedéseket tettek a veszély elhárítására, de a török félhold térnyerését meggátolni nem tudták. 1460-ban hiába kértek segítséget a pápától és XI. Lajos francia királytól, 1491-ben pedig III. Ivan moszkvai nagyfejedelemtől, a keresztények segítsége elmaradt. Ráadásul a kaukázusi részfejedelmek villongásai és belharcai tovább gyengítették az egykori erős királyság katonai erejét és a XV – XVI. század fordulójára Georgia egy része oszmán uralom alá került.

Tardy rendkívüli adatgazdagsággal tárgyalta a georgiai államok és Magyarország öt évszázados érintkezéseinek fontosabb mozzanatait, felidézve az Árpád-házi királyok, Luxemburgi Zsigmond és a Hunyadi Mátyás kori kapcsolatokat. Jellemző példaként említi erre, hogy Thuróczy János 1488-ban megjelent krónikájában a grúzokat is rokonaink közé sorolja, arra hivatkozva, hogy a honfoglalás előtti magyarok egyik törzse, a szavárdok, a Kaukázus vidékén telepedtek le. Kiváló filológiai felkészültségről tanúskodik a szerző könyve első részének hatodik fejezete (Grúzia a korai magyar kartográfiában), amelyben a neves kartvelológus a bécsi Nationalbibliothek gyűjteményében talált XVI. század eleji térkép addig ismeretlennek tartott szerzőjét kívánta identifikálni. Tardy bravúros kutatói leleménnyel verificálta, hogy a térképész nem lehet más, mint Johann Schöner (1477 – 1547), a nürnbergi egyetem professzora (asztronómus és kartográfus), akit azzal bíztak meg, hogy dolgozza fel az 1467-ben alapított pozsonyi egyetemen tanító Johannes Regiomontanus (1436 –

1476) hagyatékát. Ezáltal olyan anyaghoz jutott, amely lehetővé tette számára a XVI. század eleji térkép elkészítését, amely – többek között – Magyarországot és Georgiát is ábrázolta.

A „Kaukázusi magyar tükör” c. kötet második szerkezeti egysége is szakmailag kiváló fejezeteket közöl. Közülük is kiemelkedik a kilencedik, amely Verancsics Antal államférfi, diplomata és humanista történetíró Grúziára vonatkozó konstantinápolyi követi jelentéseit mutatja be. 1554. május 3-ai I. Ferdinánd királyhoz írt levele arról tudósít, hogy a mingrélek legyőzték az ellenük küldött török csapatot. A magyar diplomata 1554. szeptember 27-én arról értesíti a bécsi udvart, hogy a grúzok újabb sikert arattak, amikor a Porta hajókat küldött ellenük az éves adó behajtása céljából. Az 1559. május 29-ei levél pedig arról tájékoztat, hogy I. Szulejmán és Tahmászp perzsa sah követei aláírták az amasziai békét, amely a Királyi Magyarország és Grúzia számára jó néhány hátránnyal jár. A tizenegyedik fejezet azt a kontraktust mutatja be, amely a tizenöt éves háború alatt (1591–1606) Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem és I. Sándor kartliai uralkodó között jött létre. Rendkívül érdekes a könyv tizenharmadik fejezete is, amely a grúz és cserkesz nemzetiségű budai helytartók katonai karrierjét idézi fel. Köztük említhetjük Szijavus begler béget, aki 1648-1650 között állt a budai vilajet élén, később pedig kapudán pasa (a flotta főparancsnoka) lett. Figyelmet érdemel Gurdzsi Mehmed pasa is, mivel ő IV. Mehmed szultán hűgát vette feleségül és Pilisvörösváron karavánszerájt építtetett. Grúz és cserkesz származásúak voltak még Gurdzsi Kenán, Szejdi Ahmed és Szári Huszein begler bégek is, akik sok kellemetlenséget okoztak XVII. századi elődeinknek.

Tardy Lajos kartvelológiai tanulmánykötetének harmadik része az 1686 és 1848 közötti magyar-grúz kapcsolatok fontosabb eseményeit tárgyalja. A 14. fejezet hiteles leírást ad Otrókócsi Fóris Ferenc (1648-1718) nyelvészeti felfogásáról, amelyben a magyar és grúz rokonságot kívánta bizonyítani. Adatgazdag áttekintés mutatja be Misztótfalusi Kis Miklós (1650-1702) tevékenységét, aki II. Arcsil kahetiai uralkodó kérésére készítette el a grúz ábécé nyomdai betűit. Fontos kultúrtörténeti esemény, hogy VI. Vahtang kartliai fejedelem állította fel az első nyomdát Georgiában és a gyulafehérvári Istvánovics Mihályt bízta meg Sota Rusztaveli „A tigrisbőrös lovag” című eposzának kiadására. A kötet tizennyolcadik fejezete – többek között

- arról számolt be, hogy az 1700-as évek elején a mingreliai uralkodóház egyik tagja, Konstantin Dadiani Magyarországon telepedett le és jelentős összegekkel segítette a miskolci ortodox egyházat. Unokája, Naum Levon, Dadányira magyarosította a nevét, és utódai - előnyös házasságaik révén - rokonságba kerültek a Csernovics, Latinovics, Kinsky és Vukovics családokkal. (Ma már kevesen tudják, hogy Széchenyi István egyik unokájának férje Dadiani Vahram herceg volt.) Tardy önálló fejezetet szentelt az 1764-ben, Bazinban, gazdag bortermelő családban született, Wittenbergben és Göttingenben tanult, 1804-től pedig Mingreliaiban letelepedett Martiny Sámuel életútjának bemutatására. Ott elsősorban azzal vívott ki megbecsülést magának, hogy Grigol Dadiani uralkodó fiait nevelte, akik közül az egyik, Levon, 1804-1840 között a fejedelemség élén állt. Nagy elismerést szerzett magának Martiny azzal is, hogy az ő nevéhez fűződik a magyar típusú szőlőtermelés meghonosítása a rábízott királyi birtokokon. A könyv huszadik fejezete a polihisztor Orlay János (I. Sándor cár udvari orvosa, botanikus, régész, államtanácsos és pedagógus) 1819-1820. évi - barátjával Jaksics Gergellyel közösen tett - őshaza- kutatását, a Kaukázus vidékének beutazását tárgyalja. Ebből kiderül, hogy Orlay milyennek látta az ott élő emberek viselkedését, szokásait, ruházatát, a „hegylakók” (különösen az oszétok) és a magyarok közötti hasonlóságot. Tardy Lajos helyesen mutatott rá arra, hogy a tudós utazó - minden jó szándéka ellenére - délibábos nyelvészeti fejtegetései ma már nem helytállóak és téves következtetéseket tartalmaznak.

Tardy Lajos kutatásai sorában maradandó értéket jelent az addig ismeretlen utazási irodalom feltárása, lefordítása és filológiai elemzése. Közülük talán az egyik legfontosabb az „Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon” című, 1988-ban kiadott könyve. Minden túlzás nélkül forrásértékű kiadvány ez, mivel olyan utazók visszaemlékezéseit, itineráriumait és emlékiratait adta ki, akik addig ismeretlenek voltak a magyar olvasók előtt. Bár néhányukról már ezt megelőzően is közölt kisebb-nagyobb tanulmányt, de önálló kötetként az adott problematika ekkor látott napvilágot koherens egészként. A szerző könyvében nem mindegyik orosz utazótól találunk azonos értékű feljegyzést a XVIII - XIX. századi Magyarországról, munkáik - kronológiai sorrendben közölve - mégis hitelesen mutatják be azt az általános képet, ami elődeinkről, az itteni politikai vi-

szonyokról, az emberek életmódjáról, felekezeti hovatartozásáról élt a cári birodalomban. Tardy elsőként a kijevi teológiai akadémián tanult Vaszilij Grigorjevics Barszkij (1701–1747) itineráriumának viszonylag rövid részletét idézte fel, mivel az úti beszámoló készítője 1724-ben csak átutazott Magyarországon és végső célja a Szentföld, valamint a Közel-Kelet felkeresése volt. Barszkij hitelesen írta le az általa megismert településeket, azok műemlékeit, a korabeli orosz útviszonyokat, az emberek ruházatát és táplálkozási szokásait. Az orosz utazó szemléletes leírást adott szikszói, miskolci, egri élményeiről és a budai alsóvárosi szerbek szívélyes vendégszeretetéről. Ez utóbbival ellentétben ellenszenvesnek tartotta a Győr és Magyaróvár környékén élő németek fukarságát, ugyanakkor nem tagadta, hogy ez a vidék jóval fejlettebbnek és gazdagabbnak tűnt, mint az ország keleti része. (Ezt követően Barszkij Stájerországon és Karintián át Rómába utazott, ahol a pápa is fogadta, majd a Szentföldre zárándokolt és 1747-ben, halála előtt néhány hónappal tért vissza Kijevbe.)

Tardy fenti kötete két forrásértékű (1804. augusztus 10-ei és szeptember 4-ei) levelet közölt a göttingai egyetemen, August Ludwig von Schlözer professzornál tanult Alekszandr Ivanovics Turgenyevtől (1784–1845), aki Magyarországon átutazva tért vissza Moszkvába. A fiatal jogász apjához írt beszámolóiban elismeréssel mutatta be a korabeli Pest-Budát, a Vár imponáló épületét, majd részletesen beszámolt emlékezetes találkozásairól, köztük Battyhány Alajos gróffal, Esterházy Miklós herceggel, Podmaniczky József báróval és Kovachich Márton György történetíróval. Megtisztelő volt számára, hogy Habsburg József főherceg, az ország nádora is fogadta, aki megrendülten emlékezett vissza 1801 márciusában elhunyt feleségére, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőre. Turgenyev második levelében arról számolt be, hogy Jurij Vlagyimirovics Dolgorukij (1740–1830) herceggel együtt felkereste az ürömi sírkápolnát, I. Pál cár leányának temetkezési helyét.

A XIX. század eleji Magyarországról a legátfogóbb úti feljegyzést Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij (1784–1836) készítette, aki az orosz földközi-tengeri flotta kötelékében harcolt, de az Admiralitás visszarendelte Kronstadtba. Élményeiről „Utazás Triesztől Szentpétervárig 1810-ben” című kötetében számolt be, amely 1828-ban látott napvilágot. A fiatal tengerésztiszt Stájerországot elhagyva lépte át a magyar határt, majd a Csáktornya, Kanizsa, Kiskomárom, Marcali és

Lengyeltóti útvonalon haladt. Ez utóbbi kapcsán elismeréssel írt arról, hogy a település földesura milyen elegáns vendéglátásban részesítette, de a birtokos gazdaságáról elmarasztalóan jegyezte meg, hogy a földek műveltetésére nem sok gondot fordít. Onnan Balatonszemes, Siófok, Fehérvár érintésével haladt Pest-Buda felé, ahol lenyűgözte a Duna látványa, a Vár hatalmas kiterjedése, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő egykori rezidenciájának és lakosztályának pompája. Kötelességének tartotta, hogy ellátogasson Ürömrre is, leróni kegyeletét Habsburg József nádor feleségének nyughelye előtt. Pesten megtekintette az ottani kaszárnyákat, múzeumokat, a Valeroselyemgyárat, az egyetem épületét, könyvtárát és más nevezetességeket. Ezt követően Gödöllőn felkereste Grassalkovich Antal herceg kastélyát, majd Eger felé vette útját, ahol találkozott Fischer István püspökkel, megnézte a város nevezetességeit és szemtanúja volt egy látványos katonai toborzásnak. A következő pihenőhelyen, Miskolcon érdeklődéssel szemlélte meg a görögkeleti templom ikonosztázát, majd Kassát elérve felkereste a „Fehér Sas” kávéházat, a Szent Erzsébet-dómot, a Szirmay grófok palotáját és a helyi színházat. A gyógyvizeiről híres Bártfán megismerkedett Brigidó püspökkel, Knopstock őrnaggyal és az Engel polgárcsaláddal, akik szívélyes vendéglátásban részesítették. Mielőtt elérte volna a lengyel határt, Bronyevszkij összefoglalta közigazgatási, igazságszolgáltatási, politikai és néprajzi tapasztalatait, amelyek értékes adalékokat szolgáltatnak a korabeli Magyarország történetéhez. Kitűnő megfigyelőkészségét dicséri, az az észrevétele, hogy a magyarok általában cseppet sem hízelgően nyilatkoztak az osztrákokról, ugyanakkor felfigyelt arra is, hogy a bécsi udvar a Lajtától a Kárpátokig terjedő országot meghódított provinciának tekintette. (Itt jegyezzük meg, hogy már 1949-ben Tardy egy rövid változatot adott ki a könyvből, 2006-ban pedig az „Ezredvég” c. folyóirat 8-9. száma közölt részleteket Bronyevszkij művéből.)

Az 1988-ban kiadott kötetben helyet kapott Alekszandr Mihajlovics Danyilevszkij (1790-1848) visszaemlékezése is, amely először 1816-ban került kiadásra. A szerző 1807-1811 között a göttingai egyetemen tanult, majd Mihail Kutuzov segédtisztje volt, később I. Sándor mellett parancsörtszti szolgálatot teljesített. A bécsi kongresszusról Budára látogató cár kíséretében 1814. október 12-e és 17-e között tartózkodott Magyarországon, ezért feljegyzései lényegesen

rövidebbek, mint Bronyevszkijé. Nem vitathatjuk el azonban, hogy Danyilevszkij hitelesen örökítette meg tapasztalatait, elődeinkről pedig pozitív benyomásai voltak. Október 14-én reggel találkozott German atyával, az ürömi sírkápolna pópájával, majd az orosz delegáció megtekintette a Nemzeti Múzeumot, a gellérthegyi csillagvizsgálót, este pedig az ország nádora által rendezett bálon vett részt. Másnap az orosz uralkodó kíséretében látogatást tett a Margitszigetre, részt vett a tiszteletükre rendezett dunai hajókiránduláson és Sándor Vince gróf bálján. Október 16-án a cári delegáció visszautazott Bécsbe, és útközben rövid látogatást tett Pozsonyban. Danyilevszkij úti beszámolója is megerősít bennünket abban, hogy a Keletről jött utazók mindig pozitívabbnak látták a magyarországi változásokat, mint a nyugatiak. Tökéletesen igaza van Tardy Lajosnak, aki szerint vitathatatlan, hogy az adott korszakban Magyarországon megfordult orosz utazók gazdagítják nemzeti önismeretünket, „amelynek optikailag csiszolt tükrében hol kissé idealizált képét őrizzük annak, amilyennek addigra már lennünk kellett volna, hol pedig annak az állapotnak fájó, de igazságot valló képét tartjuk a kezünkben, amelybe a hosszú török uralom az országot és lakosságát taszította, s amelyet az adott viszonyok között néhány nemzedékváltás során sem tudott kiheverni”.

Az utazási szakirodalom területén feltétlenül figyelmet érdemel Tardy Lajos 1963-ban kiadott „Világjáró Besse János” című könyve, amelyet Radó Györggyel közösen publikált. A szerző ebben a kötetében alapvetően a fél világot bejárt utazó 1838-ban, franciául kiadott kötetét használta forrásként, amely életútjának hiteles történetét tartalmazza. Az intellektuálisan kiváló színvonalú kiadvány egyik legnagyobb értéke, hogy forráskritikával kezeli Besse János ábrándos nyelvészeti felfogását, amely a magyar és a kaukázusi nyelvek közeli rokonságát kívánta hangsúlyozni. Ugyanakkor nem tagadja, hogy Besse munkája értékes bedekkernek tekinthető, mivel csak kevesen készítettek ilyen részletes leírást a beutazott vidékek földrajzi, etnográfiai és vallási viszonyairól.

Tardy Lajos kötetéből kiderül, hogy Ógyallai Besse János Károly (1765 – 1841) előbb a nagyszombati, majd a pesti egyetemen tanult, 1788-tól az országbíró titkára, 1791-től pedig hosszabb utazást tett a német államokban, Hollandiában és Franciaországban. 1795 – 96-ban részt vett a yorki herceg hollandiai hadjáratában, 1797-től már a Ná-

polyi Királyság hadseregében szolgált kapitányként. Érdekes fordulatot jelentett az életében, hogy 1802 - 1810 között az egyik indiai kormányzó titkára, ezt követően pedig Párizsba utazott, ahol az egyetemen perzsául és törökül tanult, egyik szerkesztője lett a „Mercuré” című folyóiratnak és személyes barátságot kötött Alexander von Humboldtval. Napóleon bukása után, 1815-ben Arthur Wallesley, Wellington első hercege szolgálatába lépett, akinek megbízásából 1818-ban Varsóba utazott, ott találkozott Konsztantyin orosz nagyherceggel, majd következő úti célja Konstantinápoly lett, ahol 1820-ig maradt. Közel harminc évi távollét után tért vissza Magyarországra, és éveken át azon fáradozott, hogy előkészítse régóta dédelgetett terve, egy keleti utazás megvalósítását. Makacsul hitt ugyanis abban, hogy a kaukázusi népek (köztük a karacsajok, a balkárok, a cserkeszek) a magyarság rokonai, és még van esély arra, hogy a nyomukra bukkanjon. Kilenc évi előkészítés után Klemens Wenzel Lothar von Metternich (1773-1859) kancellártól oroszországi útlevelet, Jankovich Miklós gróftól jelentős, a vármegyéktől pedig kisebb-nagyobb támogatást kapott az utazás költségeire. Tardy Lajos aprólékos részletességgel írta le Besse útvonalát, a korabeli útviszonyokat, amelyek nem voltak könnyűek a hatvannégy éves ember számára. Besse hét nap alatt ért Bécsből Lembergbe, ezután Odeszszába utazott, ahol Mihail Szemjonovics Voroncov gróf és felesége szívélyesen fogadták. A kormányzó úti okmányokkal látta el, majd hajóra szállva a Krím-félszigetnél kötött ki, és a perekopi földszoroson át - tatárok lakta területen - Szimferopolig haladt. Onnan Sztavropol, Georgijevszk, Pjatyigorszk és Kiszlovodszk volt fontosabb pihenőhelye. A kötetben hatásos leírás idézi fel Besse János és a magyar származású, 1797-től cári szolgálatba lépett, 1825-től a kaukázusi kormányzóság katonai parancsnokaként szolgáló Emmánuel György tábornok találkozását. Honfitársunk örült annak, hogy csatlakozhatott a cári főtiszt expedíciójához, amely az 5642 méter magas Elbrusz meghódítására irányult. A sikeres vállalkozás után, augusztus 3-án Besse részt vehetett a cári tábornok konsztantynogorszki bálján, majd Nalcsik erődjét kereste fel, ezt követően pedig nagy várakozással indult el Madzsar város romjaihoz. A továbbiakban Besse a Kaukázus északi oldalán lefelé haladva járta be újra a már megtett útvonalat és igyekezett minél hamarabb elérni Szimferopol városát. Következő állomása a Fekete-tenger partján fekvő Feodoszia

(Kaffa) volt, ott azonban hónapokig kellett várakoznia, mivel a Magyarországáról küldött pénz késve érkezett meg. Ezért csak 1830 februárjában hajózhatott át a török parton levő Trapezuntba, ahol egy karavánhoz csatlakozott, hogy biztonságosan juthasson el Örményországba és Grúziába.

Mintaszerű Tardy Lajos lényegkiemelő képessége, amikor Besse dél-kaukázusi útvonalát mutatja be. A kötet alapos leírást ad Erzerumról, amelynek utcái nem túlságosan bizalomkeltőek voltak, de Nyikita Petrovics Pankratyijev (1788-1836) altábornagy rendkívül szívélyesen fogadta. Az utazó gyönyörű vidéken haladt Karsz városáig, amelynek oroszok általi ostromáról és bevételéről is képet kapunk. Besse 1830. május 28-án érkezett meg Tbiliszibe, amely ekkor 45 ezer lakosú város volt. Másnap fogadta őt Ivan Fjodorovics Paszkevics kormányzó, akít az utazó felettébb beképzelt és ellenszenves embernek talált. Kedvező hatást gyakoroltak viszont rá a gyönyörű fürdők, sétányok, virágos kertek és az árukkal teli piacok. Besse június 2-án indult el a borairól híres Goriba, majd onnan Ime-rétia fővárosába, Kutaisziba. A kötet lebilincselő erővel mutatja be a cserkeszek szokásait, öltözetét, életmódját, ünnepeit, halotti szertartásait és a nők viselkedését. Mingrélián átutazva Besse Redut-kalé kikötőjében szállt hajóra és június 30-án érkezett meg a 450 ezer lakosú Konstantinápolyba. A kötetben reális leírás idézi fel a keleti nagyváros jellemzőit: a szűk és piszkos utcákat, a közegészség riasztó állapotát, a folyóban úszó dögtetemeket, a rühes és kóbor kutyák tömegét. Lenyűgözően szépnek találta viszont az utazó a pompás mecseteket, a szerájt, II. Mahmud szultán palotáját és a lovarda épületét. Besse július 10-én hagyta el a török fővárost és a Márványtengeren, illetve a Boszporuszon át – a görög szigetek érintésével – utazott Triesztbe. Tizenhét hónapnyi utazás után, szeptember 2-án ért vissza Bécsbe, ahonnan levelek egész sorát írta, hogy mecénásokat keressen úti beszámolójának kiadásához. Jellemző a korabeli állapotokra, hogy sem Magyarországon, sem Bécsben támogatókra nem talált, és munkáját csak 1838-ban, Párizsban tudta megjelentetni „Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure, et à Constantinople en 1829 et 1830” címmel. Egyetérthetünk Tardy Lajossal abban, hogy Besse János valóban tévedett a magyar és a kaukázusi népek nyelvrokonsága ügyében, de gazdag

életműve, hatalmas nyelvtudása és európai látókörű műveltsége miatt méltó az utókor figyelmére.

Tardy Lajos kutatásai során megkülönböztetett figyelmet fordított a magyarság keleti kapcsolatainak feltárására, különösen az addig ismeretlen források bemutatására. Ebből a témakörből több mint fél tucat kötetet adott közre, amelyek szakmai színvonalát ma is nehéz lenne meghaladni. Közülük is rendkívül értékesnek tartjuk az 1977-ben kiadott, „Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról” című munkáját, amelynek forrásszemelvényei többségét saját maga fordította latinról magyarra. A szerző kiváló rendszerező képességét jelzi, hogy forrásait alapvetően három „kameraállás”-ból csoportosítja: hogyan látták az 1430 és a XVI. század közepe közötti Török Birodalmat a különböző helyzetű úti beszámolók, naplók és itineráriumok készítői, köztük a hadifogságba hurcolt rabok, a hivatásos diplomaták és a kereskedői rendbe tartozó személyek. A szerző helyesen mutatja be azt is, milyen változások következtek be a fenti időszakban a török állam hadigépezetében, a muszlimok erkölcsi állapotában, az iszlám valláshoz való viszonyukban. Tardy meggyőzően mutatja be, hogy a katonai fegyelem és a morális tartás, amely a törököket világhatalmi helyzetbe hozta, miért kezdett zúllani I. Szulejmán halála után és a XVI-XVII. század fordulójától hogyan vezetett sorozatos kudarcokhoz és balsikerekhez.

Tardy kötetében a hadifogságba került személyek úti beszámolóinak sorát Georgius de Hungaria (Magyarországi György barát) írása nyitja meg, amely 1481-ben látott napvilágot „Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról (1438–1458)” címmel. A dominikánus szerzetes húsz évet töltött török fogságban, ugyanakkor munkája kevés itinerárium-elemet tartalmaz, és inkább a muszlimok vallását, Mohamed próféta tanait, az emberek akkor még puritán életmódját és a török katonaállam sajátosságait mutatja be. György barát meggyőzően írja le, hogy a mohamedánok nem félnek hadba szállni, mivel a „szent háború”, a dzsihád élteti őket. Joggal tartják Európában, hogy a törökök „Isten ostorai”, a kereszténység megátalkodott ellenségei és egyelőre legyőzhetetlennek tűnnek. Sokban hasonló nézeteket vallott a délszláv eredetű, magát „hungarus”-nak valló, Szalkai László érsek egykori apródja, Georgievics Bertalan is, aki 1526-tól 1539-ig élt török rabságban. „Egy fogoly útja Törökországban” című önéletírásában őszintén siratja Magyarország

pusztulását és a muszlimok elleni következetes harcra szólít fel. Georgievics hitelesen írja le a török birtok- és hadseregvezet sajátosságait, a keresztény rabok sármányos helyzetét, a török ünnepnapokat és a vallási szertartások rendjét.

Tardy fenti kötetében különös figyelmet érdemel a pécsi káptalani iskolában tanult, majd Kanizsa kapitányaként 1532-ben fogságba esett Huszti György itineráriuma, mivel az 1566-ban befejezett kézirat évszázadokig a Vatikáni Könyvtárban volt található és először 1977-ben került kiadásra. Huszti négy évig raboskodott Konstantinápolyban, majd beutazta a Szentföldet, Egyiptomot, a keleti államok egy részét és egészen Indiáig jutott el. Munkája arról tanúskodik, hogy szerzőjét érdekelték a törökök szokásai, erkölcsei, a korabeli mezőgazdaság helyzete, a zoológia és a nyelvészet kérdései. Husztinál rosszabb sorsban volt része a Németújváron és Sopronban tanult, költőként is ismert, 1601-től fehérvári vicekapitányként szolgáló, a következő évben török fogságba esett Wathay Ferencnek, aki éveket töltött a konstantinápolyi Héttorony börtönében, ezt követően 1606-ban szabadult, de későbbi sorsáról semmit sem tudunk. Az önéletrajz hiteles képet rajzol a Jedikula rabjainak helyzetéről, a korábbi vicekapitány szökései kísérleteiről, rabtársai árulásáról és azokról a hírekről, amelyekről tudomást szerzett. Figyelemre méltó a török hadseregvezetéről készített leírása, amely arra utal, hogy a szultán hadereje ugyan roppant erős, de a tizenöt éves háború eseményei azt mutatják, hogy legyőzhető.

Tardy Lajos kötete meggyőzően mutatja be, hogy a követek és tolmácsok másfajta „optikán” keresztül szemlélik a törökországi állapotokat, a szultáni udvar működését. Ezt bizonyítja a stájerországi Obernburgban született, 1530-ban I. Ferdinánd király követeként Konstantinápolyban járt Kuripesics Benedek úti beszámolója, amely ugyan rutinszerű leírás a török hatóságokkal való találkozásról, ugyanakkor szélesebb körű látás- és gondolkodásmódot tükröz. A szerző élesen kritizálta korának világi és egyházi vezetőit, akik nem tekintették szívügyüknek a szultán elleni határozott fellépést. Kuripesics úgy látta, hogy a török valóban világhatalmat jelent, de ha Európa keresztény fejedelmei összefognának ellene, együttes erővel térdre kényszeríthetnék. A diplomata írása elítélte a pápai hatalom és a reformáció küzdelmét, mivel kölcsönösen gyengítik egymás erejét. Munkájában élesen kritizálta a keresztényi gyermekek elrablá-

sát, janicsárokká való kiképzését, mivel ezt a muzulmánok szégyenének tartotta. Hasonló nézeteket vallott Rubigally Pál is, aki Selmechányán született, a wittenbergi egyetemen tanult és Philipp Melanchthon volt az egyik támogatója. 1533-ban járt követként a Portán, és törökországi élményeit „Konstantinápolyi utazásom története” (1540) címmel örökítette meg. Ebből a munkájából kiderül, hogy jól ismerte a török törvénykezést, adózási rendszerüket, a muszlim harcosok katonai erényeit. Írásának középpontjában a török elleni összefogás sürgetése, a keleti despotizmus lerázása áll. Tardy Lajos kötetében a diplomaták sorát Laski Jeromos (1496–1541) zárja, aki lengyel főúri családból származott, Bolognában és Rómában tanult, előbb Szapolyai János, majd I. Ferdinánd szolgálatában állt. Többször megfordult Konstantinápolyban, köztük 1540-ben, amikor a Habsburg uralkodó csapatai Budát ostromolták. Ezért a szultán bebörtönöztette, de onnan rendszeresen küldhetett jelentéseket Bécsbe. Beszámolt arról, hogy Perényi Péter fiát a szerájban körülmetélik, az egyik grúz fejedelem segítséget kér a szultántól, a törökök pedig nagyon dühösek I. Ferdinándra Buda 1540-es ostroma miatt, stb. Tökéletesen igaz van Tardynak, amikor azt említi, hogy Laski ügyes diplomata volt, de jelentései kevésbé adatgazdagok, mint Verancsics Antalé.

Az útleírók harmadik típusát a kötetben a gazdag polgár és vállalkozó Dernschwam János (1494–1567) képviseli, aki a csehországi Brüxben (ma: Most) született, Bécsben és Lipcsében tanult, majd a Fuggerek magyarországi képviselőjeként Selmechányán élt. 1553 – 1555-ben – saját költségén – részt vett a Verancsics Antal és Zay Ferenc főkapitány vezette delegáció konstantinápolyi küldetésében, amelyről „Utazás Konstantinápolyba” címmel számolt be. Dernschwam éles szemű megfigyelőként észrevette, hogy az egykor erős katonáállam hanyatlani kezdett, nem a vitézség és a személyes bátorság, hanem a ravaszság és a képmutatás lett az érvényesülés alapja. Az „igazhitű” muszlimok már ódzkodnak a katonai élettől, a hadba vonulástól. Az iszlám tanokat már nem tartják be következetesen: a tiltó parancs ellenére bort isznak, hasist és ópiumot használnak. Dernschwam azt is észrevette, hogy a közbiztonság megszűnt, az utazás veszélyessé vált, a hamis tanúzás mindennapi gyakorlatnak számít. Az erkölcsök metamorfózison mentek át, a birodalomban általános a züllés, a férfiak kicsapongása, a nők adásvétel tárgyai

lettek. Szembetűnő, hogy a katonai fegyelem is meglazult, egyre sokasodnak a kudarcok a hadszíntereken.

Tardy Lajos kutatói tevékenysége során voltak olyan témakörök, amelyekhez rendszeresen visszatért. Ezek közé tartozik a Kelet-kutatás, amely jelentős szakmai sikereket hozott számára. Ezen a területen olyan kiváló művei láttak napvilágot, amelyek nem csak az orientalisztika művelői, hanem a szélesebb olvasóközönség elismerését is kivívták. Köztük említjük a „Régi magyar követjárások Keleten” (1971, 1983²), a „Régi hírünk a világban” (1979), a „Régi feljegyzések Magyarországról” (1982) című könyveit, valamint a Mohács-tanulmánykötetben (1986) publikált, a perzsa sah által ígért katonai segítség elmaradásának okait tárgyaló írását. Ebbe a tematikába sorolható a „Tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII-XV. században” (1980) című kötet, amely a kaffai (feodosziai) és a tanai piacokon eladott honfitársaink hihetetlenül magas számát és siralmas helyzetét mutatta be az olvasóknak.

A kiváló kutatót egész életében foglalkoztatták a kartvelológiai kutatások, és nem véletlen, hogy akadémiai doktori értekezését ebből a témából védte meg 1973-ban, Tbilisziben, „Grúzia a középkori európai közvéleményben és a XVI. századi grúz-magyar kapcsolatok” címmel. Tudományos fokozatát még abban az évben honosították, de a disszertáció teljes szövege magyarul ez ideig még nem látott napvilágot. Megjelent viszont a Reineggs Jakabról írt művének grúz fordítása (1971), a „Julianus barát nyomdokain” című tanulmánya könyvrészletként (1971) és – posztumusz munkaként – a Zichy Jenő gróf vezette 1895. évi kaukázusi expedíció történetét bemutató dolgozata (2000).

Tardy Lajos több írása foglalkozik a középkori (főként a reneszánsz időszakához köthető) magyar – velencei kapcsolatokkal. 1990-ben szintézisre törekvő tanulmányt közölt az 1458 és 1541 közötti magyar és itáliai érintkezésekről. Kutatási témáiról mindig lebilincselő módon beszélt, és tudták róla, hogy az olaszországi konferenciákon képes volt a XV. századi velencei dialektusban megtartani előadásait. Sajnos, az „Iter pannonicum” című nagyszabású munkája, amely a XV. századi külföldi (főleg itáliai) utazók Pannóniáról szóló feljegyzéseit tartalmazza, a mai napig nem került kiadásra.

A száz éve született Tardy Lajos valamennyi kutatási területét és összes tanulmányát – emlékező írásunk terjedelmi korlátai miatt –

lehetetlen felsorolni. A magát művelődéstörténésznek tartó szerzőt helyesebb lenne polihisztornak neveznünk, mivel érdeklődése legalább egy tucat diszciplínára terjedt ki. Nagy segítséget jelentett ehhez hatalmas nyelvtudása, mivel kiválóan ismerte a latin, német, francia, olasz, orosz és grúz nyelvet. Már kortársai is nagyra becsülték azért, hogy nyelvismeretét nem csak szakirodalmi munkák megírásához használta fel, hanem – jelentős számban – szépirodalmi műveket is fordított. Barátai és ismerősei mindig felnéztek rá, hiszen kedvelték közvetlen modorát, szellemességét, anekdotázó jókedvét, derűs természetét. Életútja azt mutatja, hogy a legnehezebb pillanatokban is képes volt optimizmussal tekinteni a bekövetkező eseményekre, a nem mindig kedvező helyzetekre.

Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy szakmai elismerésekben is volt része, mivel az 1970-es évek közepétől – Róna-Tas András akadémikus meghívására – címzetes egyetemi tanárként a szegedi JATE Bölcsészettudományi Karán a középkori grúz államok történetét tanította, hallgatói nagy meglepedésére. Tagjai közé választotta az MTA Őstörténeti Munkaközössége, az MTA Orientalisztikai Bizottsága, a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség, a Körösi Csoma Társaság, a Magyar Írók Szövetsége, a Magyar PEN Club, a Société des Asiatique de Paris és a Revue de Kartvelologie című évkönyv tudományos tanácsa. Orvostörténeti kutatásaiért 1984-ben Weszprémi István Emlékéremmel tüntették ki, két alkalommal pedig Munka Érdemrenddel jutalmazták életművének kimagasló teljesítményeiért. Azt gondoljuk, hogy bizonyára több elismerésben is részesült volna, ha a sors kegyelméből megérheti a rendszerváltást, az ország demokratikus átalakulását. Az akkor 75 éves Tardy Lajosnak még bőven voltak tervei, amelyeket szeretett volna megvalósítani, de ötödik szívinfarktusát követően, 1990. január 10-én távozott az élők sorából. Hatalmas életművét egyes területeken lehet folytatni, de összességében meghaladni szinte lehetetlen.

Tardy Lajos életművének fontosabb kötetei

- Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954.
Fejezetek az orosz-magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Társszerző: Schultheisz Emil. Budapest, 1960.
A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733-1798). Sárospatak, 1963.
Világjáró Besse János. Társszerző: Radó György. Budapest, 1963.
Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1971, 1983.
Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. Budapest, 1977.
Régi hírtünk a világban. Budapest, 1979.
A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII-XV. században. Budapest, 1980.
Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1982.
Kaukázusi magyar tükör. Budapest, 1988.
Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest, 1988.
Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Válogatta: Tardy János. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Budapest, 2009.

Megjelent: Egy „szelíd, világító” történész (Tardy Lajos halálának 25. évfordulójára). In: *Valóság*, 2015. 2. sz., 14-26.

CIRILL BETŰS KIADVÁNYOK ÉS OROSZ–UKRÁN DIÁKOK A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Orosz nyelvű művek a délvidéki szerbeknél

Talán első pillanatra különösnek tűnhet, de az orosz könyv egyáltalán nem számított "fehér hollónak" a XVIII. századi Magyarországon. Igaz, elsősorban nem a magyar olvasóközönség körében, hanem az 1690-es években Arsenije Čarnojević metropolita vezetésével az ország déli vidékére betelepült szerbek között. Mivel a magyarországi szerbek 1770-ig nem rendelkeztek önálló nyomdával, ezért a XVII – XVIII. század fordulójától Oroszországba vetették minden reményüket, hogy a nemzeti kulturális felemelkedéshez nélkülözhetetlen egyházi és világi műveket, iskolai tankönyveket onnan beszerezhessék. Kitűnő "szövetségesre" találtak ebben a tekintetben I. Péter (1689-1725) cárban, aki megértéssel figyelte a szerbek vallási és nemzeti törekvéseit. Ezzel magyarázható, hogy amikor a szerb kolostorok szerzetesei - így például 1701 októberében a rakováciak - az orosz uralkodóhoz fordultak kérésükkel, ő szívesen bocsátott rendelkezésükre egyházi liturgikus, zsoltár- és szertartáskönyveket. Ugyanígy bőkezűen megajándékozta Nagy Péter azokat a délvidéki határőrtiszteket, akik 1702-ben a Tisza--Maros környéki katonai körzetből utaztak hozzá, hogy népük számára könyveket kérjenek.

Ezekre, a főleg egyházi tárgyú kiadványokra a szerb kolostoroknak és templomoknak nagy szükségük volt, mivel a Habsburg Monarchiában a katolikus egyház (1773-ig főleg a jezsuita rend) mind türelmetlenebbül lépett fel a más vallásúakkal szemben. Az Oroszországból, különösen a Kijevi Teológiai Akadémiáról beszerzett hittudományi és hitvitázó könyveknek fontos szerep jutott abban, hogy a szerb lelkészek eredményesen védelmezhették népük vallási érdekeit.

I. Péter bőkezű könyvajándékain kívül szép számmal adtak értékes kiadványokat a szerb kolostorok részére az orosz főurak is, mint például Pjotr Avramovics Lopuhin, aki a kosztajnicai Szent Arkangyal-templomnak küldött egyházi műveket. Bizonyára jelentős számú egyházi könyvet hozhattak magukkal a kijevi akadémián tanult szerb papok is, akik később (mint például Dionisije Novakovič és Jovan Raić) híres teológusokká, a pravoszláv vallás elkötelezett védelmezőivé váltak.

A legtöbb könyvet azonban a nép körében "moszkaljiknak" és "moszkovitáknak" nevezett könyvkereskedők hozták be a Királyi Magyarországra, ahol Mária Terézia (1740-1780) - néhány tiltó rendeletétől eltekintve - szabadon árusíthatták az orosz kiadványokat. Ezek a kereskedők, mint például Dmitrij Ivanovics Buturlin és Szergej Vasziljevics Pozdajev megbízottai, Ukrajnán és Galícián keresztül érkeztek a magyar határra és ott rendszerint 40 százalékos vámtarifát fizettek áruik után. Ezt követően az Eperjes, Kassa, Miskolc, Eger, Hatvan útvonalon jutottak el Pestre, ahonnan a Dunán vízi úton vagy a part mentén szekereken szállították rakományukat a délvidéki piacokra és vásárokra. Az ottani bevételekből aztán jó minőségű magyar borokat vásároltak Tokaj vidékén, és ezekkel a szállítmányokkal tértek vissza hazájukba. Érdekességképpen említhetjük meg, hogy amikor a bécsi udvar nem tartotta kívánatosnak az orosz könyvek magyarországi behozatalát, kezdetben a vámtarifákat növelte meg, majd 1770-től jobbnak látta, hogy a hatóságok állandó ellenőrzése alatt jelenjenek meg szerb művek Joseph Kurzböck bécsi nyomdájában. Bár pontosan ma már lehetetlen megállapítani, hogy a XVIII. század során mennyi volt a cári Oroszországból behozott könyvek száma, ennek nagyságát néhány ezerre becsülhetjük. Ezt bizonyítja az egyik korabeli unitárius püspök számítása, miszerint csupán 1765 és 1770 között 200 ezer forint értékű, főleg egyházi jellegű orosz könyv került Magyarországra. Természetesen ezt a nagyságrendet nem lehet állandónak tekinteni, hiszen a behozott könyvek száma mindig erősen függött a két ország diplomáciai viszonyától, és attól is, érvényt lehetett-e szerezni a bécsi udvar tiltó rendeleteinek a magyarországi szerb lakosság körében. A szerbek, hogy egyházi és világi könyvszükségletüket biztosítsák, az orosz kiadványokat Velencében gyakran újra nyomtatták. Ezt bizonyítja Dimitrije Teodosije görög származású nyomdász velencei tevékenysége is, aki számos orosz művet jelentetett meg újra, amelyek címlapján a kiadás helyéül gyakran Moszkvát tüntette fel. Ebben a vállalkozásban, amelynek során például 1764-ben egy zsolnárkönyvet, 1765-ben pedig egy kalendáriumot adott ki, egyes feltételezések szerint Zaharije Orfelin (1726-1785), a neves szerb író is közreműködött.

A fentiek alapján meggyőzőnek látszik, hogy az 1770-es évek elejéig az orosz kiadványok (különösen a vallási művek) meghatározó jelentőséggel bírtak a magyarországi szerb egyházi és világi könyvek

között. Mivel azonban viszonylag drágák és nehezen beszerezhetőek voltak, a kolostorok szerzetesei és a templomok papjai valóban úgy vigyáztak rájuk, mint a szemük világára. Ismeretes például, hogy Petar Petrović karlováci püspök az egyik 1769-es moszkvai kiadású könyvbe, amelyet ő maga vásárolt a kosztajnicai templom számára, azt a kívánságát jegyezte be, hogy e mű minden olvasója felettébb ügyeljen arra, nehogy a viaszgyertyák csöpögésétől a könyv lapjai megrongálódjanak. Az orosz kiadású egyházi művek azért is nagy becsben álltak, mivel 1732-től, Vikentije Jovanović (1689-1737) metropolita rendeletétől kötelező érvényűnek számítottak a szerb egyházi szertartásokban. Ezzel az ottani egyházi vezetők azt kívánták elérni, hogy ignorálják a bécsi hatóságok támogatásával Nagyszombatban (Trnava) nyomtatott unitárius könyveket, amelyeket igyekeztek rákényszeríteni a szerb papságra.

A szerb egyház életébe való beavatkozás és az orosz könyvek visszaszorításának szándékával hozták létre 1770-ben Bécsben Joseph Kurzböck (1736-1792) nyomdáját, amely privilegizált helyzetben volt a szerb nyelvű könyvkiadás terén. E kiadó élénk tevékenységét jelzi, hogy 25 év alatt összesen 218 könyvet jelentetett meg. Ezt a számot növelték tovább a budai egyetemi nyomda által kiadott szerb népiskolai tankönyvek, amelyekkel együtt mintegy háromszázra becsülhetjük a szerb nyelvű kiadványokat.

Az orosz könyvek terjesztése a délvidéki pravoszláv felekezetűek között jelentős tényezőként érintette nem csak a bécsi udvar szerb politikáját, hanem a Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom külpolitikái kapcsolatait is. Ismeretes, hogy abban az időben, amikor a bécsi udvarnak szüksége volt a Romanovok szövetségére (például 1756-1763 között a hétéves háború időszakában, 1778-1779-ben a poroszok ellen és az 1787-1791-es második orosz-török háborúban stb.), nem szívesen ugyan, de kénytelen volt megtérni az orosz könyvkereskedést, sőt a szerb könyvcsempészetet is. A szerb metropoliták többször fordultak az orosz uralkodókhoz azzal a kéréssel, hogy közvetítsenek a bécsi udvarnál az orosz könyvek behozatalával és terjesztésével kapcsolatos vitás ügyekben. Ilyen esetekben a bécsi orosz követség határozottan fellépett a szerbek érdekében, sőt néha titokban segített is a cirill betűs kiadványok terjesztésében. A bécsi udvar nem csak azért igyekezett gátat vetni az orosz könyvek nagyszámú behozatalának, hogy ezzel megakadályozza az orosz-szerb

kapcsolatok megerősödését, hanem azért is, mert a szerb egyház mind gyakrabban terjesztette a Romanov-uralkodók kultuszát, például olyan módon, hogy győzelmeikért imát mondott és a cárok nevét a liturgiába is belefoglalta. A bécsi udvar nem nézte azt sem jó szemmel, hogy a behozott könyvek és kalendáriumok használatával az orosz nemzeti szentek ünneplése is elterjedt, pedig a bécsi kiadású pravoszláv naptárakból ezeket a cenzúra szigorúan kitörölte. A cári birodalomból behozott könyvek nem csak a nyelvhatás és a vallási színezetű barátság kialakításában játszottak fontos szerepet a szerb társadalomban. Közvetett módon kihatottak a szerb világi irodalom nyelvére és tartalmára, az írók és költők szellemi arculatának alakulására is. Az orosz világi könyvek (az iskolai tankönyvek, a természet- és társadalomtudományi művek, a vers- és prózairodalom) kétségtelenül jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a szerb társadalomban minél szélesebb körben terjedjenek a tudományos ismeretek, valamint olyan irodalmi műfajok szülessenek, amelyeket a szerb irodalom korábban nem ismert. A behozott egyházi művek közül a legnagyobb hatással a magyarországi szerbeknél az 1721-ben kiadott, Nagy Péter nevével fémjelzett (valójában Feofan Prokopovics novgorodi érsek által írt) "Egyházi szabályzat" (Duhovnij reglament) volt, amely mintául szolgált Mojsije Petrović metropolita számára az 1728-ban kiadott „illír regulamentum” összeállításában. E szabályzatot, amely az egyházi reformokat érintő kérdéseket tartalmazta, Zaharije Orfelin is felhasználta a "Žitije Petra Velikova" (Nagy Péter élete) című munkájában, amely jelentősen hozzájárult az orosz uralkodó szerbiai népszerűségének terjedéséhez. Az "Egyházi szabályzat" - Mita Kostić szavai szerint - azért kiemelkedő kultúrtörténeti jelentőségű mű, mivel a XVIII. század harmadik évtizedében elsőként hintette el a felvilágosodás eszméit a szerbek között. (Talán ellentmondásosnak tűnhet az a helyzet, hogy 1721-ben I. Péter cár az orosz egyházat a Szent Szinódus alá rendelte, ugyanakkor a szerb eklézsia a XVIII. században mindvégig a nemzettudat legfőbb tartópillére maradt.)

Az orosz világi könyvek közül feltétlenül említést kell tennünk Feofan Prokopovics (1681-1736) ábécés-könyvéről, amelyből évtizedeken keresztül oktattak Szerbiában. Hasonló jelentőségű volt Meletij Szmotrickij nyelvtankönyve, amelyet a század végéig többször újra kiadtak. Ezek a munkák etalonul szolgáltak a szerb tankönyvek

számára, amelyek egy részét Bécsben, illetve a budai egyetemi nyomdában jelentették meg.

A szerbek nemzeti és pánszláv öntudatának kialakításában nagy szerepet játszottak az Oroszországban kiadott művek, mint például Mauro Orbini "Il regno degli Slavi" (A szláv birodalom) oroszra fordított munkája. A szláv népek közötti kulturális kapcsolatok szempontjából érdekességképpen említhetjük meg, hogy ezt a művet pánszláv érzelmű dubrovnikai délszláv írta olaszul, majd I. Péter cár utasítására az orosz szolgálatba lépett hercegovinai szerb, Sava Vladislavić Raguzinski (1668-1738) gróf (a későbbi kínai követ) fordította le, az utószót pedig Feofan Prokopovics írta. Bőségesen merített ebből a könyvből a neves szerb felvilágosult gondolkodó Jovan Raić is "Istorija narodov, najpacse szlavenszkih bolgar, horvatov i serbov" (A szláv népek, elsősorban a bolgárok, horvátok és szerbek története) című munkájához, amelynek első kötetét 1795-ben Szentpéterváron újra nyomtatták.

A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság szerb kapcsolatai

Az orosz könyveknek kiemelten fontos szerep jutott a magyarországi szerb nemzeti értelmiség kialakításában, a felvilágosodás eszméinek hozzájuk való eljuttatásában. Nem véletlen tehát, hogy a nemzeti öntudatra ébredt szerb értelmiség legkiválóbb képviselőinek (mint például Orfelin, Dositej, Raić, Obradović, Muškatirović és mások) könyvtáraiban tucat- számra voltak találhatóak orosz kiadású művek, amelyek féltve őrzött kincseik közé számítottak. A cirill betűs könyvek iránti nagyfokú érdeklődéssel magyarázható, hogy a magyarországi szerbek - a már korábban említett "csatornákon" kívül - más úton-módon is vásároltak Oroszországból származó műveket. Ilyen lehetőséget biztosított számukra az 1733. augusztus 31-én Anna Ivanovna (1730-1740) cárnő rendeletével felállított tokaji Orosz Borvásárló Bizottság működése. E bizottság alapvető feladatát ugyan a Tokaj környékén termelt évi 55--60 ezer liter jó minőségű bor felvásárlása képezte, ugyanakkor más "küldetése" is volt. Ezek közé tartozott, többek között, az 1751 és 1756 között a szerb határőrvidéki katonák Magyarországról a cári birodalomba történő áttelepülésének megszervezése, valamint az orosz könyvek behozatala és terjesztése a szerb lakosság körében. Ezt bizonyítja például az a tény is, hogy Fjodor Sztjepanovics Visnyevszkij ezredes (később vezérőrnagy),

aki 1733-tól 1749-ig állt e bizottság élén, utazásai során rendszerint sok könyvet szállított poggyászában. A 35–40 (időnként 80-100) fős tokaji orosz kolónia vezetőjét (I. Erzsébet cárnő bizalmi emberét), majd Gavriil nevű fiát is, aki 1749-1753 között irányította a Borvásárló Bizottságot, a magyar hatóságok - és különösen Barkóczy Ferenc egri püspök - a pravoszláv "eretnység", a szkizma terjesztésével és a Habsburg Monarchia belső "fellazításával" vádolták. Ezen kívül szemükre vetették azt is, hogy a magyarországi szerb lakosság körében pravoszláv imakönyveket terjesztettek, súlyosan sértve ezzel a katolikus egyház érdekeit.

A tokaji orosz kolónia kántoraként öt évet töltött Magyarországon Grigorij Szavvics Szkovoroda (1722-1794), akinek tevékenysége a magyar-orosz kulturális kapcsolatok egyik kimagasló, ám valójában alig ismert fejezetét képezi. A Kijevi Teológiai Akadémián tanult Szkovoroda a Borvásárló Bizottság vezetőjének, Fjodor Visnyevszkijnek a felkérésére 1745 augusztusában utazott Magyarországra, ahol - Váradi-Sternberg János kutatásai szerint - 1750 szeptemberéig maradt. A később híres filozófusként, költőként és vándorprédikátorként ismertté vált felvilágosult gondolkodó életútjának kutatói (Leonyid Mahnovec, és Pavlo Ticsina) egyetértenek abban, hogy a Magyarországon eltöltött öt év tapasztalatai jelentősen hozzájárultak Szkovoroda szellemi fejlődéséhez, látás- és gondolkodásmódja minőségi megújulásához. Hogy miért utazott a teológiai akadémia egykori növendéke szívesen Magyarországra, erre a kérdésre a legautentikusabban a "mester" tanítványa és barátja, Mihail Kovalinszkij adja meg a választ: „Nem elégítette őt ki a Kijevben tanított tudományok köre. Idegen országokat akart látni. Erre hamarosan alkalma nyílt, és ő szívesen élt is a kínálkozó lehetőséggel. Az udvar Magyarországra, Tokajba küldte Visnyevszkij ezredet, aki embereket keresett, köztük papot és kántort az ottani pravoszláv templomban való szolgálatra. Szkovoroda zeneértő ember hírében állt, ismerték szép hangját, és tudták róla, hogy idegen nyelveken is beszél. Ismert volt az is, hogy szeretne idegen országokat látni, így Visnyevszkij pártfogásába vette.” (Szkovoroda, G. Sz.: Szocsinyenyija v dvuh tomah. T. 1. Moszkva, 1973. 375.)

A latinul, görögül, héberül, németül jól tudó és hamarosan a magyar nyelvet is elsajátító 23 éves fiatalember mindvégig Fjodor Visnyevszkij bizalmát élvezte, s ezzel magyarázható, hogy vele közösen

gyakran utazott Bécsbe, Pozsonyba, Budára és más magyar városokba. Kántori teendői mellett szívesen látta el a bizottság vezetőjének más megbízatásait is, így például orosz kiadású ima- és tankönyvek eljuttatását a szerb templomok és iskolák számára. Érthető, hogy ez a tevékenysége a magyar hatóságok rosszallását váltotta ki és gyakori nézeteltéréseket eredményezett.

Amikor a Szkovoroda-kutatók a későbbi felvilágosult gondolkodó szellemi horizontjának kiszélesedéséről írtak, valamennyien említést tettek hosszabb-rövidebb utazásairól, neves tudósokkal való találkozásairól. Leonyid Mahnovc például lehetségesnek tartotta, hogy Szkovoroda magyarországi tartózkodásának öt évéből hármát a hallei egyetemen töltött Christian Wolff (1679-1754) tanítványaként, ezt követően pedig fél Európát (köztük a német államokat, Itáliát és Lengyelországot) is beutazta. Sokkal reálisabbnak tűnik azonban N. P. Regyko nézete, amely a fantázia szüleményének tekintette Szkovoroda legendák övezte utazásait. Kántori teendői és egyéb elfoglaltságai miatt ugyanis kizártnak tartható, hogy Szkovoroda éveket töltött volna távol kiküldetésének helyétől, Tokajtól. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Visnyevszkij megbízásából felkereste a Habsburg Monarchia különböző tartományait, főként a magyarok és szlávok lakta területeket. Hihetőnek tűnik, hogy Pozsonyban találkozott Bél Mátyással (1684-1749), a neves történetíróval és polihisztorral, a hallei egyetem egykori növendékével, aki beszélhetett neki e híres intézményről és Christian Wolfról. Nem bizonyítható az sem, hogy járt-e a nagyszombati egyetemen, vagy felkereste volna a pesti jezsuita és piarista gimnáziumokat. Az viszont reálisnak tűnik, hogy gyakori látogatója volt az 1721-ben alapított tokaji piarista gimnáziumnak és számos alkalommal hallgatta a híres sárospataki kollégium (főiskola) professzorainak előadásait. Ez utóbbi település mintegy 25 km-re található Tokajtól, így hat óra alatt gyalog is eljuthatott oda, a Bodrog folyón pedig csónakkal még annyi időt sem vett igénybe az út. A sárospataki kollégiumban ismerkedett meg Comenius (Jan Amos Komenský) pedagógiai munkásságának örökségével és az általa írt művekkel. Bizonyára nagy hatással voltak rá az 1531-ben alapított kollégium híres könyvtárának kötetei, amelyeket többnyire az ott tanító (Hollandia, Anglia, Svájc és a német fejedelemségek protestáns egyetemein diplomát szerzett) professzorok hoztak magukkal.

Egyes feltételezések szerint a leendő ukrán filozófus felkereshette a debreceni kollégiumot is, és nem kizárt, hogy ott találkozhatott Hatvani István (1718–1786) professzorral, aki 1749-től tanított az intézmény falai között. Hasonlóképpen más városokba és oktatási intézményekbe is eljuthatott Szkovoroda, ám ezeket az útjait mindaddig hitelt érdemlően bizonyítani nem lehet, amíg forrásértékű dokumentumok nem kerülnek napvilágra.

Ugyanígy csak feltételezésekre tudunk hagyatkozni annak kapcsán, hogy milyen könyveket vitt magával Szkovoroda Magyarországról, és miként tudta ezeket hasznosítani későbbi munkássága során. Tény azonban, hogy magyarországi tartózkodásának emlékei és tapasztalatai több művében jól nyomon követhetők és kimutathatók, amelyeknek filológiai és forráskritikai elemzését Váradi-Sternberg János végezte el.

Orosz-ukrán peregrinus diákok magyar oktatási intézményekben

Szép számmal hozhattak be könyveket hazánkba az itt tanult orosz és ukrán diákok is, akik közül különösen Ivan Joakimovics (egyházi nevén: Irinyej) Falkovszkijnak (1762-1823), a későbbi csigirini püspök és a kijevi érsek koadjutorának (helyettesének) magyarországi tartózkodása érdemel figyelmet. A tehetséges fiatalember 1773-ban kezdte meg tanulmányait a kijevi akadémián, majd két év múlva lehetősége nyílt, hogy Magyarországra utazzon. 1775-ben ugyanis apját, *Joakim* (egyházi nevén: Jusztin) Falkovszkijt - aki maga is a kijevi akadémián tanult és felesége halála után 1774-ben belépett a bazilita szerzetesrendbe - nevezték ki a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság lelkészévé. Az apa kitűnő nevelést kívánt biztosítani Ivan és Szytyepan nevű fiainak, ezért őket a tokaji piarista gimnáziumba íratta be. Öccsének 1777. június elsejei váratlan halálát követően került Ivan Falkovszkij a pozsonyi evangélikus líceumba, ahol tanulmányai meglehetősen költségesek voltak, mivel a szállásért és az étkezésért évi nyolcvan forintot kellett fizetnie. (Érdekességképpen említhetjük meg, hogy apjának évi jövedelme 120 rubelt, azaz körülbelül 160 forintot tett ki.) Ezzel magyarázható, hogy egy év múlva kénytelen volt elhagyni Pozsonyt és a jóval olcsóbb pesti piarista gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ebben az időben a pesti szerb Szent György-templom papjának, Ivan Minackijnak a támogatását élvezte, aki maga is orosz volt, a Kijevi Teológiai Akadémián tanult és 1733-

ban a már említett Vikentije Jovanović (a későbbi szerb metropolita) évfolyamtársaként végzett.

Ivan Falkovszkij saját feljegyzései szerint - amelyeket Nyikolaj Ivanovics Petrov (1840-1921) publikált - szívesen járt a pesti piaristák iskolájába, ahol több kimagasló tanáregyéniség tanította. A római Collegium Nazarenum mintájára működő intézményben Falkovszkijnak Benyák Bernát (1745-1829), a korabeli magyar iskolaügy neves személyisége tanította a bölcseletet és a metafizikát. Tanárai közé tartozott még Horányi Elek (1736-1809), aki Giovanni Battista Beccaria (1716-1781) tanítványaként 1756-ban doktorált fizikából a római egyetemen, majd a magyarországi modern fizikatanítás egyik megteremtője lett. A piaristáknál ez idő tájt Poor Kajetán (1744-1813) tanította a matematikát, Zimányi Lajos professzor a mezőgazdasági tudományokat, az iskola igazgatója pedig a pozsonyi születésű, Pisában tanult fizikus, báró Schaffrath Lipót (1734-1808) volt.

1799 februárjában azonban Falkovszkij kénytelen volt megszakítani tanulmányait, mivel apja súlyosan megbetegedett Tokajban és neki kellett ápolnia. Az év végén tért csak vissza Pestre, ahol folytatta stúdiumait, majd 1780 szeptemberében beiratkozott a Nagyszombatból Budára átköltözött egyetemre. Ezzel kapcsolatban írta szeptember 27-i levelében Grigorij Andrejevics Poletikának (1725-1784), a bécsi orosz követség tanácsosának: „[...] olyan fontos tudományokat tanultam, mint a logikát, történelmet, matematikát, amelyek közül az utóbbit, mivel ezt Kis-Oroszországban [Ukrajnában] nem tanítják, különös figyelemmel hallgattam, és tanulmányaim végén vizsgát tettem belőle. A kísérleti fizika tanulmányozása céljából, tudós emberek tanácsára, beiratkoztam a budai egyetemre, ahol a következő évtől oktatni fogják, ám az albérleti lakás drágasága miatt, bizonyos nélkülözésekben lesz részem. De ez nem akadályozhat meg engem egy ilyen fontos tudomány tanulmányozásában, amelyet én mindig kedveltem és szerettem hazámnak pedig nagy hasznára válik.” (Petrov, N. I.: Avtobiograficseskije zapiszki preoszvjasconnovo Irinyeja Falkovszkovo. Csaszty 1. In: Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii, 1907. 467.)

Az árván maradt Ivan Falkovszkij azonban - fokozódó anyagi nehézségei miatt - nem tudta befejezni megkezdett egyetemi tanulmányait, és 1782 őszén rövid ideig kénytelen volt írnokként elhelyezkedni a tokaji Orosz Borvásárló Bizottságnál. 1783. február végén

indult haza – könyveivel és Magyarországon vásárolt matematikai eszközeivel együtt – Kijevbe, ahol az év végéig a teológiai akadémia növendéke volt. December 24-én nevezte ki őt Szamuil Miszlavszkij (1731-1796) metropolita az akadémia aritmetikai osztályának tanárává. Minősítési lapjára ekkor a következőket írták: „[...]1775-től kezdve folytatta tanulmányait idegen földön, ahol nyolc évet töltött, előbb Tokaj magyar városban, utána pedig Pozsonyban az alsó grammatikai osztályoktól a retorikáig, azonkívül történelmet, földrajzot, számtant, német és magyar nyelvet, majd Pest városában bölcséletet, algebrát, mértant, építészetet, fénytant, hidraulikát és kísérleti fizikát hallgatott.” (Petrov, N. I. i. m. 476.)

Ivan Falkovszkij nem az egyetlen orosz diák volt hazánkban a XVIII. század második felében, amit az is bizonyít, hogy magyarországi tartózkodása idején szoros barátságot kötött két honfitársával, Andrej Pavlovics Sztavinszkijjal és Aron Pekalickijjal, akikkel hazatértük után együtt tanított a kijevi akadémián. Az előbbi 1776-tól a lengyelországi Umanban (ma: Ukrajna) tanult, majd, 1778-tól – tehát Falkovszkijjal egyidőben – a pozsonyi evangélikus gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ezt követően két évig írnokeként dolgozott Tokajban, ahonnan 1782-ben tért vissza Kijevbe és a következő évtől történelmet, földrajzot és német nyelvet tanított az ottani akadémián.

Aron Pekalickij ugyancsak a Kijevi Teológiai Akadémián tanult és 1780 elején lelkészként – Falkovszkij apjának egykori helyére – került Tokajba. Ottani tartózkodásának hat éve alatt közeli ismeretségbe került a számos kiváltsággal rendelkező görög kereskedőtársaság több tagjával, akiknek anyanyelvét hamarosan elsajátította. Kiváló görög nyelvtudásának köszönhetően került később, 1788. június 25-én a kijevi akadémiaára, ahol több évtizeden keresztül oktatott.

Lomonoszov műveinek recepciója a korabeli Magyarországon

Ha az orosz tudományos élet számos kiváló személyisége a XVIII. század második felében nem is jutott el hazánkba, műveik a magyar szakmai körökben többnyire ismertek voltak. Különösen igaz ez Mihail Vasziljevics Lomonoszov (1711--1765) munkásságát illetően, amelyet a zseniális polihisztor németre lefordított művei révén ismertek meg a magyar tudósok. Jól bizonyítja ezt Lomonoszov két forrásértékű történeti munkájának ismerete és Pray György (1723-

1801), a korszak legjelentősebb történetírója általi felhasználása Magyarországon.

Mint ismeretes, Lomonoszov "Kratkij rosszijszkij letopiszec" (Rövid orosz krónika) és a "Drevnyaja rosszijszkaja isztorija ot nacsala rosszijszkovo do koncsini velikovo knyazja Jaroszlava Pervovo, ili do 1054 goda" (Régi orosz történelem a kezdetektől Jaroszlav nagyfejedelem haláláig, azaz 1054-ig) című művei 1760-ban, illetve 1766-ban láttak napvilágot, és az előbbi 1765-ben, 1767-ben, 1771-ben, az utóbbi pedig 1768-ban német nyelven is kiadásra került. Pray György, az egykori jezsuita pap, aki a rend feloszlatása után a pesti Egyetemi Könyvtár igazgatója lett, nemcsak jól ismerte Mihail Lomonoszov fenti munkáit, de - az általa hátrahagyott hatvankötetes kéziratgyűjtemény tanúsága szerint - ki is jegyzetelte és felhasználta azokat "Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum" (1774) című, a magyarság korai történetét feldolgozó művében. Ennek bizonyítására jó néhány példát lehet felhozni, amelyek meggyőzően mutatják, hogy Pray több alkalommal szinte szó szerint vett át Lomonoszov munkáiból. Így például, amikor az orosz polihisztor I. (Szent) István magyar király és a szomszédos szláv uralkodók szívélyes és dinasztikus kapcsolatairól írt ("Er [Wladimir] stand in sehr gutem Verhältniß mit den benachbarten Fürsten, Boleslaw von Polen, Stephan von Ungarn und Heinrich von Böhmen"), Pray munkájában majdnem szó szerint ugyanez olvasható ("Wladimir cum Stephano Hungariae, et Boleslao Poloniae regibus conjunctio et amicitia..."). Ugyanígy átvétel figyelhető meg Praynál akkor is, amikor Igor fejedelem 944-es, bolgárok elleni hadjáratát tárgyalta (Lomonoszovnál: „[...] schickte die Petschenegen auf den Hals der Bulgaren ", a magyar történetírónál: „[...] ut in Bulgaros arma converterent, eis auctor fuit"). A fentiekhez hasonlóan Pray több helyen felhasználta Lomonoszov történeti kutatásainak eredményeit, a hunokról, avarokról és finnugor törzsekről vallott nézeteit, amelyek új adatokkal gazdagították a XVIII. századi magyar történettudományt. (Lengyel Béla – Tóth András: Lomonoszov, kak isztocsnik truda Gyorgya Praja po ranneye isztorii. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve I. Bp., 1963. 171-174.)

A már említett műveken kívül Lomonoszovnak más könyvei is eljutottak Magyarországra, így például az elektromosságról írt "Oratio de meteoris vi electrica ortis" (Petropoli, 1753) és a "Pokojnovo

sztatszkoivo szovetnyika i professzora Mihaila Vasziljevicsa Lomonoszova szobranijje raznih szocsinyenyij v sztyihah i v proze" (A megboldogult M.V. Lomonoszov professzor különféle verses és prózai műveinek gyűjteménye. Moszkva, 1778) című munkái, amelyek megjelenésüket követően hamarosan a pesti Egyetemi Könyvtárban is az olvasók rendelkezésére álltak. Több mint kétszáz év távlatából persze lehetetlen megállapítani, hányan forgatták ezeket a könyveket, ugyanakkor feltételezhető, hogy az egyetem szláv anyanyelvű növendékei és tanárai közül többen olvashatták az orosz tudományos és szépirodalmi műveket.

Érdekességképpen említjük meg, hogy Mihail Lomonoszov is ismert korabeli magyar szerzőktől műveket. Ezt bizonyítja az a tény, hogy pétervári könyvtárának értékes darabja volt Hell Miksa (1710 -- 1792) egyik csillagászati munkája, valamint Kalmár György (1726 -- 1782 után) kötete, amely 1760-ban Genfben látott napvilágot, és a magyar-csúd nyelvrokonságot valló Lomonoszovval ellentétben a magyar-héber közös nyelvi eredetet igyekezett bizonyítani, arra hivatkozva, hogy mindkettőből hiányzik a nominális állítmány, az úgynevezett kopula. Tudománytörténeti kuriózum, hogy marburgi egyetemi évei alatt Lomonoszov együtt tanult az erdélyi Détsei Sámuellel (1704 - 1761), akinek - az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött - peregrinációs albumába 1737. augusztus 30-án a „Jaspidem et argentum superat virtus” és a „Dobrogyetyel lucsse jaszpida i szerebra” (A jáspest és az ezüstöt felülmúlja az erény) latin, illetve orosz nyelvű sorokat írta. Néhány hazai kutató (köztük Gazda István tudománytörténész) joggal feltételezi, hogy a magyar kortársak közül Bél Mátyás (1684-1749), Segner János András (1704-1777), Born Ignác (1742- 1791), Scopoli János Antal (1723-1788), Molnár János (1757-1819) és mások is ismerhették a neves orosz polihisztor latinul és németül napvilágot látott publikációit.

Konklúzió

A tanulmány első része talán egyértelműen bizonyítja, hogy az orosz egyházi és világi művek, valamint az iskolai tankönyvek a XVIII. század során egyaránt eljutottak Magyarországra, és főként a délvideki szerbek körében örvendtek nagy népszerűségnek. A század utolsó évtizedeiben azonban az orosz könyvek domináló szerepe náluk némiképpen megváltozott, mivel ettől az időszaktól kezdve

mind nagyobb hatást gyakoroltak a nyugat-európai felvilágosodás szellemi termékei, az Ausztriából és más német államokból importált művek, továbbá az idegen nyelvekről fordított szépirodalmi kötetek. A vallásos művek (köztük a cirill betűs kiadványok) számának csökkenésében közrejátszott az is, hogy – 1780-1790 között – II. József a Habsburg Monarchia egész területén korlátozni kívánta az egyházak befolyását és presztízsét. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján – Dositej Obradović (1739-1819), Stefan Stratimirović (1757-1836), Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864) és mások munkássága nyomán – létrejött a szerb irodalmi nyelv, amely mind több lelkes olvasót mondhatott magáénak.

Ezt megelőzően azonban (a XVIII. század során mindvégig) a délvidéki szerb kultúra meghatározó részét képezték a cirill betűs könyvek. Így volt ez I. Péter alatt, a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság működésének „fénykorában” (az 1740-es évtized közepétől az 1760-as évek elejéig), majd F. I. Janković tevékenysége idején, amikor az illír iskolák direktoraként és temesvári tankerületi főigazgatóként nemcsak feladatának, hanem szívügyének is tekintette a délvidéki oktatásügy minőségi megújítását. Sokat segített a hazai szerbek tankönyvellátásában Joseph Kurzböck bécsi nyomdájának 1770-ben történt létrehozása, valamint a pesti egyetem tipográfiája is, amely 1777-től, az I. Ratio Educationis kiadásától jelentős számban adott közre az illír iskolák részére nemzeti nyelvükön írt, főként Johann Ignaz von Felbiger (1724 – 1788) metodikai elveit követő műveket (tanári útmutatókat, segédanyagokat). A XIX. század elejétől aztán a hazai szerb értelmiség is egyre több népiskolai és gimnáziumi tankönyvet írt, amelyek megfelelték az 1806-os II. Ratio Educationis szakmai és módszertani elvárásainak.

Tanulmányunk második része azt a problematikát tárgyalta, hogy kik voltak azok a XVIII. századi orosz–ukrán diákok, akik a magyarországi közép- és felsőfokú tanintézményeket látogatták. Tisztában vagyunk azzal, hogy nemcsak a hazai neveléstörténeti kutatások adósságával magyarázható az a tény, miszerint az 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költözött (eredetileg az 1635-ben, Pázmány Péter által Nagyszombatban alapított) univerzitás valószínűleg nem lehetett eléggé vonzó a tanulni vágyó orosz nemesifjak számára. Ismeretes ugyanis, hogy ők elsősorban a német államokban (Göttingen, Halle, Heidelberg Jéna, Lipcse, Marburg, Tübingen, Wit-

tenberg), Hollandiában (Franeker, Harderwijk, Leyden, Utrecht) és Svájcban (Bázel, Genf, Zürich) képezték magukat, mivel ezt jó anyagi helyzetük lehetővé tette. Magyarország tehát „kiesett” a gazdagabb orosz – ukrán peregrinusok látószögéből, mivel tisztában voltak azzal, hogy a Habsburg Monarchiát jellemző abszolutista politika „ikertestvére” a cári autokráciának, ahol a szabadgondolkodásra csak kevés lehetőség nyílik. Ezért célszerűbb volt számukra a polgárisultabb országok egyetemlein tanulni, ahol a felvilágosodás eszméi már hosszabb ideje meghonosodtak és a korszerű természettudományos ismeretek oktatásában is élen jártak.

Szakirodalom

- Anderson, M. S.: Peter the Great. New York, 2000.
- Anyiszimov, J. V.: Goszudarsztvennije preobrazovanyija i szamogyerzsavije Petra Velikovo v pervoj polovinye XVIII veka. Szankt-Petyerburg, 1997.
- Anyiszimov, J. V.: Pjotr Velikij (Licsnoszty i reformi). Moszkva, 2009.
- Bazsova, A. P.: Russzko – jugoszlavjanszkije odnosenyija vo vtoroj polovinye XVIII veka. Moszkva, 1982.
- Begger, H.: Reformi Petra Velikovo. Moszkva, 1988.
- Beljavszkij, M. T.: M.V. Lomonoszov i russzkaja isztorija. In: Voproszi isztorii, 1961. 11. sz., 91-106.
- Bulasov, G. O.: Preoszvjasconnij Irinyej Falkovszkij, episzkop csigirinszkij, koadjutor Kijevszkoj metropolii. Kijev, 1882.
- Bushkovitch, P.: Peter the Great. Lanham (Maryland), 2016.
- Durzsa Sándor: Adatok Horányi Elek bibliográfiai munkásságához. In: Magyar Könyvszemle, 1956. 246-251.
- Fedeles Tamás – Varga Szabolcs: A pécsi egyházmegye a 17 – 18. században. Pécs, 2005.
- Gazda István: M. V. Lomonoszov válogatott írásai. Budapest, 1982.
- Hadrovics László: Vallás, egyház, nemzettudat (A szerb egyház szerepe a török uralom alatt). Budapest, 1991.
- Heller, M.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 2000.
- Hodinka Antal: A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye. Budapest, 1912.
- Hodinka Antal: Muszka könyvtárosok hazánkban, 1711-1771. In: Könyv és Könyvtár (A Debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve), 1925. 47-62.
- Hoffmann, P.: Lomonossows Stellung in der russischen Geschichtsschreibung des 18. Jahrhunderts. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1961. 7. sz., 1554-1565.
- Hoffmann, P.: Peter der Grosse (Zar und Reformer). Berlin, 1988.
- Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1968. I. sz., 95-129.
- Horányi Elek: Memoria Hungarorum. I-III. Vindobonae, 1775-1777.
- Hólvényi György: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. Budapest, 1974.

- Kamenszkij, A. B.: Ot Petra I do Pavla I. (Reformi v Rosszii XVIII veka). Moskva, 1999.
- Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909.
- Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980.
- Kostić, M.: Rusko-srpska knjižarska trgovina terezijanskog doba (Jedna glava iz monografije o Kurcbekovoj štampariji). Sremski Karlovci, 1912.
- Kostić, M.: Dositelj Obradović u istoriskoj perspektivi XVIII i XIX veka. Beograd, 1952.
- Kostić, M.: Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku. Zagreb, 2010.
- Kostić, M.: Iz istorije Srba u Ugarskoj i Austriji XVIII i XIX veka. Zagreb, 2013.
- Krasznobajev, B. I.: Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Moskva, 1987.
- Kulakovszkij, P. A.: Nacsalo russzkoj skoli u szerbov v XVIII veke. Szankt-Petyerburg, 1903.
- Lee, S. J.: Peter the Great. New York, 1993.
- Lengyel Béla – Tóth András: Lomonoszov kak isztocsnik truda Gyorgya Praja po rannjej isztorii. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve I. Budapest, 1963. 171-174.
- Lischerong, G.: Pray György élete és munkái. Budapest, 1937.
- Lomonossow, M.: Kurzgefasstes Jahrbuch der russischen Regenten. Aus dem Russischen durch Peter Stählin. Copenhagen - Leipzig, 1765.
- Lomonossow, M.: Alte russische Geschichte von dem Ursprunge der russischen Nation bis auf den Tod des Grossfürsten Jaroslaws des Ersten oder bis auf das Jahr 1054. Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt. Riga - Leipzig, 1768.
- Lomonoszov, M. V.: Kratkij rosszijszkij letopiszec. Szankt-Petyerburg, 1760.
- Lomonoszov, M. V.: Drevnyaja rosszijszkaja isztorija. Szankt-Petyerburg, 1766.
- Lomonoszov, M. V.: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. T. 6. Trudi po russzkoj isztorii, obszesztvenno-ekonomicseszkim voproszam i geografii 1744-1765 godov. Moskva-Leningrad, 1952.
- Marshall, W.: Peter the Great. New York, 1996.
- Massie, R. K.: Peter der Grosse (Sein Leben und seine Zeit). Königstein, 1986.
- Mihailović, G.: Srpska bibliografija XVIII. veka. Beograd, 1964.
- Mokuter Iván: Petar Veliki u srpskoj književnosti XVIII. veka. In: Studia Slavica, t. 11. 1965. 345-372.
- Mokuter Iván: Az "orosz iskolák" a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. In: A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Serie 3, Linguistica-philologica. Pécs, 1966. 105-117.
- Mokuter Iván: Az orosz könyv a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. In: A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Serie 3, Linguistica-philologica. Pécs, 1967. 71-78.
- Mokuter Iván: Russzko-szerbszkije lityeraturnije szvjazi v XVIII veke. In: Studia Slavica, t. 18. 1972. 5-29.
- Neumann-Hoditz, R.: Peter der Grosse. Hamburg, 1991.
- Németh S. Katalin: Lomonoszov egy XVIII. századi emlékkönyvben. In: Kortárs, 1982. 12. sz., 1953-1955.
- Niederhauser Emil: Így élt Nagy Péter. Budapest, 1974.
- Pavlenko, N. I.: Pjotr I i jevo vremja. Moskva, 1984.
- Pervolf, J. J.: Szlavjanye, ih vzaimnije otnosenijja i szvjazi. Varsava, 1888.
- Petrov, N. I.: Avtobiograficseszkije zapiszki preoszvjascsonnovo Irinyeja Falkovszko-vo. Csaszty 1. In: Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii, 1907. 461-486.

- Pray, G.: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae, 1774.
- Racsinszkij, A.: *Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII sztoletyii*. (Po dokumentam Moszkovszkovo glavnovo arhiva Mínyisztyersztva inosztrannih gyel). In: *Russzkij Vesztnyk*, 1875. 9. sz., 179-198.
- Regyko, N. P.: *Vidatnij filozof-gumaniszt (Do 250-riccsja z dnja narodzszenja G. Sz. Szkovorodi)*. Kijev, 1972.
- Skerlić, J.: *Srpska književnost u XVIII. veku*. Beograd, 1909.
- Stanley, D.: *Peter the Great*. New York, 1985.
- Szerebrennyikov, V. N.: *Kijevszkaja Akagyemija sz polovini XVIII veka*. Kijev, 1897.
- Szkovoroda, G. Sz.: *Szocsinyenyija v dvuh tomah*. Moszkva, 1973.
- Szvák Gyula: *Furkósbottal Európába? (I. Péter: Érvek – ellenérvek)* Budapest, 1989.
- Takáts S.: *Benyák Bernát és a magyar közoktatásügy*. Budapest, 1891.
- Takáts, Sándor: *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*. Budapest, 1895.
- Tardy Lajos: *A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733-1798)*. Sárospatak, 1963.
- Ticsina, P. G.: *Szkovoroda*. Kijev, 1970.
- Tyihomirov, M. N.: *Isztoricseszkiye trudi M.V. Lomonoszova*. In: *Voproszi isztorii*, 1962. 5. sz., 64-73.
- V. Molnár László: *O gyejatyelnosztyi F. I. Jankovicsa po organizacii skol v Rosszii*. In: *Studia Slavica*, t. 37. 1991 – 1992. 235-260.
- V. Molnár László: *Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750-1815)*. Joskar-Ola, 1994.
- V. Molnár László: *Magyar – orosz kulturális kapcsolatok (1750 – 1815)*. Piliscsaba, 2000.
- V. Molnár László: *Életutak találkozásai 1703--1848 (Érdekes fejezetek a tudományos kapcsolatok történetéből)*. Piliscsaba, 2004.
- V. Molnár László: *Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján (1733 – 1798)*. In: *Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék. Nyíregyháza – Szerencs*, 2012. 95 – 105.
- V. Molnár László: *F. I. Jankovič oroszországi iskolaszervező tevékenysége*. In: *Valóság*, 2014. 10. sz., 36-47.
- Vallotton, H.: *Peter der Grosse (Russlands Aufstieg zur Grossmacht)*. München, 1996.
- Várad-Sternberg János: *Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz-ukrán-magyar kapcsolatok történetéből)*. Uzsgorod, 1971.
- Várad-Sternberg János: *Grigorij Szkovoroda v Vengrii*. In: *Mír poezii i druzsbi (Poiszki i nahodki)*. Uzsgorod, 1979. 63-82.
- Várad-Sternberg János: *Hrihorij Szkovoroda Magyarországon*. In: *Századok öröksége (Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról)*. Budapest-Uzsgorod, 1981. 211-223.

Megjelent: *Cirill betűs kiadványok és orosz-ukrán diákok a XVIII. századi Magyarországon*. In: *Valóság*, 2017. 4. sz., 61-70.

THÁLIA OROSZ PAPJAI (SZÍNHÁZI ÉLET II. KATALIN KORÁBAN)

A XVIII. század közepétől az orosz színházi élet fejlődésének lehetünk szemtanúi, ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy ez a viszonylag nagyarányú felvirágzás nem állt előzmények nélkül. Közismert, hogy a cári birodalom bekapcsolódása az európai színházi életbe a többi kelet-európai állammal körülbelül egy időben ment végbe. Az orosz udvari színházi élet kezdetei Alekszej Mihajlovics (1645-1676) uralkodásának idejére nyúlnak vissza, amikor a cár 1672-ben Johann Gottfried Gregori moszkvai protestáns lelkészt kérte fel, hogy írjon egy színművet a bibliai Eszter történetéről. Ezt a darabot 1672. október 17-én „Eszter avagy játék Artaxerxésről” címmel mutatták be a Moszkvához közeli Preobrazsenszkojében, a Peter English tervei alapján épített színházban. Gregori 1672 és 1676 között még nyolc darabot készített az udvari színház számára, de a teátrum Alekszej Mihajlovics cár halála után hamarosan megszűnt. Érdeemes megjegyezni, hogy ebben az udvari társulatban az előadások kezdetben német nyelven folytak, de amikor az együttes „hazai” tagokkal is kiegészült, áttértek az orosz nyelvű bemutatókra.

A XVIII. század elején I. Péter (1689-1725) kultúrpolitikájában rendkívül fontos, propagandisztikus szerepet szánt a színháznak. Ezért kezdeményezésére az 1700-as évek első évtizedében színházat emeltek a Vörös téren, amely azonban csak néhány évig működött, mivel a fából épült teátrum tűzvész következtében leégett. I. Péter ezen kívül rendeletben írta elő, hogy valamennyi oktatási intézmény növendékei kötelesek évente több alkalommal – erkölcsnemesítő szándékkal -- iskolai színjátékokat bemutatni. E művek általában latin nyelvűek voltak, de a Kijevi Teológiai Akadémián ukránul is adtak elő színműveket. Az iskolai darabok egyik fontos központjának számított az 1682-ben alapított moszkvai Szláv-görög-latin Akadémia, ahol az előadások bemutatásakor a mitológiai keretbe foglalt allegóriák középpontjában aktuális politikai és társadalmi események álltak.

Pezsgő színházi élet folyt I. Péter utódainak udvari társulataiban is, amelyekben – különösen Anna Ivanovna (1730-1740) cárnő idejétől – a külföldi, elsősorban az olasz, illetve német balett- és operatársula-

tok túlsúlya dominált. Ezzel magyarázható, hogy 1733-tól állandó olasz színtársulat működött Pétervárott, majd 1735-ben egy másik együttesel az udvarhoz szerződtek Francesco Araja (1709-1770) zeneszerzőt, akinek „A szerelem és gyűlölet hatalma” című operáját 1736. január 29-én mutatták be a cárnő jelenlétében. Egyébként ezt a dátumot tekintik az orosz színháztörténészek a pétervári udvari opera születési időpontjának.

Az oroszországi színházi élet fejlődését I. Erzsébet (1741-1761) uralkodása alatt számos jelentős esemény jelezte. A cárnő kezdeményezésére ugyanis a nemesi kadétintézetek növendékei rendszeres előadásokkal léptek fel, amelyek során a kor divatos francia és német klasszicista darabjait adták elő. Kiemelkedő eseménynek számított ez idő tájt Friederike Caroline Neuber(in) (1697-1760) színésznő társulatának Oroszországba érkezése, aki Johann Christoph Gottsched (1700-1766) színházreformjának elveit vallotta és 1739-1741 között Pétervárott vendégszerepelt. Legemlékezetesebb darabjuk a „Sterbender Cato” volt, amely az udvari körökben nagy népszerűségnek örvendett.

1756-ban I. Erzsébet cárnő – Alekszandr Petrovics Szumarokov (1718-1777) drámaíró javaslatára – egy állandó orosz színház létrehozását rendelte el, amely a „Rosszijszkij tyeatr” (Orosz Színház) nevet kapta. Ennek a színtársulatnak a létrejöttében döntő szerepet játszott Fjodor Grigorjevics Volkov – a kiváló színész, költő és drámaíró –, aki 1729. február 9-én jómódú kereskedőcsaládban született. Tanulmányait 1741-1748 között Moszkvában végezte, ahol egészen 1750 nyaráig maradt, és minden bizonnyal nagy hatással voltak rá ottani színházi élményei, főleg a Szárazföldi Nemesi Kadétintézet színtársulatának előadásai. Hazatérve Jaroszlavlba, 1750 végén állandó színházi társulatot szervezett, amelynek repertoárját A. P. Szumarokov, M. V. Lomonoszov és V. K. Tregyakovszkij klasszicista darabjai alkották. A társulat tagjai jórészt hivatali írnokok, városi tisztviselők és kereskedők voltak. Volkov tehető vagyona megbízható garanciául szolgált a társulat állandó jellegű működtetéséhez, de a jaroszlavlvi színház mecénásai között több jómódú polgárt is találunk, így közéjük tartozott V. I. Majkov (1728 – 1778), a neves költő apja is.

Fjodor Volkov társulatának előadásai nagy népszerűségnek örvendtek a helyi városi értelmiségi réteg, és különösen a polgárság

körében. 1752. január 3-ai ukázában azonban I. Erzsébet cárnő Pétervárra hívatta őket, azzal a szándékkal, hogy ott belőlük állandó udvari, drámai társulatot szervezzen, a francia, az olasz, valamint a német balett- és operatársulat mellett. A cári utasítást követően indultak útnak 1752. január 13-án a jaroszlavlai színészek, és útközben kapták az értesítést, hogy ne Pétervárra, hanem Carszkoje Szeloba menjenek, ahol az uralkodónő fogadja őket. De ez a „bemutatkozás” minden bizonnyal nem nyerhette el a cárnő tetszését és elismerését, mivel nem nevezte ki őket udvari színészekké, hanem előbb Pétervárra, a mai Herzen utcában, majd később Mihail Gavrilovics Golovkin gróf házában – a Vasziljev-szigeten – szállásolta el a társulatot, ahol 1756 ősztől állandó, nyilvános színházat építettek számukra, körülbelül kétszázötven négyzetméternyi nézőtérrel és ugyanakkora színpaddal. A társulat vezető színésze és rendezője Fjodor Volkov, igazgatója pedig Alekszandr Szumarokov lett. Az általuk irányított együttes zömében a jaroszlavlai színészekből állt, és túlnyomórészt Szumarokov műveit játszotta. 1756-1763 között nyolcvanhárom darabot mutattak be – harminckét tragédiát, ötvenegy komédiát –, köztük a „Horev”, a „Szinav és Truvor”, az „Ál-Dmitrij”, „A képzeletben felszarvazott férj”, a „Szemira”, valamint a „Jaropolk és Dimiza” című műveket.

Erzsébet cárnő Volkovék részére évi ötezer rubel támogatást biztosított, ami a külföldi társulatok számára nyújtott összegnek körülbelül egyötöde volt. Ezzel is magyarázható, hogy a volkovi színházat -- annak rossz anyagi helyzetére hivatkozva – 1759. január 6-ától „udvari társulattá” minősítették, ezáltal lényegesen nagyobb támogatásban részesült. Ekkor azonban német igazgatót neveztek ki – Jacob Siewers (1731 – 1808) gróf személyében – az együttes élére, ezért a büszkeségében sértett Szumarokov a nyugdíjazását kérte. Felmentését 1761-ben meg is kapta, ráadásul II. Katalin trónra lépését követően teljesen kegyvesztett lett. Fjodor Volkov „szerencsésében” vészelte át az 1762-es palotaforradalom viharait, sőt, mivel részt vett a III. Péter cár elleni összeesküvésben és meggyilkolásában, II. Katalin nemesi rangra emelte, és hétszáz „jobbágylelket” adományozott neki. Az 1763-as év elejére tehető Fjodor Volkov társulatának legnagyobb sikere, „A diadalmas Minerva” című darab bemutatása, amelyben az antik mitológia istenalakjai (Minerva, Apolló, Vénusz, Cupido, Bacchus stb.) békésen „oldódtak fel” a városi tömegek

maszkarádjátékában, báli hangulatában. A kiváló színésznek döntő szerepe volt a II. Katalin koronázásakor rendezett látványos utcai ünnepségek megszervezésében, amelyek során azonban megfázott, súlyosan megbetegedett és 1763. április 4-én távozott az élők sorából.

A kortársak, de az utókor műértő kritikusai is (köztük Gyenyisz Fonvizin, Gavriil Gyerzsavin, Nyikolaj Novikov, Visszarion Belinszkij, Mihail Kogan, Jurij Dmitrijev) joggal emelték ki Fjodor Volkov korszakalkotó jelentőségét az orosz drámai színjátszás történetében, mivel nemcsak rendezőként, hanem mint színész is kimagaslót és maradandót alkotott, mivel új deklamáló technikájával gyökeres változást vitt a színpadi előadó-művészet felfogásába. Szenvedélytől áthatott tragikus hősei, az általa játszott ifjú, szerelmes színpadi alakjai kimagasló művészi nagyságáról tanúskodtak. Belinszkij méltán nevezte őt „az orosz színház atyjának”, főként arra hivatkozva, hogy tehetségét és teljes vagyónát a korszerű drámai színjátszás létrehozásának szentelte, és nyomdokain haladva pezsgő színházi élet alakult ki Oroszországban.

A XVIII. század második felében a színházi élet túlnyomó része a jobbágytartó főurak teátrumaiban zajlott, ahol főleg Giovanni Battista Pergolesi (1710-1736), Pietro Metastasio (1698-1782), Giovanni Paisiello (1740-1816), Francesco Domenico Araja (1709-1770), Baldassare Galuppi (1706-1785) és Giuseppe Sarti (1729-1802) operái, valamint egyéb olasz és francia balettművek kerültek színre. Érdekesképpen említjük meg, hogy az európai színháztörténet egyik sajátos és egyedülálló jelensége az orosz „jobbágy színház” volt, ahol szinte minden tevékenységet a paraszti sorból kiemelt tehetséges művészek végeztek. Gyakran még a színdarabokat és a zeneműveket is ők írták, legtöbbször földesuraik megalégedésére. A XVIII. század végén százhetvenhárom jobbágyszínház működéséről tudunk, amelyek közül a legjelentősebbek J. P. Sahovszkoj (1705 – 1777) és N. B. Juszupov (1750-1831) hercegek, továbbá Sz. P. Jaguzsinszkij (1731-1806) és N. P. Seremetyev (1751-1809) grófok társulatai voltak.

A százhetvenhárom földesúri fenntartású színházban – amelyek közül százhárom a városokban, negyvenhárom Moszkvában, huszonhét Pétervárott működött – mintegy kétezer jobbágyszínész és zenész tevékenysége ismert. A korabeli teátrumok területi elhelyezkedését az alábbi kimutatás szemlélteti, amely azonban nem teljes, mivel közülük tizenhatnak a pontos helyét nem ismerjük.

Kormányzóság	Színházak száma
csernyigovi	1
jaroszlavli	2
kalugai	3
kazanyi	2
kosztromai	3
kurszki	6
mogiljovi	1
moszkvai	63
nyizsnyij-novgorodi	6
orjoli	7
penzai	8
pétervári	30
poltavai	3
pszkovi	1
rjazanyi	2
szaratovi	3
szimbirszki	1
szmolenszki	3
tambovi	3
tulai	1
vlagyimiri	7
volinszki	1
vologdai	1
voronyezsi	2
összesen	157

A vidéki földesurak a „katalini aranykor” idején igyekeztek lépést tartani a fővárosi élet pompájával és színházi kultúrájával. Ezért például Ivan Petrovics Szaltikov gróf Vijezdnoje nevű birtokán pontosan olyan színházat építtetett, mint a pétervári Ermitázs. Érdemes megemlíteni, hogy a színházakban -- a több hónapos próbák során -- a szerepeket „hallás után” tanulták, mivel meglehetősen kevés volt az írástudó, művelt színész. De Nyikolaj Boriszovics Juszupov herceg és Nyikolaj Petrovics Seremetyev gróf már iskolába járatták jobbagyászínészeiket, ahol nyelvtanra, idegen nyelvekre, zenére és tánc-

ra tanították őket. Ezek a színészek később főként a kuzskovói és az osztankinói színházakban működtek, amelyek mintegy ötszáz vendég befogadására voltak alkalmasak. Ezekben a teátrumokban, illetve a nagyobb földesúri birtokokon rendezett összejöveteleken, mulatságokon gyakran harminc-negyven fős zenekarok szórakoztatták az előkelő közönséget. (E látványosságok költsége nemritkán elérte a húsz-huszonötezer rubelt!)

A XVIII. század utolsó harmadának színházi viszonyait a következő táblázat szemlélteti:

Kormányzóság (település)	Színházak száma	A színház tulajdonosa
<i>csernyigovi:</i> Kacsenovka	1	G. Sz. Tarnovszkij
<i>jaroszlavli:</i> Jaroszlavl	1	Baluskin család
<i>kalugai:</i> Troickoje Tarutyino	1 1	J. R. Daskova A. P. Szumarokov
<i>kazanyi:</i> Jumatovo	1	P. B. Jelilov
<i>kosztromai:</i> Kosztroma	1	V. J. Obreszkov
<i>kurszki:</i> Krasznoje Junakovka	1 1	G. Sz. Volkenstejn Golicin család
<i>mogiljovi:</i> Szpasszkoje Sklov Obojanszk	1 1 1	I. Sz. Horvat Sz. G. Zorics Anyenkov család
<i>moszkvai:</i> Bronnyici Nyesszkucsnoje Bogorogyickoje Ljublino	1 1 1 1	M. P. Volkonszkij D. V. Golicin N. N. Gyemidov N. A. Braszov

Nyeszkucsnij	1	A. G. Orlov
Kuszkovo	1	Seremetyev család
Osztankino	1	N. P. Seremetyev
Marfino	1	I. P. Szaltikov
Olgovo	1	Aprakszin család
Jaropolje	1	Zagrjazsszkij család
Ivanovszkoje	1	Zakrevszkij család
<i>nyizsnij-novgorodi:</i>		
Arzamasz	1	Szaltikov család
Jumatovo	1	N. L. Sahovszkoj
Makarjevo	1	N. L. Sahovszkoj
<i>orjoli:</i>		
Gorogyiscse	1	J. F. Komarovszkij
Maloarhangelszkoje	1	A. B. Kurakin
Arhangelszkoje	1	V. Sz. Tanajev
Szpasszkoje-Lutovinovo	1	V. P. Turgenyeva
Szurjanyino	1	A. D. Juraszovszkij
<i>penzai:</i>		
Szosznovka	1	P. I. Rencev
<i>pétervári:</i>		
Rjabovo	1	V. A. Vszevolozs-
Alekszandrovszkoje	1	szkij
Prijutyino	1	J. F. Dolgorukij
		A. N. Olenyin
<i>poltavai:</i>		
Kibinci	1	D. P. Troscsinszkij
<i>pszkovi:</i>		
Toropec	1	P. A. Afroszimov
<i>saratovi:</i>		
Nagyvezsgyino	1	A. B. Kurakin
<i>szimbirszi:</i>		
Alatir	1	G. A. Gruzinszkij
<i>szmolenszki:</i>		
Kamenyec	1	Brovnyicin család
Zaszizsje	1	Valc-Stikovszkij család
<i>tambovi:</i>		

Alabuhi	1	A. R. Voroncov
Karejan	1	I. A. Zagrijazsszkij
<i>tulai:</i> Utyesenyije	1	M. M. Scserbatov
<i>vlagyimiri:</i> Koncsanszkoje	1	A. V. Szuvo- rov
Andrejevszkoje	1	
Viksza	1	A. R. Vo- roncov
		I. D. Sepeljov
<i>volinszki:</i> Romanovo (Zsitomir közelében)	1	Iljinszkij család
<i>vologdai:</i> Kadnyikovszk	1	P. A. Mezsakov
<i>voronyezsi:</i> Zadonszk	1	Talejev család

A II. Katalin kori orosz színházi élet egyik legismertebb művésze Praszkovja Ivanovna Kovaljova-Zsemcsugova (a „zsemcsuzsina” = gyöngyszem szóból) volt, aki 1768-ban a jaszlavli kormányzóság Berezina nevű falujában született, ahol apja Nyikolaj Petrovics Sere-metyev gróf jobbágyai közé tartozott. A gyönyörű hanggal megál-dott hét-nyolcéves kislányt Kuzskovóba, a gróf udvarába küldték, hogy a színészet alapjait elsajátítsa. A rendkívül tehetséges Prasz-kovja Zsemcsugova hamarosan a kuzskovói társulat tagja lett, amelyben mintegy százhusz fő (több mint negyven zenész, nyolc szólóénekes, negyventagú kórus, tizenegy balerina és tizenkét tán-cos) szerepelt. Az 1790-es évekre Kovaljova-Zsemcsugova a kor leg-népszerűbb színésznője, számtalan színpadi mű és opera felejthet-ten alakítója, akinek életútja jól tükrözte hasonló jogállású társai ki-szolgáltatottságát is. Az elbűvölő színésznő ugyanis előbb a dúsgaz-dag N. P. Seremetyev szeretője lett, majd 1801. november 6-án titok-ban házasságot kötött a gróffal. Élete azonban tragikusan ért véget, mivel másfél évvel később, 1803 nyarán – húsz nappal fiúgyermeke születése után – tuberkulózisban hunyt el.

A kuzskovói színházzal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy az épület tervezésében és kivitelezésében milyen fontos szerepet töltött be az Argunov jobbágycsalád. Közülük Ivan Petrovics 1743-ban Alekszej Mihajlovics Cserkasszkij herceg, I. Erzsébet cárnő kancellárjának jobbágyaként látta meg a napvilágot, majd amikor V. A. Cserkasszkaja hercegnő feleségül ment Pjotr Boriszovics Seremetyev (1713-1788) grófhoz, az Argunov családot neki „ajándékozta”. A tehetséges fiatalember Georg Christoph Groot (1716-1749) udvari festőnél sajátította el a képzőművészet alapjait, amelyet többek között az úgynevezett „Patyomkin-falvak” (1787) színházi díszleteinek elkészítésekor hasznosíthatott Grigorij Patyomkin herceg szolgálatában.

Rajta kívül az Argunov jobbágycsalád számos kiváló tehetséget adott a XVIII-XIX. századi orosz képzőművészetnek. Köztük említhető Fjodor Szemjonovics (1732-1768), akinek tervei alapján építették a festői szépségű kuzskovói kastélyt, ahol segítőtársai Alekszej Fjodorovics Mironov (1745-1808) és Vaszilij Ivanovics Bazsenov (1737-1799) jobbágyépítésszek voltak. 1792-ben kezdte el építtetni Seremetyev gróf a csodálatos akusztikájú osztankinói színházat, Pavel Ivanovics Argunov (1768-1806) és Grigorij Jefimovics Gyikusin irányítása alatt. A fényűző módon berendezett épületről elragadtatással nyilatkoztak az ott járt vendégek, köztük I. Pál (1796-1801) és I. Sándor (1801-1825) cárok, valamint Stanisław Poniatowski (1763-1795) lengyel király is. Érdekességképpen említjük meg, hogy a színház egykori díszlettervezője, G. Sz. Muhin később lovásznak került az uraság istállójába és az egyik építész, I. P. Argunov pedig parkőr lett. 1804-ben Seremetyev gróf ötszázezer rubelért eladta a társulat zenekarának egy részét a cári udvari színházak igazgatóságának, a többi művészt pedig szélnek eresztette.

Az adott időszakban jó néhány tehetséges színész tevékenységéről tudunk, közülük tartozott Jekatyerina Szemjonova tragika, T. V. Slikova-Granatova (1773-1863) táncosnő és -- a már említett -- Praskovja Kovaljova-Zsemcsugova énekesnő is. A jobbágyszínházak művészi színvonala egyébként rendkívül különböző volt: néhol a jobbágylányokat valójában háremhölgyeknek tekintették, másutt viszont sokat adtak művészi nevelésükre, képzésükre. A jobbágyteátrumok kultúrtörténeti szerepe elvülhetetlen az orosz színházi élet fejlődésében, mivel egyrészt anyanyelven játszottak már akkor is,

amikor még hivatásos orosz nyelvű színház nem létezett, vagy kevés akadt közülük, másrészt felbecsülhetetlen értékű utánpótlást jelentettek a nemzeti színésztársulatok nevelésében.

1765-ben Pétervárott Vlagyimir Ignatyevics Lukin (1737-1794) drámaíró javaslatára hozták létre a „Mindenki színháza” nevű társulatot, amely azonban megfelelő anyagi támogatás hiányában hamarosan kénytelen volt beszüntetni működését. Ezt követően a legjelentősebb nyilvános színházat 1780-ban Pjotr Vasziljevics Uraszov ügyvéd és az angol Michael Maddox (oroszosan: Mihail Jegorovics Maddoksz) kezdeményezésére állították fel, amelyet a mai „Nagyszínház” elődjének kell tekintenünk. Ebben az időben még egy helyen lépett fel a színház balett- és operatársulata, és csak a 19. század elején költöztek külön épületbe. Az Uraszov által létrehozott társulat legkiválóbb színészei I. A. Dmitrevszkij (1733-1801), A. G. Oszogin (1746-1814), V. P. Pomerancev (1736-1809), P. A. Plavilscsikov (1760-1812) és Ja. D. Sumszkij (1732-1812) voltak. Ivan Afanaszjevics Dmitrevszkij volt az együttes első színésze, akit az Orosz Tudományos Akadémia 1802-ben tagjai közé választott.

A XVIII. század második felére tehető az orosz nemzeti drámairodalom kialakulása, amely az európai klasszicizmus sajátos stílus- és formajegyeit viselte magán. Az orosz felvilágosodás kétségtelenül legtehetségesebb drámaírója Alekszandr Petrovics Szumarokov (1718-1777), akinek francia mintára írt tragédiái közül az „Ál-Dmitrij” (1771), komédiái közül pedig a „Megcsalt férj” (1772) szinte valamennyi színtársulat műsorán szerepelt. Rajta kívül M. V. Lomonoszov két verses darabja, a „Tamira és Szelim”, valamint a „Demofont”, illetve Jakov Boriszovics Knyazsnyin (1742-1791) „Dido” (1769) című műve örvendett különösen nagy közönségsikernek. Mellettük természetesen egész sor drámaíró tevékenykedett az orosz felvilágosodás időszakában, köztük maga II. Katalin, akinek nevelő szándékú komédiái („Ó, idők, ó erkölcsök!”, „Vesnyikov asszony és családja”, „Egy előkelő hivatalnok előszobája”) bátorítóan és megtermékenyítően hatottak az új orosz drámaíró nemzedékre.

A cárnő uralkodása alatt a leggyakrabban játszott külföldi szerzők darabjai közé Voltaire „Caesar halála” (1776-ban fordították oroszra), Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais „Figaró házassága” (1787), Friedrich Schiller „Haramiák” (1793) és William Shakespeare „III. Richard” (1798) című művei tartoztak. A hazai

szerzők közül V. I. Lukin „A bazáros” (amely Robert Dodsley angol drámaíró „The Toy Shop” c. bohózata fordításának szatirikus életképpé átdolgozott változata), Gy. I. Fonvizin „Az úrfi” (1781), „A brigadéros” (1783), Ja. B. Knyazsnyin „Vagyim Novgorodszkij” (1789), „Rosszslav” (1784), „A kegyes Titusz” (1785), „Vlagyimir és Jaropolk” (1772), „A kérkedő” (1786) és a „Különcök” (1790) című darabjai örvendtek osztatlan sikernek. Népszerű dramaturgnak számított I. P. Jelagin, aki átdolgozta a norvég-dán Ludvig Holberg (1684-1754) „Jean de France” című művét, amely a nemesség gallo-mániáját gúnyolta ki. Ezenkívül M. M. Heraszkov „A velencei apáca” (1758), „Numa Pompilius” (1768), „Boriszlav” (1768), „Rossziada”, V. I. Majkov „Agrippa” (1769), P. A. Plavilscsikov „Rurik” (1791) és N. N. Szandunov „Katonaiskola” (1794) c. színművei szerepeltek állandóan a korabeli színházak műsorán.

A zenés darabok közül kiemelt helyen kell említenuk Mihail Ivanovics Popov (1742-1790) „Anjuta” (1772) című alkotását, amelyet a szakemberek az első orosz vígoperának tekintenek. A szerzőről ismert, hogy 1767-1768-ban a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság titkáráként dolgozott, majd részt vett – M. D. Csulkovval közösen – „Az orosz népdalok gyűjteménye” (1770-1774) című kiadvány összeállításában. A legnépszerűbb zenés művek közé Nyikolaj Petrovics Nyikolajev – aki rokonságban állt Jekatyerina Romanovna Daskova (1743-1810) hercegnővel, a Pétervári Tudományos Akadémia elnökével – „Rozana és Ljubim” (1776), „Az intéző” (1778), A. O. Ableszimov (1742-1783) „A boszorkánymester” (1779), M. A. Matinszkij (1750-1802) „A szentpétervári vendégfogadó” (1781), valamint V. A. Paskevics (1742-1797), az „orosz Mozart”-nak nevezett J. I. Fomin (1761-1800, a bolognai zeneakadémia tagja) és Sz. A. Gyegtyarev (1766-1813) alkotásait sorolhatjuk. Ebben az időszakban jelentek meg Dmitrij Szyeapanovics Bortnyanszkij (1751-1825) első zeneművei is, amelyek főként az igényesebb hallgatóság körében váltak közkedvelté. A neves komponista jobbagyszármazású volt, de földesura segítségével Itáliában végezte tanulmányait. Hasonló karriert futott be Ivan Jevsztafjevics Handoskin (1747-1804) is, aki az olasz Giuseppe Tartini hegedűművésznél tanult és korának egyik legkiválóbb virtuózának volt. Nem véletlenül nevezték az „orosz Paganini”-nek, aki hosszú éveken át az udvari zenekar meghatározó művészeinek számított. Kiemelkedő volt zenepedagógiai tevékenysége is, mivel

G. A. Patjomkin herceg anyagi támogatásával fiatal tehetségeket segítő iskolát létesített.

A XVIII. század utolsó harmadára tehát kétségtelenül élénk színházi élet alakult ki Oroszországban, de nemcsak az udvari társulatoknál, illetve a földesúri magánszínházakban, hanem egyéb együtteseknél is. Így többek között az 1755-ben alapított Moszkvai Egyetem színtársulata Mihail Matvejevics Heraszkov (1733-1807), majd 1766-tól Nyikolaj Szergejevics Tyitov irányítása alatt valóban sokat tett a nemzeti drámaidomlás egyre szélesebb körben történő megismertetéséért. A II. Katalin korabeli színjátszás történetében elévülhetetlen érdemeket szerzett Karl Jacob Kniper (1738-1804), aki 1779-ben Pétervárott kőszínházat emeltetett, ahol főleg Gyenyisz Fonvizin darabjait adták elő nagy sikerrel. Ezt a teátrumot azonban 1797-ben – I. Pál rendeletére -- lebontották, mivel az ott előadott művek összeközeledésbe kerültek a kormányzat hivatalos álláspontjával.

II. Katalin cárnő maga is lelkes színházrajongó volt, aki szívesen lépett fel műkedvelő darabokban az udvari arisztokrácia jeles személyiségeivel közösen. Ismert például, hogy az 1774-ben épített Kis Ermitázs színpadán – a cárnőn kívül – az előadások lelkes szereplői között találjuk Hessen-Darmstadt, Pjotr Kurakin, Nyikolaj Gagarin hercegeket, A. M. Beloszelszkaja, N. P. Golicina hercegnőket, D. P. Szaltikova, G. A. Razumovszkij, P. B. Seremetyev grófokat és A. M. Suvalova grófnőt, akik gyakran maguk készítették el a forgatókönyveket, vagy a darabokhoz zenei kíséretet komponáltak.

Nagy lelkesedéssel rendezett műkedvelő darabokat Pjotr Boriszovics Seremetyev gróf, aki e célból 1765. február elsején színházat építtetett Pétervárott. Itt mutatták be I. M. Dolgorukov, Nyikolaj Hovanszkij, Pjotr Beloszelszkij, Mihail Scserbatov hercegek, Nyikolaj Seremetyev, Ivan Sztroganov grófok és Natalja Cserniseva grófnő közreműködésével „A megnősült filozófus, avagy a szégyenlős férj” és a „Századok erkölcsé” című műveket francia nyelven. Rajtuk kívül lelkes műkedvelők voltak még P. N. Trubeckoj, L. A. Nariskin, A. V. Olszuffev, P. M. Volkonszkij, N. B. Juszupov hercegek, P. N. Jaguzsinszkij és Sz. G. Zorics grófok, illetve G. R. Gyerzsavin (a neves költő, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter), aki tambovi kormányzóként szervezett társulatot.

Az orosz színházművészet nagy utat tett meg a 18. század utolsó harmadában, felhasználva a fejlettebb nyugat-európai színjátszás

maradandó értékeit, tapasztalatait, és ezzel jelentősen hozzájárult a nemzeti kultúra felvirágoztatásához. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a minőségileg magasabb színvonalú színjátszásra a cári birodalomban csak az 1861-es jobbágyfelszabadítást követően kerülhetett sor, amikor a megerősödő polgárság igényei és anyagi helyzete szinte minden nagyobb városban lehetővé tették új teátrumok létrehozását, és a klasszikus orosz irodalom képviselői (köztük Nyikolaj Gogol, Ivan Turgenyev, Lev Tolsztoj, Fjodor Dosztojevskij, Mihail Sztaltikov-Scsedrin, Alekszandr Osztrovskij, Anton Csehov) által írt művek modern szemléletű színpadra állítását.

Szakirodalom

- Achermann, E. (Hrsg.): Johann Christoph Gottsched (1700-1766). Berlin, 2014.
- Ananieva, A.: Eine Kulturpoetik des Gartens im Russland des langen 18. Jahrhunderts. Bielefeld, 2010.
- Anyiszimov, J. V.: Plennyici szugybi. Szankt-Petyerburg, 2007.
- Arapov, P. A.: Letopisz russzkovo tyeatra. Szankt-Petyerburg, 1861.
- Aszejev, B. N.: Russzkij dramatyicseskij tyeatr ot jevo isztokov do konca XVIII veka. Izdanyije vtoroje. Moszkva, 1977.
- Aszejev, B. N.: Russzkij dramatyicseskij tyeatr XVII-XVIII vekov. Moszkva, 1958.
- Barneke, D. V.: Isztorija russzkovo tyeatra. Ogyessza, 1913.
- Berkov, P. N.: Russzkaja komegyija i komiczeszkaja opera XVIII veka. Moszkva, Leningrad, 1950.
- Berkov, P. N.: Tyeatr Fonvizina i russzkaja kultura. In: Russzkije klassziki i tyeatr. Leningrad, Moszkva, 1941.
- Besszonov, P.: Praszkovja Ivanovna Seremetyeva, jejo narodnaja pesznja i rodnoje szelo Kuzskovo. Moszkva, 1872.
- Bogojavlenskij, Sz. K.: Moszkovszkij tyeatr pri carjah Alekszeje i Petre. Moszkva, 1914.
- Borg, A.: The cultural history of Russia. London, 1984.
- Bortnyanszkij i jevo vremja. K 250-letyiju szo dnya rozsgyenyija D. Sz. Bortnyanszkovo. Moszkva, 2003.
- Burde, I.: Die venezianische Kirchenmusik von Baldassare Galuppi. Frankfurt am Main, 2008.
- Coughlan, R.: Elizabeth and Catherine, Empresses of All the Russians. New York, 1974.
- Cronin, V.: Catherine, Empress of All the Russians. New York, 1978.
- Csajanova, O. E.: Tyeatr Maddoksza v Moszkve (1776-1805 godi). Moszkva, 1927.
- Csurova, M. A. (red.): Szevodnya na scenye Bolsovo tyeatra (1776-1976). K 200-letyiju Bolsovo tyeatra. Moszkva, 1976.
- Danyilov, Sz. Sz.: Matyeriali k isztorii russzkovo tyeatralnovo zakonodatyelsztva. In: O tyeatre. Szbornyik sztatyej. Leningrad, Moszkva, 1940.
- Dinnyik, T. A.: Kreposztnoj tyeatr. Moszkva, Leningrad, 1933.

- Dmitrijev, Ju. A.: F. G. Volkov i russzkij tyeatr jevo vremenyi. Moszkva, 1953.
- Dmitrijevszkij, V. N.: Tyeatr i zrityeli. Otyecsesztvennij tyeatr v szisztyme odnosenyij szceni i publiky (Ot izstokov do nacsala XX veka). Szankt-Petyerburg, 2007.
- Drizen, N. V.: Matyeriali k izstorii russzkovo tyeatra. Moszkva, 1913.
- Folena, G.: Metastasio e il mondo musicale. Firenze, 1986.
- Fonvizin, D. I.: Szobranijije szocsinyenyij. T.2. Moszkva, 1959.
- Ghislanzoni, A.: Giovanni Paisiello. Roma, 1969.
- Gorbunov, I. F.: Fjodor Grigorjevics Volkov. In: Russzkij Vesztnyik, 1892. 2. sz., 267-295.
- Gyerzsavina, O. A.: Moszkvicseva, G. V.: Tyeatr. In: Ocserki russzkoy kulturi XVIII veka. Csaszty 3. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1988. 302-344.
- Hammarberg, G.: Nikolai Mikhailovich Karamzin. In: Early Modern Russian Writers (Late Seventeenth and Eighteenth Centuries). Ed. by M. C. Levitt. Detroit, 1995. 135 - 150.
- Haslip, J.: Catherine the Great. New York, 1977.
- Isztomin, Sz. V.: Szamije znamenytije artyishti Rosszii. Moszkva, 2002.
- Jelizarova, N. A.: Kreposztnaja aktriszja P. I. Kovaljova-Zsemcsugova. Moszkva, 1952. (2. kiadás: Moszkva, 1969.)
- Jelizarova, N. A.: Tyeatri Seremetyevih. Moszkva, 1944.
- Jelizarova, N.A.: Kreposztnaja aktriszja P.I. Kovaljova-Zsemcsugova. Moszkva, 1956.
- Jeljas, N. I. (red.): Isztorija russzkovo dorevoljucionnovo dramatyicseszko tyeatra. Moszkva, 1989.
- Jevreinov, N. N.: Kreposztnije aktyori. Leningrad, 1925.
- Jones, W. G.: Nikolaj Novikov (Enlightener of Russia). Cambridge, 1984.
- Kafanova, L.: Isztorija odnoovo portreta (K 200-letyiju szo dnja rozsgyenyija P. Zsemcsugovoj). In: Tyeatralnaja zszizny, 1968. 14. sz., 28-30.
- Kasin, N. P.: Tyeatr N. V. Juszipova. Moszkva, 1927.
- Keldis, Ju. V.: Az orosz zene története. Budapest, 1958.
- Klein, J.: Hoftheater und adliges Privattheater. In: Klein, J.: Russische Literatur im 18. Jahrhundert. Köln, 2008. 201-224.
- Klein, J.: Religion und Aufklärung im 18. Jahrhundert. = Zeitschrift für Slavische Filologie, 2001. 297 - 306.
- Klein, J.: Russische Literatur im 18. Jahrhundert. Köln, 2008.
- Konyecsnyj, A. M. (összeáll.): Petyerburgszkije balagani. Szankt-Petyerburg, 2000.
- Kosztyikova, M. N.: Nyikolaj Argunov. In: Iszkussztvo, 1951. 3. sz., 75 - 78.
- Kovaljov, K. P.: Bortnyanszkij. Vtoroje izdanyije. Moszkva, 1998.
- Kovaljov, K. P.: Imena i lica russzkoy kulturi (Ivan Jevsztafjevics Handoskin). Moszkva, 2005.
- Krasznobajev, B. I.: Ocserki izstorii russzkoy kulturi XVIII veka. Moszkva, 1987.
- Krasznobajev, B. I.: Russzkaja kultura vtoroj polovini XVII-nacsala XIX veka. Moszkva, 1983.
- Kulakova, L. I.: Pjotr Alekszejevics Plavilscsikov. Moszkva, Leningrad, 1952.
- Kulikova, K. F.: Kinzsál Melpomeni (Rasszkaz o zsziznyi Fjodora Volkova). Moszkva, 1963.
- Kurmacseva, M. D.: Kreposztnaja intyelligencija v Rosszii XVIII veka. Moszkva, 1983.
- Kuzmin, A. J.: U izstokov russzkovo tyeatra. Moszkva, 1984.
- Kuzmina, V. D.: Russzkij gyemokratyicseszki tyeatr XVIII veka. Moszkva, 1958.

- Lepper, G.: Gottscheds klassizistische Literatur- und Theaterreform. In: Einführung in die deutsche Literatur des 18. Jahrhunderts. Opladen, 1983.
- Levasov, J. V.: A. Paskevics i jevo pervaja opera „Szkupoj“. Moszkva, 1973.
- Livanova, T. N.: Ocserki i matyeriali po isztorii russzkoj muzikalnoj kulturi. Moszkva, 1938.
- Livanova, T. N.: Russzskaja muzikalnaja kultura XVIII veka v jejo szvjazah sz lityeratury, tyeatrom i bitom. T. 1. Moszkva, 1952.
- Longworth, Ph.: The Three Emperors. New York, 1973.
- Luconi, M.: Teatro Metastasio stabile della Toscana. Livorno, 2014.
- Madariaga, I.: The Role of Catherine II. in the Literary and Cultural Life of Russia. New York, 1998.
- Margadonna, M.: Pergolesi. Milano, 1961.
- Marincsik P.: Nyedopetaja pesznja (Nyeobicsajnaja zszizny P. I. Zsemcsugovoj). Leningrad, Moszkva, 1965.
- Massie, R. K.: Nagy Katalin. Budapest, 2013.
- Morov, A. G.: Tri veka russzkoj szceni. T.1. Moszkva, 1978.
- Müller, H. (hrsg.): Baldassare Galuppi. Zürich, 1984.
- Novikov, N. I.: Izbrannije szocsinyenyija. Moszkva, Leningrad, 1951.
- Oelker, P.: Die Neuberin (Die Lebensgeschichte der ersten großen deutschen Schauspielerin). Rowohlt, 2004.
- Oelker, P.: Nichts als eine Komödiantin (Die Lebensgeschichte der Friederike Caroline Neuber). Weinheim, 1993.
- Pancsenko, A. M.: Russzskaja kultura v kanun petrovszkih reform. Leningrad, 1984.
- Parijszkij, N. V.: Tvorcseszki puty F. G. Volkova. In: Trudi Jaroszlavlszskovo pedagogicseszskovo insztyituta, t. 3. Jaroszlavl, 1929.
- Paymer, M. E.: Giovanni Battista Pergolesi (1710 – 1736). New York, 1977.
- Pfeiffer, R.: Die Opere buffe von Giuseppe Sarti. Kassel, 2007.
- Pivovarova, N.: Prosztranzszto nacionalnoj szceni. In: Nase naszlegyjije, 79-80. sz. Moszkva, 2006. 208–221.
- Poljakova, J. I.: Zerkalo szceni (Evoljucija szcenyicseszskovo obraza v russzkom tyeatre XVIII-XIX vekov). Moszkva, 1994.
- Poznanszkij, V. V.: Talanti v nyevole. Moszkva, 1962.
- Rabinovics, A. Sz.: Russzskaja opera do Glinki. Moszkva, 1948.
- Radiciotti, G.: Giovanni Battista Pergolesi (Leben und Werk) Zürich, 1954.
- Raeff, M.: Origins of the Russian Intelligentsia. New York, 1966.
- Rapackaja, L. A.: Russzskoje iszkussztvo XVIII veka. Moszkva, 1995.
- Reden-Esbeck, F. J.: Caroline Neuber und ihre Zeitgenossen. Ein Beitrag zur deutschen Kultur- und Theatergeschichte. Leipzig, 1985. (Reprint)
- Ribakov, D. Ju.: Epohi i ljugyi russzkoj szceni. Moszkva, 1985.
- Ricareva, M.: Dmitrij Bortnyanszkij (Zszizny i tvorcseszstva kompozitora. Izdanyije vtoroje). Szankt-Petyerburg, 2015.
- Robinson, M. F.: Giovanni Paisiello. Oxford, 2013.
- Robnson, A. N. (otv.red.): Novije cserti v russzkoj lityerature i iszkussztve (XVII-nacsalo XVIII veka). Moszkva, 1976.
- Rogov, A. P.: Seremetyev i Zsemcsugova. Vagriusz, 2007.
- Rudin, B. – Schulz, M. (Hrsg.): Friederike Caroline Neuber. Das Lebenswerk der Bühnenreformerin. Poetische Urkunden. Reichenbach, 1997, 2002.

- Rudin, B. - Schulz, M. (Hrsg.): Vernunft und Sinnlichkeit. Beiträge zur Theater epoche der Neuberin. Reichenbach, 1999.
- Ruedi, G.: Der Professor und die Komödiantin. Zum Spannungsverhältnis von Gottscheds Theaterreform und Schaubühne. In: Rudin, B. - Schulz, M. (Hrsg.): Vernunft und Sinnlichkeit. Beiträge zur Theater epoche der Neuberin. Reichenbach, 1999.
- Russzkij komegyii XVIII veka. Leningrad, 1977.
- Schwedes, H.: Musikanten und Comödianten, eines ist Pack wie das andere. Die Lebensformen der Theaterleute und das Problem ihrer bürgerlichen Akzeptanz. Bonn, 1993.
- Stählin, J.: Zur Geschichte des Theaters in Russland. Frankfurt am Main, 1982. (Reprint)
- Stelin, Ja.: Muzika i balet v Rosszii XVIII veke. Leningrad, 1935.
- Stockmann, G.: Caroline Neuber, Reformatorin. In: Gisela Stockmann: Schritte aus dem Schatten. Frauen in Sachsen-Anhalt, Querfurt, 1993.
- Strange, M. M.: Demokratycseszkaja intyelligencija v Rosszii. Moszkva, 1965.
- Szahnovszkij, V. G.: Kreposztnoj uszagyebnij tyeatr. Leningrad, 1925.
- Szolvovjov, I. A.: Osztankino. Moszkva, 1958.
- Sztanjukovics, V. I.: Domasnyij kreposztnoj tyeatr Seremetyevih XVIII veka. Leningrad, 1927.
- Sztarikova, L. M. (összeáll.): Tyeatralnaja szisny Rosszii v epohu Jelizaveti Petrovni. Moszkva, 2003.
- Sztarikova, L. M.: Moszkva sztarodavnaja (Geroji szisny i sceni). Kalinyingrad, 2000.
- Sztrelcova, J. I.: Cszasztnij tyeatr v Rosszii (Ot isztokov do nacsala XX veka). Moszkva, 2009.
- Szumarokov, A. P.: Izbrannije proizvegyenyija. Leningrad, 1957.
- Vani, M.: Metastasio. Torino, 1960.
- Vihoreva, T.: Duhovnaja muzika D. Sz. Bortnyanszkovo. Saarbrücken, 2012.
- Visnyevszkaja, G. P.: Aplogyvizsmenti v prosloje (A. P. Szumarokov i jevo tragegyii). Moszkva, 1966.
- Vowles, J.: „The Feminization” of Russian Literature (Woman, Language and Literature in Eighteenth-Century Russia). In: Woman Writers in Russian Literature. Ed. by T. W. Clyman, D. Greene. London, 1994. 35 - 60.
- Vszevolodszkij-Gerngrossz, V. N.: Isztorija russzkovo dramatyicseszko tyeatra. T.1. (Ot isztokov do konca XVIII veka). Moszkva, 1977.
- Vszevolodszkij-Gerngrossz, V. N.: Ivan Afanaszjevics Dmitrijev. Leningrad, 1974.
- Vszevolodszkij-Gerngrossz, V. N.: Russzkij dramatyicseszki tyeatr vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1960.

Megjelent: *Thália orosz papjai (Színházi élet II. Katalin korában). In: Valóság, 2017. 10. sz., 85-95.*

AZ OROSZ TUDOMÁNYOS ÉLET RECEPCIÓJA KÉT HAZAI FOLYÓIRATUNKBAN

(A „MAGYAR KÖNYV-HÁZ” ÉS A „SOKFÉLE”
KORABELI HÍRANYAGA)

Jelen tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy bemutassuk, mit tudhatott a Molnár János (1757-1818) és Sándor István (1750-1815) által szerkesztett két magyar nyelvű folyóirat olvasója az akkor szomszédos Orosz Birodalom számottevő tudományos teljesítményeiről, az ottani akadémiákon és egyetemeken dolgozó szakemberek publikációiról, amelyek Magyarországon is figyelmet érdemelhettek. A sajtó ugyanis pontos tükrö a társadalmi tudat mindenkori állapotának, tanúja és formálója a politikai közgondolkodásnak, közvetítője a különféle ideológiáknak, továbbadója a felhalmozódott művelődési anyagnak. Egyúttal alakítója és fontos része a nemzet irodalom- és művelődéstörténetének, hiteles kifejezője egy adott időszakban annak, mit tudott és hogyan vélekedett saját magáról, a környező államokról, a nagyvilág eseményeiről.

A Habsburg Monarchia „elidegeníthetetlen” részét képező Magyarországon a 18. század elejétől történtek kísérletek arra, hogy rendszeresen megjelenő hírlapok tájékoztassák az érdeklődő olvasókat, de magyar nyelvű sajtótermék kiadására csak 1780-tól került sor. Közismert, hogy a nyomtatott újságokat Európa-szerte a felemelkedő polgárság gazdasági és politikai törekvései hívták életre. A 18. század második felében Magyarországon ez az osztály még meglehetősen gyenge volt, mivel a Habsburg-gazdaságpolitika viszonylag mérsékelten támogatta a hazai polgárság fejlődését. Ezzel magyarázható, hogy magyar nyelvű újság kiadására csak Mária Terézia uralkodásának végén és főként II. József trónra lépését követően lett igény a hazai nemesség és értelmiség körében.¹ A "kalapos király" és öccse, II. Lipót liberális sajtópolitikájára jellemző, hogy a fenti időszakban a már említett magyar nyelvű hírlapokon kívül latinul, szlovákul, szerbül, szlovénül – és természetesen németül is – jelenhettek meg újságok és folyóiratok.

Az 1780-as évek elejétől kiadott hazai folyóiratok szerkesztői között megkülönböztetett figyelmet érdemel a parasztszármazású, Jénában tanult, radikális gondolkodású, jozefinista elkötelezettségű,

antiklerikális nézeteket valló Molnár János, aki pesti evangélikus lelkészként dolgozott. Élesen bírálta a nemesség osztályönzését, több írásában fellépett a robotszolgáltatás ellen, politikai nézeteit a „Politisch-kirchliches Manch-Hermaeon” (1790) című röpiratában fogalmazta meg. Mivel világosan látta, hogy a 18. század végén az országban még nem alakult ki erős polgárság, ezért a felvilágosult abszolutista politikától várta a jobbágyság helyzetének javítását. Írásaiban határozottan fellépett a nemesi „kiskirályok” ellen, uralmukat pedig „szittyá féktelenség”-nek nevezte. Meggyőződéssel vallotta, hogy a hazai protestánsok többnyire királyhűek, és -- minden kétséget kizáróan -- jó hazafiak. Felvilágosult és progresszív nézeteinek talán egyetlen gyenge pontja abban volt, hogy a német nyelv kötelező bevezetésére is talált mentséget, mivel ezt az országban sokan beszélik és alkalmas a tudományos igényű gondolatok kifejtésére.²

Molnár János sajtótörténeti érdemei közé tartozik, hogy 1783-ban elindította a „Magyar Könyv-ház” című folyóiratot, amely – többek között -- finnugor nyelvrokonságunk iránti elkötelezettségét mutatja. Ezt azért érdemes kiemelni, mert amikor megjelent Sajnovics János (1735–1785) „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse” című műve – amely világos okfejtésével és meggyőző érveivel helyes irányba vitte előre a finnugor nyelvrokonság bizonyítását –, annak ellenére, hogy a külföldi szakmai körökben nagy feltűnést és elismerést váltott ki, Magyarországon vegyes érzésekkel fogadták. A tudós lapkiadó és szerkesztő ugyanakkor nem csak lapp szavakkal tarkított hexameterekkel üdvözölte Sajnovicsot,³ hanem a külföldi szakirodalomnak a kérdést érintő műveit is igyekezett megismertetni a hazai közvéleménnyel. A Molnár János által kiadott időszakos kiadvány azért is méltó az utókor figyelmére, mivel a finnugor népek történetével, néprajzával, népzenejével foglalkozó külföldi szerzők, köztük számos oroszországi tudós írását is részletesen ismertette. Folyóirata alapján fogalmat alkothatunk arról, mit tudhatott a korabeli orosz tudományos életről az érdeklődő magyar olvasó. Ebből a szempontból külön figyelmet érdemel Molnár János kiadványának 1783-ban megjelent első négy száma, amelyekben korábban készített jegyzeteit, recenzióit és kivonatait tette közzé.

Az általa ismertetett művek kiválogatásában elsősorban nyelvészeti érdeklődése vezette. Főként a magyarok eredetének, őshazájá-

nak és nyelvrokonságának kérdései irányították figyelmét az Oroszországban dolgozó, többnyire német tudósok azon könyveire, amelyekben az említett problematikák megoldásához remélt adatokat találni. Ezért olvasta el Georg Wilhelm Steller (1709–1746) természet-tudós és orvos 1734-es, valamint 1737–1739-es kamcsatkai utazásáról szóló leírását,⁴ amelyről alapos ismertetést jelentetett meg. A recenzens különösen az itilmen nép életmódját bemutató leírást idézte hosszabban, és ehhez 211 szavas magyar–kamcsatkai szójegyzéket is fűzött.⁵ Samuel Gottlieb Gmelin (1745–1774) német botanikus észak-perzsi utazásáról írt könyvében⁶ is – érthető módon -- a magyar őstörténet fontos színhelyeinek (köztük a Volga-mentének, illetve Asztrahán és Baku vidékének) leírása ragadta meg Molnár János figyelmét.⁷ Peter Simon Pallas (1741–1811) híres, "Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs" című művét szintén olvasta a tudós lelkész, és a kiadvány mindhárom kötetéről részletes kivonatot közölt, gondosan ügyelve a magyarokra vonatkozó adatok kiemelésére. A recenzens könyvismertetőjének különös nyelvtörténeti értéket kölcsönöz az a mordvin és osztják szójegyzék, amelyet Pallas munkájából idéz.⁸

A magyar evangélikus lelkész nagy tisztelője és kiváló ismerője volt az 1761–1769 között Oroszországban élt August Ludwig von Schlözer (1735–1809) német történésznek és statisztikusnak, aki már 1765-ben a Pétervári Tudományos Akadémia tagja lett, majd hazatérte után a göttingai egyetem professzoraként dolgozott.⁹ A magyar jozefinista gondolkodóra főként Schlözer "Probe russischer Annalen" című forrásértékű munkája tett maradandó hatást. Ennek recenzálásakor ismertette a 11-12. század fordulóján élt orosz évkönyvíró, Nyesztor életét és tevékenységét, krónikájának¹⁰ sorsát – ezzel kapcsolatban V. N. Tatyiscsevre (1686–1750) és Gerhard Friedrich Müllerre (1705–1783) is hivatkozott –, majd Schlözer alapján felidézte a magyar olvasóknak az orosz föld őslakosságának kérdését és felsorolta az ott élt 11 finnugor népet.¹¹ Molnár János tájékoztatta az olvasókat Johann Eberhard Fischer (1697–1771) pétervári professzor (az akadémiai gimnázium direktora, a klasszikus nyelvek kiváló ismerője) készülő szótáráról, amely negyven nyelv – köztük a finn és magyar – szókincsét kívánta összegyűjteni.¹² A rendkívül művelt recenzens arról is tudott, hogy Fischer kéziratban maradt szótárának egy részét (hanti és manysi anyagát) Schlözer az "Allgemeine Nor-

dische Geschichte" (Általános északi történelem) című összefoglaló művében 1771-ben kiadta.¹³ A magyar olvasók 1783-ban arról is értesülhettek, hogy napvilágot látott G. F. Müller hatalmas anyaggyűjtése két kötetben, "Sibirische Geschichte" (1768) címmel.¹⁴ A "Magyar Könyv-ház" 8. számában, 1796-ban Molnár János rövid cikket közölt Szent Metód kultúrtörténeti jelentőségéről, és ugyanebben az írásában ismét említést tett az orosz őskronika összeállításáról, Nyesztorról is.¹⁵

A magyar lelkész jól ismerte Ivan Ivanovics Lepjohin (1740–1802) természettudós és utazó, a II. Katalin által alapított Orosz Akadémia (Rosszijszkaja Akagyemija) 1783–1802 közötti titkárának tevékenységét is. Ezt bizonyítja a jeles tudós dél-oroszországi útikönyvének¹⁶ ismertetése, amelyben a recenzens beszámolt Lepjohin művének tudományos novumairól, a cári birodalom földrajzáról és néprajzáról írt kiadvány forrásértékéről. A könyvismertetés szerzőjének figyelmét elsősorban a mordvin, csuvas és tatár népre vonatkozó adatok keltették fel, s ezzel magyarázható, hogy írásában Magyarországon először közölt mordvin nyelvű szöveget (a Naphoz szóló imádságot).¹⁷ Az evangélikus tudós alaposan áttanulmányozta Lepjohin művét, abban a reményben, hogy a Volga menti népek szókincsében magyar szavakat talál.

A recenzált könyvek túlnyomó részét Molnár János az 1635-ben Nagyszombatban alapított, 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költöztetett egyetem nagy hírű könyvtárában olvasta el. Itt bukkan rá a II. Katalin közreműködésével összeállított szótár, a "Linguarum totius orbis vocabularia comparativa" első kötetére is, amely Peter Simon Pallas gondozásában, 1786-ban, Péterváron látott napvilágot. Erről a munkáról, amely az összes 18. századi többnyelvű szótár közül a leggazdagabb finnugor anyagot tartalmazta, a recenzens 1793-ban írt nyelvészeti közleményében számolt be a magyar olvasóknak.¹⁸ A tudós lelkész 1804-ben, a nyelvész Gyarmathi Sámuel (1751–1830)¹⁹ "Affinitas" című művének ismertetésekor ismét említést tett az orosz összehasonlító szótárról, arra utalva, hogy a magyar tudós számos példát hoz "abból a dicsőséges, új, orosz betűkkel írt és Szent-Pétervárott nyomtatott könyvből."²⁰

A "Magyar Könyv-ház" hasábjain Molnár János 1783-ban részletesen beszámolt a Pétervári Tudományos Akadémia szervezetéről és működéséről is.²¹ Ezzel az írásával az volt a célja, hogy felhívja a

figyelmet a magyar tudóstársaság létrehozásának fontosságára és támogassa azokat az elképzeléseket, amelyek már hosszabb ideje egy ilyen jellegű intézmény felállítására irányultak.²² A tudós lelkész cikkének forrásai a "Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae" és a "Novi Commentarii" című pétervári akadémiai kiadványok voltak, amelyek 1728-tól, illetve 1750-től jelentek meg. Molnár János, aki rendszeresen nyomon követte e tudományos folyóiratok közleményeit, terjedelmes recenziójában ismertette a Nagy Péter által 1725-ben felállított akadémia történetét, a külföldről meghívott híres tudósok (köztük Daniel Bernoulli, Leonhard Euler, Johann Caspar Taubert, Jacob Stählin, Tobias Lowitz, Ulrich Theodor Aepinus, Johann Gottlieb Georgi, Johann Georg Gmelin, Georg Wolfgang Krafft, Gerhard Friedrich Müller, Anton Friedrich Büsching és mások) névsorát, az intézmény célkitűzéseit, szervezeti felépítését és szabályzatát.²³ A cikk írója felsorolta az akadémia osztályait, a tagság tudományos fokozatait, sőt még a tudósok jövedelmeit is, hogy az olvasók reális képet kapjanak az orosz tudomány bőkezű támogatásáról. A pesti lelkész ebben a közleményében többször is említést tett a korabeli pétervári akadémián használt nyelvek kérdéséről. Ezzel kapcsolatban felidézte azt a hivatalos rendelkezést, amely szerint "minden deákul (latinul) vagy orosz nyelven írassék, továbbá az évenkénti közgyűlésen felolvasásra kerülő két beszéd (oráció) közül az egyik latinul, a másik oroszul hangozzék el, de a deák is elébb oroszra fordíttassék és nyomattassék ki."²⁴ Az akadémia égisze alatt működő egyetem tevékenységét ismertette a recenzens beszámolt arról, hogy ott minden *preceptor* oroszul és valamennyi professzor pedig latinul köteles az előadását megtartani, azaz németül vagy franciául senki sem oktathatja az adott *diszciplínát*. A szerző cikkét az akadémiai intézmények, köztük a csillagvizsgáló, a botanikuskert és a nyomda tevékenységének felvázolásával fejezte be.

A "Neues St. Peterburgisches Journal" 1781-es évfolyamának első és második számát ismertette²⁵ Molnár János pontos tájékoztatást adott az 1765-ben, orosz arisztokraták és külföldi akadémikusok (köztük Grigorij és Vlagyimir Orlov, Roman Voroncov, Alekszandr Vjazemszkij, Grigorij Tyeplov, Leonhard Euler, Jacob Stählin, Johann Caspar Taubert és mások) által alapított Szabad Gazdasági Társaság (Volnoje ekonomicseszkoje obszesztvo)²⁶ pályázatairól és tevékeny-

ségéről, megemlítve, hogy "ma már hetvenre szaporodott tagságának száma."²⁷

A "Magyar Könyv-ház" hasábjain 1793-tól a "Némely nevezetes emberekről" című rovatban az evangélikus lelkész több, lexikonszerű cikket közölt "Oroszországiak", "Orosz birodalmiak" vagy "Péterváriak" címmel a cári család és az udvar életéről, a bel- és külföldi könyvek cenzúrájának megszigorításáról I. Pál trónra lépése (1796) után,²⁸ majd 1804-ben "Törvény- és tudományújítás az Orosz Birodalomban" címmel I. Sándor (1801-1825) jogi és kulturális reformjairól, köztük az új egyetemek felállításáról és az alsófokú népoktatásról. Ezen kívül beszámolt a Pétervári Tudományos Akadémia 1803. december 23-ai üléséről is, amelyen A. Sz. Sztroganov gróf beszédet mondott és érdemrendeket osztott ki, valamint arról, hogy "tízezer rubelt irányoztak elő azok jutalmazására, akik neves oroszok lefestésében vagy kifaragásában kitűnnek."²⁹

1793-ban a kiváló publicista egyik írásában említést tett az 1762-ben Oroszországba került magyar származású orvosról, a moszkvai egyetem professzoráról, Keresztúri Ferencről (1738–1811). Vele kapcsolatban olvashatjuk: "Moszkva városának Belogradi részében vagyon tudományok mindensége. Azoknak művelői közt olvasok ily nevet: operator et prosector Kereszturi" (Keresztúri Ferenc sebész és kórboncnok).

Molnár János írásai tehát arról tanúskodnak, hogy szerzőjük nagy szorgalommal és példás alaposággal gyűjtötte az orosz tudományos életre vonatkozó híreket, és azokat – ha némi késéssel is – sorra eljuttatta a magyar olvasókhöz. Természetesen illúzió és naivitás lenne azt gondolni, hogy ezek az információk tíz- és százazrekhez jutottak el, mivel a folyóirat olvasóinak száma mindössze néhány százra tehető. Ez pedig a 9,5 milliós Magyarország népességéhez viszonyítva elenyésző kisebbségnek tűnik.

A 18. század utolsó évtizedének magyar nyelvű folyóiratai közül kiemelt helyen kell említenünk a kezdetben Győrben, majd Bécsben megjelent "Sokféle" című irodalmi kiadványt. Az 1791-ben indult folyóirat kiadója és szerkesztője Sándor István volt, akit a magyar művelődéstörténet műfordítóként, irodalmárként, nyelvészként, *lexikográfusként* és az első hazai *bibliográfusként* tart számon, s a maga korában az egyik legolvasottabb és legsokoldalúbb tudósnek számított.³⁰ A jeles *polihisztor* 1750. augusztus 11-én jómódú, katolikus

felekezetű nemesi családban született a Nyitra megyei Lukán. Az elemi ismeretekre házi tanítója oktatta, ezután a nyitrai piaristákhoz, majd a nagyszombati jezsuitákhoz járt gimnáziumba. Egyetemi stúdiumait Nagyszombatban folytatta, ahol főként Faludi Ferenc erkölcsnemesítő művei hatottak rá. 1774-ben vette át családi örökségét, gazdálkodni kezdett, és néhány év múlva kastélyukat is felújította. Irodalmi szárnypróbálgozása kezdetben nem volt sikeres, mivel Christian Fürchtegott Gellert (1715 - 1769) művének fordítását, amely „G. nevezetű svédi grófnő rendes történeti” címmel látott napvilágot, Bessenyei György élesen bírálta az általa kiadott „Holmi” 1779-es évfolyamában.³¹ Nagyobb elismerést hozott számára Gottlieb Wilhelm Rabener (1714 - 1771) szatírának fordítása³² és Jelki András kalandjainak megírása.³³

Sándor István fenti sikereiben fontos szerepe volt a nyelvtudós és irodalmár Révai Miklósnak (1750 - 1807), aki stílárisan és grammatikailag javította, valamint sajtó alá rendezte kiadásra váró munkáit. 1782-től kettőjük nemcsak ismeretség, hanem szoros barátság kötötte össze, ami abban is megnyilvánult, hogy jelentős összegekkel támogatta Révai tevékenységét és többször meghívta lukai birtokára nyaralni. A világot megismerni akaró Sándor István meghatározó élményei közé tartoztak 1785 és 1791 közötti európai utazásai, amelyeket „Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei” (1793) címmel örökített meg. A maga korában nagy feltűnést keltett „Magyar Könyvesház”³⁴ című kötete, amelyben határozottan cáfolta Schwartner Márton és Engel János Keresztély azon állítását, miszerint a 16-18. századi Magyarországon ötven író műve sem ismert. Sándor István - első hazai *bibliográfusként* ³⁵-- bebizonyította, hogy a 16. században 198, 1601 és 1711-ben 78, 1711 és 1800 között pedig 2567 szerzőtől jelent meg kiadvány.³⁶ Jelentős elismerést hozott számára az is, amikor Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótárához részletes (15 ezer szóból álló) kiegészítést írt „Toldalék a Magyar-Deák Szókönyvhez” címmel, amelyet 1808-ban, Bécsben adott ki.³⁷

A tudós *polihisztor* nevét az utókor mégis az általa kiadott „Sokféle” című folyóirat kapcsán tartja számon, amelynek első nyolc száma 1791 és 1801 között Győrben, az utolsó négy kötete pedig 1808-ig Bécsben látott napvilágot. Sándor István e kiadványt eredetileg szórakoztató és tanulságos olvasmánynak, ismerettárnak szánta,

amelynek fontos szerepe lehet a nemesség és a jómódú polgárság általános műveltségi színvonalának emelésében. A tudós szerkesztő folyóirata meggyőző erővel bizonyítja, hogy Sándor István érdeklődése kiterjedt a nyelvtudományra is, s bár nevét nem emlegetik a hazai finnugor *komparatistika* legkiválóbb művelői között, mivel nem olyan nagy formátumú kutató, mint Sajnovics vagy Gyarmathi, mégis kétségtelen tudománytörténeti tény, hogy elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar–finnugor nyelvi rokonság hirdetése és népszerűsítése terén.³⁸

A finnugor rokonság meggyőződéses híveként azt tervezte, hogy lakóhelyükön keresi fel az Orosz Birodalom területén élő nyelvrokonaikat. "Egy igazi hazafi óhajtása" című cikkében részletesen felvázolta a távoli utazásra vonatkozó elgondolásait.³⁹ Mint írta, az ilyen feladatra vállalkozó kutatónak bőséges útiköltségre, a Habsburg-uralkodó hozzájárulására, a pétervári hatóságok engedélyére, az orosz nyelv kiváló tudására, az oroszországi tudósok (köztük Gmelin, Pallas és mások) műveinek ismeretére és személyes támogatásukra is szükség lenne. Ezt követően ismertette az úttervet is, mely szerint Bécsből Varsón, Péterváron és Moszkván át jutottak volna el nyelvrokonaikhoz, s az utazás végcéljául Finnországot jelölte meg. E tudományos expedíció gondolatát minden bizonnyal Schlözer híres "Allgemeine Nordische Geschichte" (1771) című műve ébresztette fel a magyar tudósban. Erre utal a jeles német történészről átvett idézet is: "Hat die ungarische Sprache sogar mit ihren entferntesten Schwestern gleichwohl eine so sichtbare Ähnlichkeit, so ist zu vermuten, dass sie mit ihren näheren Schwestern am Ural und an der Wolga noch näher Übereinkomme: möchte nur einst das Glück einen Sajnovics auch in diese Gegenden führen."⁴⁰ A cikk írójának óhaja azonban nem valósult meg, mert – mint írta – nem talált olyan útitársra, aki kiváló jellembeli, fizikai és tudományos erényei következtében alkalmas lehetett volna a rendkívüli feladatra. Később, 1808-ban újabb tervet dolgozott ki a finnugor népek felkutatására, de ez a szándéka sem vált valóra.⁴¹

Sándor István munkáiban gyakran találkozunk a korabeli oroszországi tudomány olyan kiválóságainak nevével, akiknek művei forrásul szolgáltak nyelvrokonaik életére és a magyarok őstörténetére vonatkozóan. A legtöbbször Peter Simon Pallas könyveire hivatkozott, ezért valószínű, hogy az ő munkásságát ismerte a legjobb-

ban.⁴² Gyakori utalásokat találunk nála August Ludwig von Schlözer műveire is, ám az iránta érzett tisztelet nem akadályozta meg az önálló ítéletalkotásban és véleménynyilvánításban, sőt olykor még tévedéseire is rámutatott. "Schlözer igen csalatkozik – írta a magyar *polihisztor* –, amikor azt állítja, hogy a lapp még minden idegen szótól mentes, pedig nemcsak svéd vagy német, hanem orosz szavakban is bővelkedik."⁴³ A jeles német tudós "Allgemeine Nordische Geschichte" című könyvét valószínűleg azért használta oly gyakran, mert ebben jelent meg először Johann Eberhard Fischer forrásértékű kéziratos szótárának manysi és hanti anyaga.

A "Sokféle" című folyóirat szerkesztője jól ismerte a volt Linné-tanítvány, Johann Gottlieb Georgi (1729–1802), az akadémia kémia- és földrajzprofesszorának munkáit is, köztük a "Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs" (Leipzig, 1783) című könyvét, amelyre cikkeiben többször is hivatkozott.⁴⁴ Az oroszországi tudósok közül Sándor Istvánnál még gyakran találunk utalásokat a neves Szibéria-kutató, Johann Georg Gmelin (1709–1755) professzor,⁴⁵ valamint unokaöccse, a Kaukázus, a Kaszpi-tenger és Perzsia egyes vidékeit beutazó Samuel Gottlieb Gmelin (1745–1774) munkáira,⁴⁶ Ivan Ivanovics Lepjohin és Pjotr Ivanovics Ricskov útleírásaira.⁴⁷

Az említett munkákat Sándor István kritikával olvasta és használta, s ezek állításaival, adataival kapcsolatban több alkalommal a tévedésekre is rámutatott. A már idézett tanulmányában, amelyben oroszországi utazásának tervét fejtette ki, találóan mutatott rá arra, hogy az addigi kutatók (például Pallas és más német, orosz, svéd, dán útleírók) nem jegyezték le teljes pontossággal a nyelvrokonaink között gyűjtött néprajzi és nyelvészeti anyagot.⁴⁸ Egy későbbi cikkében pedig azt említette, hogy "Schlözer mások írásából merítette finnugor szóanyagát,"⁴⁹ ezért rendkívül fontosnak tartotta, hogy magyar tudós keresse fel nyelvrokonainkat. Pjotr Ricskov azon állítását, hogy "hajdan szlávul beszéltek a magyarok, és csak mostani hazájukban váltottak nyelvet", szintén visszautasította a magyar polihisztor, és a "nyelvcseré" gondolatával szemben az alábbi érvelt szegezte: "A nyelv változik, fejlődik, de egész nép senki kedvéért sem vesz fel idegen, más nyelvet."⁵⁰

A győri folyóirat-kiadó és szerkesztő helytálló nyelvi fejtegetései – bármilyen furcsának tűnhet is ez annak a szemében, aki kézbe veszi a "Sokféle" kötetét – a maga korában észrevehető hatást nem

gyakoroltak sem a nyelvtudomány művelőire, sem az iskolázottabb nemesi és polgári olvasóközönségre. Sajnos, ezen írásoknak az őket megillető elismerésben nem volt részük, mivel a magyar–finnugor nyelvrokonságot tagadó tudósok "elhallgatták", az átlagolvasó pedig nem volt elég művelt ahhoz, hogy igazi értéküket észrevegye. E folyóirat kötetei azonban így is becses emlékei és számottevő dokumentumai a hazai tudománytörténetnek, a korabeli európai tudományos eredmények magyarországi ismeretének és fogadtatásának.

Életének utolsó éveiben Sándor István sokat betegeskedett, mivel depresszióban és vízkórságban szenvedett, ami elviselhetetlenné tette mindennapjait. Ezzel magyarázható, hogy 1815. március 29-én a bécsi Schöne Laterngasse 724. számú házának első emeletén önkézéssel vetett véget életének. Nemes lelkű és nagyvonalú gondolkodására jellemző, hogy végrendeletében tízezer aranyforintot, teljes könyvvállományát, vagyont érő numizmatikai gyűjteményét, festményeit és rézkarcait az újonnan felállítandó magyar tudóstársaság javára hagyta, amelyről az 1827. évi XII. törvénycikk is megemlékezett. Az MTA épületében ma egy emléktábla őrzi szlavnicai és lukai Sándor István tudománypártoló tevékenységét és a nemzeti kultúra iránti elkötelezettségét.

Molnár János és Sándor István fentiekben ismertetett folyóiratai meggyőzően bizonyítják, hogy 1780 után – a magyar nyelvű újságok megjelenésével szinte egy időben – a nemzeti kultúrát gazdagító, a nemesi és a jómódú polgári olvasóközönség érdeklődését felkeltő, változatos tematikájú kiadványok láttak napvilágot, amelyek nemcsak hazai, hanem külföldi (köztük az orosz tudományos életet is ismertető) híryanagyok voltak. Az utókor embere téved, ha arra gondol, hogy a korabeli sajtótermékek színvonalát kiadójuk felekezeti hovatartozása határozta meg, mivel sokkal inkább a szerkesztők tájékozottsága és műveltsége, amit hitelesen igazol, hogy Molnár János evangélikus, Sándor István pedig katolikus vallású volt. Lényegesen fontosabb ennél az, hogy mindketten egyetemen tanultak, több nyelven beszéltek, *erudíció* és a nemzeti kultúra iránti elkötelezettség motiválta őket lapkiadói tevékenységükben. Folyóirataik nem maradtak el a nyugat-európai hasonló kiadványokétól és méltó előfutárai lettek az 1817-től kiadott, előbb Toldi Ferenc, majd 1832-től Vörösmarty Mihály által szerkesztett Tudományos Gyűjteménynek.

Jegyzetek

- 1 A magyar sajtó története. I. (Szerk.: Kókay György.) Bp., 1979. 39-68; Uő.: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780--1795. Bp., 1970; *Debreczeni Attila*: Tudós hazafiak és érzékeny emberek (Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában). Bp., 2009. 29-34., 175-428.
- 2 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 354., 401.
- 3 *Magyar Könyv-ház*, 3. (1783), 648-652. *Sajnovics János* „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse” című művének magyar nyelvű kiadása: *Sajnovics János* bizonyítása: a magyar és a lapp nyelv azonos. A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította: *Constantinoviitsné Vladár Zsuzsa*. (Szerk.: Szij Enikő.) Bp., 1994.
- 4 *G. W. Steller*: Beschreibung von dem Lande Kamtschatka. Frankfurt, 1774. (Reprint: 2009)
- 5 *Magyar Könyv-ház*, 2. (1783), 69--87.
- 6 *S. G. Gmelin*: Reise durch das nordliche Persien in den Jahren 1770, 1771, 1772. St.-Petersburg, 1774.
- 7 *Magyar Könyv-ház*, 2. (1783), 140--155.
- 8 Uo. 2. (1783), 85--95.
- 9 *A. L. Schlözer* életére és tevékenységére vonatkozóan: August Ludwig von Schlözer und Russland. (Red.: Eduard Winter.) Berlin, 1962. 107--246; *H. Neubauer*: August Ludwig Schlözer (1735--1809) und die Geschichte Osteuropas. In: Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. Band 18. Berlin, 1970. 205--230; *Julius Farkas*: Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichte. In: Sprach- und Volkskunde. Ural-Alttaistische Jahrbücher (Wiesbaden), 1952. 1--22; *H. Balázs Éva*: A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. In: Formen der europäischen Aufklärung. (Red.: F. Jánosi-Engel, G. Klingenstein, H. Lutz.) Wien, 1976. 251-269; *Poór János*: August Ludwig Schlözer und seine ungarländische Korrespondenz. In: Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. (Red.: Alexandru Duțu, Edgar Hösch, Norbert Oellers.) Essen, 1989. 189--202.
- 10 *Nyesztor* művének legújabb kiadása: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. (Ford.: Ferincz István.) Bp., 2015.
- 11 *Magyar Könyv-ház*, 2. (1783), 7--18.
- 12 Uo. 3. (1783), 505.
- 13 *Zsirai Miklós*: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. kötet. Bp., 1952. 17.
- 14 *Magyar Könyv-ház*, 3. (1783), 505--509. Itt említjük meg, hogy *G. F. Müller* művét oroszul legutóbb 1999-ben, Moszkvában adták ki „Isztorija Szibiri” címmel.
- 15 *Molnár János* a Szent Metódról publikált szócikket a "Némely nevezetes emberekről" című írásában közölte: *Magyar Könyv-ház*, 8. (1796), 119-121.
- 16 *I. I. Lepjohin*: Dnyevnije zapiszki putyeesesztvij po raznim provincijam Rosszizszkovo goszdarsztva. T. 1--4. Szankt-Petyerburg, 1771--1775. Molnár a H. Hase-féle német fordítást ismerte, amely 1774-ben Altenburgban került kiadásra.
- 17 *Magyar Könyv-ház*, 3. (1783), 132--147.
- 18 *Molnár János*: Név-egyeztetés. *Magyar Könyv-ház*, 5. (1793), 150.
- 19 A nemesi származású, kolozsvári születésű Gyarmathi Sámuel a bécsi egyetem orvosi karán tanult. Később Schlözer (aki már 1771-ben állást foglalt a magyar--finnugor nyelvrokonság mellett) hatására és sürgetésére írta meg -- Sajnovics János elméletének folytatójaként -- "Affinitas linguae Hungaricae cum Linguis Finnicae originis Grammaticae demonstrata" (1799) című kitérő könyvét, amelyben azt hang-

- súlyozta, hogy a nyelvek rokonságának fő bizonyítékát nem a szavak, hanem a toldalékok, ragok és képzők közös eredetében kell keresni. Az összevető hasonlítás kiterjesztette a többi finnugor nyelvre is, helyesen ismerve fel, hogy ezek közül a magyarhoz a manyisi és a hanti nyelv áll a legközelebb. Azt is kimutatta, hogy a török–magyar szóegyezések a hosszas történelmi érintkezésből származó utólagos átvételek és nem az állítólagos nyelvrokonság bizonyítékai. Gyarmathi munkásságának jelentőségéről: *M. Nagy Ottó*: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár, 1944. (Legújabb kiadása: Bp., 2010.); *Bárczy Géza*: A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlatja. In: *A magyar nyelv története.* (Szerk.: Benkő Loránd.) Bp., 1967. 581-592; *Gulya János*: Gyarmathi Sámuel. Bp., 1978.
- 20 *Magyar Könyv-ház*, 21. (1804), 78--103.
- 21 Uo. 2. (1783), 63--67.
- 22 Bél Mátyás 1735-ben készített részletes tervezet a magyarországi tudományos akadémia létrehozására. Bessenyei György, a hazai felvilágosodás egyik legkiválóbb alakja, az 1778-ban megjelent *Magyarság* és az 1779-ben írt *Holmi* című röpirataiban javasolta az akadémia mihamarabbi felállítását. A 18. század második felében rajtuk kívül még Kollár Ádám, Hell Miksa és Révai Miklós készített hasonló jellegű tervezeteket.
- 23 A külföldi, főként német tudósok oroszországi tevékenységéről: *V. Molnár László*: Német tudósok a pétervári akadémián (1725-1800). *Valóság*, 2000. 10. sz., 59-65.
- 24 *Magyar Könyv-ház*, 2. (1783), 69.
- 25 Uo. 4. (1783), 7--17.
- 26 A Társaság tevékenységének összefoglaló története: *V. V. Oreskin*: *Volnoje ekonomicseszkoje obszcsesztvo v Rosszii (1765-1917)*. Moszkva, 1963.
- 27 *Magyar Könyv-ház*, 2. (1783), 12--13.
- 28 Uo. 10. (1798), 125--128.
- 29 Uo. 21. (1804), 208.
- 30 Sándor István művelődéstörténetünkben elfoglalt helyéről *Kosáry D.*: i. m. 532., 553., 588., 659-660.
- 31 *Éder Zoltán*: Az első magyar nyelvű útikalauzról és szerzőjéről. In: *Sándor István*: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Bp., 1990. 11-13.
- 32 *Sándor István*: Rabernernek satírái, vagyis gúnyoló beszédei; Gellertnek egy vígjátékával egyetemben. Pozsony, 1786.
- 33 Uő.: Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei. Győr, 1791.
- 34 *Sándor I.*: *Magyar Könyvesház*, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való említésök. Győr, 1803.
- 35 *Szimyei József*: Az első magyar bibliográfus. Bp., 1901.
- 36 *Éder Z.*: i. m. 19.
- 37 *Gáldi László*: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 232-250.
- 38 *Réthei Prikkel Marián*: Sándor István nyelvtudománya. In: *Nyelvészeti Füzetek* 60. sz. Bp., 1909.
- 39 *Sokféle*, 3. (1795), 108--127.
- 40 Uo. 7. (1801), 57.
- 41 Uo. 10. (1808), 137--138.
- 42 P. S. Pallas művei közül Sándor István főként az alábbiakra hivatkozott: *Sammlung historischer Nachrichten über mongolischen Völkerschaften*. St.-Petersburg, 1776; *Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs*. Leipzig, 1801; Be-

merkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793--1794. St.-Petersburg, 1794. E művekre való utalások: *Sokféle*, 3. (1795), 114., 203; 10. (1808), 147; 6. (1799), 185.

43 *Sokféle*, 8. (1801), 142.

44 Uo. 8. (1801), 79--80; 11. (1808), 39.

45 J. G. Gmelin: Reise durch Siberien von dem Jahre 1733 bis 1743 című négykötetes művére vonatkozó hivatkozások: *Sokféle*, 3. (1795), 110., 118; 6. (1799), 17--19; 10. (1808), 135.

46 S. G. Gmelin: Untersuchungen der drei Naturreichen. St.-Petersburg, 1770--1784 című könyvére való utalás: *Sokféle*, 3. (1795), 110.

47 *Sokféle*, 3. (1795), 111--112.

48 Uo. 3. (1795), 115.

49 Uo. 8. (1801), 73.

50 Uo. 8. (1801), 139-140.

Megjelent: Az orosz tudományos élet recepciója két hazai folyóiratunkban. (A „Magyar Könyv-ház” és a „Sokféle” korabeli híranyaga). In: *Turul*, 2017. 1. sz., 46-50.

FJODOR GLINKA ITINERÁRIUMA ÉSZAK-MAGYARORSZÁGRÓL (1806)

(A KORABELI FELVIDÉK EGY OROSZ KATONATISZT
SZEMÉVEL)

Napjainkig Szuzdali Szimeon 1439-es magyarországi feljegyzéseinél korábbi itineráriumról sem a magyar,¹ sem az orosz² szakirodalom nem tud. Ez a mű annyiból is hasonlít a további, Magyarországgal foglalkozó orosz útleírásokhoz, hogy a Habsburg Monarchia részét képező magyar állam itt sem úti célként, hanem mint átutazási terep szerepel, mivel a magas rangú orosz egyházi küldöttség (amelynek élén Iszidor metropolita állt) a ferrarai, illetve a firenzei zsinatról hazatérőben haladt át a Magyar Királyság területén. A 16-18. századból mindössze négy orosz utazó, köztük Fjodor Feoktyisztovics Dorohin³ (1674), Prokofij Bogdanovics Voznyicin⁴ (1699), Vaszilij Grigorjevics Barszkij⁵ (1724) és az Észak-Itáliába vonuló Alekszandr Vasziljevics Szuворov tábornok egyik névtelenségét megőrző tisztjének (1799) leírását ismerjük.⁶

A 19. század elejétől, a napóleoni háborúk időszakától azonban jelentősen megszorodott a hazánkra vonatkozó orosz itineráriumok száma. A Magyarországon járt utazók sorában időrendileg Alekszandr Ivanovics Turgenyev (1784--1846) volt a következő, aki 1804 nyarán két forrásértékű levelében számolt be tapasztalatairól.⁷

Fjodor Glinka naplófeljegyzése (1806)

A. I. Turgenyev után két évvel később járt Magyarországon Fjodor Nyikolajevics Glinka, aki 1786. június 8-án, apja Szmolenszk melletti birtokán, Szutoki faluban született. Az ősi orosz nemesi családból származó fiatalember – aki ugyanazon nemzetség leszármazottja, mint Mihail Ivanovics Glinka (1804--1857), az orosz nemzeti opera megteremtője – katonai pályára lépett: kadétiskolában tanult, amelynek befejezése után M. A. Miloradovics tábornok adjutánsaként szolgált és részt vett a Napóleon elleni harcokban. Századával ott küzdött az 1805. december 2-i austerlitz-i csatában, majd a négy nappal későbbi fegyverszünetet követően az akkori Észak-Magyarország területén vonult vissza hazájába. Úti élményeiről részletes feljegyzéseket készített, amelyek először 1808-ban láttak napvilágot.⁸

A dekabrista mozgalom szervezőjeként és kiemelkedő személyiségeként ismert Glinka fenti munkája a korabeli Magyarország egyik legköltségesebb leírását tartalmazza. A szerző műve, amely bár magán viseli írója fiatalos, túlzóan lelkes, olykor szinte lelkendező lobogását, megkapóan szép emléke a korabeli magyar-orosz kapcsolatoknak, és méltó az utókor figyelmére. Ugyanakkor fontos azért is, mert jól tükrözi a későbbi dekabrista "tanulóéveit", amikor az ifjú tiszta még pietista és monarchista elveket hangoztatott, de a ditirambusokból már sokszor előtűnik a népet szerető, a társadalmi helyzetén javítani akaró reformer elégedetlensége és méltatlankodása.

Mielőtt Glinka ismertetné Magyarországot politikai berendezkedését, közállapotait, a következő árkádiai leírással kezdi felvidéki úti élményeit: "Óh, Magyarország! De kellemes errefelé utazni! Milyen gyönyörűséges kép tárul a szem elé! A Kárpátok véget nem érő láncolata; távolról kéklő ormaik ragyogása áthatol a fehér köd áttetsző függönyén. És ha megközelítéd őket, a természet egyszerre ezernyi elragadó, szépséges változatban mutatja meg magát és fenségével elbűvöli a fellelkesült vándort. A hegyek vad szépségének sok bájta kölcsönöznek a gyakori cserjések, pagonyok, zöldellő tisztások, szőlőskertek. Égbe meredő sziklacsúcsokon büszke bástyákkal kérkedő ódon, elhagyott várkastélyok, tövükben szelíd, békés kunyhókkal. A hegyek között a völgyekben falvak húzódnak meg; itt, e völgyekben gabonát vetnek, szénát kaszálnak és kertet művelnek. Rohanó hegyi vizek bömbölve zúdulnak alá, és a síkságra érve szelíd patakokká csendesülnek. Magyarország rendkívül gazdag a festő ecsetjére méltó, gyönyörű tájakban; kívülről páratlan, összehasonlíthatatlan föld ez – hadd szóljak belsejéről is."⁹

Az útleírás készítője szimpátiával, együttérzéssel ír a magyar népről, amelyet a következőképpen jellemez: "A magyar harcos, szabad nép, mely féltve őrzi jogait. Tudjuk, hogy bátor vezérük, Thököly Imre gróf vezetésével milyen felülmúlhatatlan vitézséggel védelmezték szabadságukat. Ez 1685--1687 között történt. Nagyjából ez idő tájt, 1654-ben ugyanilyen hősiességgel vívták ki a vitéz ukránok a nagyhírű Bogdan Hmelnickij vezérletével a lengyelektől jogukat és szabadságukat [...] A férfilakosság – még békeidőben is – huzármundérban műveli a földet. Ez a viselet, ha nem is éppen pompás, nagyon illik hozzájuk."¹⁰

A lelkes fiatal tiszt valósággal szárnyakat kap, ha a természeti szépségeket írja le és őszintén lelkendezni kezd, amikor felfedezi a magyar nők szépségét: "Azt gondolnád, hogy hegyi nimfákat vagy az oreádokat látod magad előtt! Képzeld csak el: gyönyörű termet, elragadóan arányos növés, hanyagul a vállra omló hosszú fekete fürtök, melyek a hegyi szellők fuvalatára libegnek-lobognak. Milyen üdék ezek a fehér arcocskák! Gyengéd pír játszik az arcokon, az ajkak bíborszínűek, mint a májusi rózsa. És mindehhez add még hozzá a lángoló, koromfekete szempárok. A karcsú parasztlány fehér kezeiben agyagedényt tart és a földet szinte alig érintve siet, hogy forrásvizet merítsen a hegyi kútból. Távolabbról jogosan azt hihetnéd, hogy ez a hegyek istennője; közelebb lépve felismered benne a magyar leányt."¹¹

A paraszti életformát lelkesen magasztaló Glinka így folytatja gondolatait: "A csendes, nyugodt élet, a munkaszeretet és maga a természet, melynek ők kedvenc nevelt leányainak mondhatók, egészséggel, testi és lelkierővel, szépséggel ajándékozza meg őket. A parasztasszonyok megőrizték a régi erkölcsök minden tisztaságát és romlatlanságát; a gazdasággal foglalkoznak és azzal, hogy gyermekeiket bátor magyar huszárokká neveljék. Ezzel szemben a városokban lakó nőket (számuk Magyarországon igen csekély; még a legelőkelőbb családok is vidéken laknak, csak a németek népesítik be a városokat és azok, akik elszakadtak a régi magyar erkölcsöktől) megfertőzte a hiúság mérge, mely a magas hegyláncoktól nyugatra élő valamennyi nép példáját követi. Ezek a nők a legkönnyelműbb életet élik, a nagyvilág (mely csak nemrégén tárult fel a békés magyar hazában) csábításai között és már az ifjú évek virágzásában elvesztik szépségüket és egészségüket... A magam szemével láttam, hogy a nagyobb magyar városokban a bálók viharaiban forgolódo társaságbeli asszonyok milyen sóváran keresik az élvezeteket, anélkül, hogy megtalálnák azokat. Ugyanakkor a derék falusi leányok ünnepnapokon, a napfényes hegyi források mellett magyar táncban lelik az örömeiket és igaz gyönyörűséget találnak abban, anélkül, hogy azon járna az eszük, miként keressék majd az élvezeteket."¹²

Rendkívül jellemző Glinka útleírására, hogy alapvetően csak vázlatokat közöl, azaz nem szisztematikusan írja le útvonalát, élményeit, hanem teljesen rábízta magát spontán módon felhalmozódó benyomásaira. Szívesen elmélkedik a magyarok őstörténeti problé-

máin, kedvteléssel írja le szerény magyar nyelvtudásának szókészletét, majd hosszasan méltatja a magyar nőknek azt a szokását, hogy hadba vonuló férjeiket elkísérik, és ennek taglalását a következő tűnődéssel zárja le: "Különleges szokás ez, amely arra mutat, hogy még nem tűnt el egészen a lovagiasság szelleme, ami egyébként még általában észlelhető a magyarság erkölcsében és életformájában. Lehetséges talán, hogy a népeken elhatalmasodó és az ősi erkölcsök szentségét eltipró romlottság visszariad attól, hogy átlépjen a komor magyar hegyek láncolatán, és ezért a külsőleg érdes magyar lakosság meg tudta őrizni a haza, a szülőföld iránti szeretetét és mindazokat a családi erőnyeit, amelyekkel a mi ősapáink is rendelkeztek."¹³

A festői Vág folyó völgye (a mai Szlovákia területén) utolérhetetlen szépségű tájleírásra ihleti a húszéves utazót. A természet félelmetes erői előtti "alázat" – amely összefonódik az iszonyú viharok és a véget nem érő háború párhuzamával – szimbolikus értelmet kap a felvonultatott költői képekben: "Leültem a Vág partján egy különös formájú sziklára, hogy pillantást vessek a rideg tájra és a rohanó folyóra. Felemelem tekintetemet, és a feketéllő fenyők árnyékában ősi várra esik pillantásom. A várkastély egy mély szakadék fölé kiugró sziklafokra épült; az iszonyú mélység szinte elnyeléssel fenyegeti az egészet.

A már őszi alkonyat a gomolygó felhőkről csendesen ereszkedett le a kopár földre. Az éjszaka eljövetele mélységes csendet hozott, azonban lent, a völgyben egészen más, elragadó és fenséges látvány tárult elém. A Vág folyó, amely a kiadós őszi esőzések folytán kitört meredek partjai közül, a sok-sok sziget között, halmokon-völgyeken át szerteszét terjeszkedett. Itt több mellékágra oszlik és rohan, hogy vizével messze vidékeket elárasszon. Távolabb fehérlően sistergő, tajtékos habot vernek félelmetes zuhatagai, másutt pedig vad, eszeveszetten bömbölő áradattal száguld, roppant köveket, évszázados tölgyeket és rengeteg földdarabot ragadva magával. Végül a szétvált folyóágak, miután keresztülszakították a természetet és a földi halandók alkotta legerősebb gátakat, egyetlen roppant vízfelületben egyesülnek, amely haragosan mennydörögve tűnik fel a szemhatár mögött. Az erdő és völgyek mélyéről előzúduló ezernyi kis ér és patak harsogva és mintha erőszakkal törne a tajtékos folyó felé, amely magába fogadja és elnyeli őket. Ahogy hosszasan szem-

létem az őrjöngő folyót, összehasonlítottam magamban a háború tüzáradatával, amely mindent elpusztít.”¹⁴

Fjodor Glinka plasztikus képet rajzol a háborúk borzalmairól, amelyekkel szemben Habsburg József nádor 1801 márciusában elhunyt feleségének, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőnek kegyes tetteit vonultatja fel: "Óh, milyen régóta sóvárogjuk, hogy az uralkodóknak az legyen a hivatásuk, hogy méltóságuk egész magasztosságát az elesettek oltalmazásának szentelhessék, és azt az aranyat, amelyet a buzgó alattvalók hódolatuk jeléül hoztak, a szerencsétlenek támogatására használják fel! Hiszen mit is jelent az arany? Haszontalan, fénylő jószág, de felbecsülhetetlen értékűvé válik, ha fel tudja szárítani a nélkülözők könnyeit [...] A hódítók sírjain felhőkbe nyúló pompázatos emlékművek tornyosulnak, tetteiket ezüst domborművek ábrázolják, de a mellettük elhaladó vándor iszonyodva tekint rájuk, mert arra a tengernyi nyomorúságra emlékezik, amelyet ezek az emberi nemnek okoztak. De a Te kegyes cselekedeteid, feledhetetlen asszony, az Általad boldogítottak szívébe vésődtek. Ők keresik fel sírodat, amelyet könnyeikkel öntöznek, és forró fohászaik a mennyekig hatolnak.”¹⁵

A magyar nép iránti rokonszenvét lépten-nyomon kinyilvánító orosz útleíró külön fejezetet szentel a felvidéki hegyek szépségének, az ősi várromoknak és az útjába eső városoknak. Munkájának különleges érdekességét jelenti az aggteleki cseppkőbarlang művészi tökéletességű leírása, amelyhez mérhető azóta sem találunk a magyar és külföldi irodalmi művekben.¹⁶ A természeti élmények felfokozott hangulatát harmonikusan egészíti ki a felvidéki városokban töltött emlékezetesen szép napok leírása. Kassai tartózkodását a szerző így örökítette meg: "Kassán színházban is voltunk, ahol egy vígjáték és balett szerepelt a műsoron. Utána a város bált adott az orosz tisztek köszöntésére.”¹⁷

Glinka útleírásának talán legemlékezetesebb részét azok a sorok képezik, amelyekben a Magyarországtól való szomorú búcsúját írta le: "Derék nép, szabad föld, elbűvölő Magyarország – búcsút kell vennem Tőled! Lehetséges, hogy mindörökké, de emlékezedet kitörölhetetlenül fog élni elmémben és szívemben. Isten veletek, hatalmas Kárpátok, melyeknek kéklő csúcsait a villámok és bíborpiros hajnalok fényében érintik a fellegek! Isten veletek, virágzó növényzetben, azúrkék hegyekből lefolyó patakokban bővelkedő tágas, sík

völgyek! Hányszor, de hányszor gyönyörködtem Magyarországon a felséges természet harmónikus, festői képeiben. Ó, áldott ország, engedd, hogy utoljára a szívből jövő fájdalom érzésével még egyszer s utoljára azt mondjam: Isten veled."¹⁸

Glinka hű maradt 1806-ban tett azon fogadalmához, hogy Magyarországot mindörökre megőrzi jó emlékezetében. Ezt bizonyítja 1810-ben írt "Mecstanyija na beregah Volgi" (Álmodozások a Volga partján) című költeménye, amelyben maradandó emléket állított a magyar nép szabadságszeretetének és a Vág-völgy fenséges tájainak.¹⁹ A szerző útleírásának és idézett versének megírása között mindössze négy esztendő telt el, de ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy megérlelje az utolsó verssorokban megfogalmazott szabadságvallomást. Ez már annak a Glinkának a hangja, aki 1816-ban egyik alapító tagja lett a "Szojuz szpaszenijja" (Honmentők Társasága) nevű titkos dekabrista szervezetnek. 1825. december 14-én, a pétervári Szenátus téren, Fjodor Glinka részt vett a cári autokráciával elégedetlen dekabrista tisztek lázadásában, amelyet az új uralkodó, I. (Botos) Miklós kegyetlenül megtorolt. A katonai zendülés öt vezetőjét felakasztották, több száz tisztet Szibériába száműztek, Glinkát pedig 1826. március 11-én letartóztatták és a Péter–Pál-erődbe zárták. Fél év múlva, június 15-én az olonyeci kormányzóságba száműzték, de a megpróbáltatások nem törték meg akarateréjét. 1835-ben Moszkvába költözhetett és ettől kezdve minden idejét irodalmi tevékenységének szentelte.²⁰

Tanulmányunk végén arra is választ szeretnénk adni, hogy mi-ben áll Glinka 1806-os felvidéki útleírásának művelődéstörténeti jelentősége. Vitathatatlan ugyanis, hogy az adott korszakban Magyarországon megfordult orosz utazók (köztük Fjodor Nyikolajevics is) gazdagíthatják nemzeti önismeretünket, "amelynek optikailag csiszolt tükrében hol kissé idealizált képét őrizzük annak, amilyenek addigra már lennünk kellett volna, hol pedig annak az állapotnak fájó, de igazságot valló képét tartjuk a kezünkben, amelybe a hosszú török uralom az országot és lakosságát taszította, s amelyet az adott viszonyok között néhány nemzedékváltás során sem tudott kiheverni."²¹

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az útleírások legalább annyira jellemzőek azok készítőinek saját társadalmi viszonyaira is, mint az általuk felkeresett országéra. Egyetérthetünk

Makkai László akadémikus azon megállapításával, mely szerint: "Ha olyan országból érkezik az utazó, amely a gazdasági, kulturális fejlődésben előbbre jár Magyarországnál, kevésbé méltányolja az itteni viszonyokat, mint az, aki elmaradottabb környezetből jön."²² A Napóleon elleni hadjáratok idején a külföldi országokban megfordult fiatal orosz tiszteknek lehetőségük nyílt arra, hogy szemügyre vegyék és értelmezzék a feudalizmus béklyóitól megszabadult, polgárisult országok és a még elnyomás alatt élő népek társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyainak különbségeit. Amikor Fjodor Glinka időnként elmarasztalóan írt a magyar parasztság kiszolgáltatott helyzetéről, ezt azzal a szándékkal tette, hogy ezen írói fogással – kijátszva a cenzorok éberségét – egyidejűleg a cári autokrácia elavultságára, korszerűtlenségére és haladásellenességére is felhívja a figyelmet. Ezt a feltételezést támasztja alá az a történelmi tény, hogy -- mint már korábban említettük -- az útleírásokat készítő fiatal tisztetek közül később többen Alekszandr Puskin és a társadalmi modernizációt sürgető jeles gondolkodók barátai lettek, jó néhányan pedig a dekabrista mozgalom résztvevőivé és szimpatizánsaivá váltak.²³

Jegyzetek

- 1 Tardy Lajos: Az első orosz útleírás Magyarországról. *Folia historica*, 3. (1975) 23-30; H. Tóth Imre-Kristó Gyula: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, (1977) 1. sz., 144--145.
- 2 N. A. Kazakova: Pervonacsalnaja redakcija "Hozsgyenyija na florentyijszkij szobor". In: *Otgyel drevnyerusszkoy lityeraturi X--XVII vekov*. Moszkva-Leningrad, 1970. 61.
- 3 Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról. Uzsgorod-Bp., 1974. 10--11.
- 4 Váradi-Sternberg J.: i. m. 11 - 12. Érdekességképpen említjük meg, hogy P. B. Voznyicin kíséretéhez tartozott az Ugocsa vármegyei Karácsfalván született Zékány János, aki a bécsi egyetemen végezte tanulmányait. A "nagy követjárás" idején Bécsben figyelt fel rá I. Péter (1689--1725), aki előbb anyai rokonságának, a Nariskin- család gyermekeinek, majd a cári unoka, a későbbi II. Péter (1727--1730) nevelését bízta rá. Az uralkodó annyira elégedett volt Zékány tevékenységével, hogy az összes cári javak igazgatásával és ellenőrzésével is megbízta. Ennek során azonban összeütközésbe került A. D. Mensikov herceggel, és ezzel magyarázható, hogy Nagy Péter halála után el kellett menekülnie Oroszországból. II. Péter trónra lépését követően több meghívólevelet küldött Zékánynak, de a magyar hatóságok megakadályozták kiutazását, és Behmel munkácsi várkapitány börtönbe záratta. Amikor súlyos betegen kiszabadult fogságából, II. Péter 1730 januárjában már meghalt. Zékány életéről és munkásságáról részletesen ld.: *Takáts Sándor*: A magyar múlt tarlójáról. Bp., é. n., 369--379; Váradi-

Sternberg J.: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzensyji Petra I. In: Naukovij zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Szvidniku. T. 14. Bratislava, 1986. 33–46.

5 V. G. Barszkij életéről részletesen: N. P. Barszukov: Zsizny i trudi V.G. Barszkovo. Szankt-Petyerburg, 1885; Sz. I. Csernisev: Biografija znamenitih kijevljan. Kijev, 1857. 67–140; Várad-Sternberg J.: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások. Tanulmányok az orosz-ukrán-magyar kapcsolatok történetéből. Uzsgorod, 1971. 43–44. Vaszilij Barszkij úti feljegyzései: Sztranzsztovanija Vaszilija Grigorjevicsa Barszkovo po szvjatim mesztam Vosztoka sz 1723 po 1744 god. In: Trudi Pravoszlavjanszkovo Palesztyinszkovo Obscsesztva. T.1. Szankt-Petyerburg, 1885. Barszkij úti feljegyzéseinek Magyarországra vonatkozó részleteit közli: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. (Ford. és szerk. Tardy Lajos.) Bp., 1988. 43 – 53; Tardy L.: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1982. 105–114. Barszkij művének filológiai elemzéséhez ld.: Tardy L.: Le voyage de Grigorovitch Barsky en Hongrie en 1724. In: Annales Institutii Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kosuth nominatae. Slavica, t. 6. (1966) 181-189.

6 Az ismeretlen orosz tisz 1799-es, „Rasszkaz sztarika szuovorovszkovo ratnyika” c. írását, amely a *Moszkvityanyin* című folyóiratban jelent meg, közli: Várad-Sternberg J.: Utak, találkozások, emberek, 13-14.

7 A. I. Turgenyev életéről és munkásságáról ld.: A. I. Turgenyev: Hronyika russzkovo. Dnyevnyiki (1825--1826). (red. M.P. Alekszejev.) Moszkva-Leningrad, 1964. 441--504; A. K. Vinogradov: Poveszty o bratjyah Turgenyevih. Moszkva, 1960. (Magyar nyelven: Anatolij Vinogradov: Rózsa és kereszt. Bp., 1965.); V. M. Isztrin: Mladsij turgenyevszkij kruzok i Alekszandr Ivanovics Turgenyev. In: Arhiv bratjev Turgenyevih. Vpuszk 2. Szankt-Petyerburg, 1911; Uő.: Russzkije putyesesztvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veka. *Zszurnal Minyisztyersztva narodnovo szvoescsenyija*, 1912. No. 9., 78--109; Tardy L.: Magyarország A. I. Turgenyev leveleiben (1804). In: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1982. 141-149. Alekszandr Turgenyev 1804-es európai utazásáról készült feljegyzés: RGADA (Moszkva), f. 1634. (fond Turgenyevih), op. 1, gy. 48, l. 1.

8 F. N. Glinka: Piszma russzkovo oficera o Polse, Avsztrijsszkih vlagyenyijah i Vengrii sz podrobnim opiszanijem pohoda rosszijan protyiv francuzov v 1805 i 1806 godah. Moszkva, 1808. (A mű második kiadása, amely tartalmazza a szerző 1812--1815-ben, a Napóleon elleni hadjáratok során szerzett élményeit is, 1815-ben Moszkvában jelent meg.) F. N. Glinka munkájának Magyarországra vonatkozó részletét közli: Orosz és ukrán utazók, 67--92.

9 Orosz és ukrán utazók, 68.

10 Uo. 70.

11 Uo. 73.

12 V. Molnár László: Magyar - orosz kulturális kapcsolatok (1750 - 1815). Piliscsaba, 2000. 110.

13 Orosz és ukrán utazók,76.

14 Uo. 77 - 78.

15 Uo. 80.

16 Tardy L.: Az aggteleki barlang első orosz leírása (1806). In: Borsodi Földrajzi Évkönyv III-IV. Miskolc, 1962. 107--113.

17 V. Molnár L.: Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750-1815gg.). Joskar-Ola, 1994. 92-93.

18 Orosz és ukrán utazók, 92.

- 19 Fjodor Glinka versét magyarul közli *V. Molnár L.*: Magyar-orosz kulturális kapcsolatok, 112.
- 20 Az 1880-ban, 94 éves korában meghalt F. N. Glinka életútjáról, Alekszandr Szergejevics Puskinhoz és Kondratyij Fjodorovics Rilejevhez fűződő kapcsolatáról, a *dekabriszta* mozgalomban való részvételéről, száműzetéséről és időskori *miszticizmusáról* ld. részletesen V. G. Bazanov bevezető tanulmányát. In: *F. N. Glinka*: Izbrannije proizvegyenyija. Leningrad, 1957. 5--11.
- 21 Orosz és ukrán utazók, 36.
- 22 *Makkai László*: Bevezetés. In: *Haraszti Sándor-Pethő Tibor*: Úti kalandok a régi Magyarországon. Bp., 1963. 14. A korabeli nyugat-európai utazók magyarországi benyomásairól és általános észrevételeiről részletesen ld.: *G. Győrffy Katalin*: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései). Bp., 1991.
- 23 R. G. *Ejmontova*: Proszvescsenyije v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. *Voproszji isztorii*, 1986. No. 10. 84-85.

Források

- Алексеев, М. П. (ред.): А. И. Тургенев: *Хроника русского. Дневники (1825--1826)*. Москва-Ленинград, 1964. 441-504.
- Глинка, Ф. Н.: *Избранные произведения*. Ленинград, 1957. (Базанов, В. Г.: Вступительная статья, 5--24.)
- Российский государственный архив древних актов (РГАДА) ф. 1634. (фонд Тургеньевых), оп. 1, д. 48, л. 1. (А. И. Тургенев 1804-es európai utazásáról)
- Глинка, Ф. Н.: *Письма офицера о Польше, Австрийских владениях, Пруссии и Франции, с подробным о писанием россиян против французов в 1805 и 1806 годах, а также отечественной и зараничной войны с 1812 по 1815 год*. Часть 1-5. Москва, 1815. (Новейшее издание: Москва, 1985.)
- Глинка, Ф. Н.: *Письма русского офицера о Польше, Австрийских владениях и Венгрии с подробным описанием похода россиян против французов в 1805 и 1806 годах*. Москва, 1808.

Felhasznált irodalom

- Барсуков, Н. П. (ред.): Странствования Василия Григорьевича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1744 год. В кн.: Труды Православянского Палестинского Общества. Т. 1. Санкт-Петербург, 1887.(новейшее издание: Москва, 2005.)
- Барсуков, Н. П.: Жизнь и труды В. Г. Барского. Санкт-Петербург, 1885.
- Эймонтова, Р. Г.: Просвещение в России в первой половине XIX века. In: *Вопросы истории*, 1986. 10. sz., 78-93.
- G. Győrffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései). Budapest, 1991.
- H. Tóth Imre-Kristó Gyula 1977: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. In: *Történelmi Szemle*, 1977. 1. sz.,142--145.

- Истрин, В. М.: Русские путешественники по славянским землям в начале XIX века. In: Журнал Министерства народного просвещения, 1912. 78-109.
- Казакова, Н. А.: Первоначальная редакция «Хождения на флорентийский собор». В кн.: Лихачев, Д. С.- Сальмина, М. А. (ред.) Труды отдела древнерусской литературы X-XVII веков. Т. 25. Москва-Ленинград, 1970. 60-72.
- Makkai László: Bevezetés. In: Haraszti Sándor-Pethő Tibor: Úti kalandok a régi Magyarországon. Budapest, 1963. 5-18.
- Штернберг, Я. И.: Закарпатец Иван Зейкан в окружении Петра I. В кн.: Naukovij zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Svidniku. Т. 14. Bratislava, 1986. 33-46.
- Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Budapest, 1928. 369-379.
- Tardy Lajos (ford. és szerk.): Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest, 1988. 67-92.
- Tardy Lajos: Az aggteleki barlang első orosz leírása (1806). In: Borsodi Földrajzi Évkönyv III-IV. Miskolc, 1962. 107-113.
- Tardy Lajos: Le voyage de Grigorovitch Barsky en Hongrie en 1724. In: Slavica, 1966. 181-189.
- Tardy Lajos: Az első orosz útleírás Magyarországról. In: Folia historica, 1975. 23-30.
- Tardy Lajos: Magyarország A. I. Turgenyev leveleiben (1804). In: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1982. 140-149.
- V. Molnár László: Русско-венгерские культурные связи (1750-1815гг.). Йошкар-Ола, 1994. 90-93.
- V. Molnár László: Magyar - orosz kulturális kapcsolatok (1750 - 1815). Piliscsaba, 2000.
- V. Molnár László: Деятельность педагогов - выходцев из Венгрии в России (1703-1848). In: Studia Slavica, 2004. 3-4. 315-339.
- Várad-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások. Írások az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról. Uzsgorod-Budapest, 1971. 30-42.
- Várad-Sternberg János: Buda és Pest régi orosz és ukrán utazók szemével. In: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod-Budapest, 1974. 9-19.
- Виноградов, А. К.: Повесть о братьях Тургеневых. Москва, 1960. (Magyar nyelven: Vinogradov, A. K.: Rózsa és kereszt. Budapest, 1965.)

Megjelent: *Fjodor Glinka itineráriuma Észak-Magyarországról (1806). (A korabeli Felvidék egy orosz katonatiszt szemével).* In: *Tertium datur (Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára).* Szerk.: Juhász József és Szvák Gyula. Budapest, *Russica Pannonicana*, 2018. 250-258. (*Ruszisztikai Könyvek XLIV.*)

KERESZTÚRI FERENC, A MOSZKVAI EGYETEM ORVOSPROFESSZORA ÉS DÉKÁNJA

Az I. Péter (1689-1725) korától európai nagyhatalommá vált Oroszországnak – érthető módon -- nagy szüksége volt jól képzett egészségügyi szakemberekre. Az orvosok számának növekedését sürgette a hatalmas szárazföldi hadsereg és flotta kiépítése, a városok fejlődése, valamint a kórházak felállítása is. A gyakori járványok, a magas csecsemőhalandóság és a pusztító népbetegségek készítették arra I. Pétert, hogy nemesi ifjakat küldjön külföldre orvosi tanulmányok folytatására. A 18. század második felében már 330 orosz diák szerzett orvosi diplomát a nyugati országokban, köztük 49-en itáliai egyetemeken, 47-en Leydenben, 43-an Göttingenben, 34-en Hallében és 25-en Strassburgban. 1809-ben már 2508 szakképzett orvos dolgozott az Orosz Birodalomban. 1793-tól jelent meg rendszeresen Pétervárott orvosi folyóirat, amelyben mind gyakrabban írtak a medikusképzés klinikai formájának szükségességéről, valamint a korszerű gyógyszerteran, a kórházi gyakorlat, az obszervációs kórterem és a prevenció fontosságáról. Az orosz orvostudomány fejlődését jelzi az is, hogy míg 1763-ig legfeljebb tízévenként látott napvilágot nyomtatásban orvosi szakmunka, addig 1771-1780 között 32, 1781-1790 között 58, a század utolsó évtizedében pedig 89 szakkönyv jelent meg.

A fenti eredmények ellenére Oroszországban szívesen látott vendégeknek számítottak a külföldi medikusok, akik főként tudományos ambícióik valóra váltása, a gyorsabb szakmai karrier és a nagyobb anyagi elismerés reményében telepedtek át „Észak Velencéjébe”. Vonzó volt számukra az is, hogy az orosz hatóságok katolikusokat és protestánsokat egyaránt befogadtak és kedvező munkafeltételeket kínáltak számukra. Magyarok („hungarus” értelmiségiek) is voltak köztük – becslésünk szerint mintegy tizenöt-húszan --, akiknek életútja méltó az utókor figyelmére.¹ A cári szolgálatba lépett orvosaink sorából főként Gyöngyösi Pál (II. Katalin udvari orvosa), Peken Keresztély (államtanácsos, az Orvosi Kollégium titkára, az első orosz gyógyszerkönyv összeállítója), Peken Mátyás (szentpétervári sebészprofesszor), Orlay János (I. Sándor háziorvosa, Nyikolaj Gogol tanára a nyezsini gimnáziumban, az odesszai Richelieu-líceum főigazgatója), Koritáry György (a harkovi univerzitás szemészprofesszora) és Keresztúri Ferenc (a Moszkvai Egyetem orvosi

fakultásának dékánja) karrierjére gondolunk. Jelen tanulmányunk ez utóbbi egyetemi tanári, tudományos és publikációs tevékenységét kívánja bemutatni.

A Moszkvai Egyetem orvosi karának professzoraként ismertté vált Keresztúri Ferenc (orosz nevén: Fjodor Fjodorovics Kereszturi) életének első, magyarországi időszakáról nem rendelkezünk megbízható adatokkal. Valószínűnek látszik, hogy elszegényedett kismemesi családban látta meg a napvilágot 1738. május 28-án.² Ellentmondásos adatokat publikáltak ez ideig születési helyét illetően is, mivel egyesek szerint Kassa környékéről, más vélemények alapján Sárospatakról származott.³

Legalább ennyire eltérőek azok az adatok, amelyek tanulmányai helyét említik. W. M. Richter szerint, aki a magyar származású orvos első házasságából született Johanna Amália (1773–1846) nevű leányát vette feleségül, Keresztúri a pesti egyetem orvosi karán végezte tanulmányait.⁴ A 18. században élt Weszprémi-Csanády István viszont úgy tudta, hogy Keresztúri a jénai egyetemre járt.⁵ Az elmúlt évtizedek magyar és orosz orvostörténészei egyetértének abban, hogy Keresztúri sem a pesti, sem a jénai egyetemen nem tanulhatott, mivel 1756. március 24-étől bizonyíthatóan a sárospataki teológiai főiskola növendéke volt.⁶ Mivel szülei korán elhaláloztak, és megfelelő vagyonnal illetve pártfogókkal a protestáns ifjú nem rendelkezett ahhoz, hogy a nagy hírű nyugat-európai egyetemek valamelyikén képezhesse magát, minden bizonnyal ezzel magyarázható Oroszországba való áttelepedése 1762 nyarán. A tehetséges és tanulni vágyó fiatalember számára vonzónak tűnhetett az a lehetőség, hogy a moszkvai kórház orvosiskolájának (goszpitalnaja skola) elvégzése után jól jövedelmező orosz állami szolgálatba lépjen.

Keresztúri 1762 nyarán hagyta el Magyarországot, és szeptember 10-én iratkozott be a moszkvai kórház orvosiskolájának növendékei közé, amiről egy szeptember 24-ei levéltári forrás tanúskodik.⁷ A korszak egyik legkiválóbb orvosa, Konsztantyin Ivanovics Scsepín (1728-1770) szakmai irányításával kiválóan végezte tanulmányait, különösen anatómiából és sebészetből. Az 1763. május 22-ei alorvosi (podlekar) vizsga fennmaradt dokumentuma kitűnő felkészültségét és tökéletes latin nyelvtudását említi.⁸ A kórházi orvosiskola tizennégy növendéke közül a legjobban felkészültként, „az anatómia és a sebészet sikeres elsajátítása és példás magaviselete alapján” ítélték

oda neki 1763. június 12-én az alorvosi címet.⁹ Ezt követően Keresztúri még egy évig maradt az orvosiskola hallgatója, majd 1764. május 19-én sikeres orvosi-sebészi vizsgát tett, amelyről oklevél maradt fenn.¹⁰ Az ehhez mellékelt kísérőlevélben a vizsgabizottság tagjai, köztük K. I. Scsepin, kiemelték Keresztúri Ferenc kimagasló anatómiai és sebészeti ismereteit.¹¹

A kórházi orvosiskola elvégzését követően, 1764. június 30-án keltezett rendelettel Keresztúrit a dél-ukrajnai Bahmut (ma Artyomovszk) városába küldték „az Oroszországba érkezők ellenőrzésére, a vesztegzár-állomáson végzendő munkára.”¹² Ez a tehetségének és képességének nem megfelelő munka a Moszkvától távoli kisvárosban bizonyára nem lehetett vonzó számára, ezért 1764. július 15-én kérelemmel fordult az Orvosi Kollégiumhoz, hogy mentsék fel a Bahmutba való kiküldetés alól.¹³ Bár kérelmét nem kielégítő egészségi állapotával indokolta Keresztúri, tettének mozgatórugója sokkal inkább az lehetett, hogy kiváló anatómiai és sebészeti ismereteit a moszkvai egyetem 1764-ben megnyitott orvosi fakultásán kívánta hasznosítani. Sokat segített neki ebben pártfogója, Vaszilij Jevdokimovics Adodurov (1709-1780), az egyetem kurátora, aki Keresztúri 1764. augusztus 24-ei, az Orvosi Kollégium elnökéhez, báró Alekszandr Ivanovics Cserkaszovhoz (1728-1788) írt kérvényéhez csatolta a saját levelét is. E szerint: „[...] az egyetemen létrehozott orvosi fakultáson a nyilvános anatómiai előadásokhoz szükséges egy tapasztalt boncnok, és erre a tisztségre [...] az Ön felügyelete alatt álló Keresztúri sebészt tartom alkalmasnak. Ezért bátorodom kérni Önt [...] Keresztúrit felmenteni a moszkvai egyetemen tanuló ifjúság javára.”¹⁴ Cserkaszov kedvezően fogadta a fenti kérelmet, de orvosi bizonylatot kért Keresztúri betegségéről az Orvosi Kollégium hatásköre alóli felmentése érdekében.¹⁵ Ez utóbbi 1764. szeptember 14-ei határozata alapján állította fel azt a bizottságot (tagjai: Peter Asch és Christian Minau), amelynek feladata Keresztúri Ferenc egészségi állapotának kivizsgálása volt.¹⁶ Október 24-én e bizottság a következőket állapította meg jelentésében: „[...] Keresztúri orvos epeút-obstrukcióban szenved, amitől gyakran van sárgasága és nagyon heves kólikája, teste pedig gyengeséget árul el.”¹⁷ Ezen okirat alapján 1764. december 15-én Keresztúrit felmentették az Orvosi Kollégium hatásköre alól, majd 1765 januárjában kinevezték a Moszkvai Egyetem orvosi karának boncnokává és az egyetemi kórház orvosává.¹⁸

Ezzel kezdődött el magasba ívelő egyetemi pályafutása, amelynek első időszakában Szemjon Geraszimovics Zibelin (1735–1802)¹⁹ közvetlen munkatársaként dolgozott.

A boncnoki és az egyetemi kórházi tevékenysége mellett Keresztúri részt vett az oktatói munkában is, amelynek során kezdetben anatómiát és sebészetet, később neurológiát, fiziológiát, splanchnológiát (zsigertant) és törvényszéki orvostant is előadott.²⁰ 1770–1771-ben, a nagy pestisjárvány időszakában, számos kollégájával, köztük Sz. G. Zibelinnel és Peter Asch professzorral együtt, a legsúlyosabban fertőzött moszkvai körzetekben gyógyította a betegeket.²¹ Energikus és önzetlen munkájának elismeréseként 1772-ben az egyetemi kórház „protochirurgusává” (fősebészévé) nevezték ki.

1776. augusztus 18-án a Moszkvai Egyetem kérvényt nyújtott be az Orvosi Kollégiumhoz, amelyben Keresztúri törzsorvosi kinevezését kérte, arra hivatkozva, hogy: „[...] megérdemli az előléptetést. Ezért a Császári Moszkvai Egyetem ajánlva kéri az Orvosi Kollégiumot, hogy méltóztatná az említett Keresztúri boncnokot a hosszú és hibátlan szolgálat, az egyetemi anatómiatanári tisztség betöltéséért, buzdításul a további szorgalomra és igyekezetre törzsorvossá előléptetni.”²² Ezen kérelem alapján 1776. szeptember 5-én hagyta jóvá az Orvosi Kollégium „[...] az említett Keresztúri boncnokot törzsorvosnak előléptetni.”²³

Egy évvel később, a befolyásos Peter Asch professzor támogatásával Keresztúrit az anatómia és sebészet tanszékén rendkívüli tanárrá, 1778-ban pedig nyilvános rendes tanárrá nevezték ki az egyetemen.²⁴ A neurofiziológia és a mikroszkóphasználat egyik 18. századi úttörőjeként ismert magyar származású orvos szakmai presztízsét és egyetemi hírnevét színvonalas előadásával vívta ki, amelyeken a bonctani ismereteket hullákon mutatta be, a fiziológiai kísérleteket pedig állatokon végezte.²⁵ Felülmúlhatatlan latin tudása és az orosz nyelv kiváló ismerete nagyszerű előadói képességgel párosult, ami az egyik legnépszerűbb professzorrá tette. Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy amikor 1780. június 9-én, a II. Katalinnal történt mogiljovi találkozót követően II. József császár a Moszkvai Egyetemet is meglátogatta, Keresztúri köszöntötte őt magyar nyelvű versével.²⁶

Keresztúri tudományos munkásságának alapját azok a latin nyelvű beszédek (orációk) képezik, amelyeket egy-egy ünnepélyes

alkalommal mondott el, és ezeket később a moszkvai egyetem ki-nyomtatta. 1778. április 22-én, II. Katalin cárnő születésnapjára em-lékezve hangzott el „Oratio de sensationibus tam in tuenda sanitate, quam in corrigenda adversa valetudine, homini necessaria et amica auxilia praebentibus” (Az egészség megtartásával, valamint a lerom-lott egészségi állapot helyreállításával kapcsolatos, az embernek nélkülözhetetlen, hasznos segítségről) címmel tartott beszéde, amely még ugyanabban az évben kiadásra került. Az érzékelés fiziológiai folyamatával foglalkozó munkájának első részében a szerző az ér-zetek kialakulásának problematikáját vizsgálta. Keresztúri kétségtelen érdeme, hogy általában a „materializmus” álláspontján állt, mivel lélektani felfogásának középpontja az a tétel, mely szerint a pszichi-kum, a tudat azokból az érzetektől ered, amelyeket az anyagi világ vált ki az érzékszervekben. „Az érzetek a fő tanítómestereink” – val-lotta Keresztúri, arra utalva, hogy minden megismerés végső forrása és kezdeti stádiuma az érzékszervi tapasztalat.²⁷

Munkájának következő részében azt a kérdést vizsgálta, vajon miként megy végbe az érzékelés folyamata, „hogyan mozgatja a lelket?” Válaszában Keresztúri hosszasan idézett Lucretius „De rerum natura” (A természetről) című művéből, és azt a következte-tést vonta le, hogy a testek az érzékszervekbe jutott képeikkel az idegeken keresztül a tudathoz jutnak, s az érzékszervek eltérő struk-túrája az érzetek megkülönböztetését szolgálja. A tudományos eg-zaktság szempontjából már maga az a tény is figyelemre méltó, hogy Keresztúri megőrizte Lucretius eredeti koncepcióját, amelyet a 18. századi fiziológia és neurológia legújabb kísérleti eredményeivel egészített ki.²⁸

Ebben a művében fejtette ki Keresztúri az érző- és mozgatóide-gek (az úgynevezett szenzoros és motoros idegek) anatómiai és mű-ködésbeli különbségeiről vallott felfogását, amelyet Európában az elsők között fogalmazott meg.²⁹ Tudományos felfogásának kétségte-len érdeme, hogy spekulatív elméletek helyett egzakt természettu-dományos kísérletek tényanyagából vonta le következtetéseit.

1783. június 30-án a Moszkvai Egyetemen „Qui disseret de cog-noscenda vita, ut intimo corporis humani indoles clarius eluceat” (Az élet megismeréséről, az emberi test belső természetének élesebb megvilágítása céljából) címmel mondott nagy hatású ünnepi beszé-det, amely ezt követően nyomtatásban is megjelent.³⁰ Művének első

része az érzékelés és a megismerés folyamatát elemzi, majd az emberi test felépítésének anatómiai vizsgálatával folytatódik. Bár Keresztúri nézeteiben nem mindig tudott szabadulni a mechanisztikus materialista felfogástól, feltűnő, hogy mennyire tájékozott volt az általa a fiziológia segédtudományainak tekintett hidraulika, hidrodinamika és hidrosztatika kérdéseiben. Az ember élettani törvényeinek megismerését illetően azonban a mechanikának túlzott jelentőséget tulajdonított, ami bizonyára a nyugat-európai szakirodalom kritika nélküli átvételének tulajdonítható.³¹ Az orvostörténet szempontjából jóval fontosabbak és értékesebbek e tanulmány azon részei, amelyekben a szerző pszichofiziológiai és neurofiziológiai kérdéseket tárgyalt, mivel ezekben sok tekintetben a mai napig helytálló megállapításokat tett.

Keresztúri tudományos munkásságának eredményei Oroszország határain túl is ismertté váltak. Ezt bizonyítja az a tény, hogy 1781. május 21-én a bécsi székhelyű „Imperialis Leopoldino–Carolina Academia” tiszteletbeli tagjai közé választotta.³² Három év múlva, 1784-ben újabb jelentős szakmai elismerésben lett része Keresztúri-nak, mivel Oroszországban másodikként nyerte el az orvostudomány doktora fokozatot.³³ A levéltári forrásokból jól nyomon követhető e tudományos fokozat megszerzésének folyamata, amely Keresztúri 1784. február 19-ei, az Orvosi Kollégiumhoz benyújtott kérvényével kezdődött: „Mivel a moszkvai egyetemen az anatómia és sebészet nyilvános rendes tanára vagyok, és méltónak találtattam a Bécsi Császári Akadémia tagságára [...], ezért indokoltnak találok, hogy a felettes hatóságok engedélyezzék számomra az orvostudomány doktora vizsga letételét.”³⁴ E kérelmet teljesítve az Orvosi Kollégium elrendelte a moszkvai Orvosi Hivatalnak (Moszkovszkaja megyicinszkaja kontora): „Utasítjuk, hogy Keresztúri Ferenc kollégiumi ülnököt, az anatómia és sebészet tanárát az orvostudományokból levizsgáztassák [...], és az összes vizsgáztatók aláírásával ellátott bizonyítványt az Orvosi Kollégiumba beküldjék a jelentéssel alkalmával.”³⁵

Az 1784. március 21-ei vizsgáról a bizottság (tagjai: Helias Rutzky, Henrich Frese, Joachim Rauschert, Jegor Fjodorovics Tyimkovszkij) bizonyítványt adott ki, amely szerint Keresztúri „[...] az anatómiából, fiziológiából és kórtanból feladott kérdésekre jól válaszolt [...] és méltónak találta az orvostudomány doktora kiváltsá-

gaira."³⁶ Amikor az Orvosi Kollégium tudományos publikációinak bemutatását kérte tőle,³⁷ Keresztúri az 1783. június 30-án elmondott „Qui disseret de cognoscenda vita” (Az élet értelméről) című, neurológiai tárgyú ünnepi beszédének kinyomtatott változatát nyújtotta be szakmai elbírálásra.³⁸ E művét elfogadták „nagydoktori” értekezésnek, amelyet követően 1784. május 9-én az Orvosi Kollégium elrendelte: „Az említett Keresztúri Ferenc kollégiumi ülnököt a vizsgák alapján méltónak találtatott az orvostudomány doktorának nyilvánítani mindazon jogokkal, amelyeket a hasonló doktorok az Orosz Birodalomban élveznek és erről neki [...] pergamenre írt oklevelet adjanak ki az Orvosi Kollégium nevében, ellátva a kollégiumi elnök úr aláírásával és hivatalos pecsétjével.”³⁹

Az 1780-as és 90-es évek Keresztúri pályafutásának legjelentősebb időszakát jelentették. Anatómiai és fiziológiai előadásairól, állatokon végzett bemutató kísérleteiről és mikroszkópos vizsgálatairól nem csak növendékei, hanem az utókor orvostörténészei is elismerően nyilatkoztak.⁴⁰ Professzori működése alatt, 1777-től 1805-ig Keresztúri számos kitűnő tanítványt nevelt, köztük Ivan Fjodorovics Venzovicsot (1769-1811), Sztyepan Szemjonovics Andrejevskijt (1760-1818), Ilja Jegorovics Gruzinovot (1781-1813) és másokat, akik később a moszkvai egyetem orvosi fakultásának híres tudósai lettek.

Ezen időszakban íródott Keresztúri harmadik ismert műve, amelyet „Oratio de politia medica ejusque in Rossia usu” (A közegészségügyi felügyeletről és annak oroszországi alkalmazásáról) címmel 1795. június 28-án, II. Katalin trónra lépésének évfordulóján mondott el ünnepi beszédként az egyetemen. E huszonegy oldalas írás legfőbb értéke abban rejlik, hogy szerzője ebben elsőként fogalmazta meg Oroszország közegészségügyének alapelveit.⁴¹ Keresztúri munkájának bevezető részében arról értekezik, milyennek kell lennie a kormányzat és a hatóságok gondoskodásának az állampolgárok egészségének megőrzésében, és melyek a „politia medica” (a közegészségügyi felügyelet) eszközei, lehetőségei. A továbbiakban a felvilágosodással rokonszenvező tudós azt vizsgálja, miként lehetséges biztosítani a népesség lélekszámának folyamatos emelkedését, illetve hogyan lehet megakadályozni a pusztító népbetegségek, fertőző járványok nem kívánatos hatását. A szerző az orvos gyógyító munkájával egyenértékűnek tekinti a prevenció, a betegségek megelőzésének fontosságát, valamint a hatóságok felvilágosító tevékeny-

ségének hasznosságát. Az államnak – vallotta Keresztúri – egészséges és munkaképes alattvalókra van szüksége, ami a közegészségügy általános helyzetének javításával, azaz az orvosok, sebészek, kórházak és gyógyszertárak számának növelésével érhető el. A kormányzatnak tehát kötelessége gondoskodni a birodalom népességének jólétéről, az egészséges nemzedékek felneveléséről, mert „[...] az államhatalomra van bízva örködni afelett, hogy az egészségvédelem törvényei és eszközei jobban betartassanak.”⁴²

Keresztúri részletesen vizsgálta munkájában a víz, a levegő, az élelmiszerek, a lakáskörülmények és a higiénia szerepét az egészséges emberi életmódban. A fertőzőbetegségek és járványok elkerülése végett fontosnak tartotta a mocsarak lecsapolását, az állóvizek elvezetését, a nedves lakóhelyiségek kiszárítását, valamint azt, hogy a vargák, szappanfőzők, mészárosok műhelyei, a kórházak és a temetők a városok falain kívül legyenek. Keresztúri felhívta a figyelmet a gabona- és gyümölcsfélék, az élelmiszerek szakszerű tárolásának fontosságára, egyes növények és gombák mérgező hatására, a réz- és ólommedények használatától való tartózkodásra.

A Keresztúri által vizsgált fenti kérdésekből világosan kiderül, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a megelőző orvostudománynak és milyen fontos szerepet szánt a hatóságoknak a közegészségügy megszervezésében. Írása befejező részében a szerző felvázolta az orosz közegészségügy fejlődésének rövid történetét, főbb állomásait (köztük a moszkvai kórház és a pétervári haditengerészeti kórház 1706-ban, illetve 1715-ben történt létrehozását, az Orvosi Kollégium 1763-ban való felállítását), az orvosképzés eredményeit, majd végezetül az Oroszországban tevékenykedett külföldi medikusok jegyzékét állította össze.⁴³

Az 1790-es évek végére Keresztúri a Moszkvai Egyetem orvosi karának egyik legtekintélyesebb és leghíresebb professzora lett. Szakmai presztízsét jelzi, hogy 1804. augusztus 27-én őt választották meg az Orvostudományi és Fizikai Társaság elnökévé, mely tisztséget hét éven át viselte.⁴⁴ Ugyanebben az évben nevezték ki az orvosi kar dékánjává, ám ezt a megtisztelő megbízatást csak egy évig tölthette be, mivel súlyos betegsége megakadályozta munkája ellátásában. 1803-ban ugyanis szélütés (apoplexia) érte, amelynek következtében egyes testrészei átmenetileg megbénultak. 1808-ban döntő szerepe volt a „*Commentationes Societatis Physico-Medicae*” című

kötet, az Orvostudományi és Fizikai Társaság kiadványának megjelentetésében. Ugyancsak kimagasló érdeme volt az első orosz orvosi szaktudományos folyóirat, a „Megyiko-fiziceszkij zszurnal” kiadásában, amelynek első szerkesztője 1808-tól egykori tanítványa, I. F. Venzovics lett.⁴⁵

Keresztúri magánéletéről viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Tudjuk róla, hogy 1764. június 16-án kötött házasságot Jekatyerina Ortlebennel, akitől több gyermeke született, de csak egyedül Johanna Amália nevű leánya érte meg a felnőtt kort. Első feleségének 1783 novemberében történt halála után, a következő évben vette feleségül a német származású Szofia Schwarzot, és ebből a házasságból három leánya (Alekszandra, Jelizaveta, Jekatyerina) született. Második felesége túlélte őt, és az özvegynek az egyetem nyugdíjat folyósított, mégpedig a férj professzori fizetésének negyedrészt.⁴⁶

1810 végén újabb szélütés érte Keresztúri professzort, aki 1811. február 16-án halt meg és a moszkvai Vegyenzski-temetőben helyezték örök nyugalomra. Az egyetem márvány síremléket állíttatott neki, majd 1811. április 11-én W. M. Richter, az Orvostudományi és Fizikai Társaság elnöke méltatta emlékét „Oratio in memoriam Francisci Keresturi” címmel.⁴⁷

Keresztúri orvosprofesszori tevékenységéről Magyarországon is tudhattak szűk körben, hiszen pályafutásáról 1807-ben a „Hazai Tudósítások” című folyóirat is beszámolt.⁴⁸ A magyar tudományos élet egyes személyiségei ismerhették Keresztúri moszkvai karrierjét, amit a cári szolgálatba lépett Balugyánszky Mihály (a nagyváradi jogakadémia tanára, később I. Miklós jogi nevelője, a Pétervári Egyetem első rektora, a 15 kötetes orosz „Törvénytár” összeállítója, 1826-tól igazságügyi államtitkár) Brassói Miller Jakab Ferdinándhoz, a Nemzeti Múzeum igazgatójához küldött levele is bizonyít. A levélíró közlése szerint: „Azok között, akiket a haza szégyen nélkül mondhat a magáénak, van néhány tudós is. Ezek között első helyen kell említeni Keresztúrit, aki Moszkvában orvosprofesszor, a Szent Anna-rend lovagja, kollégiumi tanácsosi, vagyis ezredesi rangban van. A sárospataki kollégiumból vette eredetét.”⁴⁹

Keresztúri negyven éves tevékenysége a Moszkvai Egyetemen a magyar–orosz kulturális kapcsolatok egyik fontos fejezetét képezi, amelynek pozitív megítélése az elmúlt több mint kétszáz évben sohasem függött a politikai kurzusok változásaitól. A magyar és az

orosz orvostörténészek (Magyary-Kossa Gyula, Schultheisz Emil, Tardy Lajos, Király József, J. A. Csisztovics, V. A. Kovrigina, D. M. Rosszijszkij, P. B. Zabludovszkij és mások) egyaránt nagyra értékelték Keresztúri szakmai felkészültségét, a neurofiziológia és a mikroszkóphasználat terén elért kimagasló eredményeit, tudományos publikációit, iskolateremtő személyiségét. Kortársai elismerését jelzi, hogy több tudóstársaság tagjává választották, előadói és szónoki képességeiről pedig dicsőően nyilatkoztak. Életműve tehát méltó az utókor figyelmére és megérdemelné, hogy a két ország orvostörténet-szei gyakrabban emlékezzenek meg róla összefoglaló szintéziseikben.

Jegyzetek

- 1 V. Molnár László: *Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750 - 1815 gg.)*. In: *Studia Slavica*, 1993. 3 - 4. sz., 271 - 309.
- 2 Keresztúri Ferenc 1738. május 28-ai születési dátumát említik: W. M. Richter (*Geschichte der Medizin in Russland*. Band III. Moscau 1817. 354-355.), Schultheisz Emil -- Tardy Lajos (*Glavi iz isztorii russzko-vengerszkih megyicinszkih szvjazej*. Moszkva 1976. 87.). Ugyanakkor Király József és Szilvay Konstantin 1735. május 28-át közlik; lásd Király József: *Keresztúri Ferenc*. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. In: *AUSZ Paedagogia et Psychologia* 1956. 83 - 91; Szilvay Konstantin: *Keresztúri Ferenc (1735 - 1811)*. In: *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 1961. 54 - 103. Érdekesképpen említjük meg, hogy az 1811. február 16-án elhunyt Keresztúri professzor márvány sírkövén (a moszkvai Vegyenszki-temetőben) 1739. május 28-a olvasható születési dátumaként. Keresztúri életútjáról és tevékenységéről legújabbban V. Molnár László: *Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815*. Píliscsaba, 2000. 41-48.
- 3 Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. IV. kötet. Budapest, 1940. 174; Schultheisz Emil-Tardy Lajos: *Glavi iz isztorii* i.m. 87; Király József: *Keresztúri Ferenc* i. m. 83. A dokumentum, amely egyértelműen bizonyítja, hogy Keresztúri Ferenc születési helye Sárospatak: *Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov (RGADA)*, f. 344 (Megyicinszkaja kollegija), op. 1, kny. 5, gy. 266, l. 83. A fenti levéltári forrásból világosan kitűnik, hogy Keresztúri moszkvai sírkövén tévesen szerepel Karcag a neves orvos születési helyeként.
- 4 Richter, W. M.: *Geschichte der Medizin* i. m. 355. Ugyanakkor itt téves adat szerepel, mivel orvosképzés a Nagyszombati Egyetemen 1769 decemberétől, Budán 1777-től, Pesten pedig 1784-től folyt.
- 5 Weszprémi-Csanádi István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Band IV. Leipzig 1774. 157. (A fenti mű magyar nyelvű fordítása: Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. I-IV. Ford. Kóvári Aladár. Budapest, 1960-1970). Ez az adat azonban téves, mivel nem az Oroszországban működő Keresztúri professzorra, hanem a Sopronkeresztúron született Keresztúri

Lőrinc Ferencre vonatkozik. Az ezt bizonyító dokumentumot lásd: Schultheisz Emil - Tardy Lajos: Fejezetek az orosz-magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Budapest 1960. 87.

6 Király József: Keresztúri Ferenc i. m. 83.; Szilvay Konstantin: Keresztúri Ferenc i. m. 55.

7 RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204, l. 5-6.

8 RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204, l. 9.

9 RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204, l. 4.

10 RGADA, f.344, op.1, kny.3, gy.147, l. 267.

11 RGADA, f.344, op.1, kny.3, gy.147, l. 269.

12 RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l. 167.

13 RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l. 170.

14 RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l. 174.

15 RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l. 175.

16 RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l. 181.

17 RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l. 183.

18 RGADA, f.344, op.2, kny.117, gy.12, l. 2.

19 V. Molnár László: Vengerszkij ucsonij F. F. Kereszturi (1738-1811) v Moszkovszkom unyiverszityete. In: Vesztnyik MGU, szerija "Isztorija" 1994. 6. sz., 61-68.

20 P. J. Zabudovszkij: Megyicina v period dvorjanszkoi imperii (XVIII vek). Moszkva, 1955. 23-24; B. N. Palkin: Russzkije goszpitalnije skoli XVIII veka. Moszkva, 1959. 216-217.

21 Király József: Keresztúri Ferenc i.m. 84.

22 RGADA, f.344, op.2, kny.117, gy.12, l. 1.

23 RGADA, f.344, op.2, kny.117, gy.12, l. 2.

24 Russzkij biograficseskij szlovár, izdannij pod nabljugenyijem Imperatorszkovo Russzkovo Isztoricseskovo Obscsesztva, A. A. Polovcova. Szankt-Petyerburg, 1897. 619-620.

25 D. M. Rosszjiskij: 200 let megyicinszkovo fakultyeta MGU. Moszkva, 1955. 30-31.

26 Schultheisz Emil-Tardy Lajos: Fejezetek az orosz-magyar i. m. 96.

27 Király József: Keresztúri Ferenc i.m. 85.

28 V. Molnár László: Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750-1815). Joskar-Ola, 1994. 36.

29 Király József: Keresztúri Ferenc i.m. 88.

30 RGADA, f.344, op.1, kny.274, l. 11-15.

31 Schultheisz Emil-Tardy Lajos: Fejezetek az orosz-magyar i.m. 96.

32 RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l. 9.

33 V. Molnár László: Vengerszkij ucsonij F. F. Kereszturi i.m. 66-67.

34 RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l. 1.

35 RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l. 3.

36 RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l. 6.

37 RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l. 8.

38 RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l. 23.

39 RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l. 19.

40 Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Budapest-Piliscsaba, 1997. 238.

41 Keresztúri Ferencnek a higiénia általános kérdéseiről szóló műve Európában az elsők között látott napvilágot. Szaktudományos előzményeként lásd: J. P. Frank: System einer vollständigen medicinischen Policey. I-IV. Mannheim, 1779-1788., V-VI.

Tübingen, 1813-1819; Schultheisz Emil: J. P. Frank. In: Az orvoslás kultúrtörténetéből i.m. 262–265; Krász Lilla: Orvosok a hivatal szolgálatában (A 18. századi Magyarországon). In: Századok 2016. 4. sz., 824.

42 F. Keresturi: Oratio de politia medica ejusque in Rossia usu. Mosquae, 1795. 8. 43 Uo.18.

44 Rosszijszkij, D. M.: 200 let megyicinszkovo fakultyeta i.m. 31.

45 V. A. Kovrigina - J. K. Sziszojeva - D. N. Sanszkij: Megyicina i zdravohranyenijje. In: Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Csaszty tretyja. Glavnij red. B. A. Ribakov. Moszkva, 1988. 81.

46 Szilvay Konstantin: Keresztúri Ferenc i. m. 89., 100.

47 Uo. 77., 79.

48 Hazai Tudósítások, 1807. IV. sz. 30–31.

49 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, 781. Quart. Lat., t. VI., 125.

Megjelent: *Keresztúri Ferenc, a Moszkvai Egyetem orvosprofesszora és dékánja. In: Universitas historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István, Varga Júlia, Zsidi Vilmos. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2018. 447-457. (Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 15.)*

A SZERZŐRŐL

V. Molnár László 1952. február 6-án született Székesfehérváron. Közéiskolai tanulmányait szülővárosában, a József Attila Gimnáziumban végezte, majd 1970 és 1975 között az ELTE BTK történelem-orosz szakos hallgatója. Ezt követően tíz évig a Kaposvári Tanítóképző Főiskolán tanított, előbb tanársegédi, majd adjunktusi beosztásban. 1986-tól a Zrínyi Kiadó felelős szerkesztőjeként újtárra bocsátotta a „Hadtörténelem fiataloknak” sorozatot és mintegy harminc történelmi tárgyú kötetet gondozott. 1990-től öt évig az Országos Közoktatási Intézet tudományos főmunkatársa. Szerepet vállalt a rendszerváltás utáni pedagógusképzés és a történelemtanítás módszertani megújításában. 1993-ban szervezte meg a Történelemmetodikai Műhelyt, amely az egyetemi/főiskolai tantárgypedagógusok és a megyei szaktanácsadók tevékenységét segítette. A kilencvenes évek közepétől részt vesz a Magyar Tudománytörténeti Intézet kutatómunkájában. 1996. január elsejétől 2012. február 6-ig a PTE BTK Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszékének docense. Ezzel egyidejűleg – 1997 és 2005 között – a KRE BTK Kora Újkori Magyar és Egyetemes Történeti Tanszékén a 18. századi Kelet-Európa történetének óraadó tanára. 2002–2006 között az MTA-ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási Központ külső munkatársa. 2001-ben egyik alapítója a Dobroljubov Társadalomtudományi Egyesületnek és szerepet vállalt a „Kruzsok” szlavisztikai kör munkájának újraindításában.

1977-ben védte meg bölcsészdoktori disszertációját, 1987-től az MTA külföldi levelező aspiránsa. Kandidátusi fokozatát 1992-ben az 1750–1815 közötti magyar-orosz kulturális kapcsolatok témaköréből szerezte meg. Közel hetven hazai és külföldi konferencián tartott előadást. Az elmúlt évtizedekben az alábbi szakmai szervezetek munkájában vett részt: Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, OKTV Történelem Bizottsága, Internationale Gesellschaft für Geschichtsdidaktik (Erlangen-Nürnberg), Magyar-Orosz Történelem Vegyesbizottság, Magyar Ruszisztikai Egyesület. Kutatási területei: kora újkori magyar történelem, 18. századi történeti ruszisztika, magyar-orosz kulturális érintkezések (1703–1848), nevelés- és művelődéstörténet, történelemmethodika. Több mint félezer publikációja jelent meg. Fontosabb kötetei: *Kanizsa vára* (1987), *Új törekvések a történelemtanításban* (1993), *Történelemmethodikai műhelytanulmányok*

(1996), *Magyar–oroszl kulturális kapcsolatok* (2000), *A magyar–lengyel tudományos kapcsolatok múltjából* (2003), *Életutak találkozására* (2004), *Ernyey József életműve* (2008), *Magyarok és oroszok a kulturális kapcsolat-történet tükrében, 1711–1825* (2010), *Utak egymás felé* (2011), *II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus”* (2014).

Tanári munkájáért 1980-ban, 1983-ban és 1999-ben miniszteri elismerésben részesült. Pályamunkáit a Pécsi Akadémiai Bizottság 1981-ben és 1982-ben első, 1984-ben második díjjal jutalmazta. 2007. december 14-én az Oroszl Nyelven Írók Nemzetközi Társaságának Elnöksége, 2012 februárjában pedig – 60. születésnapján – az MTA Magyar–Oroszl Történelv Vegyesbizottsága elismerő oklevéllel jutalmazta kutatási eredményeiért. 2012. június elsején Réthelyi Miklós nemzeti erőforrás miniszter Pedagógus Szolgálati Emlékéremmel tüntette ki, 2015-ben elnyerte a Balaton Akadémia Díját.

1977-ben kötött házasságot feleségével, Puszpán Zsuzsannával, aki pedagógusként dolgozik. Két lánya született: Dóra (1986) és Enikő (1988), mindketten jogászok.